276954

RENAN

A KERESZTÉNYSÉG ERED ETÉNEK TÖRTÉNETE

EVANGYÉLIOMOK

OSZK

FORDITOTTA

Dr. KOSSACZKY ARNOLD

Ára 4 frt. 50 kr.

B.-GYARMAT

A Balassagyarmati Könyvnyomda Részv.-Társ.

kiadása

A
zészíyénség
zedeének
örténete
angyéliomok
V.

OSZK

RENAN.

A KERESZTYÉNSÉG EREDETÉNEK TÖRTÉNETE

IRTA

RENAN ERNŐ

FORDITOTTA

DR. KOSSACZKY ARNOLD

BALASSA-GYARMAT
KIADJA A BALASSAGYARMATI KÖNYVNYOMDA RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
1899

AZ

EVANGYÉLIOMOK ÉS A MÁSODIK KERESZTYÉN NEMZEDÉK

IRTA

RENAN ERNŐ

A FRANCZIA AKADÉMIA TAGJA

FORDITOTTA

DR. KOSSACZKY ARNOLD

V. KÖTET

BALASSA-GYARMAT

BALASSAGYARMATI KÖNYVNYOMDA RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

1899

OSZK

A.M.N. MÚZEUM KÖNYV-TÁRA

276954

A.M.N. MÚZEUM KÖNYVTÁRA
190 1/ év 181 sz.

R 1955

BEVEZETÉS.

E történet eredeti okmányainak kritikai vizsgálata.

Azt hittem eleinte, hogy a «keresztyénség eredetének» történetét egy kötetben befejezhetem, de az anyag, a mint munkámban előre haladtam, egyre növekedett s a jelen kötet az utolsó előtti leend.[1] A lehetőség határai között mozgó kifejtését fogjuk abban megtalálni egy ténynek, mely legalább is oly fontos, mint Jézusnak személyes szereplése: azon módot értem, mely szerint a Jézusról szóló legenda megiratott. A keresztyénség eredetének történetében a legfőbb fejezetet — Jézusnak élete után — az evangyéliomok kiadása képezi. E kiadás anyagi körülményeit titokzatosság környezi s bár a legutóbbi években kételyek merültek fel, mégis bátran állítható, hogy az ugynevezett synopticus evangyéliomok kiadásának kérdése immár megérett. A keresztyénségnek viszonya a római császársághoz, az első eretnek tanok, Jézus közvetlen tanitványai közül az utolsóknak letünése, az egyháznak és a synagógának fokozatos külön válása, az egyházi hierarchiának kifejlődése, a kezdetleges közösségi állapot helyébe a presbyteri intézménynek lépése, a püspökség legelső nyomai, Trajánusnak trónralépése s vele egy uj arany korszaknak a megnyilta a polgári társadalom életében: ime ezek ama nagyfontosságu tények, melyek szemeink előtt elvonulni fognak. Hatodik és utolsó kötetünkben a keresztyénség történetéről fogunk szólni Hadrián és Antoninus uralkodása alatt, megismerkedünk abban a gnosticismus fellépésével, az ál János-féle iratokkal, az első apologistákkal, szt. Pál pártjának a Marcion-féle tulzó tanokba szakadásával, az ős keresztyénségnek durva millenarismussá és montanismussá fajulásával, mindezeken átszűrődve a rohamosan izmosodó püspökséggel, a héberrel szakitó s mindinkább görögösödő keresztyénséggel, az összes rész-

[1] A tudós szerzőtől e köteten kivül még két kötet jelent meg és pedig: «A keresztyén egyház» és «Markus Aurélius.» (A ford.)

leges egyházak közös akaratán kiépülni kezdő «catholicus egyházzal» és megalakulásával egy általánosan elismert hatalmi központnak, mely Rómában veti meg ágyát. Látni fogjuk miként válik el véglegesen a judaismus és a keresztyénség a Bar-Coziba-féle lázadástól kezdve és mint vet emésztő lángot a gyülölet az anya és leánya között. Ettől kezdve a keresztyénség már megalakultnak mondható. Hatalmi elve megszületett, a püspökség teljesen kiszoritotta helyéből a kezdetleges democratiát és a különböző egyházak püspökei összeköttetésbe lépnek egymással. Az uj Biblia teljes, a neve Uj Testamentom. Jézus Krisztus istenségét elismerik — Syrián kivül is -- az összes egyházak. A Fiu még nem egyenlő az Atyával, Ő egy másod isten, a teremtésnek egy legfelsőbb vizire; de valóban: isten. Végül a bölcsőkorát élő vallás belső életét megszállott két három kiválóan veszedelmes betegség közül a gnosticismust, a montanismust, a docetismust, Marcion eretnek támadását a földre gyurta le a hatalmi tekintély elve. A keresztyénség másfelől elterjedt mindenfelé; helyet szoritott magának Galliában, behatolt Afrikába. Immár nyilván való; a történet irók beszélnek róla, vannak ügyvédei, akik védik hivatalból, vádlói, akik a kritika fegyverével kellnek ellene harczra. Egyszóval, a keresztyénség megszületett és pedig véglegesen; gyermek és sokat fog izmosodni még, de minden szerve meg van már; él és ebből nem csinál titkot; nem embryo többé. A köldökzsinór, mely anyjához füzte, — el van már metszve. Mit sem fog kapni tőle többé, saját erejéből fog élni.

E pillanatnál ugy 160 felé, fogjuk befejezni e művet. Ami erre következend, az már a történeté és elbeszélése viszonylag könnyünek tünhetik fel. Amit mi megvilágositani akarunk, az az embryószakra tartozik s nagyrészt önmagából fejtendő ki és olykor kieszelésre szorul. Az anyagi bizonyosságot kedvelő szellemeknek nem nyujt gyönyört az efféle vizsgálat. E távoli időszakok kutatásánál ritkán vagyunk abban a helyzetben, hogy a dolgok lezajlását egész bizonyossággal mondhassuk el, hanem nem egyszer olyanban, mely elképzelni késztet különböző módokat, amint azok megtörténhettek s ez is már igen sok. Ha van tudomány, mely bámulatos haladást mutat fel napjainkban, ugy ez az összehasonlitó mythologia; már pedig ez a tudomány legkevésbbé sem állott abban, hogy arra tanitson meg: miként alakult meg minden mythos, hanem abban, hogy az alakulásnak különböző cathegoriáit tárja fel előttünk, ugy hogy mi nem szólhatunk ekként: «Ez a fél-isten, ez az istennő feltétlenül a vihar, a villám, a hajnal stb., de szólhatunk ekként: «az atmosphera tüneményei és különösen azok, melyek a viharral, a nap keltével és nyugtával állanak összefüggésben, valának termékeny forrásai az isteneknek és a félisteneknek.» Aristotelesnek igaza volt, mi-

dőn azt mondotta: «Nincs — csupán általánosságban létező tudomány.» A történet maga, a tulajdonképeni történet, a nyitott könyvet képező és okiratokon alapuló történet nincs-e szintén alávetve a szükségszerüségnek? Bizonyára a részletekben mit sem ismerünk tökéletesen, ami fő, ezek az általános vonások csupán, az eredményekként jelentkező döntő tények, amelyek igazak maradnának még ha az összes részletek tévesek lennének is.

E kötetnek legfontosabb tárgya tehát, mint mondottam, plausibilis módon szemlélhetővé tenni: miként alakult meg a három synopticusnak nevezett evangyéliom, melyek a negyedik evangyéliommal szemben, külön csoportot képeznek. Bizonyára számos pont marad megoldatlanul e finom vizsgálat során. El kell ismerni mindamellett, hogy a kérdés, mintegy húsz év óta, valódi haladást mutat fel. Mialatt a negyedik evangyéliomnak, melyet a Jánosénak nevezünk, eredetét titokzatos homály takarja, a synopticus evangyéliomok kiadását érintő feltevések immár nagyfoku valószinüséget értek el. A valóságban háromféle evangyéliomokat különböztethetünk meg: 1. Az eredeti vagy első kézből való evangyéliomokat, melyek egészben a szóbeli hagyományon alapulnak s irójuk által egy megelőző szöveg ismerete és követése nélkül irattak meg (szerintem két ily evangyéliom volt: egy héber, vagyis inkább syr, ma már elveszett irat, de amelyből számos töredék maradt reánk görög vagy latin forditásokban Alex. Kelemen, Origines, Eusebius, Epiphanes, Szt. Jeromos stb. kezéből; és egy görög. Sz. Márké); 2. Részben eredeti, részben másodkézből kikerült evangyéliomokat, megelőző szövegek és szóbeli hagyományok combinatiója révén szövötten, (ilyenek a hibásan Máté apostolról nevezett és a Lukács által megirt evangyéliom); 3. A másod vagy harmad kézből eredt evangyéliomokat, melyeknek forrását tisztán irott művek képezik anélkül, hogy szerzőjük a hagyományokból valamit is meritett (ilyen volt: Marcion evangyélioma, ilyenek az ugynevezett apocryph és a canonicus evangyéliomokból egyeztetés révén kivont evangyéliomok). Az evangyéliomok különbözősége onnan ered, hogy a szövegekben feljegyzett hagyomány hosszu időn keresztül megmaradt szóbelinek. E különbözőség nem léteznék, ha Jézus élete mindjárt kezdettől fogva megiratott volna. Az eszme: önkényesen változtatni szövegeken, kevésbé feltünő a keleten, mert ott a megelőző elbeszéléseknek szószerinti ismétlése, vagy ha ugy tetszik, a plagium elfogadott szabálya a historiographiának.[1] Azon pillanat, melyben valamely epikai vagy legendai hagyo-

[1] Igy találjuk ezt az arab történetirók sorozatában Tabaritól kezdve Khorene Mózesben, Firdusinál. A későbbi iró teljesen magáévá tesz mindent és pedig annélkül, hogy a megelőző elbeszéléseken valamit is változtatna.

mányt irásba foglalni kezdenek, jelzi egyuttal azt az időt, amidőn az — egymástól eltérő ágakat hajtani megszünik. A közzététel nem hogy felaprózó irányba hatna, de sőt a megjelenés perczétől kezdve bizonyos titkos irányzatnak engedelmeskedik, mely azt a tökéletleneknek talált kiadások következetes elnyomása révén az egységhez vezeti vissza. A II. század végén, midőn Ireneus mysticus okokat talált ki annak igazolására, hogy csupán négy evangyéliom létezett s ennél több nem is létezhetik,[1] kevesebb evangyéliom volt, mint az I. század végén, midőn Lukáts e szavakkal vezette be elbeszélését: *Epeidé per polloi epecheirésan...*[2] Már Lukáts korában is több kezdetleges kiadás tünt el valószinüleg. A szó korszaka a változatok tömegét teremté meg; mihelyt egyszer az irás ösvénye megnyilt, e tömeges változások nem egyebek, mint kellemetlen akadály. Ha a Marcion-féle logika emelkedett volna érvényre, csupán egy evangyéliomunk lenne és a keresztyén öntudat őszinteségét igazolja legjobban épen az, hogy az apologetica igényei nem nyomták el az egymásnak ellentmondó szövegeket — azoknak egy szöveggé gyúrása által. Az igazat megvalva, annyit tesz ez, hogy az egység utáni áramlatot leszoritotta egy ellenkező vágy: semmit sem veszejteni el egy oly hagyományból, melyet minden részeiben egyenlően értékesnek itéltek. Oly czéltudatos terv, minőt gyakran Márcusnak tulajdonitanak, hogy t. i. megelőzően elfogadott szövegek kivonatoltassanak, a szóban levő kor szellemével sehogysem egyezik meg. Bőviteni látunk inkább minden szöveget ahhoz nem illő toldásokkal, mint ez Mátéval[3] történt, nemhogy kihagynának egyes részleteket, melyeket az isteni szellemtől át és áthatottaknak tartottak.

A jelen kötetben tárgyalt korszakra vonatkozólag a legfontosabb okiratok — az evangyéliomokon és más iratokon kivül, melyeknek kiadása itt megfejtést nyer, ama számos levelek, melyeket az apostoli őszutó termelt, levelek, melyeken majdnem mindig Pál leveleinek utánzata vehető észre. Amit e mű során elmondandók leszünk, mind az elégséges arra, hogy nézetünkkel ezekre az iratokra vonatkozólag ki-ki megismerkedjék. Egy szerencsés véletlen ugy akarta, hogy ez iratoknak legérdekesebbjét, Római Kelemen levelét illetőleg a legutóbbi időben fontos felvilágositások birtokába jutottunk. — Ezt az értékes okiratot eddig csupán az Alexandrinusnak nevezett hires kéziratból ismertük, melyet 1628-ban Cyrillus Lucaris küldött I. Károlynak; már pedig a kéziratban tekintélyes hézagot találunk, a számos elkopott vagy olvashatlan részeket, melyeket feltevés utján kellett kiegésziteni, nem is emlitve. A Fanarban, Konstantinápoly-

[1] Iren. *Adv. haer.* III., XI. 8.
[2] Luk. I. 1.
[3] L. Sz. Jeromos: *Praef. in evang. ad Damasum.*

ban felfedezett uj kéziratban sértetlenül találták meg a művet.[1] Egy syr kéziratban, mely boldogult Mohl ur könyvtárához tartozott és a melyet a cambrigei egyetem szerzett meg, szintén megvan syr fordítása e műnek. — A szöveg közzétételével Bensly ur bizatott meg. A Lightfoot ur[2] által eszközölt összehasonlitás a legfontosabb eredményekkel járt a kritikára nézve.

Ama főkérdés: vajjon római Kelemen levelét csakugyan e szent ember irta-e, csupán közepes fontosságu, mert a kérdéses irat a római egyház gyüjteményes műveként jelentkezik és mert következkezéskép a feladat annak felderitésére szoritkozik, ki vezette a tollat ily körülmények között? Nem ugy van ez a sz. Ignácz-féle levelekkel. A gyüjteményt formáló levelek vagy eredetiek, vagy hamisitvák. Az utóbbi esetben legalább is hatvan évvel későbbiek Ignatius halálánál és e hatvan év alatt oly nagyfontosságu változások állottak elő, hogy a mondott darabok okirati értéke ennek folytán teljesen megváltozott. Lehetetlen tehát tárgyalni a keresztyénség eredetének kérdését annélkül, hogy e tekintetben határozott nézetet ne vallanánk.

A sz. Ignácz leveleinek kérdése a János-féle iratok után, a kezdetleges keresztyén irodalom termékeire vonatkozó kérdések között a legnehezebb. E levelek egyikéből vett — legmeglepőbb vonásoknak nehányát ismerték és idézték a II. század vége óta.[3] Egyébbiránt itt oly ember tanubizonysága előtt állunk, akinek nyilatkozata egy egyháztörténeti kérdésben bámulatot kelt, samosati Lucianust értem. Az erkölcsöknek ama szellemes föstésében, melyet e pompás iró Peregrinus halála czimű művében előnkbe tár, majdnem kézzelfogható utalásokra bukkanunk a fogoly Ignácz diadalmas utazására és az egyházakhoz intézett[4] körlevelekre vonatkozólag. Mindaz, amit ott találunk, a kérdéses levelek eredetisége felé billenti a mérleget. Viszont: iratoknak becsusztatása olyannyira otthonos dolog volt ebben az időben a keresztyén világban, hogy mindig óvatosan kell eljárnunk. Miután igazolást nyert az, hogy nem igen aggályoskodtak abban, hogy leveleket és egyéb iratokat tulajdonitsanak Péternek, Pálnak, Jánosnak, nem emelhető praejudicialis ellenvetés oly föltevés ellen sem, mely nagy tekintélyü férfiaknak, mint Ignatius és Polycárpus, irott termékeket irnak tolluk rovására. E kérdésben egyedül

[1] *Toú en hagiois patros hémón Klémentos, episkopoú Rómés, hai dúo prós Korinthiúus epistolai, ek cherographau tés en Phanarió Kónstantinoupoléos bibliothékés toú panagiou Táphou, nún próton ekdidomenai pléreis . . . . . hypo Philotheoú Bryenniou, métropolitau Serrón.* Konstantinápoly 1875. L. *Journal des Savants* 1877. január.

[2] S. Clement of Rome. An Appendix. Londres 1877.

[3] Iren. V. XXVIII. 4.

[4] L. lent.

a termékek vizsgálata révén nyilvánithatunk véleményt. Már pedig tagadhatlan, hogy a sz. Ignácz-féle levelek olvasása súlyos gyanuokokat kelt, s ellenvetéseket vet fel, melyekre kimeritően felelni még nem sikerült.

Oly egyéniségnél, minő Pál, kitől nehány — mindenki által eredetinek feltétlenül elismert terméket birunk és akinek biographiáját elég jól ismerjük, a kétes levelek fölötti vitának van alapja. Kiindulunk a kétségbe nem vont szövegekből és az élettörténetnek pontosan megalapitott keretéből, összehasonlitjuk ezekkel a kétes leveleket; megvizsgáljuk: egyeznek-e azok az általánosan elismert adatokkal és bizonyos esetekben, mint a Titus és Timotheus-féle leveleknél — egészen kielégitő eredményekhez jutunk. Ignácz életéről és egyéniségéről azonban mit sem tudunk, a neki tulajdonitott iratok között egyetlen oldal sincs olyan, mely ne lenne vitás. Nem rendelkezünk tehát semmi solid criteriummal, hogy elmondhatnók: «Ez és ez tőle van, amaz nincs.» A kérdést még bonyolultabbá teszi az, hogy a szöveg fölötte ingadozó. Egy azon levélnek görög, latin, syr, armén kéziratai mindannyian lényegesen elütnek egymástól. Ugy látszik, hogy e levelek — több századon keresztül — különös kisértő ingert gyakoroltak a hamisitókra és az interpolátiót végezőkre. Csapdákkal, nehézségekkel találkozunk lépten-nyomon azokban.

A másodrendű kiadásokat, valamint nehány szembeszökően hamis munkákat nem emlitve, két egyenlőtlen terjedelmü gyüjteményét birjuk az Ignácz-féle leveleknek. Az egyik hét levelet tartalmaz az ephesus-, a magnesia-, a tralles-, a róma-, a philadelphia-, a smyrnabeli gyülekezetekhez, Polycárphoz czimzetten. A második tizenhárom levélből áll és pedig ott van: 1. a hét előző levél jelentékenyen kibővitve; 2. Ignácznak négy uj levele, melyeket a trallesi, a philippi, az antiochiai hivekhez, Hérohoz intézett; 3. végre Kastabalai Maria levele Ignáczhoz s ennek válasza. E két gyüjtemény között egyáltalán nincs helye a habozásnak. A kritika — Usseriustól kezdve — majdnem egyöntetüleg a hét leveles gyüjteményt helyezi a tizenhármas felé. Semmi kétség, hogy az utóbbiban a fölös levelek: apocryphek. Ami a mindkét gyüjteményben közösen meglevő leveleket illeti, az igazi szöveg bizonyára az első gyüjteményben keresendő. A második gyüjteményben előforduló szövegeknél számos sajátos rész nyilvános interpolátióra vall; ami nem akadály arra nézve, hogy a szöveg megalapitásával a második gyüjtemény valódi kritikai értékkel ne birjon, mert ugy látszik, az interpoláló előtt egy kitünő kézirat feküdt és a melyet gyakran elébe kell helyeznünk a meglevő — nem interpolált — kéziratok szövegének.

A hét leveles gyüjtemény mentes-e vajjon legalább a gyanutól? Ehhez sok szó fér. A kétely első szavát a XVII. század franczia

kritikai nagy iskola ejtette ki. Saumaise, Blondel sulyos ellenvetéseket emeltek a hétleveles gyüjtemény bizonyos részei ellen. — Daillé[1] 1666-ban egy nevezetes értekezést tett közzé, melyben azt egészen elvetette. Pearson, chesteri püspök élénk replicája ellenére és Cotelier érvelése daczára a legtöbb független elme, Larroque, Basnage, Oudin Kázmér, mindnyájan Daillé mellé sorakoztak. A német iskola, mely oly tudós modorban alkalmazta a kritikát a keresztyénség eredetének történetére, napjainkban szintén e nyomokon haladt, e nyomok közel százévesek. Neander és Gieseler a kétely terén állapodtak meg; Baur Keresztély a határozott tagadás mezejére lépett; a levelek közül egy sem nyert kegyelmet előtte. E nagy kritikus az igazat megvallva, nem elégedett meg a tagadással; magyarázott. Szerinte a hét Ignácz-féle levél a II. század hamisitványa, megirva Rómában azon czélból, hogy a püspökség naponként növekedő hatalma részére kellő alap teremtessék. Schwegler, Hilgenfeld, Vaucher, Volkmár és legujabban Scholten, Pfleiderer urak ugyan e tételt fogadták el, némi csekély árnyalattal. Több neves theologus azonban, mint Uhlhorn, Hefele, Dressel, kitartó hévvel buzgólkodnak amellett, hogy a hét leveles gyüjteményben eredeti részeket kutassanak fel, vagy legalább, hogy az egészet védjék. Egy fontos fölfedezés — 1840-felé — nehány pillanatra az egyházi felfogás szerint látszott eldönteni a kérdést és szolgáltatni eszközt kezébe azoknak, akik ebben az általában helytelenül ékezett szövegekben az eredeti és az interpolált részek külön választásának nehéz munkáját kisérelték meg.

A britt museumnak a nitrai kolostorokból hozott kincsei között Cureton úr három syr kéziratot talált, s mindahároman az Ignácz-féle levelekből, a hét görög gyüjteménynél jóval rövidebbre vont gyüjteményt. A Cureton ur által talált gyüjtemény csupán három levelet tartalmaz, az ephesusit, a rómait és a Polycárp-levelet, s a három levél rövidebb, mint a görög gyüjtemény megfelelő három levele. Csak természetes, ha azt hitték, hogy a valódi Ignaczius, a minden interpolatiónál régibb szöveg fekszik előttük. Az Ireneus, Origines általt Ignácz szavaiként leirt idézeteket megtalálták a syr kiadásban. Kimutatni vélték, hogy a gyanus részek nincsenek meg abban. Bunsen, Ritschl, Weiss, Lypsius, rendkivüli hévvel léptek a küzdtére e tétel mellett; Ewald ur már a parancs hangján szól; de e felfogás ellen nyomós ellenvetéseket emeltek. Baur, Wordsworth, Hefele, Uhlhorn, Merx fogtak egymással kezet annak beigazolására, hogy a kis syr gyüjtemény nemhogy a kezdetleges szöveg lenne, hanem kivonatolt, kimustrált szöveg. Nem mutatták ki ugyan eléggé:

[1] J. Dallaeus: *De scriptis quae sub Dionysii Areopagitae et Ignatii Antiocheni nominibus circumferuntur.*

mily czélzat vezette a kivonatozó tollát e munkában. De végig, apróra szedve a syreknek összes lehető ismereteit a kérdésben forgó levelek felől, azon eredményhez jutottak, hogy a syreknek nemcsak nem volt a görögökénél eredetibb Ignacziusuk, hanem az általok ismert gyüjtemény is épen a tizenhárom leveles gyüjtemény vala, s a Cureton által felfedezett kivonatozó is abból dolgozott. Petermann a kérdésben forgó levelek armén fordítását ismertetve — nagyot lendített ez eredmény megalapitásán. Az armén fordítás eredetije a syr. Már pedig abban a tizenhárom levelet találjuk leggyöngébb részeikkel együtt. Ma már a syr kiadásban, ami az antiochiai püspöknek tulajdonitott iratokat illeti, majdnem egyértelmüleg egy külön változatnál egyebet nem látnak.

Ezek szerint tehát a hét leveles gyüjtemény fölött, mely vitára egyedül érdemes, három vélemény honol a kritikusok között. Egyesek szemében az egész mű apocryph. Mások előtt abban minden vagy majdnem minden eredeti.[1] Nehányan külömbséget igyekeznek vonni eredeti és apocryph részek között. A második nézet szerintünk tarthatlan. Anélkül, hogy állitanók, miként az antiochiai püspök levelezésében minden apocryph, kétségbeesett kisérletnek szabad kijelentenünk azt az állitást, hogy abban minden tiszta arany.

Valóban, ha kivesszük a római levelet, melyen rendkivüli erély, komor hevület és az eredetiségnek sajátos jellege ömlik végig, a többi hat levél, két vagy három részen kivül hideg, hévtelen, kétségbeejtőleg egyhangu. Amaz élettől duzzadó sajátszerüségeknek, melyek oly megkapó jelleggel ruházzák fel a Pál-féle, sőt a Jakab-féle és a római Kelemen-féle leveleket, semmi nyoma. Üres, száraz intelmek, minden bensőbb viszonyzat nélkül azokkal, akikhez intézvék, mindig egy azon rögeszmének — a püspöki hatalom növelésének, az egyházszervezetnek a hierarchián leendő felépitésének szolgálatában.

Ama fontos fejlődés, mely az *ekklésia* vagy a *synagógé* együttleges hatalmát a *presbyteroi* vagy az *episkopoi* (eredetileg synonym fogalmak) kormányzatával helyettesitette és amely a *presbyteroi* vagy az *episkopoi* közül egyet tolt az előtérbe, hogy kiválóan *episkopos-sá* vagyis a többiek felügyelőjévé váljék, bizonynyára már jó korán elkezdődött. De nem hihető, hogy 110 vagy 115 körül a mozgalom már annyira előre haladott volna, minőnek azt az Ignácz-féle levelek föstik. E különös iratok szerzője előtt a püspök az egész egyház; mindenben követni, mindenben tanácsadóul hivni kell őt: a hitközség ő benne összpontosul. Ő: maga a Krisztus:[2] «Ahol a püspök,

[1] Zahn ur siker nélkül elevenitette fel ujra e nézetet. *Ignatius von Antiochien,* Gotha 1873.

[2] *Ad Eph.* 6. §.

ott az egyház, mint ahol a Jézus Krisztus, ott az egyetemes egyház.»[1] A külömböző egyházi rendek osztályozása szintén ily szabatos. A papok és a diakonok olyanok a püspök kezei között, mint a lyrának a húrjai,[2] tökéletes harmoniájok teremti meg az egyházban a rendet s az összhangot. A külön egyházak fölött áll az egyetemes egyház, *Hé katholiké ekklésia.*[3] Mindez igen jól illik a II. század végére, de nem a század első éveire. A mi régi franczia kritikusainknak e tekintetbeni visszautasitó magatartása teljesen igazolt s alapját azon jogos érzet képezte, melyszerint a keresztyén dogmák fokozatos fejlődésnek vetvék alá.

Az eretnek tanok, melyek ellen az Ignácz-féle levelek irója oly dühhel kell ki, a Traján koránál szintén későbbiek. Mindnyája a docetismushoz vagy a Valentin-féle gnosticismushoz fűződnek. Nem fektetünk erre nagy sulyt, mert a pasztoralis[4] és a János-féle levelek szintén hasonló tévedések ellen küzdenek; már pedig mi ez iratokat a II. század első fele termékeinek tartjuk. Mindamellett egy oly orthodoxiának eszméje, melyen kivül minden: tévedés, oly kifejlett alakban lép elénk a kérdéses iratokban, hogy ez már inkább Ireneus idejéhez, mint a keresztyénség kezdetleges szakához áll közelebb.

Az apocryph iratoknak főismérve, hogy bizonyos irányzatot negélyeztek; a czél, melyet a hamisitó azok megirásával maga elé tűz, mindig nyiltan előtérbe lép. E vonás nagy mértékben ismerhető fel a sz. Ignáczról nevezett levelekben — a rómaiakhoz irt levelet mindenkor kivéve. A szerző döntő fegyverrel kiván lecsapni a püspöki hierarchia érdekében; korának eretnekeit és szakadárait egy ellenmondást nem türő tekintély igája alá akarja hajtani. Már pedig hol lehetne előkelőbb tekintélyt találni tekintélyénél e tisztes püspöknek, akinek hősi halálát az egész világ ismerte! Mi lehetne magasztosabb a vértanu tanácsainál, melyeket az amphiteatrum porondjára vezető utja előtt alig nehány nappal vagy nehány héttel osztogatott? Maga Pál is a Titus és a Timotheus-féle ál levelekben ugy van oda állitva, mint elaggott, halálát váró ember.[5] A vértanu utolsó akaratának szentnek kell lennie és ezuttal az apocryph műnek odaitélése annál könnyebben történhetett meg, mert sz. Ignáczról tényleg azt tartották, hogy utolsó utja alatt különféle leveleket irt.

[1] *Ad Smyrn.* 8. §.

[2] *Ad Eph.* 4. §., l. még *Ad Trall.* 3. §. 7 r.; *Ad Eph.* 2. §. 5; *Ad Magn.* 3. §., 6. 7; *Ad Polyc.* 4. §. 6 stb.

[3] *Ad Smyrn.* 8. §.

[4] Pfleiderer ur *(Der Paulinismus,* Leipzig 1873. p. 482 s k.) alaposan kimutatta az Ignácz-féle levelek viszonyát a Pál-féle pastoralis levelekhez — főleg a kárhoztatott tévelyek kérdésében.

[5] II. Tim. IV. 6, 8.

Adjuk hozzá ezekhez az ellenvetésekhez az anyagi valószinütlenségeket. Az egyházakhoz intézett köszöntések és ama viszonyok, melyeket azok a levelek irója és az egyházak között feltételeznek, nem magyarázhatók ki eléggé. A ténybeli vonások kissé ferdék és kuszáltak, mint azt Pálnak Titushoz és Timotheusnak irt hamis leveleinél tapasztaltuk. A negyedik evangyéliomnak és a János-féle leveleknek bő használata és ama negélyes hang, melyen az iró Pálnak az ephesusbeliekhez irt kétes leveléről beszél,[1] szintén gyanut keltenek. Ellenben igen sajátszerü, hogy midőn az iró az ephesusi egyházat fellelkesiteni akarja, ez egyháznak viszonyát hangoztatja Pálhoz és egy szóval sem emlékezik meg Jánosnak tartózkodásáról Ephesusban; ő, akiről azt tartották, hogy oly benső viszonyban állott Polycárphoz, Jánosnak tanitványához.[2] Végül el kell ismerni azt is, hogy e levelezést nem igen idézték az Atyák és hogy a becsülés, melylyel azt a keresztyén irók a IV. századig körülvették, nincs arányban azzal, melyet megérdemelt volna, ha eredeti. Vegyük ki azonban mindig a rómaiakhoz irt levelet, mely — szerintünk — az apocryph gyüjteményhez nem tartozik; a többi hat levelet nem igen olvasták; Chrysostomos János és az antiochiai egyházi irók mintha nem is ismernék.[3] Sajátszerü! Még a sz. Ignácz vértanuságát tartalmazó és eredetieknek nagyon is elismert acták irója is azon actáké, melyeket Ruinart tett közzé Colbert egy kézirata után, csak felületesen ismeri.[4] Ugyanigy vagyunk a Dressel által közzétett acták irójával is.[5]

Vajjon a rómaiakhoz irt levelet szintén azon kárhoztató itélet alá kell-e vonnunk, melyet a többi Ignácz-féle levél megérdemel? A levélből egy részt alább olvashatunk meg.[6] Ez — tényleg — sajátságos darab és az antióchiai püspök többi leveleiben közösen előforduló helyektől elüt. A vértanu irta-e egészen a római levelet? Ebben kételkedhetünk, de ugy látszik, hogy eredeti alap képezi magvát. Itt-ott ismerhető fel benne csupán az, a mit Zahn úr az Ignácz-féle többi levelezésnek fölötte nagylelkűleg megad, egy hatalmas jellemnek és egy erőteljes egyéniségnek a kinyomata. A római levél irálya bizar, talányos, mialatt a többi levélé egyszerű és nagyon közönséges. A római levélben nem találunk egyetlen helyet sem olyat, melynél az egyházi fegyelem terén a hamisitó czélzata felismerhető lenne. Az erőteljes kifejezések fölött, melyeket abban Jézus Krisztus

[1] *Ad Eph.* 12. §.
[2] Scholten *De Apostel Joh. in Klein-Azië* p. 25—27.
[3] L. Zahn op. cit. p. 34, 35. 62, 67.
[4] L. Zahn, p. 54, 55.
[5] *Patrum apostolicorum opera* p. 368 és köv.
[6] L. alább.

istensége és az eucharistia felől találunk, nem kell igen csodálkoznunk. Ignácz a Pál iskolájához tartozott, a hol a transcendentalis theologiának formulái jóval öntudatosabb alakot öltöttek, mint a zsidó-keresztyén szigorú iskolában. Ép oly kevéssé lephetnek meg ama számos idézetek és utánzatok Pálból, melyeket Ignácz e levelében találunk. Kétségtelen, hogy Pálnak elsőrangu és eredeti leveleit rendesen olvasta Ignácz. Még inkább mondható ez sz. Máténak egy idézetéről (6. §.), mely több régi iratból külömben hiányzik és egy határozatlan utalásról a synoptikusok geneologiáira (7. §). Ignácznak kétségkivül megvoltak Jézusnak *Lechthenta és prachthentái* azon alakban, amint azokat az ő korában olvasták és a lényeges pontokra nézve ezek az elbeszélések keveset külömböztek azoktól, melyek reánk maradtak. Bizonyára sulyosabb ellenvetés emelhető azon kifejezések révén, melyeket a levél irója a IV. evangyéliomból kölcsönözni látszik.[1] Nem bizonyos, hogy ez az evangyéliom 115 körül már létezett. Oly kifejezések azonban, mint *ho archón aiónos toútou*, képek, mint *hydór Zón* mysticus kifejezései lehettek bizonyos iskoláknak a II. század első negyedétől kezdve és mielőtt azokat a negyedik evangyéliom szentesitette volna.

E benső okok nem állanak egymagokban arra nézve, hogy a római levélnek külön állást juttassunk az Ignácz-féle levelekben. A 4. paragraphusban Ignácz kinyilatkoztatja a rómabelieknek, hogy ugy állitja oda őket az egyházaknak, mintha őt a vértanuság koronájától megfosztani akarnák. Ilyesmit az egyházakhoz irt levelekben nem találunk. Sulyosabb ennél az, hogy a római levél a többi levelekkel nem egyazon csatornán érkezett el hozzánk. A gyanus leveleket tartalmazó gyüjteményben nincs meg.[2] A levélnek viszonylag eredeti szövege sz. Ignácz vértanunak c o l b e r t i actáiban maradt reánk. Innen vették át és igtatták a tizenhármas gyüjteménybe. De minden arra mutat, hogy az Ephesus, a Magnesia — a Tralles — a Philadelphia — a Smyrna, a Polycarp-féle gyüjteményben a római levél nem volt meg eleinte, hogy e hat levél képezett önmagában egy gyüjteményt és pedig — egy szerző tollából kikerülten, mint egységes egész és hogy az Ignácz-féle levelezések két sorozatának, egy apocryphnek (hat levél) és egy, ugy lehet, eredetinek (egyetlen egy levél) egybefüzése csupán később történt. Figyelemre méltó, hogy a tizenhármas gyüjteményben a római levél az utolsó,[3] bár fontossága és hire után az első helyet nyerhette volna el. Végül, az összes egy-

[1] L. 7. §. főleg a végén a *hydór de Zón*-tól kezdve.

[2] Dressel p. XXXI., LXI., LXII. A fanari kéziratban, melyből Philotéi Bryennis metropolita a Kelemen-féle leveleket vette, szintén megvan az Ignácz-féle tizenhárom leveles, vagyis az interpolált gyüjtemény.

[3] Zahn p. 85, 94.

házi hagyományban, a római levélnek külön szerep jut. Mialatt a többi hat levelet alig-alig idézik, a római levélre Ireneustól kezdve, rendkivüli tisztelettel hivatkoznak; az erőtől duzzadó vonások, melyekkel az a Jézus iránti szeretetet és a vértanuság utáni lángoló vágyat kifejezi, némileg a keresztyén öntudatnak a részei és mindenki ismerte azokat. Pearson és utána Zahn[1] még egy sajátos tényre mutatnak reá, t. i. arra az utánzásra, melyet egy smyrnai által 155-ben[2] Polycárp vértanuságáról megirt elbeszélés 3 paragraphusában találunk, s amely Ignácznak a rómaiakhoz irt leveléből vett egy részre vall. Nyiltan látjuk, hogy az acták irója, ez a smyrnai, jól az emlékezetébe véste a római levélnek nehány legszembeszökőbb részét, főleg az ötödik paragraphust.[3]

A rómaiakhoz irt levélnek tehát különleges helyet biztosit az Ignácz-féle irodalmi termékek között minden. Zahn ur elismerte e különleges helyzetet; munkájának több helyén[4] igen helyesen utal arra, hogy e levél sohasem képezett teljesen egy testet a többi hat levéllel; de a következményt már nem vonta le e tényből. Az a törekvése, hogy a két leveles gyüjteményt eredetinek találja, helytelen tételbe sodorta őt, abba, hogy a hét leveles gyüjteményt egészben vagy elvetni, vagy elfogadni kell. Ez annyi, mint más értelemben, felujitása Baur, Hilgenfeld, Volkmár tévedésének és egyenes lealacsonyitása a kezdetleges keresztyén irodalom egyik gyöngyének, amidőn azt gyakran közepes iratokkal veszi egy kalap alá, amit határozottan el kell itélnünk.

A legvalószinübbnek látszik tehát, hogy az Ignácz-féle termékek között az eredeti csupán a római levél. De e levél is változásokon ment keresztül. Az ott olvasható hosszadalmasságok, ismétlések, ugy lehet, egy interpoláló által ütött sebek az őskeresztyénség e szép emlékén. Ha a Colbert-féle acta által megőrzött szöveget a tizenhárom leveles gyüjteménnyel, a latin és a syr forditásokkal, Eusebius idézeteivel összehasonlitjuk, fölötte figyelemre méltó külömbségekre találunk. Ugy látszik, mintha a Colbert-fél acta irója, midőn e gyönyörü darabot elbeszélésének keretébe fölvette, nem igen riadt vissza annak átdolgozásától sok helyen. A levelek aláirásánál p. o. Ignácz e jelzővel él: *Theophoros*. Már pedig sem Irenéus sem

[1] Id. m. p. 517.

[2] Ez évre teszi Waddington ur Polycárp halálát. L. alább.

[3] Ez okoskodást gyöngiti az, hogy ugyancsak az *Acta*-ban (22. §.) egy phrasist találunk, mely nagyon emlékeztet az ephesusi állitólagos Ignácz-féle levél egy másik helyére (12. §.) (hely, melynek eredetiségét igen nehéz elhinni). Ugy hisszük, hogy a hamisitónak e helye jutott emlékezetébe a Polycarp-féle Acta megirásánál.

[4] P. 54, 95, 96, 116, 166, 492.

Origines, sem Eusebius, sem szt. Jeromos nem ismerték ezt a jellemző melléknevet, a vértanu actáiban tünik fel az első izben, ahol az epitheton a Trajan-féle üldözés irataiban nagy szerepet játszik. Annak Ignáczra leendő alkalmazása a költött levelek egyes részeiből, minő az ad Eph. 9. §., vehette eredetét. Az acta irója, midőn a fordításban e névre bukkant, azt elfogadta s azon levélnél alkalmazta, melyet e czimmel szerepeltet elbeszélésében: *Ignatios hó kai Theophoros.* Azt hiszem, hogy az első hat apocryph-leveles kiadásban e szavak *hó kai Theophoros* nem fordultak elő a czimben. Polycárpnak a philippibeliekhez irt levelében a post-scriptum, ahol Ignáczról említés tétetik s a melyet a hat levéllel egy azon kéz irt meg, — mint azt később látni fogjuk, az epithetont nem ismeri.

Jogunkban áll-e határozottan tagadásba venni azt, hogy a gyanus hat levélben nincs egyetlen rész sem, mely Ignácz eredeti leveleiből lenne átvéve? Bizonnyal nem; mindamellett, midőn a hat levél irója, mint látjuk, a római levelet nem ismeri, nem igen valószinü, hogy a vértanunak más eredeti leveleivel ne birt legyen. Az ephesusi levél egyetlen egy része, a 19. §. ugy látszik, mintha a gyanus levelek homályos és határozatlan alapjellegétől teljesen elütne. A *tria mysteria Kraugés* nagyon is ama homályos sajátszerü titokzatos irály terméke, melyet a negyedik evangyéliomra emlékeztetően a római levélben észleltünk. E részt, ép ugy, mint a római levél pompás részeit, sürün idézték.[1] Csakhogy ez fölöttébb külön álló tény, hogysem arra valami nagy sulyt fektethetnénk.

A sz. Ignácznak tulajdonitott levelek kérdésével szorosan összefügg a Polycárptól származottnak mondott levél kérdése. Polycárp, vagy az, aki a levelet irta, két különböző helyen (9. és 13. §.) emliti ismételve névszerint Ignáczot. Egy harmadik helyen (1. §.) mintha szintén ő róla lenne szó. Azt olvassuk az egyik helyen (13. §. és az utólsó:) «Azt irátok nekem, ti és Ignácz, hogy ha valaki innen Syriába kél utra, hozza el magával a ti leveleiteket. Kedvező alkalomadtán, akár saját magam, akár egy külön küldött által, mindenesetre le fogom venni vállaimról e gondot. Ami az Ignácz által hozzánk irt és egyébb kezeink közt létező leveleket illeti, azokat ime itt küldjük e levél kapcsán — kivánságtok szerint. Nagy hasznotokra leendenek azok; mert minden soruk hitet, türelmet, épülést lehel a Mi Urunkban.» A régi latin kiadás hozzáteszi: «Küldjetek nekem el mindent, amit Ignáczról és azokról, akik vele vannak, tudtok.» E sorok szembeszökőleg egyeznek meg Ignácznak Polycárphoz irt leveleivel (8. §.), ahol Ignácz az utóbbit arra kéri: menesztessen futárokat több különböző vidékre. Mindez gyanus. Minthogy Polycárp

[1] Dressel, p. 136. jegyz.

levele a 12 §-al tényleg befejeződik, ha e levelet eredetinek ismerjük el, majdnem szükségszerüleg annak feltevésére indittatunk, hogy a Polycárp leveléhez egy post-scriptumot maga az Ignácz-féle hat apocryph levél irója csatolt.[1] A post-scriptum a Polycárp-féle levél egyetlen görög kéziratában sem fordult elő. Azt Eusebius egy idézetéből és a latin kiadásból ismerték csupán. Polycárp levele és a hat Ignácz-féle levél ugyanazon tévelygések ellen küzdenek; eszmemenetök egy és ugyanaz. Számos kézirat az Ignácz-féle gyüjteményhez csatolja Polycárp levelét az elő-, vagy a végszóban.[2] Ugylátszik tehát, hogy vagy egyazon hamisitó irta a Polycárp levelét és az Ignácz-féle leveleket vagy pedig az Ignácz-féle levelek irója kitüzött czélja érdekében támpontot keresett a Polycárp levelében és ahhoz egy post-scriptumot csatolva, tiszteletreméltó jelleggel kivánta fölruházni müvét. E csatolás igen jól megegyezik Ignácznak említésével, melyet Polycárp levelének közepén találunk (9. §.) Még inkább egyeznék az össze legalább látszatra, e levél első paragraphusával, ahol Polycárp megdicséri a Philippibelieket, hogy a bilincsekre vert hitvallókat, akik nálok átutazóban voltak, ugy fogadták, a mint illett.[3]

Az ilyformán meghamisitott Polycárp leveléből és Ignáczius hat leveléből egy kicsi ál Ignácz-féle Corpus alakult, irályra és szinezetre teljesen homogen, valódi védőbeszéd az orthodoxia és a püspökség mellett. E gyüjtemény mellett forgott kézen Ignácznak a rómaiakhoz irt többé kevésbbé eredeti levele. Egy jel arra mutat, hogy a hamisitó ismerte ezt az iratot;[4] ugylátszik azomban, hogy a gyüjteményhez füzni, melynek berendezését felforgatta s nem — eredeti voltát kitüntette, nem találta alkalmasnak.

Ireneus, 180 körül, csupán a római levélnek erélytől duzzadó soraiból ismerte Ignáczot: «A Krisztusnak gabonája vagyok stb.» A levelet bizonyosan olvasta, habár az, amit mond, egy szóbeli hagyomány révén is eléggé megfejthető. Ireneusnál minden valószinüség szerint nem volt meg a hat leveles gyüjtemény és mesterének, Poly-

[1] A 13. §. csakugyan nem függ össze jól a levél egészével. A 9. §-ban előforduló s Ignáczra alkalmazott epitheton, *makarios,* Ignáczot halottnak tételezi fel, mialatt a 13. §., főleg a latin kiadás, Ignáczot még életben levőnek tartja.

[2] Zahn p. 91, 92. Efféle hozzáfűzés mindamellett nem lehet nagyon régi és mint mondottuk, a *post-scriptum* nincs meg a Polycárp-levelek másolatainak sorozatában.

[3] Egyáltalán nem bizonyos, hogy e helyütt az iró Ignáczra gondolt. Hitvallókról a többesben beszél, mialatt ugylátszik, Ignácznak nem volt a börtönben és a vértanuságban társa. Azon mód, melylyel a 9. §. Ignácz nevére visszatér, kizárja azt a gondolatot, mintha már az 1. §-ban ő róla lenne szó.

[4] H. ö. *Rom.* 10. §. és *Eph.* 2. §., a hol Crocusról tétetik említés.

cárpnak a philippibeliekhez irt valódi vagy becsusztatott levelét is e post-scriptum nélkül *Ergapsate* moi ... olvasta: Origines elfogadta a római levelet és az apocryph leveleket. Az elsőt az Énekek Éneke felől irt commentárjának előszavában idézi, az ephesusi állitólagos levelet pedig sz. Lukácsról irt VI. homeliájában[1] Eusebius az Ignácz-gyüjteményt oly alakban ismerte, amint az reánk maradt, vagyis hét leveles formájában. A vértanu Actában nem idézi, nem tesz különbséget a római és a többi hat levél között; Polycárp levelét a postscriptummal olvasta.

Sajátságos sors jelölte ki Ignácz nevét az apocryph iratok megirásánál. A IV. század második felében, 375 körül, egy uj gyüjteménye keletkezett az Ignácz-féle leveleknek: ez a tizenhárom leveles gyüjtemény, melynek magvát a hét leveles gyüjtemény képezte. Minthogy a hét levélben számos homályos hely fordul elő, az uj hamisitó még interpolálónak is csapott föl. A magyarázó glossák egész sorával látta el azt és terhelte meg hiábavalólag. Hat uj levelet gyártott és azokat, minden boszantó valószinütlenségeik mellett is, általában elfogadták. A további átdolgozások csupán e két előző gyüjtemény kivonatolásai. A syrek, különösen, egy három levélből álló kivonatos kis kiadással elégedtek meg, melynél a kivonatoló nem tett különbséget eredeti és apocryph szöveg között. Nehány, a megvitatásra méltatlan munka később kibővitve tette közzé az Ignácz-féle munkákat. Csakis latinul maradtak reánk.

A sz. Ignácz vértanuról szóló Acta szintén ily különféleségeket mutatnak, mint levelei. Nyolcz-kilencz kiadását ismerjük. — Nagy fontosságot nem kell tulajdonitanunk ez elbeszéléseknek; egyikök sem eredeti, valamennyi Eusebius utáni időből került ki Eusebius adatai nyomán; adatok nyomán, melyek kizárólag a levelek kiadásán és főleg a római levelen alapulnak. Az Acta legrégibb kiadása nem megy a IV. század végénél hátrább. Azokat össze sem lehet hasonlitani a Polycárp vértanu és a lyoni vértanuk Actáival, e valóban eredeti és a tárgyalt tényekkel egykoru iratokkal. Csak ugy hemzsegnek a lehetetlenségektől a történeti tévedésektől, a római császárság Traján korabeli helyzetének megvetésétől.

A jelen kötetben épúgy, mint a megelőző kötetekben a közép utat igyekeztük betartani azon kritika, mely minden eszközt felhasznál, csakhogy a már régóta hitelöket vesztett szövegek mellett törjön lándzsát és a tulzó skepticismus között, mely egészben és a priori visszavett mindent, a mit a keresztyénség bölcső koráról elbeszél. Ugyanesak e közbenső rendszerre fogunk találni a keresztyén Kelemenek és Flaviusok kérdésénél. A Kelemeneknek csak előnyére

[1] III. k. 30 D. és 938 A. Kiad. La'Rue.

szolgál, hogy az ugynevezett tübingai iskolának föltevései a leghelytelenebben sugalmazvák. Ennek az olykor különben termékeny iskolának hibája abban nyilvánul, hogy a hagyományos, gyakran igaz, törékeny anyagra épült rendszereket visszaveti s helyökbe egy még gyöngébb tekintélyekre támaszkodó rendszereket állit. — Nem igényelte-e magának az Ignácz kérdésben azt, hogy a II. század hagyományait kiigazitotta Malala Jánossal? A Simon Mágus kérdésben e különben éleseszü theologusok nem tagadták-e körömszakadtig azt, hogy ez az ember valóban élt? Sőt a Kelemenek kérdésében bizonyos kritikusok korlátolt szellemünek tartják azt, aki elfogadja, hogy római Kelemen létezett s hogy ha a Flavius Kelemennel támasztott zavarokkal mindent, mi reá vonatkozik, megfejteni nem igyekszik. Már pedig ellenkezőleg áll a dolog. A Flavius Kelemenre vonatkozó adatok a határozatlanok s egymással ellentmondók. Mi nem tagadjuk meg a keresztyénség felcsillámló fényeit, melyek a Flavius család homályos omladékai közül előtörni látszanak, de már ahhoz, hogy mindebből egy nagy fontosságu történeti tényt vonjunk le, igen sajátszerü felfogásra vagy legalább is az inductio terén azon mérséklet hiányára lenne szükség, mely Németországban a ritka szorgalmu és fáradhatlan tehetségeket is oly gyakran megrontja. Visszavetnek solid tanubizonyságokat és azok helyébe gyönge hypothesiseket állitanak; kimustrálnak kielégitő szövegeket és egy tetszetős archeologiának vakmerő combinatioit fogadják el, majdnem minden vizsgálat nélkül. Ujság, ime ezt akarnak minden áron és az ujságot gyakran alapos és meggyőző eszméknek tulhajtása által igyekeznek fentartani. Elrejtett öbölnek egy-egy kicsiny hullámából oceáni nagy hullámverésre következtetnek. A vizsgálat, a megfigyelés helyes lenne, de az abból levont következtetések hamisak. Távol áll tőlem, hogy tagadjam vagy kisebbitsem azokat a szolgálatokat, melyeket a német tudomány nyujtott a mi nehéz kérdésünkben; de ha e szolgálatoknak hasznát venni akarjuk, azokat igen közelről kell vizsgálnunk és éles megkülömböztető észszel birnunk. Különösen azzal kell eleve leszámolnunk, hogy a rendszer embereinek fenhéjázó kritikájára mit se adjunk, akik tudatlannak és elmaradottnak mondanak, mert nem fogadjátok el amugy vakon a legfrissebb ujságot, mely ott nyugodott elzártan egy-egy fiatal doktor agyvelejében s inkább arra lenne jó, hogy a tudományos kutatásra ösztönül szolgáljon a tanult körökben.

AZ EVANGYÉLIOMOK ÉS A MÁSODIK KERESZTYÉN NEMZEDÉK.

ELSŐ FEJEZET.

A zsidók a templom feldulását követő napon.

Nép még sohasem érzett hasonló csalódást ahhoz, mely a zsidó népet érte azután a nap után, melyen az isteni jóslatok legformaszerübb biztositásaival homlok egyenest ellenkezően, a templom, melyet leronthatlannak hittek, a Titus katonái által felszított zsarátnokba omlott. Megérinteni a legmerészebb álmok megvalósulásának határát s arról kényszer utján lemondani; abban a pillanatban, midőn az irtás angyala már-már megnyitotta a felhőket, azt látni, hogy az ürbe párolog el minden, mint bizonyosat hirdetni az isteni megjelenést és durva tényekben találni meg e hirnek kegyetlen czáfolatát, nem annyit tett-e mindez, mint kételkedni a templomban, kételkedni Istenben? A 70-iki kataszrófát közvetlenül követő esztendőket emésztő, benső láz rázta, a legerősebb, ugy lehet, melyet a zsidó öntudat átélt. Edom (e névvel jelölték már a zsidók a római birodalmat)[1] az istentelen Edom, Istennek ez az örök ellensége diadalmaskodott. A megingathatlanoknak tartott eszmék hamisaknak bizonyultak. Jehova, mintha végleg megszakitotta volna kötését Ábrahám fiaival. Mindez tehát egyértelmü volt annak a kérdésnek feltevésével: vajjon Izraelnek hite, ez a bizonyára leglángolóbb hit, mely valaha létezett, sikerrel fog-e szembeszállni a nyilvánvalósággal és képes lesz-e reményleni, midőn már minden elveszett.

A sicariusok, a fanaticusok majdnem mindnyájan megölettek; azok, akik életben maradtak, életök hátralevő részét komor kábultságban töltötték, hasonlóban ahhoz, mely az őrülteket a dühöngő

[1] IV. Esdr. VI. 8. és köv. L. Buxtorf, *Lax talm.* e szónál *Edom.* A *daleth* és a *resch* hasonlósága folytán a két név némileg hasonlóságot mutat.

kitörések után, megszállja. A sadduceusok majdnem teljesen eltüntek 66-ban[1] a papi aristokratiával, mely a templomból élt és attól nyerte fényét. Azt tartották, hogy nehányan az előkelő családok tagjai közül a Heródespártiakkal Syriának északi részébe, Armeniába, Palmyrába menekültek; ott e vidékeknek kicsiny dynastiáival éltek szövetségben és utoljára csillámlott fel fényök Zenóbiában, aki a III. században mint egy sadduceus, a talmudistákat gyülölő zsidónő tünik fel előttünk s egyszerü monotheismusával megelőzi az arianismust és az islamot.[2] Mindez igen lehetséges, de bármint legyen is, a sadduceus pártnak e többé kevésbbé authentikus töredékei teljesen idegenekké váltak a zsidó nemzetre nézve; a phariseusok ellenségként bántak velök.

A mi a templomot tulélte és majdnem illetlenül maradt fenn Jerusalem elpusztitása után, az a pharisaismus volt, a zsidó társadalom közép osztálya, párt, mely a nép többi töredékeinél kevésbbé lelkesedett azért, hogy a politikát bele vigye a vallásba és aggályos pontossággal szorgoskodott azon, hogy az előirt szabályokat betartsa. Sajátszerü! A phariseusok majdnem épen és sértetlenül kerültek ki a válságból; a forradalom elviharzott fölöttük a nélkül, hogy annak szele érintette volna őket. Egész odaadással egyedül a Törvénynek betartásán csüngve, majdnem mindnyájan elmenekültek Jerusalemből a végső vonaglások előtt és Jabnénak semleges városaiban, Lyddában találtak menhelyet. A zeloták tisztán rajongók; a sadduceusok csupán egy osztály; a phariseusok a nemzet. Békés hajlamaikkal, a nyugalmas és munkás életet szeretve, a kik elsősorban a családi élet cultusának szabad gyakorlatában keresték a megelégedést, ezek az igazi izraeliták ellentállottak minden megpróbáltatásoknak; ők lettek magjává a judaismusnak, mely végig élte a középkort és illetetlenül jutott el mihozzánk.

A törvény, ime ez az, a mi a zsidó nép számára vallási intézményeinek hajótöréséből tényleg megmaradt. A nyilvános cultus a templom lerombolása után, lehetetlenné vált; a prófécziának a rettentő csapás után, melyet szenvedett, el kellett hallgatnia; szent hymnusok, zene, szertartások mindez izetlenné avagy tárgynélkülivé vált, mióta a templom, a zsidó cosmosnak e köldöke, létezni megszünt. A Thora ellenben nem ritualis részeiben, mindig lehetséges volt. A Thora nem vallási törvény csupán; az egy bevégzett egészet képező törvényhozás, egy polgári törvénykönyv, egy egyéni statutum, mely a hatásköréhez tartozó népből némileg különleges respublicát csinál. Ime ez az a tárgy, melyhez a zsidó öntudat ettől kezdve

[1] L. az *Antikristus.*

[2] Geiger, *Jüdische Zeitschrift* IV. k. 1866. p. 219—220. Derenburg, a *Journal asiatiqueban* 1869. márczius—april p. 373. s köv.

bizonyos fanatismussal ragaszkodik. A rituale alapjában módosúlhatott; de a canonicus jog sértetlenül maradt fenn, majdnem teljesen. A törvény magyarázatában, pontos betartásában találják az élet egyedüli czélját. Csupán egy tudományt becsültek, a Törvényét.[1] A hagyomány képezi eszményi hazáját a zsidónak. A finom magyarázatok, melyek, közel száz éve, betöltötték az iskolákat, elenyésző csekélységek azokhoz képest, melyek elkövetkeznek. A cultusnak többi részét[2] a vallási aprólékosság és az ájtatos aggályoskodás tölti ki a zsidóknál.

Az új helyzetnek, melyben Israel ettől kezdve élt, egyik nemkevésbé fontos következményét képezte az egyházi tudósnak teljes győzelme a pap fölött. A templom elpusztult; az iskola, az megmenekült. A papnak tevékenységi köre a templom elpusztulása után igen szűkre szoritkozott. Az egyházi tudós vagy helyesebben a biró, a Thorának magyarázója, ellenben főfontosságu egyénné izmosodott. A legfőbb rabbi iskola e korszakban a bíróság (b e t h - d i n). Az a b - b e t h - d i n, a bíróság elnöke, polgári és vallási főnök egyuttal. Mindenkinek, aki a rabbi czímre szert tett, joga van belépni e körbe; a határozatokat szótöbbséggel hozzák. A tanitványok a sorompó mögött állva, hallgatják a tanácskozást és megtanulják, amire szükségök van, hogy belőlök is egyháztudósok és birák váljanak.

«Egy elzárt vizmedencze,[3] mely egyetlen vizcsöppet sem enged kifolyni», ime ez az eszméje a jövendőben Israelnek. A hagyományos jog kézikönyvben még nem volt megirva. Száz esztendőnél többnek kell elfolynia, mielőtt az iskolák vitapontjai egy testbe füződnek, melyet kiválóan — M i s c h n á n a k fognak hivni;[4] de e könyv alapja e korra vesztendő vissza. Bár Galileaban compilálták, a valóságban Jabnéban született az. Az I. század végén kicsiny, majdnem algebrai és röviditésekkel telt irálylyal megirott füzetek jelentek meg, melyek a leghiresebb rabbiknak a nehéz kérdésekre vonatkozó megfejtéseit tartalmazták. A legerősebb emlékek megtörnek immár a hagyomány és a birói praecedens esetek sulya alatt. A dolgok ilyetén állását nevezték irásnak. E korban emlitik már a M i s c h n á t vagyis a döntvények kicsiny gyüjteményét, a h a l a k o t h-ot, melyeket szerzőik után neveznek el. Ilyen volt a Rabbi Eleasár ben Jakabé, melyről az I. század végétől ekként itélnek: «rövid, de jó.»[5] Az E d n i o t h értekezésnek, mely a többitől abban különbözik,

[1] Joseph. *Ant.* XX., XI. 2.

[2] L. a Diogneteshez irt levelet c. 4.

[3] *Pirké aboth* II. 8; *Aboth rabbi Náthán*-tól c. XIV. V. ö. Bab. Talm. *Sukka* 28 b.

[4] A *Mischna* a. m. «a fejből idézett, meg nem irt törvény» szemben a *Mikra*-val. «Az olvasni szokott, tehát irott törvénnyel».

[5] Buxtorf, *Lex.* col. 1948. Bab. Talm. *Jebamoth* 49 b.

hogy nincs specialis tárgya, magvát, megelőző és Jabnéban gyüjtött határozatokra vonatkozó eduioth vagyis «tanuságok» képezik, amelyeket ifjabb Rabbi Gamaliel nézett át.[1] Ugyanekkor irta meg Rabbi Eleazár ben Jakab a szentély ismertetését, mely a Middoth[2] értekezésnek képezi alapját. A nagy engesztelés ünnepére vonatkozó Joma-nak, és ugy lehet, a Tamidnak[3] legelső kiadását — még jóval előző időből — ugylátszik — Mispai Simon irta meg.

Ezek az irányzatok és a keresztyénség irányzatai oly ellentétben álltottak egymással, mint a tüz és a viz. A keresztyének mindinkább elszakadtak a Törvénytől; a zsidók őrjöngő hévvel kapaszkodtak abba. A keresztyének ugy látszik, élénk ellenszenvvel viseltettek az éles, kitanult, — minden szeretet nélkül lobogó szellem iránt, mely naponként tért foglalt a zsinagógákban. Már Jézus is, ötven évvel megelőzőleg a legkeserübb kifakadásokkal támadta meg e szellemet. Azóta a casuisták nem tettek egyebet, mint még mélyebbre sülyedtek üres szőrszálhasogatásaikba. A nemzetet ért csapások mit sem változtattak jellemükön. Vitázó, hiu, irigy, érzékeny természetökkel, mely a teljesen személyes támadásoktól sem riadt vissza, töltötték napjaikat ott Jabné és Lydda között, egymás ellen szórva az átkot kicsinyes dolgok miatt. A «Fariseus» név eddig egészen jó csöngésü volt a keresztyén előtt.[4] Jakab és általában Jézusnak rokonai szigoru fariseusok voltak. Pál maga is dicsekedve említi fel, hogy ő fariseus, fia egy fariseusnak».[5] Az ostrom óta azomban a harcz nyiltan kitört. Midőn Jézusnak hagyományos mondásait gyüjtögették össze, a megváltozott helyzet már nagyon észrevehető. A «Fariseus» a közönséges evangyéliomokban egyértelmü a Jézus ellenségével. A casuistikának kigunyolása egyik lényeges eleme az evangyéliomi irodalomnak s egyik oka sikereinek. A valóban erényes ember előtt, tényleg mi sem oly borzasztó, mint a moralis pedantismus. Hogy énjét a szédelgés vádja alól tisztára moshassa önönmaga előtt, olykor saját művében, saját érdemeiben is kételkednie kell. Az, aki csalhatatlan eszközökkel munkál a saját üdvén, úgy tünik fel előtte, mint Istennek fő-fő ellensége. A farisaismus ilyenformán valami rosszabb a véteknél, mert nevetségessé teszi az erényt és mi sem nyujt nagyobb élvezetet nekünk, mintha azt látjuk, hogy Jézus, a legerényesebb ember, a gúny nyilaival ostorozza az álszenteskedő

[1] Bab. Talm. *Berakoth* 28. a.

[2] Bab. Talm. *Joma* 16 a; Derenburg, *La Palestine d'aprés les Talmuds* p. 374.

[3] Mischna *Péah* II. 6; Jer. Talm. *Joma* II. 1; Bab. Talm. *Joma* 14 b; Derenb. *Op. c.* p. 375.

[4] L. *Pál ap.* 73, 77, 520.

[5] *Ap. Csel.* XXIII. 6; XXVI. 5; *Phil.* III. 5.

polgári osztályt, sejtetni engedve, hogy a szabály, melyre amaz büszke, mint minden más, hiuságánál nem egyéb.

A zsidó nép uj szint öltött helyzetének egyik következménye a különválás és a kizáró szellem megkétszereződése. Gyülölve, átkozva a világot, mindinkább önmagába zárkózott el Israel. A p e r i s c h o u t h társulás nélküliség a közjónak egyik törvényévé nőtte ki magát.[1] Egyedül egymás között élni egy tisztán zsidó világban, a pogányokkal mentől kevesebbet érintkezni, az uj viszonyokban a törvénynek megfelelően élni: ime ez volt életczélja a hittudósoknak és azt el is érték. A kiközösitések megkétszereződtek.[2] A törvénynek pontos betartása oly bonyolult müvészetté vált, hogy a zsidónak másra gondolni ideje sem maradt. Igy keletkezett «a tizennyolcz szabály», az elkülönzésnek tökéletes codexe, melynek megalkotását a templom lerombolását megelőző időre[3] teszik ugyan, de a mely, ugy látszik, csakis 70. után nyert alkalmazást. A tizennyolcz szabály minden izében arra irányult, hogy Israelnek elkülönitését túlon túl vigye keresztül. Tilos a legszükségesebb dolgokat is vásárolni a pogányoktól, tilos az ő nyelvüket beszélni, tanubizonyságukra hivatkozni, áldozati tárgyaikat megszerezni, tilos áldozatot mutatni be a császárért.[4] A szabályok közül nem egyet megbántak; elmentek annak kijelentéseig, hogy azok behozatalának napja ép oly gyászthozó volt az israelitákra, mint az a nap, melyen az aranyborjut felállitották; de nem törölték el őket. A két egymással ellentétes zsidó iskolának érzelmeit e kérdésben egy legendaszerü párbeszéd fejezte ki. «E napon, mondotta Rabbi Eleazár, betelt a szabály. — E napon, mondotta Rabbi Józsua, lépte az tul partjait. — A dióval telt hordó, mondotta Rabbi Eleazár, még mindig fölvehet annyi szézamfü olajat, amennyit akarunk». — «Ha az edény megtelt olajjal, vágott vissza Rabbi Józsua, s abba vizet töltünk, kiszoritjuk az olajat».[5] A tizennyolcz-szabály, minden tiltakozás daczára, oly tekintélyre emelkedett, hogy azt hangoztatták róla, miként azt semmiféle hatalomnak sincs joga eltörölni.[6] Lehetséges, hogy abból nehány intézkedést titkos állás foglalási vágy sugalmazott a keresztyénség és főleg Pál apostol szabadelvü prédikátiója ellen. Mennél nagyobb erőfeszitést fejtettek ki, ugy látszik, a keresztyének a törvény akadályainak ledöntésében, a zsidók annál inkább dolgoztak azon, hogy azokat áttörhetlenekké tegyék.

[1] Tac. *Hist.* V. 5.

[2] Bab. Talm. *Moëd Katon* 15 b. és köv. H. ö. Ján. IX. 22, 34; XVI. 2.

[3] Mischna *Aboda Zara* II. 5 és 7.

[4] Jer. Talm. *Schabbath* I. 7; v. ö. Graetz *Gesch. der Juden* III. (2 kiad.) p. 494—495; Derenburg *op. cit.* 272 és köv. 474.

[5] Jer. Talm. *Schabbath* I. 7; v. ö. Bab. Talm, *Schabbath* 17 a.

[6] Jer. Talm. *Schabbath* I. 7.

Az ellentét főleg a proselyták kérdésében volt érezhető. A zsidók azok szerzésével nemcsak felhagytak, hanem az uj testvérek elleni bizalmatlanságuknak lépten nyomon kifejezést is adtak. Nem mondották még, hogy a «proselyták fekély Israel testén»,[1] de egyetlen biztató szavuk sem volt hozzájok, s őket lebeszélni igyekeztek; veszélyekről és nehézségekről beszéltek nekik, melyeknek kiteszik magokat, ha egy általános guny tárgyát képező nemzet kebelébe belépnek.[2] Egyben a Róma elleni gyülölet is megkétszereződött. Gyilkosság és vér füződött annak gondolatához.

De mint hosszu történetében mindig, most is egy bámulatraméltó kisebbség élt Israel kebelében, mely hangosan tiltakozott a nemzet többsége ellen. A csodás kettőség, mely e sajátszerü nép életét jellemzi, tovább folytatódott.[3] A jó zsidót jellemző báj és gyöngéd szeretet szilárdan kitartott. A két ellentétes pártnak[4] fejei, bár már régen elhaltak, Schammai és Hillel[5] valának; az egyik, mint képviselője a szük, rosszakaratu, szőrszálhasogató, anyagias felfogásnak; a másik, mint megtestesitője a tág, jóakaratu, idealista gondolkozásnak Israel vallásában. Az ellentét meglepő volt. Az alázatos, alkalmaszkodó, gyöngéd s a saját érzelmei elé midig a másokét tevő Hillel-féle párt elvként azt vallotta, hogy Isten felmagasztalja azt, aki magát megalázza és megalázza azt, aki magát felmagasztalja, hogy a kimagasló méltóság kerüli azt, aki egyre utána tör és felkeresi, aki előle fut, hogy az, aki kényszeriteni akarja az időt, mit sem nyer attól; mialatt az, aki tartózkodólag viselkedik az idővel szemben, segitő társat lel abban.[6]

A valóban vallásos lelkek körében sajátszerüen merész érzelmek vetődtek fel olykor. Egyfelől a Gamálieleknek ama szabadelvü csoportja, mely elvként vallotta — érintkezésében a pogányokkal — hogy azoknak szegényeiről gondoskodjék, velök előzékenyen bánjék, sőt még ha bálványaikat is imádták, nekik a végtisztességet a halál pillanatában megadják,[7] a helyzeten tágitani igyekezett. A közvetitő megalkuvásért hevülve, már a rómaiakkal lépett összeköttetésbe e párt. Nem csinált lelkiismereti dolgot abból, hogy a sanhedrin elnökségének investituráját a győzőktől kérje s a n a s i czimet az ő beleegyezésöktől függően vegye fel. Másfelől, egy kiválóan szabadelvü

[1] Bab. Talm. *Jebamoth* 47 b. stb.

[2] Bab. Talm. *Jebamoth* 47 a; *Masséketh Gerim* bev.

[3] L. *Pál apost.* p. 63.

[4] L. a nazarén véleményt sz. Jeromosnál. *Ezsaiás* VIII. 14 fölött.

[5] Számolnunk kell ezzel, hogy teljesen megérthessük az efféle kifejezéseket: «Hillel tanitványai», «Schammai tanitványai», mi, ha azt szószerint vennők, e két mester életét végtelen hosszura nyujtottnak tűntetné fel.

[6] Bab. Talm. *Erubin* 13 b.

[7] Jer. Talm. *Gittin* I. 9; H. ö. Bab. Talm. I. *Gittin* 61 a.

ember, Johanan ben Zakai képezte lelkét a megindult átalakitó folyamatnak. Jerusalemnek feldulása előtt már jóval döntő tekintélylyel birt a sanhedrinben. A forradalom alatt ő volt egyik feje a mérsékelt pártnak, mely a politikai kérdésekbe nem avatkozott s minden lehetőt megtett, hogy ne huzzák tovább az ellenállást, melynek a templom lerombolásával kellett végződnie. Megmenekülve Jerusalemből, mondják, megjósolta a császári trónt Vespasiánnak; kegyül egy orvost kért tőle, hogy gyógyittassa az elaggott Sadokot, aki az ostrom előtti években folytonos böjtöléssel egészen tönkre tette egészségét.[1] Annyi bizonyosnak látszott, hogy a rómaiaknál nagy kegyben állott és hogy kinyerte tőlük az engedélyt a sanhedrin felállitására Jabnében.[2] Nem bizonyos, hogy tényleg Hillelnek tanitványa lett volna;[3] de annyi kétségtelen, az utóbbi elveinek tovább fejlesztésében derekasan bevált. Kedvencz eszméje: a béke uralmának megállapitása az emberek között.[4] Azt beszélték róla, hogy senki, még a pogány sem előzhette meg őt a köszöntésben.[5] Anélkül, hogy keresztyén lett volna, valódi tanitványa volt Jézusnak. Elment, mondják olykor, a régi próféták példáját követve, a cultus ható erejének tagadásaig s annak elismeréseig, hogy a véteknek bevallása ugyanazon hatásu a pogányokra, mint az áldozás a zsidókra.[6]

A vigasztalásnak némi árnyalata fészkelte be magát Israelnek irtózatosan sanyargatott lelkébe. Fanatikusok — életök koczkáztatásával — a csöndes elhagyott városokba lopódzni merészkedtek s a Szentek Szentélyén[7] titkon áldozni siettek. Nehányan ez őrültek közül azzal a hirrel tértek vissza, hogy titokzatos hangot hallottak előtörni a romok közül s áldozásaik elfogadása mellett bizonykodtak;[8] általában azonban elitélték az efféle tulzásokat. — Mások minden élvezetet megtagadtak magoktól;[9] könnyek és böjt között töltötték napjaikat, nem ittak csak vizet. Johanan ben Zakai vigasztalta őket: «Ne szomorkodjál fiam, szólott egy ily kétségbeesetthez, az élő áldozatok hiányában maradt még egy eszközünk a bünök megbocsájtásához, mely bizonyára fölér amaz elsővel, a jó cselekedet.» — És idézte Ézsaiást: «Kedvesebb előttem az élőszeretet minden áldozatnál.»[10]

[1] Bab. Talm. *Gittin* 56 a.

[2] Midrasch *Eka* I. 5; Bab. Talm. *Gittin* 56 a. és b; *Aboth de-rabbi Nathan* c. IV.

[3] Bab. Talm. *Succa* 28 a.

[4] Mekhilta az *Exod* XX. 22-ről.

[5] Bab. Talm. *Berakoth* 17 a.

[6] Bab. Talm. *Baba bathra* 10 b.

[7] V. ö. Baruch *Apocal.* 35 §.

[8] Mekhilta az *Exod* XVIII. 27-ről.

[9] Mischna *Sota* IX. 15; Tosifta *ibid.* XV.

[10] *Aboth de-rabbi Nathan* c. IV.

Rabbi Josué ugyanugy gondolkozott. «Testvéreim, mondotta azoknak, akik az önsanyargatást a tulságig vitték, mire jó az nektek, ha megtagadjátok magatoktól a hust és a bort? — Hogyan! — felelték neki — azt a húst együk meg, melyet a ma romokban heverő oltáron áldoztak fel? Azt a bort igyuk, melylyel a libatiót végezték ez oltár fölött? — E szerint tehát! — vágta vissza Rabbi Josué, ne együnk többé kenyeret, mert a liszt áldozatokat végeznünk nem lehet! — Ott a gyümölcs, együk azt. — Mit mondtok? Hiszen a gyümölcshöz nyulni nincs megengedve többé, mert nem róvhatjuk le kötelmeinket a templom iránt.»[1] A dolgok szoritó ereje győzött. Fentartották elméletileg örökvoltát a Törvénynek; vallották, hogy azon Éli sem változtathatott egy betüt sem, de a templomnak lerombolása után tényleg igen tekintélyes rész mosódott el a régi szabályokból; ezután csakis egy erkölcsi casuistikának és a mysteriumnak jutott hely. A kifejlődött kabbala bizonyára az ujabb kor szülötte. De ettől kezdve sokan foglalkoztak már azzal, a mit «szekér látományoknak»[2] neveztek, vagyis szemléletekkel azon mysteriumok fölött, melyeket Ezékhiel symbolumaira vezettek vissza. — A zsidó szellem ez álmok világában szunyadt és a megátkozott világon kivül menhelyet alkotott magának abban. A tanulmány megszabadulás lőn. Rabbi Nehunia hozta divatba azt az elvet, hogy az, aki a Törvény igáját ölti magára, a politika és a világ igájától menekszik meg egyuttal.[3] E ponthoz érve, a veszedelmes forradalmár létezni megszünik. Rabbi Haninának szavajárása volt: «Imádkozzatok a fenálló kormányért, mert nélküle egymást falnák fel az emberek.»[4]

A nyomor rendkivüli volt. Sulyos fejadó nehezedett mindenkire;[5] a jövedelem források pedig kiapadtak. A judeai fensik parlagon hevert s romok födték mindenütt;[6] maga a tulajdon is igen bizonytalanná vált.[7] A talaj mivelése által annak tette ki magát mindenki, hogy a rómaiak kivetik a birtokból.[8] Ami Jerusalemet illeti, ez nem volt egyéb kőhalmaznál.[9] Plinius ugy beszél róla, mint létezni megszünt, városról.[10] Kétséget sem szenved, hogy ha a zsi-

[1] Bab. Talm. *Baba bathra* 60 b.
[2] Derenburg *Palest.* 309, 3. jegyz.; 314. jegyz.; 386—387, 4 jegyz.
[3] *Pirké aboth* III.
[4] *Ibid.* III. 2.
[5] Mekhilta az *Exod.* XIX. 1; L. Az *Antikrist.* 538.
[6] Plin. *Hist. nat.* V., XV. 2.
[7] Mischna *Gittin.* V. 7. Derenburg 475.
[8] *Antikrist.* 537.
[9] *Ibid.* 523. Baruch Apocal. 32 §.
[10] *Orine, in qua fuere Hierosolyma, longe clarissima urbium Orientis, non Judeae modo.* Plin. *Hist. nat.* V. 70. Hizelgő tulzás érzik ki e sorok közül Titus iránt, a kinek munkáját ajánlotta. V. ö. sz. Epiphanes *De mensuris* c. 14.

dók tömegesen telepesznek le a romok között, kiüzték volna őket.[1] Mindamellett a történetirók, kik a város teljes feldulása mellett törnek lándzsát, elismerték, hogy maradt ott nehány öreg ember, nehány asszony. Josephus mutat reájuk, amint ott ülnek és sirnak a szentély porhalmaza fölött és azokra, akiket a későbbi kinzatásokra tartottak fel a győzők.[2] A legio 10. F r e t e n s i s táborozott az elhagyott város egyik szögletében.[3] A légió[4] bélyegzőin látható jelek azt tanusitják, hogy azokat ez a legió készitette. Valószinü, hogy a katonák a templomnak[5] máig is látható alapjait titokban látogatni megengedték. A keresztyének különösen, hűen őrizték egyes helyeknek, mint az utolsó vacsora helyének emlékezetét a Sion-hegyén, melyről azt hitték, hogy Jézusnak tanitványai ott gyültek össze a mennybemenetel után,[6] nemkülömben Jakabnak, az úr testvérének sirját a templom közelében.[7] A Golgothát valószinüleg szintén nem felejtették el. Minthogy a városban és annak környékén épiteni megszüntek, a nagyszerü alkotásoknak óriási kövei érintetlenül maradtak meg helyeiken ugyannyira, hogy még minden emlék felismerhető volt.

Szent városukból és a környékből, melyhez ragaszkodtak, ekként kiüzetve, a judeai hegység és a tenger között elterülő sikság városaiban és falvaiban szóródtak szét a zsidók.[8] A zsidó lakosság száma e helyeken megkétszereződött.[9] A farisaismus feltámadásának ilyen helyévé főleg egy község nőtte ki magát és vált a zsidók theologiai székvárosává egészen a Bar-Coziba lázadásig. Jabné volt ez, vagy

[1] Formaszerű szöveggel nem birunk e korszakról. De bizonyára, ha a zsidóknak megengedik vala, hogy a romokban heverő városba letelepedjenek, azt megtették volna. Már pedig Jabné, Béther stb. ama helyek, a hova tömegesen tanyát ütni siettek. Eusebius rendszere, mely szerint Jerusalem csupán Hadriántól kezdve volt eltiltva a zsidók elől *(Demonstr. evang.* VI. 18) csupán *a priori* okoskodáson nyugszik. L. az *Antikrist.* p. 523. 2 jegyz.

[2] Jos. B. J. VII., VIII. 7., Euseb. *Theoph.* IX. (col. 648—649. Migne).

[3] Saulcy *Revue archeol.* 1869. okt.; *Numismat. de la Palest.* p. 82—83. V. 3. és 4. sz.; *Comptes rendus de l'Akad. des inscript.* 1872. 162. Azt hitték, hogy a legio által disznó alakkal veretett czimkékben a csufolódás jeleire bukkantak; e jelkép azomban római s nem füződik hozzá semmi zsidóellenes csufondároskodás. Madden *Jew. coin.* p. 212.

[4] *Comptes rendus de l'Akad. des inscript.* 1872. 161. A legio tényleg sokáig tanyázott Jerusalemben. Még Hadrián után is találunk ott létéről nyomokat.

[5] Theodoret. *Hist. eccles.* III. 15. Jeruzs. sz. Cyrillus *Catech.* XV. 15.

[6] Sz. Epiph. *De mensuris* c. 14.

[7] Hegesippos Eusebiusnál H. E. II. XXIII. 18.

[8] *Magna pars Judaeae vicis dispergitur* Tacit. *Hist.* V. 8. Dio Cassius LXIX. 14.

[9] Jer. Talm. *Taanith* IV. 8; Midras *Eka* II. 2; Midrasch *Schir haschirim* I. 16.

Jamnia,[1] eredetileg philisteus város, négy és fél mértföldnyire délfelé Jaffától.[2] Jabné tekintélyes, pogányok és zsidók által lakott város volt; a zsidók azonban túlsulyban voltak benne, bár a város, a Pompejus-féle háboru óta, Judeához tartozni megszünt. A két lakosság között[3] élénk szóharcz volt napirenden. Vespasián a 67. és 68. esztendei csatározás alatt lett fölötte úrrá.[4] Az élelmi szerek bőségben valának.[5] Az ostrom legelső napjaiban, számtalan békés hajlamu tudós, minő Johanán ben Zakai, a kiket a nemzeti függetlenség eszméje le nem nyügzött, menekült ide.[6] Itt értesültek a templom leégéséről. Zokogásba törtek ki, megszaggatták ruháikat, gyászt öltöttek,[7] de azt találták, hogy az életet tovább kell vonszolniok, hogy megláthassák: vajjon Isten fenntartott-e még jövendőt Israel számára. Vespasián, mondják, Johanan könyörgésére kimélte meg Jabnét és a tudósokat.[8] Bizonyos az, hogy már a háboru előtt virágzó rabbi iskolája volt Jabnénak.[9] A rómaiak, előttünk ismeretlen okokból politikájukba vágónak találták annak fentartását, mely Johanan ben Zakai megérkeztével hirben és tekintélyben emelkedett.

Jabnét a hirnév tetőpontjára ifjabb Rabbi Gamaliel emelte, s Rabbi Johanan után,[10] ki Berur Hailba vonult,[11] átvette az iskola igazgatását. Jabné e perctől kezdve a legelső zsidó akadémiája Palesztinának.[12] A zsidók mindenfelől ide sereglettek össze az ünnepeken, mint egykor Jerusalembe és valamint azelőtt a szent vá-

[1] Ma falu. A keresztesek *Ibelinje.*

[2] Mint a többi philisteus városnak, volt kikötője, maiuma-ja, mintegy másfél mértföldnyire.

[3] Philo *Leg. ad Caium* 30 §. Jos. B. J. I., VII. 7; VIII. 4; II. IX. 1. *Ant.* XIV., IV. 4; XVII., VIII. 1. XVIII., II. 2.

[4] Jos. B. J. IV., III. 2; VIII. 1.

[5] Jer. Talm. *Demai* II. 4; Tosifta *ibid.* c. 1; *Beresith rabba* c. LXXVI. Midrasch *Jalkuth* I. 39 a.

[6] *Aboth de-rabbi Náthan* c. IV.

[7] *Ibidem.*

[8] Bab. Talm. *Gittin* 66 a. A datumok nem igen egyeznek meg. E szerint Johanan már a város körülzárolása után jött volna oda. (Midrasch rabba a *Kohéleth* VII., II. és az *Eka* I. 5. Bab. Talm. *Gittin* 56. a. és b.) Már pedig ekkor Vespasianus nem volt többé Judeában. Ellenben 67 és 68-ban Jabnén keresztül vonult.

[9] *Aboth de-rabbi Nathan* IV. Bab. Talm. *Gittin* 56 b. Mischna *Sanhedrin* XI. 4.

[10] E két hittudós vetélykedéseinek okai homályosak. L. Derenburg *Palest.* p. 306. és a köv.

[11] Nem messzire Jabnétól, ugylátszik Kulónié irányában (Midrasch *Kohéleth* VII. 7. *Aboth de-rabbi Náthán.* c. XIV.)

[12] A sanhedrin vándorlásának sorozatában, melyről a zsidó hagyomány beszél, a jerusalemire vonatkozólag az első helyen Jabné áll. Bab. Talm. *Rosch-has-schana* 31 a.

rosba siettek, hogy a sanhedrin és az iskolák véleményeit kérjék ki a kétes esetekre vonatkozólag, ép ugy most Jabnében vetették alá a bonyolult kérdéseket a bet-din itéletének.[1] E biróságot csak kivételesen és ritkán czimezték az ős sanhedrin névvel; de tekintélye általában el volt ismerve; egész Judeának hittudósai gyültek össze ide olykor és mintegy legfelsőbb itélőszékké avatták a beth-dint. Hosszu ideig maradt fent emléke a bekeritett helynek, a hol a biróság tárgyalásait tartotta és a nyomorult viskónak, melynek árnyékában az elnök ült.[2]

Jabné ilyenformán némileg ugy tünt fel, mint egy ujjászületett kicsiny Jerusalem. A szabadalmak és a vallási kötelmek tekintetében teljesen egyértelembe vették Jerusalemmel;[3] zsinagógáját olybá tekintették, mint a jerusaleminek törvényes örökösét, mint az uj vallási tekintély központját. Magok a rómaiak is alkalmazkodtak e felfogáshoz és az iabnei nasit vagy a b-beth-dint hivatalos hatalommal ruházták fel. Ez volt kezdete a zsidó patriarchatusnak,[4] mely később kifejlődött és fölötte hasonló intézménynyé vált az ottoman birodalom keresztyén patriarchatusaihoz napjainkban. Ezen egyaránt vallási és polgári magistratusok, melyeket a politikai hatalom tanácskozásaiba bevont, a keleten mindig eszközül szolgáltak a nagy birodalmak kezében arra, hogy rajáh-aik felelősségét magokról lerázzák. Efféle személyes statutum fennálása csöppet sem nyugtalanithatta a rómaiakat, különösen egy részben pogány és római városban, ahol a zsidók mögött fékül ott állott a katonai erő s a többi lakosság ellenszenve. A zsidók és a nem zsidók között vallásos vitatkozások ugylátszik, sürün fordultak elő Jabneben. A hagyomány ugy állitja elénk Johanan ben Zakáit, mint aki sürün vitázik a hitetlenekkel, a Bibliát és a zsidó ünnepeket magyarázza nekik. Feleletei gyakran kitérők voltak és olykor, midőn egyedül van tanitványaival, maga is mosolyog azokon az alig kielégitő megoldásokon, melyekkel a pogányok ellenvetéseire felelt.[5]

[1] Mischna *Para* VII. b.; Tosifta *ibid.* c. VI. L. Derenb. *op. cit.* p. 319.

[2] *Sifré* 118 §; Bab. Talm. *Berakoth* 23 b; *Schabath* 33 b; 138 b., Mekhilta az *Exod.* XIV. 22., Tudelai Benj. 1. k. p. 79 Asher; Neubauer *Geographie du Talmud.* p. 74. Derenb. *Palest.* p. 380—381.

[3] Mischna *Rosch-has-schana* IV. 1, 2, 3, 4., *Sanhedrin* XI. 4; *Succa* III. 12; Bab. Talm. *Rosch-has-schana* 21 b, 31 b; *Sota* 40 a; *Keritót* 9 a; Deremb. *Palest.* p. 504. s köv.

[4] Mischna *Eduioth.* VII. 7; Bab. Talm. *Sanhedrin* 11 a. V. ö. Mischna *Rosch-has-schana* II. 7; IV. 4; Epiphan. haeres. XXX. 4. Kétséges, hogy e korban a hivatalos czim már létezett volna. Lásd mindamellett Hadrián levelét Vopiscusnál, *Saturn.* 8. (ipse ille patriarcha).

[5] *Beresith rabba* c. XVII.; *Bammidbar rabba* IV., X.; Midrasch rabba a *Deuter.* XXVIII. 12; Bab. Talm. *Bechoroth* 5 a; *Hulin* 26 b; *Baba Kama* 38 a;

Lyddának is voltak iskolái, melyek az iábnébeli iskolákkal vetélkedtek, vagyis helyesebben azokhoz némileg függő viszonyban állottak.[1] A két város alig négy mértföldnyire feküdt egymástól; akit kiközösitett Jabné, az Lyddát kereste fel. Valamennyi dán és phylisteus falu a közeli tengerpart mentén, Berúr-Hail, Bakiin, Gibthon, Gimse, Bene-Bérak, mindannyi Antipatristol délre, melyeket eddig a szent földhöz nem is igen számitottak, szintén hires hittudósoknak szolgált menedékhelyül.[2] Dáromba, Judeának Eleutheropolis és a holt tenger között fekvő közép részébe, hasonlóan sokan menekültek.[3] Dárom gazdag vidék volt, a rómaiak által használt utaktól távol s majdnem uralmok határán.

Látszik, hogy az áramlat, mely Galilea felé terelte a rabbinismust, még nem volt észlelhető. Két kivételünk van: Rabbi Eleasár ben Jakab a legelső Mischnák egyikének kiadója, ugylátszik galileus volt.[4] A 100-ik év körül a hittudósok már Caesarea és Galilea felé közelednek.[5] Tiberias és felső Galilea azomban a Talmud kiváló hazájává csupán a Hadrián-féle háboru után lesz.

Jeremiás Talmud *Sanhedrin* I. 4; *Baba Kama* IV. 3; Derenb. *Palest.* 316, 317, 322.

[1] Derenb. *op. cit.* 341 jegyz. 5; 366, 368, 373. jegyz.; 380, 384. Neubauer *Geogr. du Talmud* p. 79. A naptár embolismája egészen a III. századig Lyddában történt. Jer. Talm. *Sanhedrin* I. 2.

[2] Bab. Talm. *Sanhedrin* 32 b, 74 a; *Hagiga* 3 a; Midrasch *Beresit rabba* c. LXI; Jer. Talm. *Pesahim* III. 7; *Schebiit* IV. 2; *Demai* III. 1; *Maaseroth* II. 3; Tosifta *ibid.* c. II; *Ketuboth* I. 5; *Hagiga* I. 1; *Pesikta rabbathi* c. VIII. L. Neubauer *Geogr. du Talmud* p. 72, 73, 78—80, 82: Derenburg, *Hist. de Palest.* 306, 307. jegyz. 312.

[3] Derenb. *op. cit.* p. 384 és köv.

[4] Derenb. *Palest.* p. 375.

[5] Derenb. *op. cit.* p. 307. jegyz.; 306. 3 jegyz. 384.

MÁSODIK FEJEZET.

Béther, Judith könyve, a zsidó kánon.

A háborút követő legelső évek alatt Jerusalem közelében, ugylátszik, egy központ formálódott, mely ötven, hatvan év mulva kiváló szerepet fog játszani. Jerusalemtől két és egy negyed mértföldnyire[1] nyugat-dél-nyugati irányban volt egy, neve után alig ismert falu: Béther.[2] Ugylátszik, hogy az ostrom előtt több évvel Jerusalemnek számos gazdag és békeszerető polgára előre látva a vihart, mely a

[1] A Talmud adatai Béther fekvése felől (Jer. Talm. *Taanith* IV. 8; Bab. Talm. *Gittin* 57 a; Midrasch *Eka* II. 2) oly pontatlanok, képtelenek, ellentmondók, hogy azokból valamit megtudni lehetetlen. Eusebius *(Hist. eccl.* IV. VI. 3) vágja ketté a kérdést azzal, a mit, pellai Ariston után, Béther és Jerusalem közelségéről mond. L. Estori Parhi *Kaftor vapherah* XI. f. A Jer. Talm. Taanith IV. 8. A jerusalemiek által Bétherben vásárolt földekről szintén e közelség mellett szól. L. Neubauer *Geogr. du Talm.* p. 100 s köv.

[2] *Baithér* vagy *Bethér* Józsuenál XV. 60. a Septante szerint (l. sz. Jeromos *In Mich* V. 2); a mai Bittir kicsiny falu az uadi Bittir nyilásánál, a melynek közelében a *Khirbet el Jahud* «a zsidó romok» feküsznek. L. Ritter *Erdk.* XVI. p. 428—429. A Talmudban olvasható távolság «negyven mértföld a tengertől» reáillik Bittirre. Mások szerint Béther azonos Beth-schemeschel, — e nézet a Sámuel II. k. XV. 24. (Sám. I. VI. 12) és a Krón. I. VI. 59. versének görög fordítására támaszkodik. Beth-schemesch mintegy öt mértföld Jerusalemtől Bittir felé. Ez azomban kétségkivül a görög fordító tévedése. (V. ö. Jos. XV. 10. és 60. a Septante szerint). A föltevéseket, melyel Bethert Jerusalemtől északra keresik, megdönti azon körülmény, hogy a bétheri hadi foglyokat *Rameth el Khalil*-ban adták el Hebron mellett (sz. Jeromos *In Zach.* XI. 4., *In Jerem.* XXXI. 15. és *Chron-pascale* p. 253—254). Igaz, hogy Robinson *(Bibl. Res.* III. p. 266—271) nem találta, főleg a vizkérdésben, Bether mostani helyzetét megfelelőnek azzal, a mit Bittir = Bether föltevés mellett várhatunk. De ugyanez hozható fel Josapata fekvése ellen, a mely nem kétséges. Tobler *(Dritte Wanderung* p. 103) cisternákat vélt találni a fellegvárban. Guérin *(Descrip. de la Pal.* Judea II. 387.) eloszlatott minden nehézséget, midőn kimutatta, hogy a rómaiak által elfoglalt város a mai falut, a fellegvárat és az őt uraló fensikot foglalhatta magába; nem szabad felednünk, hogy a rómaiak által elfoglalt város csupán nehány évig birt jelentőséggel, hogy lakossága igen szegény volt, hogy az erődítmények csak hamarosan épültek (Dio Cass. LXIX. 12) végre, hogy a Talmudban olvasható adatok tulzásokkal telvék.

fővárosra zúdulni készült, földeket vettek itt, hogy azokon meghuzodhassanak.[1] Béther tényleg egy termékeny völgyben feküdt, oldalt azon fontos utaktól, melyek Jerusalemet az északkal és a tengerrel kötötték össze. A falu felett, mely szép forrásával, mintegy természetes erődöt képezett, fellegvár uralkodott; az alsó város egy fensíkon terült el. A 70. évi katasztrófa után a menekülők tekintélyes száma zsufolódott itt össze. Zsinagógákat, senhadrint, iskolákat alapitottak.[2] Béther csakhamar szent várossá, a Sionnal egyértelmű helylyé vált. A lépcsőzetes halmot házak födték, melyek a sziklába vésett támfalakkal és a halom természetes alakja mellett[3] ugy néztek ki, mint egy durván faragott kövekből emelt citadella. Béthernek rejtett fekvése okozhatta, hogy a rómaiak nem törődtek a munkálatokkal, lehet különben, hogy egy részök a Titus ostromát megelőző időben épült.[4] Sürü érintkezése mellett Lyddával, Jabnéval, igen nagy várossá fejlődött Béther[5] és a fanatismus által tépett harctérré Judeában. Látni fogjuk majd, hogy a judaismus itt küzdi utolsó és sikertelen harczát a római hatalommal.

Ugylátszik, Bétherben iródott meg egy sajátszerü könyv; tökéletes tükre Israel lelkiismeretének e korszakban, hol a multban elkövetett hibák emlékezete és a jövendő zendülések dühöngő előérzete kereszteződtek egymással; — a Judith[6] könyvét értem. A lángoló hazafi, aki ezt az agadát zsidó nyelven[7] megirta, azt a zsidó

[1] Jer. Talm. Taanith IV. 8.

[2] Jer. Talm. *Taanith* IV. 8; Bab. Talm. *Sanhedrin* 17 b; Jellinek *Beth hammidrasch* IV. 146.

[3] V. Robinson III. p. 266; Guérin II. p. 386, 387.

[4] Az óriási vájatok és feltöltések mind a 132-iki felkelés idején épültek. Dio Cassius LXIX. 2.

[5] Jer. Talm. *Taanith* IV. 8; Midrasch *Eka* II. 2. (óriási túlzások) V. ö. sz. Jeromos *Zachariás*-ról VIII. 19.

[6] Josephus még nem ismerte *Judith* könyvét; már pedig, ha e könyv 70. előtt jelent volna meg, megfoghatatlan lenne, hogy Josefus azt ne ismerte legyen és még megfoghatatlanabb, hogy azt ismerve, nem használta volna e könyvet, mely oly tökéletesen egybevág alapgondolatával, mely arra irányul, hogy honfitársainak heroismusát kiemelje és kimutassa, hogy e tekintetben csöppet sem maradtak a görög és a rómaiak mögött. Viszont 95. körül római Kelemen *(ad Corint.* I. 55. és 56. Bryennei Philotheus kiad.) idézi e művet. A könyvet tehát 80 körül irták. A zsidó alkotmányszervezet, melynek képét adja a könyv, nagyon is az, mely a 66. forradalmat túlélők tetszését kinyerhette. Israel élén az iró szerint egyedüli kormányként a központi *gerousia* és a főpap áll. (IV. 6, 18.)

[7] A görög szövegen egy héber forditás kétségtelen nyomait találjuk p. o. III. 9. és a helyneveknél. A chaldeai szöveg, melyről Jeromos beszél *(Praef)* ha létezett, nem volt eredeti. Jeromos forditása itt mi értékkel sem bir; egyedül a görög az irányadó. Mi is a görög szöveg után indulunk. Fritzsche: *Libri Apoc. Vet. Test.* p. 165.

a gadák szokása szerint egy igen jól ismert történet után mintázta, — a Deborah története után, aki az ellenség vezérét megölve[1] mentette meg Israelt. Minden sora erre vall. Isten népének ősi ellensége, Nabukodonosor (tökéletes typusa a római császárságnak, mely a zsidók szerint, a bálványimádás propagandajának a műve volt csupán[2]) uralma alá akarja terelni az egész világot és önmagát tenni egyedüli Istenné. A vállalattal vezérét Holofernest[3] bizza meg. Mindenki meghódol — a zsidó nép kivételével. Israel nem harczias nép[4], de hegyi lakó, akit leigázni nehéz. A mig a törvényszerint él, legyőzhetlen.

Egy tudós pogány s aki ismerte Israelt, Achior (a világosság testvére) Holofernest feltartóztatni igyekszik. A lényeg szerinte az: megkell tudni, vajjon hütlen lett-e Israel a törvényhez, ez esetben könnyen legyőzhető, ha nem, óvakodjék azt megtámadni. Mind hasztalan. Holofernes Jerusalem ellen vonul. Jerusalem kulcsát az északi oldalon, Dothaim felől a hegyi vidék tövében, az Esdrelon síkságtól délre eső hely képezte. A neve: Beth-éloah (Istennek háza.)[5] A szerző tökéletesen Béthert veszi e hely leirásánál mintául. Egy uadi[6] nyilásában fekszik, hegyen, melynek lábánál a lakosságra nézve[7] nélkülözhetlen forrás fakad; a felső város cisternái nem oly fontosak. Holofernes megszállja Beth-éloaht, melyben csakhamar irtózatos szomjinség üt ki. De az isteni gondviselésnek jellemző vonása már, hogy a legnagyobb dolgokat a leggyöngébbekkel végezteti. Judith (a zsidónő) egy özvegy, zelóta nő felkerekedik és megáldozik, a városból kimegy, felkeresi Holofernest, aki előtt szigoru istenfélőként lép fel és mint olyan, aki nem birta elviselni a Törvényhiányt, melynek tanuja volt a városban. Azért jött, hogy kitanitsa: miként győzheti le a zsidó népet biztosan. Éhen és szomjan haljanak meg; már is megszegik a táplálkozási szabályokat és a papok számára

[1] L. főleg *Birák* IV. 9.

[2] Jusson eszünkbe János Apoc.

[3] A név persa. Az iró az anachronismussal keveset törődik.

[4] *Judith.* V, 23.

[5] A görögben *Betuloúa* v. *Baituloua,* iottacismus réven *Baitélóa* helyett. A *Beth-* élóahhal páros *Betomesthaim* (IV. 6.) falu neve szintén symbolicusnak látszik s nem jelent geographicus helyet. Azon számtalan rendszerek között, melyek czélul e fantastikus topographiának valósitását tűzték ki, egyedül a Schultz rendszerének van némi plausibilitása. *Bétylua* szerinte *Beit-Ilfah* lenne a Gelboé hegytől északra, *(Zeitschrift der d. m. G.* III. 1849. p. 40—49, 58—59; Ritter *Erdk.* XV. p. 423. V. ö. van De Velde: *Memoir to accompany the map of the Holy land.* p. 229). De még e rendszer sem állja ki az ellenvetéseket.

[6] *Jud.* X. 10; XII. 7. L. fent.

[7] *Ibid.* V. 1., VI. 11; VII. 3, 10. és k., V. XII. 7; XV. 3.

fentartott adományokat kezdik enni. Kikérik ugyan a jerusalemi sanhedrin jóváhagyását; de Jerusalem maga is ellazult; mindent megfognak engedni nekik; akkor majd könnyü lesz legyőzni őket.[1] «Imádkozni fogok Istenemhez, teszi hozzá, tudassa velem bünbeesésük idejét.»[2] Erre abban az órában, midőn Holofernes azt hitte, hogy összes kegyeiben részesül, levágta a fejét. Mialatt oda járt, egyetlen egyszer sem mulasztotta el a Törvényt. Imádkozott és az előirt órákban végezte el a mosakodásokat; nem evett mást, csupán a mit magával hozott; még azon este is, melyen Holofernes karjaiba dől, a saját borából ivott. Judith ezután még százöt évig élt, visszautasitva a legfényesebb házasságokat, boldogan és tisztelten. Mig élt és azután is, hosszu ideig senki sem merte nyugtalanitani a zsidó népet. Achior szintén elnyerte jutalmát, amiért oly jól ismerte Israelt. Körülmetélték és Ábrahám gyermekévé lett örökre.

Az iró azon gondolatával, hogy a pogányok megtérésében hisz,[3] meggyőződésével, hogy Isten főleg a gyöngéket szereti, hogy ő kiválóan a kétségbeesettek Istene,[4] a keresztyén érzelmekhez közeledik. De már a Törvény által előirt gyakorlatokhoz való anyagias ragaszkodása tiszta fariseusra vall. Israel részére autonomiáról álmodik, élén a sanhedrinnel és a nasi-val.[5] Eszménye nagyon is a Jabnéé. Az emberi életben van bizonyos mechanismus, melyet Isten szeret; annak absolut szabálya a Törvény; Israel azért alkottatott, hogy azt betöltse. Nincs hozzá fogható nép más; oly nép az, melyet a pogányok gyülölnek, mert jól tudják, hogy az egész világot megtántoritani képes;[6] legyőzhetlen nép, hacsak nem vétkezik.[7] A fariseus aggályaihoz a zelóta fanatismusa társul; felebbezés a Törvény megvédelmezésében a tőrhöz, apologiája a vallási erőszakosságok legvérengzőbb példáinak.[8] Esztther könyvének utánzata lépten-nyomon kitünik; a szerző olvasta e könyvet, de nem azt, mely a zsidó eredetiben létezik, hanem azokkal a közbeszurásokkal, melyeket a görög szöveg mutat.[9] Irodalmi értéke csekély; a banális részletek, a zsidó agada közönséges helyei, énekek, imák stb. olykor a Lukács evangyéliomának hangjára emlékeztetnek. A messiási követelmények elmélete még nincs nagyon kifejlődve; Judit erényeért még egy hosszu életet

[1] *Jud.* XII. 12., V. *Esther* görög szöveg, interpolatio IV. 17.
[2] *Jud.* XI. 16—17; V. XII. 2, 9, 18—19.
[3] *Ibid.* XI. 23; XIV. 6.
[4] *Jud.* IX. 11.
[5] *Jud.* VIII. 5; XI. 12.
[6] *Jud.* X. 19.
[7] *Jud.* V. 17; XI. 10.
[8] *Jud.* IX. 2, 3, 4.
[9] Josef *Ant.* XI., VI. 1.

kap jutalmul. A könyvet egész szenvedélylyel olvashatták Bétherben és Jabnéban; de érthető, hogy azt Josefus nem ismerte Rómában; kétségkivül eldugta volna, mint olyat, mely tele van veszedelmes vonatkozásokkal. Sikere mégsem volt tartós a zsidók között; a héber eredeti csakhamar elkallódott,[1] a görög fordítás azonban helyet szoritott magának a keresztyén canonban. Látni fogjuk, hogy 95 körül e fordítást ismerték Rómában.[2] Általában az apocryph könyveket, mihelyt megjelentek, rögtön idézték és gyüjtötték; de ez ujdonságok divatja csak időleges; azután a feledésbe merültek.

Egy — szigoruan szentkönyvekből álló Canonnak szüksége mindinkább érezhetővé vált. Mindenki által feltétlenül elismert alapul a Thora, a próféták, a zsoltárok[3] szolgáltak. Egyedül Ezékhiel keltett némi nehézséget azokban a részeiben, melyek nem egyeznek meg a Thorával. Finom okoskodásokkal segitettek ezen is.[4] Jóbnál, akinek bátorsága nem állott többé összhangban a kornak pietismusával, már haboztak. A Példabeszédek, a Prédikátor és az Énekek énekének még erőszakosabb megtámadásokat kellett kiállaniok.[5] A Példabeszédek VII. részének szabados sommázata, az Énekeknek teljesen profán jellege, a Prédikátornak skepticismusa, ez iratokat a szentség jellegétől megfosztani látszott. A közcsodálat szerencsére diadalmaskodott. Fölvették ezeket az iratokat, de csak — ha szabad e kifejezéssel élnem — javitásokkal és magyarázatokkal átszürődten. A Prédikátor befejező sorai mintha gyöngiteni akarnák a szöveg skepticus érdességét. — Az Énekekben mysthicus mélységek után kutattak.[6] Pseudo-Dániel merészsége és biztos hangja révén szoritott magának helyet;[7] mindamellett a régi prófétáknak már áttörhetlen sorozatát megszakitani nem volt képes s a szent kötet utolsó oldalaira szorult Eszther és a legujabb compilatiók mellé.[8] Sirách fia csupán azért maradt ki, mert igen nyiltan vallotta be ujabb származását.[9] Mindez együttvéve egy kis bibliothékát formált huszonöt műből, melyeknek rendje ettől kezdve visszavonhatlanul megállapit-

[1] Origines *Epist. ad Afric.* 13. A mit szent Jeromos mond (Praef.), pontatlan.

[2] Róm. Kelem. *Ad Cor.* I. 55—59. (Bryennei Philoth. kiad.)

[3] H. ö. Luk. XXIV. 44. Josef *Contra Appionem.* I. 8.

[4] Bab. Talm. *Menahoth* 45 a; *Hagiga* 13 a; Sefré a Deut. 294. §.

[5] *Aboth de-rabbi Náthán* c. 1; Mischna *Eduioth* V. 3; *Jadaim* III. 5; Tosifta *Jadaim* II. Bab. Talm. *Schabbath* 30 b; *Megilla* 7 a; Midrasch *Vayyicra* rabba 161 b; Midrasch *Kohéleth* I. 3; *Levit* XXVIII. fölött; *Peschikta de-rabbi Cahana* 68 a. (kiad. Buber), *Peschikta rabbati* c. XVIII.

[6] Aquiba Mischna *Jadaim* III. 5.

[7] Mischna *Joma* I. 6.

[8] L. a héber biblia rendjét.

[9] Jer. Talm. *Sanhedrin* X. (XI) 1; Bab. Talm. *Sanhedrin* 100 b.

tatott.[1] Számos változat talált még helyet;[2] a magánhangzó-pontozat hiánya mellett sok helynél sajnálatos kétértelmüség foglalt tért, melyet a különböző pártok saját eszméiknek megfelelően töltöttek ki. Több századnak kell még elfolynia, hogy a héber biblia változás alá nem eső kötetet formáljon és szövege a legutolsó betüig megalapittassék.

A Kánonból kiszorult könyvek olvasását eltiltották és azokat elnyomni igyekeztek. Innen magyarázható meg az, hogy lényegökben zsidó könyvek, melyek ép oly joggal foglalhattak volna helyet a zsidó Bibliában, mint Dániel és Eszther, csupán görög forditásban vagy görögül irottan maradtak reánk. Igy történt, hogy a Makkabeusok történetét, Tóbiás könyvét, Enoch könyveit, Sirach fiának Bölcsészetét, Baruch könyvét, a «harmadik Esdrás» czímet viselő könyvet, több folytatólagos munkát, melyeket Dániel könyvéhez fűztek (a három gyermek az olvasztó kemenczében, Zsuzsanna, Beliál és a sárkány), Manassé imádságát, Jeremiás levelét, Salamon zsoltárait, Mózes mennybemenetelét, az agadicus és apocalypticus könyvek egész sorozatát, melyeket a zsidók a talmud hagyományból kihagytak, egyenesen keresztyén kezek mentették meg. Az irodalmi közösség, mely száz évnél tovább állott fenn, a zsidók és a keresztyének között, eredményezte azt, hogy minden zsidó könyv, melyen istenfélő és sugalmazott máz vonult végig, azonnal elfogadást talált az egyházaknál. A II. századtól kezdve a zsidó nép, kizárólag a Törvény tanulmányozásának élve és érzékkel csupán a casuistika iránt birva, elhanyagolta ezeket az iratokat. Ellenben számos keresztyén egyház nagy értékűeknek tartotta azokat; több-kevés csodálattal olvasta canonjában. Látni fogjuk majd, hogy például Esdrás apocalypsisét, egy fanatikus zsidónak munkáját, valamint Judith könyvét csupán Jézus tanitványainak kegyelete mentette meg az enyészettől.

A judaismus és a keresztyénség együtt éltek még, mint ama kettős lények, akiknek organismusa egy helyen összenőtt, bár egyéb részök teljesen önálló. Egymással közölték benyomásaikat, akaratait. A legféktelenebb szenvedélytől lángoló zsidó könyvet, a legtúlzóbb zelóta könyvet azonnal elfogadta a keresztyénség, fentartotta s az Ó-Testamentomban olvasta azt.[3] Nem tagadható, hogy a keresztyén egyház bizonyos részénél visszhangra találtak az ostrom

[1] Bab. Talm. *Baba bathra* 14 b. V. Jos. *Appion ellen* I. 2. A *Kohéleth* XII. 11—14 versei, ugylátszik az e korban megirt *Ketubim* záró sorai.

[2] A különböző kiadások közötti külömbségek tanuskodnak e mellett. L. *Mekhilta* és *Sifré* Geiger kritikai megjegyzéseivel *Urnschrift und Überzetzungen der Bibel* Breslau, 1857.

[3] Hasonló reflexio tehető Tóbiás minden izében zsidó könyvéről, de e könyv megiratásának idejét megállapitani igen nehéz.

izgalmai, a zsidók könnyei és dühe a templom lerombolása miatt, a lázadók iránti rokonszenv; az Apocalypsis szerzője, aki valószinüleg még élt, bizonyára gyászt hordozott szivében és számitgatta Israel megtorló bosszuállásának napjait. De a keresztyén öntudat már más ösvényekre tért; nemcsak Pálnak iskolája, hanem épen a mesternek családja az, mely a legrendkivülibb válságon ment keresztül és a kor igényeihez mérten alakitotta át azokat az emlékeket, melyeket Jézus felől megőrizett.

HARMADIK FEJEZET.

Ébion a Jordánon túl.

A jerusalemi keresztyén egyház, mint láttuk, élén a Jézus rokonaival, elmenekült a borzalom városából és Pellába futott a Jordán tulsó partjára.[1] Tapasztaltuk, hogy az apocalypsis irója nehány hónap mulva a legélénkebb és a legmeginditóbb képekben rajzolja elénk azt az oltalmat, melyben Isten a menekülő egyházat részesitette s a nyugalmat, melyet az a pusztában élvezett.[2] Valószinü, hogy e tartózkodás több évre húzódott az ostrom után. Jerusalembe visszatérniök lehetetlen volt s az ellenszenv a keresztyén és a fariseus között már jóval élesebb szinezetet öltött, hogysem a keresztyének a nemzet zömével tartottak volna Jabne és Lydda felé. Jerusalem szentjei tehát a Jordánon tul tartózkodtak. A végső katasztrófának várakozása keritette hatalmába egész valójukat. A három és fél esztendő, melyet az apocalypsis végső határidőül megszabott, a 72. év julius havában járt le.

A templom lerombolása bizonyára ámulatba ejtette a keresztyéneket. Ilyesmit ép ugy nem hittek lehetőnek, mint a zsidók. Voltak perczeik, midőn elképzelték Nérot, az Antikrisztust, amint visszatér a párthusok közül, Róma ellen vonul szövetségeseivel, azt feldulja, azután a judeai hadsereg élére áll, megszentségteleniti Jerusalemet és felkonczolja az istenfélőket a Sion hegyén,[3] de senkisem tételezte fel, hogy a templom elmuljék.[4] Ily rendkivüli esemény önmagokból forgatta ki őket. A zsidó nemzetre zúdult csapást ugy tekintették, mint büntetést Jézus és Jakab megöletéseért.[5] Midőn

[1] Az *Antikrisztus* 295 s köv. o.

[2] U. o. 408, 410.

[3] *Carm. syb.* V. 146—153.

[4] L. az *Antikr.* p. 405.

[5] Hegesyppos (zsidó-keresztyén) Eusebnél H. E. II., XXIII. 18. Ez eszme igen elterjedt lehetett, mert Mara, Serapion fia, ki ugylátszik nem volt keresztyén, azt szintén átvette (Cureton *Spicil. syr.* p. 70—74.) Ez iró szerintünk a II. század második feléhez tartozik.

erről gondolkoztak, ugy találták, hogy Isten ezzel csak kiváló jóságának adta jelét kiválasztottjai iránt. Azok miatt történt mindez, akikért megröviditeni akarták a nyomoruság napjait, melyek ha még tovább tartanak, az egész emberiség kivész.[1] A gyötrő rettegés mélyen bevésődött a keleti keresztyének emlékezetébe és azzá lőn reájuk nézve, amivé Néronak üldözése a római keresztyénekre nézve «a halálos gyötrelemmé»,[2] a messiási napok előjátékává.

Másfelől, ugylátszik, egy számitás is sokat foglalkoztatta a keresztyéneket. A zsoltárnak e része zsongott a fejökben: «Hallgassátok meg legalább ma, a mit nektek mondott: Megne keményitsétek sziveteket, mint Meribánál, mint a massai napokon a pusztában. Negyvenesztendeig bántott engem e nemzet, azt mondtam tehát: Tévelygő szivü nép ez és nem ismeri az én utaimat. Megesküdtem tehát haragomban, hogy be nem mennek az én nyugodalmamba:»[3] Azt, ami a zsidók lázadására vonatkozott, a makacs zsidókra alkalmazták; minthogy Jézusnak rövid, de fényes nyilvános müködésétől közel negyven esztendő telt el, azt hitték, hogy ez intő szavak a hitetleneknek szólnak: «Negyven esztendeje immár, hogy várok reátok; az idő elközelget, vigyázzatok!»[4] Azok az egybevágó események, melyek az apocalypticus esztendőnek bekövetkezését valamennyien a 73. évre tették, a forradalomnak és az ostromnak eseményei, a láznak, a rajongásnak, az őrültségnek ama rendkivüli lángolása, mely megrázott mindenkit és betetőzésül az a csodálatos tény, hogy az embereknek ennyi nyilvánvaló jel után megvolt még az a szomoru bátorságuk, hogy ellentállottak a Jézus hivó szavának, — mindez hallatlannak tünt fel és csoda számba ment. Tisztán állott előttük, hogy a pillanat elközelgett, melyben Jézus megjelenik és az idők mistériuma betelik.

A mig e megrögzött eszme uralkodott sziveik fölött és a mig Pella városát időleges menhelynek tekintették, ahol Isten maga táplálta választottjait és megvédelmezte a gonoszok gyülöletétől,[5] e helynek elhagyására, melyről azt hitték, hogy azt a menynek kinyilatkoztatása jelölte ki számukra,[6] egyáltalán nem is gondoltak. De midőn tisztán állott előttük, hogy az élet folytatásába kell még beletörődniök, a hitközségben mozgolódás támadt. A testvéreknek nagy száma, közöttük Jézusnak családja, elhagyták Pellát s attól

[1] Máté XXIV. 22; Márk XIII. 20. Barnab. levele 4. L. *Jézus élete* 13. kiad. p. XLII. 4 jegyz. *Antikr.* p. 294, 295.

[2] *Thlipsis megalé,* héberül *sara guedola.*

[3] Zsolt. XCV. 7. köv.

[4] Zsid. III, 7. s köv. v. *Pál apost.* p. LXI.

[5] Apoc. XII. 14.

[6] L. *Antikriszt.* 296—297.

nehány mértföldnyire telepedtek le, Bataneában, melyet II. Heródes Agrippa[1] állitott helyre, de amely hova tovább a rómaiaknak közvetlen uralma alá került. E vidék akkor igen virágzó volt; városok és emlékek födték, a Heródesek uralma jótékony hatással volt és megalapitotta azt a fényes civilisatiót, mely időszámitásunk elsőszázadától az islamig fenállott.[2] Jézusnak tanitványai és rokonai Kokabát választották, Asztarót-Carnaim[3] szomszédságában Adraán tul[4] és igen közel a nabatén királyság határaihoz.[5] Kokaba csupán tizenhárom vagy tizennégy mértföldnyire esett Pellától s e két hely hitközségei hosszu időn át benső összeköttetésben élhettek egymással. Vespasiánus, Titus uralkodásától kezdve, kétségkivül számos keresztyén kereste fel Gallileát és Samariát.[6] Galilea azomban csak is Hadrián óta találkozó helye a zsidó lakosságnak és központja a nemzet szellemi tevékenységének.

A Jézusi hagyomány e jámbor őrizői ébionim-nak «szegényeknek» hivták magokat.[7] Hűen annak szelleméhez, aki azt mondotta: «Boldogok az ébionim»[8] és aki e világnak örökségе helyett a menynek uralmát és az evangyéliom prédikálását igérte meg nekik,[9] sajátos helyzetökre büszkék voltak, és mint a jerusalemi belső keresztyénegyház, alamizsnákból éltek.[10] Láttuk, hogy Pált mennyire foglalkoztatták a jerusalemi szegények[11] és hogy Jakab a «szegény» nevet, mint nemességi czimet vette fel.[12] Az ó testamentomnak szá-

[1] Jos. *Ant.* XX., VII. 1.

[2] L. Waddington *Inscr. grec. de Syrie* 2112, 2135, 2211, 2303, 2329, 2364, 2365. s főleg 2329. sz. V. *Az Apostolok* 188 l.

[3] Ma: *Tell-Aschtereh.*

[4] Ma: *Deraat.*

[5] *Kókaba, Xóchába, Kóchaba.* Julius Africanus Eusebnél H. E. I., VII. 14; Euseb. *Onomast* a *Chóba* szónál; Epiph. haer. XVIII. 1; XIX. 1—2; XXIX. 7, XXX. 2, 18; XL, I. LIII. 1. Epiphanes, a ki e vidéken utazott, egész pontosan határozta meg Kokaba fekvését és helyreigazitotta Julius Africanus és Eusebius pontatlanságait. Helytelenül tették fel, hogy itt *Kokab*-ról lenne szó Damascustól négy mértföldnyire délnyugat felé. Epiph. XXX. 2, 18; XL. 1. ellenmondanak ennek, különben is e hely nem tartozott Batanéához. Még kevésbbé gondolhatunk a számtalan Kokab nevü falukra Antilibanonon és a Jordánon túl nyugatra és a Genesis XIV. 15. Khobájára. Kruse *(Comment. zu Seetzen's Reisen* p. 15, 25, 36, 37, 189, 140. v. op. XVII., XVIII., XIX.) ami Kokabánkat Ktébével vagy Kotéibével azonositja. Hibbére is lehetne gondolni, Ktébétől két mértföldnyire délnek. L. Van De Velde és Wetzstein térképét.

[6] L. fent.

[7] A görögben *ptóchoi* L. *Jézus élete* p. 189.

[8] Máté V. 3; Luk. VI. 20.

[9] Máté XI. 5; Luk. IV. 18.

[10] Epif. XXX. 17.

[11] Gal. II. 10; *Osel.* XI. 29; Róm. XV. 25, 26.

[12] Jak. II. 5—6.

mos helyén, ahol az «ébion» istenfélő embert s kiterjesztőleg zsidó pietismust jelent, Israel szentjei, szegények, jámborok, alázatosak, megvetői a világnak, de Istennek szeretett népe, e czimeket alkalmazták a sectára.[1] E szóhoz «szegény» a gyöngédség árnyalata fűződött, mint amidőn mi azt mondjuk: «kedves kis szegényem.» — «Istennek szegénye,» akinek nyomoruságáról, megaláztatásáról a próféták és a zsoltárosok beszéltek s jövendőbeli méltóságát hirdették, ez volt ama symbolicus kifejezés, mely alatt a Jordánon tul fekvő pellai és kokabai kicsiny egyházat, mint a jerusaleminak folytatóját, értették. Valamint a régi héber nyelvben, e szó: ébion methaphorikus értelmet nyert és alatta Isten népének istenfélő részét értették;[2] ép ugy a batanaei jámbor kicsiny gyülekezet, ugy tekintve magát, mint aki egyedül képviseli az igazi Israelt, «Istennek Israelját,»[3] a mennyei uralom örökösét, szegénynek, Isten előtt drágának nevezte magát. Ébion tehát igen gyakran collectiv[4] értelmü, majdnem ugy mint: Israel, vagy mint nálunk az efféle személyesités: «Bonhomm Jakab.» A távol eső egyházak előtt, melyekre nézve a batanéai jámbor szegények csakhamar idegenekké váltak, az Ébion egy oly egyéniséget jelentett, aki állitólagos alapitója az ébionita sectának.[5]

A batanei lakosság többi része a secták tagjait «nazarénusoknak» vagy «nazorenusoknak» hivta.[6] Tudták, hogy Jézus rokonai, legelső tanitványai Názárethből és annak környékéből valók; a származási hely után nevezték el őket.[7] Feltételezték és talán nem ok nélkül, hogy a «nazarénus» szó főleg Bataneába menekült gallilei keresztyénekre[8] illik, mialatt az ébionim alatt tovább is a jerusalemi istenfélő koldusokat értették.[9] Bármiként legyen is a «nazaré-

[1] Zsolt. IX. 19; XL. 18; LXX. 6; LXXXVI. 1; CVII. 41; CIX. 22; CXIII. 7; Ámos II. 6.

[2] A fenti zsoltárok: Ezsaiás XXV. 4; XXVI. 6; XLI. 17; Jerem. XX. 13; ugyanez áll a *dal* és az *ani* vagy *anav* szavakról. L. Zsolt. IX., X. és *Jézus élete* p. 187.

[3] Gal. VI. 16.

[4] Epiph. haer. XXX. 18.

[5] L. *Jézus élete* p. 189. Azon atyák sorozatához, akik egy külön Ébion létezésében hittek, tedd hozzá pettaui Victorint *Bibl. max. Patrum* III. p. 418. és Ignat. interpolálóját *ad Philad.* 5. §. Hegesippos érvelése (Eus. H. E. IV., XXII. 5.) magyarázza meg a tévedést. Igy maga Hegesippos is egy Masbotheust tételez fel, hogy a masbotheusok kifejezést megfejtse.

[6] L. *Apost.* 235.

[7] Epiph. haer. XXIX. 1, 4, 5, 6. Julius Africanus Eusebnél H. E. I. VII. 14. Helytelen és a héber helyesirás nem ismerésére vall az, ha e szó és a *nazirok* ascetismusa közt bizonyos összefüggést keresünk.

[8] L. *Antikr.* p. 278.

[9] Gal. II. 10., X.

nus» szó a keleten mindig a keresztyént jelentette genericusan. Mahomed csak e nevet ismerte és a musulmánok ma is azzal élnek. Bizár ellentét révén, a nazarénus ép ugy, mint az ébionita, bizonyos időtől kezdve[1] a görög vagy a latin keresztyénekkel ellentétes szellemü keresztyént jelentett. A keresztyénségben is megtörtént az, ami majdnem minden nagy mozgalomban megtörténik; az uj vallás alapitói az ahhoz társult idegen elemek szemében csupán maradiak, eretnekek; azokat, akik magvát képezték a sectának, elkülönözték és mintegy kiakolbolitották. Az ébion czim, melyet viseltek, s amely előttök a legmagasztosabbat jelentette, sértő kifejezés és Syrián kivül a veszedelmes sectariussal egy értelmü; gúny tárgya lett mindenfelé és a szellemi szegénységet»[2] oltották bele csufondárosan. A «nazarénus» ős elnevezés, a IV. századtól kezdve — legalább az orthodox katholicus előtt — fél-keresztyént, eretneket jelentett.[3]

E sajátszerü félreértés érthető lesz, ha figyelembe vesszük, hogy az ebionim és a nazarénusok hűek maradtak a jerusalemi egyház és Jézus testvéreinek kezdetleges szelleméhez, akik Jézusban csupán prófétát láttak, akit Isten Israelnek megszabaditására hivott meg, mig a Pál iskolájából kikerült egyházak szemében Jézus hova-tovább Isten megtestesülésének alakját öltötte magára. A hellén keresztyének szerint a keresztyénség olyformán lépett a Mózesvallás helyébe, mint egy magasabb vallás az alacsonyabb helyére. A bataneai keresztyének szemében eféle állitás istenkáromlás számba ment. A Törvényt nemcsak nem tartották eltöröltnek, hanem azt kétszeres hévvel töltötték be. A körülmetélést kötelezőnek tekintették; a szombatot a vasárnappal egyaránt megülték;[4] a mosakodásokat s az összes zsidó szokásokat pontosan végezték.[5] Nagy gonddal tanulták a zsi-

[1] Csakis Epiphanes után.

[2] Orig. *De princ.* IV. 22. (Opp. I. 183) *Contr. Cels.* II. 1; Orig. *Philocaliája* I. 17; Euseb. H. E. III. XXVII. 6; Ignácz interpolátora *ad Phil.* 8. §. Epiph. XXX. 17.

[3] Epiph. haer. XXIX. és XXX. *Resp. ad Acac. et Paul* a végén. Az ebionim és a nazarenusok azonosságát sejtette Epiphanes haer. XXX. 1—2; majd félreismerte azt. Alig van valami zavarosabb ez egyházi atya rendszerénél, a kit orthodox fanatismusa megtévesztett. Jóllehet a nazarénusok alatt tisztán zsidókat ért, (haer XVIII.) a hasonlóságok, melyeket köztük és az ossének között keres, (haer. XIX.) felületesek. Sehogysem akarja belátni, hogy a judaisáló sectariusok, a kiket megvet, egyenes leszármazói lennének a Jézus családjának és valódi tanitványainak. Julius Africanus sorai Eus. H. E. I., VII. 14. minden pontatlanságuk mellett is a nazarénusokhoz osztják be Kokabát és Jézus rokonait. Kokabához háromféle, alapjában azonos secta füződik: a nazarénusoké, az ebionim, a *desposünoi.* A nazarénusok és a *nosairis* vagy *ansari* közötti rokonság minden alapot nélkülöz.

[4] Euseb. H. E. III. 27.

[5] Justin *Dial. cum. Tryph.* 47, 48; Ireneus. I. XXVI. 2; III., XXI. 1; IV. XXXIII. 4; Tertull. *Praescr.* 33; *De carne Christi* 4; Orig. *Adv. Celsum.* I. 2;

dónyelvet[1] s a bibliát zsidóul olvasták. Kánonjuk a zsidó canon; lehet, hogy abban már önkényes selejtezéseket ejtettek meg.[2]

Jézus iránti csodálatuk nem ismert határt; kiválóan az igazság prófétájának tartották, Messiásnak, Isten fiának, Isten kiválasztottjának; hitték, hogy feltámadott; de erre nézve megmaradtak a zsidó felfogás keretében, melyszerint egy ember-isten képtelenség. Jézus az ő gondolatuk világában egyszerüen ember, Józsefnek fia, aki ép ugy született, mint más ember — minden csoda nélkül.[3] Születését a sz. Lélek közbenjárása révén kimagyarázni csakis később kezdték.[4] Többen ugy vélekedtek, hogy azon napon, melyen őt Isten fiának fogadta, az isteni Lélek vagyis a Krisztus szállott reá galamb alakjában,[5] úgy annyira, hogy Jézus csupán megkereszteltetése után lett Istennek fia s a sz. Lélek fölkentje;[6] Mások, a budhaista felfogáshoz közeledve azt hitték, hogy őt Messiássá, Istennek fiává az ő tökéletes volta, fokozatos fejlődése,[7] Istennel való egyesülése avatta és főleg az, hogy minden erejével a Törvénynek a maga egészszében leendő fentartásán munkált. E nehéz feladatot, szerintük, egyedül Jézus oldotta meg. De sarokba szorittatva, elismerték, hogy bárki, aki ily tökélyre emelkedni képes, egy polczon áll Jézussal.

A Jézus életéről szóló elbeszéléseikben természetesen minden áron ugy tüntették fel őt, mint aki a Törvényt egészben betöltötte; helytelenül avagy helyesen, e szavakat adták a szájába; «Nem azért jöttem, hogy a Törvényt eltörüljem, hanem hogy azt betöltsem.»[8] Végül sokan, a gnostikus és a Kabbalista eszméknek hódolva, egy elsőrangu arkangyalt[9] láttak benne, Istennek legelső teremtett an-

V. 61, 65. *De principiis* l. IV. c. 22; *Philosophumena* VII. 8, 34. (h. ö. Theodotost, az ebionita másolót *ibid.* VII. 35); X. 22; *Constitut. Apost.* IV. 6; Euseb. H. E. III. 27; VI. 17. Epiph. haer. XVIII. 1; XXIX. 5, 7, 8, 9; XXX. 2, 3, 13, 16, 17, 18, 21, 32; Theod. *Haeret fab.* II. 1; Philaster *De haer.* 8; sz. Jerom. *Ezsaiás* I. 12; VIII. 14; IX. 1; XXIX. 20; *sz. Máté* prol.; *De viris ill.* c. 3; *sz. Ágostonhoz irt levél* 89 (74) Martianay IV. 2. c. 617. s köv. ol. és sz. Ágoston válasza *ibid.* p. 630 s köv.

[1] *Hegesip.* Eusebnél H. E. IV., XXII. 7.

[2] Epiph. haer. XXX. 18.

[3] Epiph. XXX. 2, 3.

[4] Epiph. XXX. 3, 13, 14, 16, 34, Euseb. H. E. III. 27; Origin. *Cont. Cels.* l. c.; Theodoret l. c.

[5] Epiph. XXX. 16; *Héber ev.* Hilgenfeld p. 15, 21.

[6] *Héber ev.* Hilg. p. 15, 16.

[7] *Kata prokopén.* Epiph. XXX. 18., Euseb. H. E. III; XXVII. 2. V. ö. *Jésoús proekopten* Luk. II. 52. Samosati Pál ugyan e kifejezéssel élt *(Ek prokopés)*; sz. Athanás *De synod.* 4. (Opp. 1 k. 2 r. p. 739). *Justin dial.* 47. *(eklogé).*

[8] *Héb. ev.* 16, 21, 22.

[9] Epiph. XXX. 3, 16; Hermas *Pásztora* Simil V. 4; VIII. 1, 2; IX. 12; X. 1, 4. A Syriában sürün előforduló következő formula XMG. e három szó-

gyalát, akinek Isten hatalmat adott az összes teremtett dolgok fölött és különös megbizást arra, hogy eltörölje az áldozatokat.

Egyháziakat «zsinagógák»-nak, papjaikat «zsinagógafők»-nek hivták.[1] Hús ételekkel nem éltek[2] és a hasidim önmegtartózkodó sanyargatásait pontosan betartották, sanyargatásokat, melyeknek, mint tudjuk, Jakabnak, az Úr testvérének szentségében a legnagyobb rész jutott. Ez a Jakab volt előttük a szentség tökélye.[3] Pétert szintén kiváló tiszteletben részesitették.[4] Apocryph mennyei kijelentéseik is e két apostol neveit viselik.[5] Ellenben nem volt oly átok melyet Pálra ne szórtak volna. Elnevezték «a tarsusi embernek», «a hitehagyottnak;» a legnevetségesebb történeteket beszélték felőle: megtagadták tőle a zsidó jelleget s azt vitatták, hogy atyai vagy anyai ágról, de mindenesetre pogány elődöktől származott.[6] Egy oly valódi zsidó, aki a törvény eltörléséről beszél, képtelenségnek tünt föl előttük.

Ez eszme és szenvedélykörből egész irodalom fog kikerülni csakhamar. Kokaba jámbor sektariusai mindig hátat forditottak a nyugatnak. Tekintetük Jerusalem felé irányult mindig, a melynek csodás ujjászületésében kétségkivül hittek. «Az Isten lakóháza,» igy hivták a várost és minthogy imáikban is felé fordultak, hinnünk kell, hogy azon imádatszerü hódolattal csüngtek.[7] Az élesen látó szem észrevehette már, hogy Kokaba szentjei arra az utra léptek, mely az eretnekséghez vezet s hogy azokkal, mint világiakkal fognak bánni egy napon abban a lakóházban, melynek alapjait ők vetették meg.

A nazarénusoknak, az ebionim, Jézus rokonainak keresztyénségét tényleg áthidalhatlan külömbség választotta el attól a keresz-

ból eredhetett: *Christos, Michaél, Gabriél,* és ugy lehet, zsidó-keresztyén. L. Waddington *Inscr. graec. de Syrie* 2145, 2660, 2663, 2665, 2674, 2691; *Mission de Phénicie* 592, 593; de Rossi *Bull di archeol. crist.* 2 sor, 1 k. (1870). 8—31, 115—121.

[1] Epiph. XXX. 18. Általános szokás volt ez Syriában, még a kevésbbé judaizáló sektáknál is. *Synagogé Markiónistőn* Deir-Aliban, Damascustól egy napi járóra délnek (Waddington *Inscr. de Syrie* 2558 p. 318-ból. Ugyanigy volt ez Egyptomban is V. Zoega *Catal. cod. copt. Mus. Borg.* p. 380, 19 s. 393, 21 s. 398, 10 s. 399, 12 s.)

[2] Epiph. XVIII. 1; XXX. 15, 18.

[3] Epiph. XXX. 2, 16; az ál Kelemen-féle homéliák előljáró levelei.

[4] Epiph. XXX. 15, 21.

[5] Epiph. XXX. 16; ál Kelem. hom. előlj. levelei. Sacy: *Chrest. arabe* p. 306, 346.

[6] Irén. XXVI. 2; III, XV. 1; Euseb. H. E. III. 27; Epiph. XXX. 17, 25; Theod. *Haeret. fab.* II. 1; sz. Jerom. *In Matth.* XII. init; L. *Pál apost.* p. 299 s köv.

[7] Iréneus I, XXVI. 2.

tyénségtől, mely utóbb diadalmaskodott. Jézus közvetlen hivei előtt nem a judaismus helyettesitéséről volt szó, hanem arról, hogy az a Messiás trónralépte által betetőztessék. A keresztyén egyház előttük nem egyébb, mint egyszerü gyülekezete a hasidimnek, az igazi izraelitáknak azon tény elfogadásával, mely egy nem sadduceus zsidó előtt nagyon is lehetőnek tünhetett fel, tudniillik, hogy Jézus, akit megfeszitettek és aki feltámadott, volt a Messiás, aki rövid idő mulva eljövend, hogy a Dávid trónjára üljön és a jövendöléseket betöltse. Ha azt mondották volna nekik, hogy a judaismussal szakitottak, ez ellen bizonyára hangosan tiltakoztak és azt állitották volna, hogy ők az igazi zsidók, a mennyei igéreteknek örökösei. Lemondani a mózesi törvényről az ő nézpontjuk szerint annyi, mint elszakadni a hittől. Abban a meggyőződésben éltek, hogy hitök a judaismusnak teljes diadala és nem egy uj vallás, nem eltörlője annak, melyet a Sion hegyén hirdettek ki.

A szent városba visszatérniök tiltva volt; minthogy azonban reményelték, hogy az akadályok nem lesznek tartósak, a menekülő egyház jelentős tagjai továbbra is hitközséggé alakultak és a jerusalemi egyháznak nevezték magokat.[1] A pellai tartózkodás óta[2] Jakabnak, az Úr testvérének helyét ujból betöltötték és utódját természetesen a mester családjából vették. Alig van valami homályosabb annál a szerepnél, melyet Jézusnak testvérei és unokatestvérei Syriának zsidókeresztyén egyházaiban játszottak.[3] Bizonyos jelek[4] annak föltevésére inditanak, hogy a jerusalemi egyház feje bizonyos ideig Juda, az Úrnak és Jakabnak fivére volt. Azonban mily körülmények között? — megmondani nem könnyü. Az, akit a hagyomány Jakabnak közvetlen utódjaként nevez meg a jerusalemi egyház élén, Simeon, Clopasnak fia volt.[5] Jézusnak testvérei 75. körül valószinüleg

[1] Ugy mint napjainkban a maroniták patriárkája a Libanonban mindig «Antiochia patriárkájának» hivja magát, bár a maroniták már századok óta oda hagyták Antiochiát.

[2] Euseb. H. E. III. 1, V. *Chron.* Néro 7 éve. A két szöveg közötti ellenmondás csupán látszólagos. A későbbi tény anticipálva van.

[3] L. a függeléket e könyv végén.

[4] Főleg a Hegesippos által elbeszélt episód Eusebnél H. E. III. 32. L. *hairetikón tines* Eusebnél III, XXXII. 2, 3, 6, összetévesztése Judának és Simonnak (lásd alább) Simeon püspöksége nagyon hosszura nyúlik, ha az 72-ben veszi kezdetét. Hegesippos még 120-ban is, mint élőt kénytelen őt feltüntetni (Euseb. III, XXXII. 3). Eusebius beismeri, hogy a jerusalemi püspökök névjegyzéke nem bir nagy hitelességgel (H. E. IV. 5.) E névjegyzék (Eusebius *Krónikájában* Hadrián 7 éve és Ani Sámuelben) nem valószinü. Igy 33—105-ig Jerusalemnek csupán két püspöke, 105—122-ig tizenhárom lett volna.

[5] Hegesippos Euseb H. E. III. XXXII. 3, 6; IV, XXII. 4. Euseb. III, 11, 22, 35; IV. 5; Euseb. *Chron.* Néro 7-ik éve; *Constitut. apost.* VII. 46.

mindnyájan elhaltak már. Juda után gyermekek és unokák[1] maradtak. Az egyházfőt előttünk ismeretlen okokból nem a Jézus testvéreinek leszármazói közül vették. A keleti örökösödés elvét követték. Simeon, Clopasnak fia, lehetett az utolsó Jézusnak vérszerinti unokatestvérei közül, aki még élt. — Ő láthatta és hallhatta Jézust — gyermek korában.[2] Bármiként történt is a Jordánon tul, Simon a jerusalemi egyház fejének és azon kiváló hatalmi eszközök örökösének tekintette magát, melyekkel e czimen Jakabot, az Úr testvérét, felruházták.

A legnagyobb bizonytalanság környezi a számüzött egyháznak (vagy helyesebben az egyház egy részének) visszatértét az egyaránt bünös és szent városba, mely keresztre feszitette Jézust és mindamellett jövendő dicsőségének gyúpontjává volt válandó. A visszatérés ténye nem kétséges;[3] de annak ideje ismeretlen. Szigoru számitás mellett visszalehetne menni azon pillanatig, midőn Hadrian a város ujjáépitését elhatározta vagyis 122-ig.[4] De valószinübb, hogy a keresztyének kevéssel Judeának teljes pacificatiója után tértek oda vissza. A rómaiak bizonyára engedtek szigorukból oly békés emberekkel szemben, aminők Jézusnak tanitványaik voltak. Egy-két maroknyi ember igen szépen ellakhatott a Sion hegyén, a dulás által megkimélt[5] lakóhelyeken, anélkül, hogy ezért a város rom és pusztaság számba menni megszünt volna. A 10 Fretensis legió már magában is bizonyos számu lakosságot képezett. A Sion hegye, mint már mondottuk, a város általános kinézésétől elütő képet mutatott.

[1] Hegesippos Euseb. III. 19, 20. L. a függeléket a könyv végén.

[2] Eusebius megerősiti ezt (H. E. III. 32) és a Hegesippos által Simeonnak tulajdonitott 120 esztendős életkor (Eusebnél u. o.) teljesen egyszerüvé tenné a kérdést, ha e nagy kor elfogadható lenne. Valószinü, hogy Clopas fiatalabb volt, mint fivére József és hogy fiai felényivel fiatalabbak voltak, mint Jézus és ennek testvérei. E tekintetben biztos adatunk van Jakabra vonatkozólag, aki a Cleophidák legidősebbje lehetett s akit *ho mikros*-nak neveztek, hogy hasonnevü unokabátyjától megkülömböztethessék.

[3] Epiph. *De mensuris* c. 14, 15. Máté XXVII. 8. és a Hegesippos adata Eusebnél II. XXIII. 18. a keresztyéneknél otthonos ismeretet tételeznek fel Jerusalemről a Titus-féle ostrom után.

[4] E nézetet támogató érv abban összpontosul, hogy Hadrián a várost *édaphismenén* találta, az Epiphanes által felsorolt *oikismata* kivételével. De az *édaphismenén* kielégitő pontosságu jelleget ölt, ha föltesszük, hogy a visszatért keresztyén lakosság nem volt ugyan számos és a romok üregei között lakott. Eusebius adatai *(Demonstrat. evang.* III, V. 124; H. E. III. XXXV.) a jerusalemi egyház folytonosságáról egészen Hadrián háborujáig csakis egy részleges visszatérés révén fejthetők meg. Egy felette hosszura nyult *in partibus* nehezen lenne érthető.

[5] Epiphanes l. c. V. ö. sz. Jeromos, *Epist. ad Dard.* Opp. II. k. 610. old. kiad: Martianay.

Az apostolok étkező háza,[1] több más épület s különösen hét zsinagóga sértetlenül állott ott, mint különálló omlatag viskó, melyeket egészen Constantinusig használtak. Sértetlenül maradtak fent és Ézsaiás e versére emlékeztettek: «És ott maradt elhagyatva Sionnak leánya, mint a kunyhó a megszedett szöllőben.»[2] Itt települt le, mint hihető, ama kicsiny colonia, mely folytatása volt a jerusalemi egyháznak. De ép' ugy feltehető, ha tetszik, az is, hogy az a Jerusalemet környező zsidó falvak egyikében székelt, minő Béther, melyet eszményitve a szent várossal azonositottak.[3] Annyi mindenesetben áll, hogy a Sion hegyi egyház egész Hadrianig igen kevés tagot számlált. A jerusalemi egyházfői czím, ugylátszik, csupán tiszteletbeli pontificatus volt, tiszteletbeli elnökség — valódi lelkipásztori működés nélkül. — Jézusnak rokonai nagyrészt a Jordánon tul maradtak.

Azon körülmény, hogy ily kiváló egyéniségeket birnak körükben, rendkivüli büszkeséggel töltötte el a bataneai egyházakat.[4] Valószinü, hogy a jerusalemi egyháznak menekülésekor Pella felé, a «tizenkettő» vagy is a Jézus által meghivott tanitványok közül nehányan, például Máté, még éltek és a menekülőkkel tartottak.[5] Az apostolok közül egyik-másik fiatalabb lehetett Jézusnál s következéskép nem nagyon öreg e korban, melyről szólunk.[6] Az adatok azomban, melyekkel az egy helyen állandóan tartózkodó apostolok felől, azokról, akik Judeában maradtak és nem követték Péternek és Jánosnak példáját, birunk, oly hiányosak, hogy ezt bizonyosra vennünk nem lehet. A «Hét» vagy is a legelső jerusalemi egyház által választott diakon kétségkivül szintén elhalt már vagy szétszóródott. Jézusnak rokonai örökölték az egész tekintélyt, melylyel az alapitó által meghivottak, az első asztalkör tagjai birtak. A 70-ik évtől közel 110-ig ők igazgatják tényleg a jerusalemi egyházat és képezik némileg a keresztyén senatust.[7] Főleg Clopasnak családja élvezett általánosan elismert tekintélyt ebben az ájtatos körben.[8]

[1] V. ö. jerusalemi sz. Cyrill., Catech. XVI. 4. Vogüé, les Eglises de terre sainte p. 323.

[2] Ezsaiás I, 8.

[3] Eusebius is a Béther *poliorkia*-t úgy tekinti, mint Jerusalemnek *poliorkia*-ját (lásd *Revue hist.* I, II. p. 112 s köv.) A római martyrologia (7. Kal. Octob.) Cleophast Emmausban (Nicopolis) halatja meg, ez azomban tévedés V. Luk. XXIV. 13, 18.

[4] Eus. H. E. III, 11. 19, 20, 32.

[5] Hegesipp. Euseb. H. E. III. 32. fölteszi, de nem biztosan. Eus. H. E. III, 11; *Demonstr. evang.* VI, XVIII. p. 287. szintén fölteszi.

[6] Máté XVI. 28; Márk. IX. 1.

[7] Heges. Eus. H. E. III, XX. 8.

[8] Ugyanaz *ibid.* III. XXXII. 6.

Jézusnak e rokonai istenfélők, szelid, szerény, munkás emberek[1] voltak; hüek azokhoz a szigoru szabályokhoz, melyeket Jézus a szegénységről előirt;[2] de egyben kifogástalan zsidók, akik e czimet «Israelnek gyermeke» mindenek fölé helyezték.[3] Nagy tisztelettel vették őket körül és oly névvel ruházták fel, (lehet: maraniin vagy moranoié) melynek a görögben a *desposynoi* felel meg. Nagy ideje, kétségkivül már Jézus életében tételezték fel, hogy Jézus Dávidtól származott,[4] minthogy elfogadott nézet volt, hogy a Messiás a Dávid családjából fog előállani. Az efféle leszármazásnak feltételezése Jézusnál[5] felkavarta annak egész családját. Ezek a jámbor emberek tele voltak előitéletekkel és kissé hiuk valának.[6] Azon látjuk őket egyre dolgozni, hogy egy leszármazási táblázatot állitsanak össze, olyat, mely valószinüvé tenné azt a szelid csalást, melyre a keresztyén legendának szüksége volt. Rendkivüli akadályokra bukkanva, a Heródes-féle üldözések mögé menekültek, melyek szerintök megsemmisitették a geneologicus táblázatokat. Egyetlen megállapodott rendszer sem nyert tulsulyt e tekintetben. Majd azt állitották, hogy a munka emlékezet után készült, majd azt, hogy azt régi krónikákból másolták. Beismerték, hogy megtették mindazt, «amit legczélszerübben megtehettek.»[7] E geneologiából kettő maradt reánk, az egyik a Máté nevét viselő evangyéliomban, a másik Lukács evangyéliomában és ugylátszik, hogy ezek közül egy sem elégitette ki az ébionim-kat, mert az ő evangyéliomukban nem volt meg egy sem és e geneologicus táblázat ellen mindig erős tiltakozást tapasztalunk Syria egyházaiban.[8]

E mozgalom, bármily ártatlan volt is a politikára nézve, gyanut keltett. Ugylátszik, hogy a római hatóság nem egyszer éber szemmel kisérte Dávid valódi vagy állitólagos leszármazóit.[9] Vespasián hallott beszélni reményekről, melyeket a zsidók ősi királyi családjoknak egy titokzatos képviselőjére alapitottak.[10] Nehogy ez ujabb fölkelésekre szolgáljon ürügyül, mondják, felkutatni rendelte mind-

[1] Ugyanaz *ibid.* III. 20.

[2] *Héb. ev.* Hilg. p. 16, 17, 25; *Recognit.* II. 29.

[3] Eszménye ennek Jakab L. a neki tulajd. levelet. *Antikr.* III fej.

[4] L. *Jézus élete* p. 246. A legenda 58-ban már bizonyosan közkézen forgott. V. *Róm.* I. 3; *Zsid.* VII. 14; *Apoc.* V. 5. jegyz: Márk. X. 47, 48; XI. 10.

[5] A Dávid családjára támaszkodó előitélet igen élénk 100 körül. *Jerus.* Talm. *Kilaim* IX. 3; (Derenb. p. 349.)

[6] *Phanétióntes* (Jul. Afr. Euseb. H. E. I—VII. 11.)

[7] *Eis hoson exiknounto* Jul. Afr. Eus. H. E. I, VII. 14.

[8] L. *Jézus élete* 250. Jézusnak királyi eredetét a zsidók a III. század kezdetétől ismerik el. Bab. Talm. *Sanhedrin* 43. (Derenb. p. 349, 2. jegyz.

[9] *Jézus élete* 246—247. (13. kiad.)

[10] L. *Antikrisztus* p. 490.

azokat, akik ez ághoz tartozni látszottak, vagy akik e leszármazással dicsekedtek. Ez sok zaklatásra adott alkalmat, s azok, ugy lehet, a jerusalemi egyháznak Bataneába menekült fejeit is érinthették[1] A nyomozások még nagyobb szigorral ujultak meg Domitián alatt.

Arra az óriási veszélyre, melyet a bölcső korát élő keresztyénségre e geneologicus és a királyi leszármazásra támaszkodó előítéletek rejtettek magokban, nem szükséges reá mutatnunk. Keresztyén nemesség volt alakulóban. A politikai élet terén a nemesség majdnem szükséges az államra nézve, lévén a politika durvább küzdelmekkel tele, melyek azt inkább anyagias, mint idealis dologgá gyurják. Az állam valóban csak akkor erős, ha ügyeinek vezetése, képviselete, oltalma bizonyos számu s a hagyomány kiváltságára támaszkodó családnak áll kötelességében és érdekében. De az eszmei élet keretében a születés semmi; kiki annyit ér ott, amennyit az igazságból felfedez, amennyit a jóból megvalósit. A vallási, irodalmi, erkölcsi czélra irányuló intézmények elvesznek, mihelyt valódi, osztály és örökösödési tekintetek kerekednek föléjök. Jézusnak öcscsei és unokaöcscsei elveszejtették volna a keresztyénséget, ha Pálnak egyházai már nem birtak volna oly erővel, hogy gátat vessenek ez aristokratia elé, mely arra irányult, hogy tiszteletre méltónak egyedül önmagát jelentse ki és hogy az összes áttérteket lenyügözve tartsa. Az izlam terén felmerült Alidákéhoz hasonló igények keltek volna életre. Az izlam bizonyára elveszett volna a próféta családja által támasztott akadályok sulya alatt, ha a Heggira I. századában lezajlott harczok eredménye nem szoritja le a második helyre mindazokat, akik az alapitóhoz igen közel állottak. Egy nagy ember igazi örökösei azok, akik folytatják művét és nem vérszerinti rokonai. Ha a Jézusra vonatkozó hagyományt saját tulajdonának tekinti, a nazarénusok kicsiny köre bizonyára elenyészik. Szerencsére e szük kör korán feloszlott; Jézusnak rokonai csakhamar elfeledve maradtak ott a Hauran mélyén. Minden jelentőségöket elvesztették s átengedték Jézust az ő igazi családjának, az egyedülinek, melyet elismert, azoknak, akik «hallgatják az Istennek beszédét és megtartják azt».[2] Az evangyéliomokban sürün előforduló ama helyek, melyek kedvezőtlen szinben[3] tüntetik fel Jézusnak családját, ugy lehet, abból az ellenszenvből erednek, melyet a desposyni nemesi igényei keltettek magok körül.

[1] Euseb. H. E. III. 12. Hegesippos után; Oros. VII. V. ö. Euseb. H. E. III. 19, 20, 32.

[2] Lukács XI. 28.

[3] L. *Jézus élete* p. 139, 160.

NEGYEDIK FEJEZET.

A zsidók és a keresztyének közötti viszony.

Bataneának és Galileának e teljesen héber egyházai sűrűn érintkezhettek a zsidókkal. A Talmud hagyományokban ez a gyakran előforduló kifejezés: minim, mely annyi, mint «eretnekek»[1] egyenesen a zsidó-keresztyénekre vonatkozik. A minim e hagyományokban olyan varázslófélék, lelki orvosok, akik a Jézus nevének erejével és a szent olajjal gyógyitják a betegeket. Jusson eszünkbe, hogy Jakab apostol maga is ezt irta elő egyik követendő szabályul.[2] A gyógyitás e neme, valamint az ördögűzés, fő eszközként szerepelt Jézus tanitványainak kezében a hittérités terén, főleg, midőn zsidókról volt szó.[3] A zsidók elsajátitották e csodás gyógymódot s egészen a III. századig találkoznak zsidó orvosok, akik a Jézus nevével gyógyitanak.[4] Az efféle nem lepett meg senkit. A naponként előforduló csodákban vetett hit oly erős volt, hogy a Talmud előirja az imát is, melyet mindenkinek elmondani kell, ha vele «különös csodák» történnek.[5] Jézusnak csodatevő hatalmába vetett hite mellett a legerősebb bizonyiték épen abban áll, hogy családjának tagjai és legvalódibb tanitványai birtak a csodatevésnek némileg különleges erejével. Igaz, hogy ugyanez okoskodás révén ahhoz a következtetéshez is elkellett jutni, hogy Jézus korlátolt felfogásu zsidó volt, ami el nem fogadható.

A judaismus ölében különben két irányzat lakozott, mely reá nézve a keresztyénséggel szemben két ellentétes viszonyt teremtett.

[1] *Minaei* szent Jeromosnál. *Epist ad Augustum* 89 (74), 623. o. (IV. k.) 2. rész.

[2] L. az Antikrisztus 55—57. ol. Tosifta *Cholin* II., Bab. Talmud *Aboda zara,* 17a, 27b ; Justin, *Dial,* 39.

[3] Lásd a Caphar-Schekaniai Jakabra vonatkozókat alább p. 533. s köv. és Aquila példáját Epiph. *De mens.* 15. Igy volt ez a IV. században is. Lásd Epiphanes sajátszerü elbeszélését haer. XII. 4, 12. V. ö. Quadratus sz. Jeromosnál *De vir. ill.* c. 19.

[4] Jer. Talm. *Aboda zara* II. 2. (40 d.)

[5] Bab. Talm. *Berakoth* 54 a, 56 b, 57 a.

A Törvény és a próféták a zsidó népnek két sarkpontjai maradtak mindig. A Törvény hozta létre ama bizar scolastikát, melyet halaknak neveztek s a melyből a Talmud származott. A próféták, a zsoltárok, a költői könyvek lángoló s népies prédikációt leheltek s ez az, amit agadának hivtak, szó, mely egyben a szenvedélytől duzzadó meséket, minő a Judith könyve és az apocryph apocalypsiseket is felöleli, melyek izgalomba tartották a népet. A mennyire megvetőleg viselkedtek Jabné casuistái Jézusnak tanitványaival szemben, az agadisták ép oly rokonszenvet mutattak irántuk. Az agadistákat a keresztyénekhez közös érzelemként a pharizeusok iránti ellenszenv, a prófétai könyvek messiási fejtegetéseinek előszeretete, önkényes exegesis fűzte, mely a középkor prédikátorai által használt irás-magyarázati modorra emlékeztet és a Dávid fiának közeli uralmába vetett hit. Valamint a keresztyének, az agadisták is azon dolgoztak, hogy a patriárchalis család geneologiáját az ősi dynastiával hozzák kapcsolatba.[1] Miként azok, a Törvény terhén enyhiteni igyekeztek ők is. Jelképies magyarázatú rendszerük, mely egy codexből erkölcsi szabályokat tartalmazó könyvet formált, a hittudori szigor felhagyásának nyilt bevallása volt.[2] Ellenben a halakisták, mint frivol emberekkel bántak az agadistákkal (és a keresztyének az ő szemökben agadisták voltak), akik előtt az egyedüli tanulmány, a Thora ismeretlen.[3] Az erkölcsi világ két ellenlábasává formálódott ilyen formán a talmudismus és a keresztyénség; gyülölkedésök naponként erősbült. Az ellenszenv, mely a keresztyének szivében Jabné casuistikájának szőrszálhasogató tanulmányai iránt lakozott, lángoló vonásokkal van megirva az evangyéliumokban.

A talmudista tanulmányokat alkalmatlanná az önhittség és a világi elem iránti megvetés tette. «Köszönöm neked örökkévaló, Istenem, mondotta az iskolából kilépő tanuló, hogy a te kegyelmedből az iskolát jártam a helyett, hogy ugy cselekedtem volna, mint azok, akik az árucsarnokok küszöbeit koptatják. Én is felkelek, mint ők, de azért, hogy a Törvényt tanulmányozzam és nem azért, hogy hitvány vágyak után fussak; sanyaruságot mérek magamra én is, mint ők, de én elveendem jutalmamat. Egyformán futunk; csakhogy én, én a jövendő élet után, mialatt reájok a bukás örvénye vár.»[4] Ime ez az, ami annyira sértette Jézust és az evangyeliomok kiadóit, ime ez sugalmazta e gyönyörü szavakat: «Ne itéljétek, hogy megne itéltessetek,» e példabeszédeket, melyek az egyszerü, csupa sziv em-

[1] Jer. Talm. *Schabbath* XVI. 1. (fol. 15 c.)
[2] Derenburg *Palest.* p. 349, 352—354.
[3] Derenb. op. cit. 350, 352.
[4] Bab. Talm. *Berakoth* 28 b.

bert a gőgös hittudós fölé helyezik,[1] Miként Pál apostol, a casuistákban ők is oly embereket láttak, akik csak kárára vannak a világnak, midőn a kötelességeket tulcsigázzák azon határon, melyet ember elviselni képes.[2] Minthogy a judaismusnak alapját az az állitólagos tapasztalati tény képezi, hogy az emberrel itt alant érdemei szerint bánnak, egyre a megitélés forog eszébe, mert Isten utjainak méltányos volta csupán e feltétel mellett bizonyul valóságnak. A farisaismusnak mélyre ható gyökerei ott rejtődznek már a Jób barátjainak és bizonyos zsoltárosoknak theoriájában.[3] Jézus, visszavetve Istennek itélkezését a jövendőre, embertársunk magaviseletének nyugtalanitó birálatát fölöslegessé tette. A menyeknek országa kiegyenlitend mindent; Isten addig szunnyad, de bizzatok benne. Az álszenteskedéstől való irtózatában a keresztyénség is magáévá teszi a paradoxont, mely a nyiltan bünös, de a megtérésre fogékony világot elébe teszi annak az osztálynak, mely a látszólagos tisztesség tündöklő mezével pompázik. A Jézus befolyása alatt szerkesztett vagy kifejlődött legendának számtalan vonását köszönhetjük e gondolatnak.

Egy azon faj tagjai között, kik a számüzetés közös kenyerét ették, ugyanazon mennyei kijelentésekben hisznek és csupán a legujabb történetnek egyetlen egy pontjában külömböznek egymástól, a viszály elkerülhetlen volt. Számtalan nyomait találjuk meg annak a Talmudban és az idevágó iratokban.[4] E vitatkozások terén, ugylátszik, Rabbi Tarphon neve magaslik ki a hittudósok közül. Jerusalemnek ostroma előtt papi tisztet töltött be. Előszeretettel emlékezett meg a templomhoz füződő emlékeiről, különösen, miként segédkezett ő a papok emelvényén az engesztelődés nagy ünnepén. A főpapnak e napon meg volt engedve, hogy Istennek kimondhatlan nevét kiejtse. Tarphon beszélte, hogy megfeszitett figyelme mellett sem hallhatott meg abból semmit, a többiek éneke miatt mit sem érthetett.[5]

A szent város lerombolása után egyik dicsősége ő volt az iabnéi és a lyddai iskoláknak. A subtilitást — a jóval többet érő emberbaráti szeretettel párositá.[6] Egy inséges esztendőben, mondják, háromszáz nővel váltott jegyet, hogy azok a pap jövendő nejei czimén részt kapjanak a szent adományokból.[7] Az éhség elmultával természetesen abbanhagyta a jegyváltásokat. Tarphon számos mondásai az evan-

[1] Lukács XVIII. 9 és a köv.
[2] Máté XXIII. 4, 15.
[3] L. különösen a LXXIII. Zsoltárt, főleg az V. 12.
[4] Például Midrasch a X. Zsoltár fölött (Derenb. p. 356—357.)
[5] Midrasch *Kohéleth* III. 1; *Bammidbar*-ról XI; Jer. Talm. *Ioma* III. 7.
[6] Tosifta *Hagiga* a végén; *Semahot* II. 4.
[7] Jer. Talm. *Jebamoth* IV. 14.

gyéliomra emlékeztetnek. «A nap rövid, a munka hosszú; a munkások renyhék; a bér sulyos, a gazda szoritva szorit;»[1] «Nálunk most, mondja tovább Tarphon, midőn valakihöz igy szólnak: «Vesd ki a szalmaszálat a szemedből» ugy értik, mintha ezt mondaná: »Vesd ki a gerendát a tiedből».[2] Az evangyéliom ad ily szavakat a Jézus szájába, midőn a fariseusokat ostorozza,[3] és majdnem hinni lennénk hajlandók, hogy Rabbi Tarphon rosz hangulata egy ily feleletre vezetendő vissza, melyet valamely m i n mondott neki. Tarphon neve tényleg, elhíresült az egyházban. A II. században Justinus egyik párbeszédében egy zsidó tantétel védelmezőjének ami hittudósunkat választotta és Tryphon neve alatt szerepelteti őt.[4]

Justinusnak választása és azon rosszakaratu hang, melyet a keresztyén hit ellen Tryphon használ, igazolását találja abban, amit a Talmudban Tarphon érzelmeiről találunk. Tarphon rabbi ismerte az evangyéliomokat és a m i n i m könyveit;[5] de azokat nem hogy csodálta volna, hanem azt kivánta: vessék a tüzre valamennyit. Figyelmeztették őt, hogy azokban Istennek neve is gyakran előfordul. «Veszejtsem el fiamat, mondotta, ha nem vetem tüzre e könyveket abban az esetben, ha kezeim közé kerülnek, Istennek nevével együtt, mely azokban olvasható. Ember, akit rablógyilkos üldöz, vagy a kigyó marása fenyeget, inkább egy pogány templomba meneküljön, mint a m i n i m házába; mert ezek ismerik az igazságot s azt megtagadják; mialatt a bálványimádók megtagadják Istent, de öntudatlanul».[6]

Ha már oly viszonylag mérsékelt ember, minő Tarphon, ily tulzásokra ragadtatta magát, elképzelhetjük: a gyülöletnek mily foka lángolt a zsinagógák e szenvedélytől duzzadó világában, ahol a Törvény iránti fanatismus uralkodott. Az orthodox judaismusnak nem volt elég átka a m i n i m ellen.[7] Már jókor honosult meg szokása egy hármas átoknak, melyet a zsinagógákban hirdettek ki reggel, délben és este, Jézusnak követői ellen, akiket «nazarénusoknak»

[1] *Pirké Aboth* II. 15.

[2] Bab. Talm. *Erachin* 15 b.

[3] Máté VII. 4.

[4] Az *archégoú tón Joudaión* (Euseb. H. E. IV. XVIII. 6) czim elárulja hogy Justinusnál a hires Tarphonról van szó. Vajjon *Tarphon* eredetileg *Tryphón* volt-e vagy csak Justinus czélzatos másításával van dolgunk? Kétséges. A Tryphon név előfordul a zsidóknál (Philó *In Flacc* 10) de nem közönségesen. A Tarphon nevet a héberben csupán a mi hittudósunk viselte. Derenb. p. 376, 1 jegyz. Rabbi Tarphon nevét megtaláljuk kificzamitva sz. Jeromosnál (Delphon) *In Is.* VIII. 14.

[5] «Az evangyéliomok» zsidó szó nem Tarphontól ered.

[6] Bab. Talm. *Schabbath* 116 a.

[7] Epiph. haer. XXIX. 9.

hivtak.[1] Az átok a judaismusnak fő imájában az amida-ban vagy a schemoné esré-ben kapott helyet. — Az amida eredetileg tizennyolcz áldásból, helyesebben tizennyolcz szakaszból állott. Abban az időben, melyről szólunk,[2] a tizenegyedik és a tizenkettedik közé egy átkozódást iktattak, mely ekként szólt:

«Apadjanak ki a reménység forrásai az árulók számára! Romlás verje meg a gonoszindulatuakat! Aláztassék meg, törjön meg a gőgnek hatalma még napjainkban! Dicsőség neked, óh Örökkévaló, aki összetöröd a te ellenségeidet és megalázod azokat, akik felfuvalkodtak!»

Fölteszik és nem minden alap nélkül, hogy Israelnek ellenségei alatt, akikről az ima szól, kezdettől fogva a zsidó-keresztyéneket értették[3] s az a schibbolethnek volt egy neme arra, hogy Jézusnak követőit a zsinagógákból kizárják. A zsidók áttérése a keresztyénségre nem volt ritka Syriában. Ami a keresztyéneknek a mózesi szabályokhoz való ragaszkodása mellett igen könnyen ment. Mialatt Pál apostolnak körülnemmetélt tanitványa nem léphetett közelebbi viszonyba egy zsidóval, a zsidó-keresztyén nyugodtan léphetett be a zsinagógába, közeledhetett a tébá-hoz és az énekkari emelvényhez, ahol a szertartásoknál közremüködők és a prédikátorok tartózkodtak, meghallgathatta az irás szövegeit, melyek az ő gondolkozása mellett szólottak. E tekintetben különféle óvintézkedéseket léptettek életbe.[4] A leghatékonyabb az lehetett, hogy a zsinagógába lépni akaróktól egy imának elmondását követelték, melyet ha egy keresztyén mond el, önmagát átkozta volna el.

A maga egészszében, minden kicsinysége mellett is, Bataneának nazareo-ebionita egyházán volt valami mysthicus és szent, ami sokakra mély benyomást gyakorolhatott. Az istenségre vonatkozó zsidó fogalmak egyszerüsége megóvta azt a mythologiától és a

[1] Epiph. haer. XXIX. 9. sz. Jerom. *In Is.* V. 18—19; XLIX. 7; LII. 4 és köv. Azt hiszem, hogy az, amit Justinus mond *(Dial cum Tryph.* c. 16, 47, 137.) a. zsidók által zsinagógáikban Krisztus ellen szórt dühöngő átkozódásokra vonatkozik, szintén e szokással áll kapcsolatban. V. sz. Jerom. *In Is.* XVIII. 19.

[2] A közbeszúrást II. Rabbi Gamalielnek tulajdonitják s keletkezését Jabnéra vezetik vissza. *(Berakoth* alább).

[3] E czimet is viseli «A sadduceusok áldása» *Megilla* 17 b. Bab. Talm. *Berakoth* 28 b. s köv. (h. ö. Jer. Talm. *Berakoth* IV. 3, Schwab p. 178 köv.) E szavakat: *sadduceusok, philosophusok, epicureisták, sammaritanusok (Kutiim) minim* gyakran felváltva használja a Talmud. A legelső szó, melyre a zsidó rituále átkot szór, az *ulem* (als) *inim* (az árulók) a melyről azt hiszik, hogy az *uleminim* szónak két betűvel történt toldásából keletkezett (Derenb. p. 345, 346.) Mischna *Berakoth* IX. 9-ban a *minim* tényleg a. m. sadduceusok.

[4] Mischna *Megilla* IV. 9. Derenburg p. 354, 355.

metaphysicától, mely felé a keleti keresztyénség hajlani nem késhetett. Abban a kitartásban, melylyel Jézus kitünő paradoxonjának, a szegénység nemességének és boldogságának megőrzéséhez ragaszkodtak, volt valami megindító. A keresztyénségnek legnagyobb igazsága feküdt talán ebben, az, amely által győzött, s amely által tulélendi magát. Mert valamennyien, ahányan csak vagyunk, tudósok, művészek, papok, önzetlen műveken munkálók, birunk még azzal a joggal, hogy e b i o n i m-nek hivjanak. Az igaznak, a szépnek, a jónak barátja nem fogad el soha jutalmazást. A lelki dolgoknak nincsen ára; a tudósnak, aki abban világot gyujt, a papnak, aki azt erkölcsösiti, a költőnek és a művésznek, akik azt elbájolják, az emberiség sohasem fog juttatni alamizsnánál egyebet, mely egyáltalán nincsen arányban azzal, amit tőle kapott. Az, aki áruba bocsájtja az eszményt és magát megfizetve hiszi azért, amit adott, nagyon is szerény. — A büszke Ébion, aki azt hiszi, hogy övé a menynek országa, abban a részben, mely neki itt alant kijutott, nem megfelelő dijat, hanem obolust lát, melyet a koldusnak vetnek.

A bataneai nasarénusok tehát egy megbecsülhetlen kiváltsággal birtak, a Jézus beszédeinek igazi hagyományaival; az evangyéliom az ő körükben született. Azok, akik a Jordánon tul fekvő egyházat közvetlenül ismerték, mint Hegesippos,[1] Julius Africanus[2] a legnagyobb csodálattal beszélnek róla. Itt, e körben keresték a keresztyénség eszményét. Ez az egyház, ott a pusztaságban, az ország mélyén, Istennek szárnyai alatt, ugy tünt fel előttük, mint egy szeplőtlen szűz. E félreeső hitközségeknek köteléke a katholicismussal lassanként megszakadt. Justinus habozva emlékezik meg felőlük; kevés zsidó-keresztyén egyházat ismer; de tudja, hogy létezik ilyen; tisztelettel beszél róla; és nem szakit vele.[3] A nyilt támadásoknak sorozatát Ireneus nyitja meg és utána valamennyi görög és latin Atya, akik között legelől Epiphanius áll az ő féktelen dühével, melyet benne az É b i o n és a nasarénusok puszta neve kelt. E világnak törvénye már, hogy minden alapitó csakhamar idegen, kiátkozott, azután ellenség lesz az ő saját iskolájában és hogy, ha sokáig mer élni, azok, akiket ő nemzett, elodázhatlan kötelességöknek tekintik rendszabályokkal lépni fel ellene, mint közveszélyes ember ellen.

[1] Eusebnél H. E. III. sz; IV. 22.

[2] Julius Afrikanus ugylátszik összeköttetésben állott a nazarénusokkal és ismerte szóbeli hagyományaikat. L. Euseb. H. E. I. VII. főleg a 8 és a 11. §-ok.

[3] Justinus *Dial. cum Tryph* 47, 48.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Jézus legendájának és tanainak megalapitása.

Midőn valamely kiváló jelenség tünik fel a vallási, erkölcsi, politikai, irodalmi téren, a második nemzedék rendszerint szükségét érzi annak, hogy az új mozgalom kezdetétől felemlitésre méltó dolgok emlékezetét maradandó alakba öntse. Azok, akik a születés perczében segédkeztek, azok, akik test szerint ismerték a mestert, akit oly sokan csupán lélekben imádnak, bizonyos ellenszenvvel viseltetnek az iratok iránt, melyek csorbát ejtenek kiváltságukon és megkövetelik, hogy a nép összességének szolgáltassák ki a szivök mélyén hűen megőrzött szent hagyományt. Abban a pillanatban, midőn az eredetnek utolsó tanui eltünőfélben vannak, tör ki a nyugtalanság a jövő iránt s igyekeznek tartós vonásokban megörökiteni az alapitó képét. Jézusnál, egy körülménynek hátráltatólag kellett hatnia arra az időszakra, melyben a tanitványok emlékeinek irásba foglalása rendszerint történik, és gyöngitőleg ez iratok értékére: a meggyőződésnek a világ közeli elmulásáról, a biztositásnak, hogy az apostoli nemzedék el nem mulik anélkül, hogy a szelid Názáretbeli vissza ne adatnék az ő barátjainak, mint azoknak örök pásztora.

Tapasztalati tény, hogy az emlékezet ereje forditott arányban áll az irásbafoglalás szokásával. Nekünk fáradságunkba kerül szemlélhetővé tenni magunk előtt azt, amit a szóbeli hagyomány megőrizhetett azokból az időszakokból, amelyekben nem nyugosznak meg a papirra vetett jegyzetekkel vagy a lapokkal, melyeket birtokolnak. Az ember emlékezete ez időszakban olyan volt, mint egy könyv; visszatudott adni még oly beszélgetéseket is, melyeknél jelen sem volt. «A klazoméniek hallottak beszélni Antiphonról, aki baráti viszonyban állott bizonyos Pythodorossal, Zéno barátjával, aki emlékezet után ismerte Sokratesnek beszélgetéseit Zenóval és Parmenidessel, ugy hallotta azokat Antiphon Pythodorostól. Antiphon könyv nélkül tudta valamennyit s elmondta bárkinek is, aki kiváncsi volt azokat hallani.» Igy kezdődik Platónak Parmenidese. Az embereknek egész tömege ismerte ez uton Jézust minden könyv segélye

nélkül, és pedig majdnem ép oly jól, mint közvetlen tanitványai. Evangyélioma, az ő, bár meg nem irt, életéből táplálkozott; tanait egyre ismételték; élettörténetének lényegökben symbolicus jelenetei kicsiny, bizonyos tekintetben stereotyp és könyv nélkül tudott elbeszélésekben éltek tovább. Az Úrvacsora intézményére vonatkozólag ez egész bizonyosnak mondható.[1] Ugyanigy volt ez valószinüleg a Passiót tárgyazó elbeszélésnek lényeges soraival is; az a megegyezés legalább, melyet Jézus életének e lényeges jelenetére vonatkozólag a negyedik és a többi három evangyéliom mutat, ennek föltevésére késztet.

Az erkölcsi elveknek megőrzése, melyek Jézus tanitásának legszolidabb részét képezik, még könnyebben ment. Egyre azokról beszéltek. «Éjfélkor, mindig önmagamtól ébredek fel, mondatja Péterrel egy 135 körül megirt ébionita irat és szemeimre nem jön többé álom. Annak a megszokásnak köszönhetem ezt, hogy ilyenkor egyre emlékezetembe idéztem az én Uramnak szavait, melyeket hallottam, hogy azokat hüen megőrizhessem.»[2] Mindamellett, minthogy azok, kik az isteni szavakat közvetlenül hallották, egymásután hullottak el és sok szó, elbeszélés kivesző félben volt, szükségét érezték annak, hogy azokat leirják. Kicsiny gyüjtemények jöttek létre ilyen formán több helyen. E gyüjtemények, közös részeik mellett, erősen elütöttek egymástól; különösen beosztásuk rendje és csoportositásuk volt külömböző, mindenki a másik füzetjének felhasználásával igyekezett kiegésziteni a magáét és természetesen minden erősebben hangsulyozott szón, mely a községben megszületett s Jézus szellemének megfelelt, kapva kaptak és iktatták be azt a gyüjteményekbe. Bizonyos jelek szerint Máté apostol szerkesztett volna egy ily emlékiratot, mely általános elfogadásra talált.[3] E tekintetben a kétely meg

[1] I. Kor. XI. 23. és Köv. rész, mely megvolt már irva, mielőtt egyetlen egy evangyélium létezett volna s a melyet Pál, mint mondja, az eredeti hagyományból vett át, *parelabon apó toú Kyrioú.* L. az *Antikrist.* p. 60—61. Lásd továbbá I. Thess. v. 2. oidate. Az egyház egészen az V. századig megőrizett bizonyos nem irott formulákat, melyeket könyv nélkül tudtak, főleg az Úrvacsorára vonatkozólag. Sz. Basil, De Spir. sancto c. 27. Jer. sz. Cyrill. Catéch. v. 12; sz. Jerom. Epist. 61. (37). *ad Pamm.* c. 9. mart. IV. 2. r. 323 col.

[2] *Recognitiones* II. 1. Luk. II. 19.

[3] Papias Eusebnél H. E. III. XXXIX. 16; *Matthaios men oun hebraidi dialektó ta logia synegrapsato, hérméneuse d'auta hós én dynatos hekastos.* Nem állitható, hogy Papias a *ta logia* alatt tanoknak egyszerü gyüjteményét érti, elbeszélés nélkül. Tényleg Papias, midőn a *logia Kyriaka*-t commentálja, előszavában nem szoritkozik csupán annak elmondására, ami őt érdekelte. Phrasisa igen jól alkalmazható egy oly evangyéliomra, melyben tanok és elbeszélések váltakozva fordultak elő. Márkusról szólva (*ibid* XXXIX. 15.) azt mondja Papias, hogy Márk könyve *ta hypo tóu christoú é lechthenta é prachthenta* (v. Plato *Phédon* 2) tartalmazza, ami nem akadályozza őt abban, hogy e könyvre

van engedve; sőt valószinübb, hogy e kicsiny gyüjtemények mind névtelenül maradtak, ugy mint egyéni feljegyzések s a másolók nem tüntették ki azokon egyéni jellegöket.

Azaz irat, mely után fogalmat alkothatunk magunknak az evangyéliomok ez embrioszerü alakjáról, a Pirké Aboth, a hires rabbik velős mondatainak gyüjteménye, az Asmón dynastia korától kezdve időszámitásunk II. századáig. Egy ily könyv csak is folytonos toldások révén keletkezhetett. A budhaista iratoknak fejlődése Cakya Múni életéről hasonló irányt követett. A budhaista sutrák a Jézus beszédeit tartalmazó gyüjteményeknek felelnek meg; azok nem biographiák; az elbeszélést egyszerüen iyen formán vezetik be: «Abban az időben, Baghavat Cravastiban, Jétavana vihárajában tartózkodott . . . stb.» Az elbeszélő rész igen rövidre van szabva bennök; a fősuly az oktatáson, a példabeszéden nyugszik. A budhaismus összes ágazataiban másféle sutrákat nem is találunk.

A budhaismusnak északi része s az abból kiinduló ágak nem egy olyan könyvvel birnak, minő a Lalita vistara. Cakya Muni teljes élettörténeteivel, születésétől kezdve azon pillanatig, melyben tökéletes intelligentiáját eléri. A déli budhaismusnak nincsenek ily biografiái, nem azért, mert azokat nem ismerik, de mert e helyeken a theologiai tanitás a sutrákra szoritkozhatott.

Látni fogjuk majd, ha a Máté-féle evangyéliomról beszélünk, hogy az efféle legelső keresztyén sutrák alakját még el is képzelhetjük magunk elé. Rövid, velős mondatok és paraboláknak füzetei voltak azok, melyeket a mi Máténk kiadója egészben iktatott elbeszélésébe. A héber génius mindig kitünt az erkölcsi mondatok terén; e kiváló irodalmi faj a Jézus szájában érte el a tökély fokát. Nincs okunk nem hinni, hogy Jézus csakugyan ez alakot választotta, midőn beszélt. De a «sövény» mely, a talmud kifejezés szerint, a szent beszédet védte, nagyon gyönge volt. — Az efféle gyüjteményeknek lényege már, hogy lassu csatolás utján egyre nőnek, annélkül, hogy a kezdetleges mag körvonalai valaha elmosódnának. Igy: az Éduioth értekezés, e kicsiny teljes Mischna, a nagy Mischnának a magja, a melyben a hagyomány fokozatos jegeczesedésének lerakódásai igen jól kivehetők, mint önálló értekezés szerepel ismét a nagy Mischna mellett. A hegyibeszédeket ugy tekinthetjük, mint az evangyéliom eduioth-jáit, vagyis mint egy legelső mesterséges csoportositást, mi nem akadályozta meg későbbi összeállitásoknak keletkezését, sem azt, hogy e könnyedén összefüzött tantételek ujból szét ne töredezzenek.

ne alkalmazza a következő szavakat *syntaxis tón kyriakón logón.* Papiasnak *Logion kyriakón exégéseis* czimü könyvében is fordúltak elő elbeszélések (Routh *Rel. sacrae.* p. 7 s köv.)

Miféle nyelven irták meg Jézus tantételeinek e kicsiny gyüjteményeit, e Pirké Jéschu-t, ha szabad e kifejezéssel élnem? A Jézus nyelvén,[1] Palesztinának közönséges nyelvén, a héber[2] és az araméai kevert nyelvjáráson, melyet «a hébernek» kezdtek nevezni és a melyet a modern tudósok «syr-chaldeainak» neveztek el. E pontra nézve a Pirké Aboth talán még az a könyv, amely képet nyujt elénk a kezdetleges evangyéliomokról, bár az abban szereplő rabbinusok, mint a tiszta zsidó iskolának tudósai, ott ugylehet a héberhez közelebb álló s oly nyelven beszélnek, amely nem volt a Jézusé.[3]

Természetesen, a görögül beszélő Katechisták ugy forditották le e mondásokat, amint tudták s emellett igen szabadon.[4] Ez az amit Logia Kyriaka-nak «az Ur kijelentéseinek» vagy egyszerüen Logia-nak hivtak. Minthogy Jézus tantételeinek syr-chaldeai gyüjteményei sohasem voltak egységesek, a görög gyüjtemények még kevésbbé lehettek azok és csak is bizonyos egyéni modor szerint, jegyzetek alakjában irvák, személyes használatra. Jézus a maga egészében még átmenő alakban sem nyerhetett helyet egy gnomicus iratban. Az evangyéliom nem férhetett el egy kicsiny erkölcsi értekezés szük keretében. A közszájon forgó példabeszédeknek és erkölcsi szabályoknak kiválasztott sorozata, mint a Pirké Aboth, nem alakitotta volna át az emberiséget, még ha föl is tesszük, hogy azok a legmagasztosabb tantélekkel voltak telve.

Ami Jézust, tényleg, a leghatalmasabban jellemzi, ez az, hogy a tanitás nála elválaszthatlan kapcsolatban áll a cselekedettel. Az ő tanitásai cselekedetek, élő symbolumok, melyek feloldhatlanul füződ-

[1] A *logia* némely sajátságai, főleg a *ho plésion* árnyalat Máté V. 43 és Luk. X. 27—37, azon föltevésre vezetnek, hogy e tantételeket eleinte héberül fogalmazták és terjesztették.

[2] *Hebraisti.* L. *Jézus élete* p. 34, 13. kiad. (Ezt nevezték *hé patrios glóssa*-nak. Csel. XXII. 40; Jos. *Ant.* XX, XI. 2. stb. L. *Hist. de lang. sémit.* II. 1—5; III. 1, 2.

[3] A görög evangyéliomban előforduló szavai Jézusnak sémita dialectusban *(hraka, lama sabachthani, abba, ephphatha, talitha koúmi)* inkább az araméi nyelvhez állanak közelébb, mint a héberhez. Ugyanez mondható az evangyelmi vagy apostoli szavaknál is, *Hósanna, korbanas, Golgotha, mammónas, satan, Barióna, Képha, Gabbatha, Béthesda, Rabboni, Akeldamá, Tabitha, maranathá.* A sz. Jeromos által a héber evangyéliomból idézett részletek araméi nyelvjárásúak. V. ö. Hilgenfeld *Novum Test. extra Canonem receptum* IV. p. 17, 26. H. *Gesta Piláti* A, 4. p. 210—211. Tischendorf kiad. A Bab. Talm. *Schabbath* 116 a és b-ből mire sem lehet következtetni, mert nem egészen bizonyos, hogy a talmudista a logion szövegét idézi. A Hegesippostól való rész (Eus. H. E. IV, XXII. 7.) bizonyitja, hogy a «héber evangyéliomok» nyelvében a syr bő helyet nyert. A syr nyelvet beszélők tökéletesen megértették a galileabelieket. Jos. B. J. IV. 1, 5.

[4] Papias Eusebnél H. E. III. XXXIX. 16.

nek paraboláihoz és bizonyára a legtöbb régi lapon, melyeket e tanok megörökitése végett irtak le, szerepeltek már rövid párbeszédek, kicsiny elbeszélések is. E kezdetleges keret különben csakhamar elégtelennek bizonyult. Jézusnak tantételei mitsem értek az ő biografiája nélkül. Ez az élettörténet volt a kiválóan csodás, a messiási eszmény megvalósulása, a próféták iratai abban találták meg igazolásaikat. Elbeszélni Jézusnak életét, annyit tett, mint bizonyitani az ő messiási voltát, mint az uj mozgalomnak a legteljesebb apologiáját megirni a zsidók előtt.

Igy képződött már jókorán egy keret, mely bizonyos tekintetben épület vázává lett az összes evangyéliomoknak[1] s ahol a cselekvés és a beszéd felváltva fordult elő.[2] Legelől Keresztelő János,[3] mint Isten országának előfutárja, hirdetője, üdvözlője, ajánlója a Jézusnak; azután Jézus, amint isteni küldetésére készül elő a pusztában a Törvény szavai szerint, majd nyilvános szereplésének ragyogó időszaka, Isten országának fényes napja, Jézus az ő tanitványai között, szelid fénnyel sugározva be azt a helyet, amerre a próféta, Istennek fia jár. Miután a tanitványok csupán galilei emlékekkel birtak, e fenséges theophaniának majdnem kizárólagos szintere Galilea lett. Jerusalem szerepeltetése majdnem teljesen elmosódik. Jézus csak is nyolcz nappal halála előtt lép be falai közé. E két utolsó napot majdnem óráról órára követte az elbeszélés. A halála előtti estén a Páska ünnepét ülte meg tanitványaival és megalapitotta a közös communio isteni ritusát. Egyik tanitványai közül elárulta őt; a judaismusnak hatalmi testületei kieszközölték halálát a római hatóságtól, meghalt a Golgothán; azután eltemették. Harmadnapra sirját üresen találták; mert feltámadott és üle az ő Atyjának jobbja felől. Tanitványai közül többeknek megjelent az ő ég és föld között bolyongó árnya.

A történetnek eleje és vége, mint látjuk, eléggé megállapitott. De már, ami közbe esik, anekdoticus chaos, minden chronologia nélkül. A nyilvános szereplésre vonatkozó egész rész teljesen nélkülözi a rendet; mindenki saját tetszése szerint bánt el az anyaggal. Az elbeszélést a maga egészében nevezték «a jó hirnek», héberül b e s o r a, görögül é v a n g é l i o n,[4] második Ezsaiás e szavaiból indulva ki:[5] «Jehovának lelke vagyon én rajtam; Jehovah kent fel engem, hogy

[1] Márk. I. 1; *Csel.* I. 21—22; X. 37—42; 1. Kor. XV. 1—7.

[2] *Lechtenta é prachthenta.* Papias, Euseb. H. E. III. XXXIX. 15; *poiein te kai didaskein. Csel.* I. 1.

[3] Máté XI. 12—13; Luk. XVI. 16; Muratori Canon 8—9. sor. Az ébionita evangyéliom szintén Keresztelő Jánossal kezdődött. Epiph. haer. XXX. 13, 14.

[4] Márk. I. 1. V. ö. Máté XXVI. 13; Márk. XIV. 9.

[5] *Ézs.* LXI. 1 s köv.

hirdessem a jó hirt a szegényeknek, meggyógyitsam azokat, akiknek szivök megtört, hirdessem a szabadságot a foglyoknak, a megszabadulást azoknak, akik a tömlöczre vetvék; hirdessem a Jehovának kedvező esztendejét, ami Istenünk bosszuállásának napját; megvigasztaljam azokat, akik sirnak.» A mebasser-nek vagy «az evangyélistának»[1] jutott különleges szerepül megirni e kiváló történetet, mely tizennyolcz század óta a világ megtérésének főeszköze, mely a keresztyénségnek legfőbb érve még most is az utolsó napok küzdelmei között.

Az anyag a hagyományon alapult; már pedig a hagyomány lényegénél fogva puha és nyujtható. Jézusnak eredeti beszédei közé évenként többé-kevésbé koholt mondások vegyültek. Ha a hitközségben új tény adta elő magát, új törekvés, azt kérdezték egymástól, mit gondolt volna arról Jézus, s rögtön egy szó röppent szét, melynél nem csináltak magoknak semmi nehézséget abban, hogy a mesternek tulajdonitsák azt.[2] A gyüjtemény egyre gyarapodott és tisztult. Kiküszöbölték a szavakat, melyek fölötte boszantólag hatottak a pillanatnyi nézetekre vagy amelyeket veszélyeseknek találtak. De az alap szilárdan kitartott. Ez az alap tényleg egészséges volt. Az evangyélmi hagyomány: a jerusalemi egyháznak Pérába átültetett hagyománya. Az evangyéliom a Jézus rokonai körében születik és bizonyos pontig közvetlen tanitványainak műve az.

Ez az, ami jogot ad annak hivéséhez, hogy Jézusnak képe, melyet az evangyéliomokból nyerünk, lényeges vonásaiban az eredetihez hasonlit. Ezek az elbeszélések egyben történet és kép. Abból, hogy mese keveredik közzé, azt következtetni, hogy abban mi valódi sincs, a tévedéstől való nagy félelem által elkövetett tévedés. Ha Assisi Ferenczet csupán a Conformitates könyv után ismernők, azt kellene mondanunk, hogy itt egy oly biographiával van dolgunk, minő a Buddháé, vagy a Jézusé, — biographiával, melyet a priori irtak, hogy egy előre megalkotott typusnak megvalósulását kimutassák. — Mindazonáltal Assisi Ferencz bizonyára létezett. Ali a schiitáknál teljesen mythologicus alakká változott. Fiai, Hassan és Hussein a mesés Tammuz helyét foglalták el. De azért Ali, Hassan, Hossein létező személyek. A mythos sürün sarjadzik ki a történeti biographiából. Az eszmény olykor a való. Athenae a szépnek absolutumát teremtette meg a művészetben és Athenae létezik. Még azok

[1] *Csel.* XVI. 11; Ephes. IV. 11; II. Tim. IV. 5.

[2] Kitetszik az analogia Mahomed *hadith*jaival. De minthogy Mahomed egy eredeti kötetet hagyott hátra, a Koránt, mely mindent szétzúzott az ő tekintélyével, a szóbeli hagyományok kiadásánál rendszerint uralkodó törvények kilettek zökkentve rendes menetökből; a *hadith* sohasem képeztek egy szent kodexet. Ha Jézus könyvet ir, az evangyéliomok nem jöttek volna létre.

az egyének is, akiket symbolicus szobroknak állitanak oda, valamelyes időben valódi csontból és húsból lehettek. E történetek, tényleg a dolgok természete által szabályozott minta szerint játszódnak le úgyannyira, hogy valamennyien hasonlitanak egymásra. A babismus, mely a mi napjaink szüleménye, keletkező legendájában részeket mutat, melyek mintha a Jézus élete után lennének mintázva. Ama tanitvány, aki megtagad, a kinzatás részletei és Babnak halála az evangyéliomot látszanak utánozni; mi azomban nem lehet akadály arra nézve, hogy e tények nem ugy történtek legyen meg, amint azokat elbeszélik.[1]

Tegyük hozzá, hogy az eszményi vonások mellett, melyek az evangyéliumok hősének alakját megalkotják, találunk ott vonásaira a kornak, a fajnak, s az egyéni jellegnek. Ez a fiatal zsidó, a ki egyszerre szelid és rettenetes, gyöngéd és parancsoló, naiv és mély, tele van egy magasztos erkölcsiség önzetlen buzgalmával és egy rajongónak lángoló hevével, mindenesetre létezett. Bida ecsetje gyürüsen aláomló dus hajjal rajzolta volna le őt. Ő ugyan zsidó, de e mellett önön maga is volt. Természetfölötti dicskörének elvesztése mit sem vett el egyéniségének varázsából. A mi önmagára utalt és mindattól megfosztott fajunk, amit a zsidó befolyás az ő gondolat világába bevitt, szeretni fogja őt szakadatlanul.

Az efféle élet megirásánál, minduntalan Quintus-Curcius szavai jutnak eszünkbe:[1] E q u i d e m p l u r a t r a n s s c r i b o q u a m c r e d o. Viszont a skepticismus tulhajtása mellett valódi igazságoktól fosztjuk meg magunkat. Ami felvilágosodott skolasticus szellemünk előtt, egy reális és egy képzelt elbeszélés közötti megkülömböztetés absolut. Az epikai költemény, a heroicus vagy homéri elbeszélés, a dalnok, az a n t a r i, a c a n t i s t o r i a egész könnyedséggel mozognak, egy Lucanus, egy Voltaire költészetében szinpadi készülékek rideg csoportositásaira szoritkoznak, és senkit sem tévesztenek meg. Az efféle elbeszélések sikeréhez szükséges, hogy azokat a hallgató elfogadja; de elégséges, hogy a szerző azokat lehetőknek tartsa. A legendárius, az agadista semmivel sem nagyobb csalafinta, mint a homéri költemények szerzői, mint troyesi Keresztély valának. A valóban termékeny mesék lényeges tulajdonsága a teljes gondatlanság az anyagi igazsággal szemben. Az agadista reánk mosolyogna, ha egész komolyan e kérdéssel fordulnánk hozzá: «Igaz-e az, amit beszélsz?» Ily szellemi állapotban csupán az elmékbe verés művészete és a kifejezés érzelme nyugtalanit. Az eszme minden, a betü nem számit. A tárgyilagos kiváncsiság, mely nem ismer más czélt, minthogy

[1] Az ott elősorolt elbeszéléseket előttem két szemtanu erősitette meg.
[2] Quintus-Curcius IX. 1, 34.

pontosan és lehetőleg ismerje meg a tényekben a valót, olyas valami, ami majdnem példa nélkül áll a keleten.

Valamint egy Buddhának életét Indiában már némileg előre megirták, ép ugy egy zsidó Messiásnak élete már a priori nyomjelezve volt, meglehetett volna már előre mondani, mit kell majd cselekednie, mit kell betöltenie. Typusát már némileg megrajzolták a próféták anélkül, hogy ebben az alakban kételkedtek volna; mi annak az exegesisnek volt a folyománya, mely a Messiásra alkalmazott mindent, ami egy homályos eszményre vonatkozott. A leggyakrabban azomban a forditott eljárás kerekedett felül a keresztyéneknél. Olvasva a prófétákat, főleg a számüzetés végén föllépett prófétákat, a második Ezsaiást, Zakariást, minden sorban Jézusra bukkantak. «Örülj Sionnak leánya: ujjongj Jerusalemnek leánya, mig a te királyod eljön hozzád, mint igaz és mint üdvözitő, ő maga a szelidség; szamárháton ül és nőstényszamárnak vemhén.»[1] A szegényeknek ez a királya: Jézus s egy körülmény ötlött eszökbe, melyben e jövendölés teljesedését látták.[2] «A kő, melyet a szemétre dobtak, lett a szeglet kővé,» olvassuk egy zsoltárban.»[3] «A botránykozásnak köve ő, mondja Ezsaiás,[4] az Israel házának ütköző köve, a Jerusalem lakosainak pedig tőr és a romlásnak forrása; megbotlanak majd abban és elfognak esni sokan.» Ime mily jól összevág minden! mondották egymásnak. Sóvárogva idézték fel emlékezetökbe főleg a Passionak körülményeit, hogy abban jellemző képeket találjanak. Mind az, ami ez irtózatos drámában óráról-órára történt, megtalálta a maga szövegét s a maga titokzatos jelentését. Visszaemlékeztek, hogy nem akarta inni a poscat, hogy csontjait nem törték össze, hogy ruhái fölött sorsot vetettek. A próféták megmondták ezt előre mind. Judás és az ő (igazi vagy koholt) ezüst pénze hasonló gondolatokat ébresztettek. Az Isten népének egész ősi történetét mintegy minta gyanánt vették, melyet le másoltak. Mózes, Eli, az ő fény közötti megjelenéseikkel, a dicsőségteljes menybemenetel képzeletét keltették életre. Az ősi theophaniák valamennyien emelkedett pontokon játszódtak le;[5] Jézus főleg a hegyeken ismertette meg magát, szineváltozása a Thábor hegyen történt.[6] Nem riadtak vissza attól sem, amit mi fonáknak

[1] Zak. IX. 9. Az igazi Zakariás a VIII. részszel végződik. A IX—XIV. részeket ugylátszik, korábbi kéz irta.

[2] *Jézus élete* 387. ol.

[3] Zsolt. CXVIII. 22. V. Máté XXI. 42, Márk. XII. 10; Luk. XX. 17; Csel. IV. 11; I. Petri II. 7.

[4] Ezsai VIII. 14—15. V. Luk. II. 34; Rom. IX. 32; 1 Petri II. 8.

[5] A Sinai, a Moria, Phénciánakk Theou-prosoponja *(Phanuel.)*

[6] A *Héb. ev.* p. 16, 17, s p. 23. (Hilg.) a Thabor név eltünt a görög evangyéliomokban, a hagyomány kapta fel ujra a IV. századtól kezdve.

neveznénk: «Egyptomból hivtam ki az én fiamat» mondotta Jehova Hosiásnál.[1] Itt Israelről volt szó; a keresztyén képzelődés azomban ugy gondolta, hogy itt Jézusról van szó s Egyptomba menesztette őt, mint gyermeket. Egy még lazább exegesis révén ugy találták, hogy születése Nazaretben bizonyos jövendölésnek a beteljesülése.[2]

Jézus életének egész szövete tehát határozott ténynyé alakult, némileg emberfölötti renddé, azzal a czélzattal, hogy általa a régi s reávonatkozóknak hitt iratoknak egész sorozata nyerjen igazolást.[3] Az exegesis e nemét hivták a zsidók midraschnak, ahol minden kétértelmüség, minden szójáték, értelmi s betüficzam helyet talál. A bibliai régi szövegek azon idők zsidói előtt nem voltak mint előttünk, történeti és irodalmi termék, hanem oly varázskönyv, melyből mindenféle alakzatokat, következtetéseket vontak ki. Egy ily exegesisnek tulajdonképeni értelme nem létezett; a Kabbalista agyrémeit érintették már, aki előtt a szent szöveg nem egyéb, mint betüknek mysticus halmaza. Fölösleges felemlitenem, hogy mindez személytelen modorban s némileg névtelenül ment végbe. Legendák, mythosok, népies énekek, példabeszédek, történeti szavak, egy pártnak jellemző rágalmai, mindez ama nagy csalónak a munkája, akit tömegnek hivunk. Bizonyára minden legendának, minden példabeszédnek, minden szellemi mondásnak megvan a maga atyja, de ismeretlen atyja. Valaki kiejti a szót; ezeren ismétlik, tökéletesbbitik, kiszinezik, kiélesitik; még az is, aki azt kimondotta, midőn azt kiejtette, nem volt egyéb, mint tolmácsa az összességnek.

[1] Hoseás XI. 1.

[2] Máté II. 23.

[3] Innen e formula *hina* vagy *hopós pléróthé*, melyet oly gyakran használ Máté. Has. ö. a zsidó hasonló formulákat.

HATODIK FEJEZET.

A héber evangyéliom.

Jézus messiási életének a régi prófétákból vett idézetekkel elegyitett e kifejtése, mely alkalmas volt arra, hogy azt bárki egy ültében elmondhassa, már jó korán oly tartalmat nyert, melyben legalább az értelmet véve, majdnem változatlan kifejezések fordultak elő.[1] Nem csak az elbeszélés gombolyodott le egy megállapodott terv szerint, de a legtöbb jellemző szó is megvolt állapodva, ugy annyira, hogy ily szó vezette gyakran a gondolatot és tulélte a szöveg módosulásait. Az evangyéliomnak váza létezett tehát már az evangyéliom előtt, majdnem olyan formán, mint az Alidák halálát tárgyazó perzsa drámákban, ahol a cselekvény menete szabályozott, mialatt a banalis részletek a szerző rögtönzéseire vannak bizva. Az evangyéliomnak prédikálásra, apologiára, a zsidók megtéritésére rendelt elbeszélése megkapta egész egyéni jellegét, mielőtt azt megirták. Ha a galileai tanitványoknak, az Úr testvéreinek azt mondta volna valaki, hogy lapokat szükséges tele irniok, melyeken ez elbeszélés megszentelt alakot öltsön, kinevették volna őt. Vajjon papirra van-e szükségünk, hogy feltaláljuk alapvető gondolatainkat, melyeket minden nap ismétlünk és felhozunk? Csak fiatal katechéták nyulhattak olykor, ha emlékezetök cserben hagyta, e kisegitő forrásokhoz; az öreg mesterek azomban csak is megvetéssel tekintettek azokra, akik igy cselekedtek.[2]

Ime igy történt, hogy Jézusnak beszédeit egészen a II. század közepéig emlékezet után idézték, tetemes változásokkal.[3] Az általunk

[1] Az Apocalypsis, melyet egész bizonyosan a synopticusok előtt irtak meg, nem egy rokon hanggal bir azokkal. H. ö. Apoc. III. 3. Máté XXIV. 42—44-el; Apoc. XIV. 14—17. Máté XIII. 30-al; Apoc. XIX. 7. Máté XXII. 2-vel és XXV. 1-el; Apoc. XXII. 4; Máté V. 8-al. Ugyanez áll Jakabnak leveléről is. Has. ö. Jak. V. 12. Máté V. 34-el. Lásd Jak. I. 17, 19—20, 22; II. 13; IV. 4, 10; V. 2.

[2] Papias Euseb. H. E. III. XXXIX. 4.

[3] A mű VI. kötetében fogunk erről meggyőződni, főleg sz. Justinusnál.

birt evangyélmi szövegek léteztek; de mellettök egyébb hasonnevü szövegek is és különben is, ha arról volt szó, hogy Jézusnak szavait, avagy életének symbolicus vonásait idézzék, nem tartották magokat indittatva arra, hogy e czélból az irott szövegekhez forduljanak. Az élő hagyomány[1] volt ama tartály, melyből mindenki meritett. Innen magyarázható ki ama, látszólag meglepő tény, hogy azok a szövegek, melyek a keresztyénségnek legfontosabb részévé izmosodtak, a homályban, zavarosan keletkeztek s kezdetben majdnem mi considerátiónak sem voltak kitéve.[2]

Ugyanazon tünemény ismétlődik egyébbiránt majdnem minden szent irodalomban. A Védák századokat hagytak magok mögött anélkül, hogy le lettek volna irva; minden önmagára valamit is adó embernek könyv nélkül kellett azokat tudnia. Az, akinek ez ősrégi hymnusok idézéséhez kéziratra volt szüksége, tudatlansága mellett tett vallomást; másolataikat sem tisztelték soha. Fejből idézni a Bibliát, a Koránt még ma is becsületkérdés a keletiek előtt,[3] A zsidó Thora egy részének szintén szóbelinek kellett lennie, mielőtt megjelent volna. Ugyan ez áll a Zsoltárokról is. A Talmud végre, közel kétszáz éve létezett már anélkül, hogy irásba foglalták volna. Sőt még megirása után is a tudósok hosszu ideig többre becsülték a hagyományos részeket, mint a hittudósok nézetét tartalmazó haszontalan irkafirkákat. A tudós abba helyezte dicsőségét, hogy lehető nagy számban tudjon idézni emlékezet után casuista megfejtéseket. Ily tények mellett távol állunk attól, hogy Papiasnak lenézése fölött, melyet az ő korában létezett evangyélium szövegek iránt, melyek között bizonyára a keresztyénség által utóbb annyira tisztelt két könyv is ott volt, érzett, csodálkozzunk és teljesen érthetőnek fogjuk találni azt, amit várnunk kell olyantól, aki a hagyománynak embere egy «régi embertől,» amint a hagyomány világában az élőket nevezték.

Nem hisszük, hogy az apostolok kihalása és Jerusalemnek feldulása előtt az elbeszéléseknek, a velős mondatoknak, paráboláknak prófétai idézeteknek ez az egész tömbje már irásba lett volna foglalva. A 75. évre tesszük körülbelül azt a pillanatot, midőn papirra vetették vonásait annak a képnek, mely előtt tizennyolcz század borult le a porba. Batanéa, ahol Jézusnak testvérei székeltek és ahová a jerusalemi egyház maradványai menekültek, lehetett az a vidék, ahol e kiváló munkát elvégezték. E műhöz ugyanazon nyelvet hasz-

[1] *Zósé phóné kai menoúsé.* Papias Euseb. H. E. III. XXXIX. 4. H. ö. Iréneus levelét Florinushoz H. E. V. 20.

[2] Lásd főleg Papiast Eusebnél, idézett helyen.

[3] Az Uj Testamentomban található ó testamentomi idézetek legnagyobbrészt emlékezet után irvák.

nálták,[1] amelyen Jézusnak könyv nélkül tudott beszédeit megfogalmazták, vagyis a syr-chaldeait, melyet helytelenül hébernek neveztek. Jézusnak testvérei, a jerusalemi keresztyén menekültek e nyelvet beszélték, mely egyébiránt a bataneaiakétól, akik nem fogadták el a görög nyelvet, igen keveset különbözött. Egy ismeretlen és irodalmi culturával nem biró szójárásón vetette meg alapját az irón annak a könyvnek, mely elbájolta a lelkeket. Ha az evangyéliom megmarad héber vagy syr-könyvnek, sorsa csakhamar megtalálta volna határkövét. Az evangyéliom csak is görögül megirva érhette el a maga tökélyét, utolsó alakját, mely körülutazta a világot. Nem szabad azomban elfelednünk, hogy az evangyéliom eredetileg syr-könyv volt, semita nyelven megirva. Az evangyélmi irályon, a gyermekes elbeszélés ez elragadó termékén, mely a régi héber és az ős nép előtt ismeretlen idealis légkör által át és áthatott könyveknek legáttetszőbb lapjaira emlékeztet, nincs semmi a hellénből. Alapja a héber. A materialismusnak és a spiritualismusnak bizonyos igazságos megosztása, vagy helyesebben a lélek és az érzékek bizonyos megnem különböztethető keveredése valóságos költészetté avatja e bájos nyelvet, az erkölcsi eszmének kristálytiszta öltönyévé, valami hasonlóvá a görög szobrászathoz, amelynél az eszmény érinteni és szeretni engedi magát.

Igy vonta meg vázát egy öntudatlan génius a spontán művészet e mesterművének, az evangyéliomnak, nem ennek vagy annak az evangyéliomnak, hanem e vajudó költészeti terméknek, e megnem fogalmazott mesterműnek, amelyben minden hiba egy-egy szépség s amelynek még határozatlansága is sikerének főfeltétele volt. Jézusnak egy bevégzett, megállapodott, classikus képe nem gyakorolhatott volna ennyi elragadó bájt. Az a g a d a, a parabola, nem követel

[1] A héber evangyélium létezése mellett a következő szövegek tanuskodnak: Papias Euseb. H. E. XXXIX. 16; Hegesipp. Euseb. H. E. IV. XXII. 7; Pantaenus (?) Eus. szerint H. E. V. X. 3. (sz. Jerom. *De viris ill.* c. 36); Irén. III. 1—1; Origines Euseb. VI, XXV. 4; *In Joh.* tom. II. 6. (Opp. IV. 63. s a köv.); *In Matth.* t. I. (Opp. III. 440.); Euseb. H. E. III. XXIV. 6; XXVII. 4; *In Psalm.* LXXVIII. 2; *Quaest ad Marinum* II. 1; *Theoph.* XXII. (col. 685. Migne); syr theophania (Lee) IV. 12; Epiphan. haer. XXVIII. 5; XXIX. 9; XXX. 3, 6, 13; LI. 5; Theodoret. *Haeret. fab.* II. 1; Chrys. János *Hom. in Math.* I. 3; Jer. sz. Cyrill. Catech. XIV. 15; Nazi. György *Carm* p. 261; (Paris 1840.): sz. Ágoston *De cons. evang.* I. 4; II. 128; Theophylactes *In Matth.* proaem; sz. Jerom. l. alább 102. old. L. Tischendorf *Notitia editionis codicis sinaitici* (Lipcse 1860.) p. 58. Helytelenül teszik fel, hogy Máté syr forditása, melyet Cureton tett közzé (London 1858.), Máté aramiai eredetije után készült. Egy ily eredetinek feltevése tisztán agyrém. Egy héber evangyéliomra vonatkozó arab hagyományt illetőleg l. *Hist. gener. des lang. semit.* l. IV. c. II. 35, *initio;* Ibn Khaldun *Prolegom.* ford. Slane. I. p. 472.

pontos körvonalakat. Amit kívánnak, ez az ingó kronologia, a könnyed átmenet, a valósággal való nem törődés. A zsidó agadát az evangyéliom hozta általános divatba. Ez a meleg légkör elszéditett. Az, aki elbeszélni tud, uralkodik a tömegen. Már pedig elbeszélni tudni, ritka kiváltság; kell hozzá bizonyos naivitás, a pedantismus teljes hiánya, amire az ünnepélyes hittudós teljesen képtelen. A budhaisták és a zsidó agadisták (az evangyélisták valódi agadisták), birták egyedül azt a művészetet, mely egy elbeszélést elfogadtatott a mindenséggel a legtökélyesebben. Valamennyi elbeszélés, valamennyi parabola, mely él a föld felszinén, két eredetre vezethető vissza, egy budhaista, egy keresztyén eredetre, mert a népies prédikáczióra egyedül a budhaisták és a keresztyénségnek alapitói forditottak gondot. A buddhaisták helyzetében — a brahmánokkal szemben volt valami hasonló ahhoz, melyben az agadisták a talmudistákkal szemben állottak. A talmudisták nem birnak semmivel, ami az evangyélmi parabolához hasonlitana, még inkább áll ez a brahmánokról, akik a buddhaista elbeszélésnek annyira könnyed, annyira gyors, annyira folyékony hangját megközeliteni nem képesek. Két fenséges jól elbeszélt isteni élet, a Buddháé, a Jézusé, ime ez a titka a két legkiterjedtebb vallási propagandának, melyeket az emberiség látott.

A halaka nem téritett meg senkit. Pál apostolnak levelei, egymagokban, száz hivőt sem szereztek volna Jézusnak. A sziveket az evangyéliom hóditotta meg, a költészetnek és az erkölcsi érzéknek e finom keveréke, ez az álom és a valóság között, s egy paradicsomban, a hol nem mérik az időt, ide oda röpködő elbeszélés. Irodalmi szempontból mindez bizonyára bámulatot kelthet. Az evangyéliom e sikerében helyet kell szoritanunk annak a bámulatnak, melyet ami nehézkes fajunknál a semita elbeszélés elragadó idegenszerüsége, a tantételeknek és a párbeszédeknek ügyes elrendezése, ez annyira szerencsés, annyira derüs, annyira ütemes befejező versszakok keltettek. A mi őseinket, kik az agada finom szerkezetét nem ismerték, mindez annyira elbájolta, hogy még ma is nehezünkre esik elhitetni magunkkal, miként lehet el az elbeszélésnek e faja tárgyilagos igazság nélkül? De annak megfejtéséhez, hogy az evangyéliom azzá lett minálunk, ami, a család kapcsos könyve, a melynek gyürődött leveleit átáztatták a könnyek és a nemzedékek ujjainak nyoma látszik azokon, több kellett ennél. Az evangyéliom irodalmi sorsa magától, Jézustól függ. Jézus volt, hogy ugy mondjam szerzője a saját élettörténetének. Tapasztalati tény bizonyitja ezt. Még hosszu időkön át fogják egyre irni a «Jézus életeit». Már pedig Jézus élete mindig nagy sikert fog aratni, ha valamely irónak meglesz a szükséges ügyessége, bátorsága és naivitása ahhoz, hogy korának irályával forditsa le az evangyéliomot. A sikernek ezerféle oka után

fognak kutatni, de annak mindig csak egy oka lesz, maga az evangyéliom, az ő hasonlithatlan benső szépsége. Ha ugyanazon iró egyben és ugyanazon eljárás mellett Pál apostolt forditaná le, a közvélemény nem lenne elragadtatva. Nagyon igaz tehát, hogy Jézusnak kiváló egyénisége, mely hatalmas erővel magaslik ki tanitványainak középszerüsége fölé, volt lelke az uj jelenségnek s az képezte annak egész eredetiségét.

A héber ős evangyéliom egészen az V. századig tartotta fenn magát eredetben Syriának nazarénusai között. Görögül is leforditották.[1] Egy példánya megvolt Caesareai Pamphilius könyvtárában;[2] sz. Jeromos közli, hogy ő a héber szöveget lemásolta Aleppoban, sőt azt le is forditotta.[3] Az összes egyházi atyák ugy találták, hogy e héber evangyéliom sokban hasonlitott a görög evangyéliomhoz, mely szt. Máté nevét viseli. Ebből azon következtetést vonták le a leggyakrabban, hogy a Máté nevét viselő görög evangyéliom a a héberből van forditva.[4] Ez a következtetés téves. Ami szent Máté nevét viselő evangyéliomunk keletkezése sokkal bonyolultabb ösvényeken haladt. Ennek az evangyéliomnak hasonlatossága a Héberek evangyéliomához nem megy el az azonosságig.[5] Ami Máté apostol után elnevezett evangyéliomunk minden inkább, mint forditás. Megfogjuk magyarázni később, hogy az összes evangyéliom szövegek között az övé áll a héber prototypushoz a legközelebb.

[1] E mellett bizonyitanak az Atyák számos idézetei. L. különösen Alex. Kelem. *Strom.* II. IX, 45; Origin. *In Joh.* tom. II. 6. (Opp. IV. 63. s köv.); Euseb. H. E. III. XXV. 5; sz. Jerom. alábbi idézett helyen 3 jegyz. Tischendorf. 8. c; Nicephoros *Stichometria*-ja Crednernél *Gesch. des neut. Can.* p. 243, Niceph. Callistos *ibid.* p. 256.

[2] L. a keresztyén és zsidó nyelven megirt iratok felől egy másik sajátságos, de vitás tájékoztatót Tiberiasból a IV. században Epiph. haer. XXX. 6.

[3] *De viris. ill.* c. 2, 3, 16. (2. Pseudo Ign. *Ad Smyrn.* 3.); *In Matth.* prol. és VI. 11; XII. 13; XXIII. 35; XXVII. 16, 51; *In Mich,* VII. 6; *In Ezechiel.* XXVIII. 7; *In Eph.* V. 4; *Adv. Pelag.* III. 1; *Epist. ad Hedibiam* (Opp. edit. Mart. IV. 1 r. col. 173. s 176.); *Epist. ad Damasum* (Opp. IV. 1. r. col. 148.); *Epist. ad Damasum alia* (Opp. III. col. 519.); *Epist. ad Algasiam* (Opp. IV. 1. r. 190); *In Isaiam* l. XVIII. prol. (Opp. III. 478.); *In Isaiam* XI. 1. H. össze Epiph. haer. XXIX. 9; XXX. 13, 14, 16. Lásd ellenben Mopsuestési Theodorost Photiusnál cod. 177. L. Euseb. *Theoph.* (col. 685. Migne); syr. IV. 12. Lásd itt fent.

[4] Lásd főleg Papiast Euseb. H. E. III. XXXIX. 16; Apollinaris, a *Chron. pasc.*-ban p. 6. (Paris); Ireneus I. XXVI. 2; III. XI. 7; Epiph. haer. XXVIII. 5; XXIX. 9; XXX. 3, 6, 13, 14; sz.-Jerom. id. helyek.

[5] Ha a két mű azonos lett volna egymással, sz. Jeromos nem bajlódott volna a Heb. evangyéliomának leforditásával. A töredékek, melyeket az utóbbi evangyéliomból birunk, gyakran sokban elütnek Mátétól (p. o. XXVIII. 1—10, 18—20) Máténál a *pneuma hagion*, mint Jézusnak atyja szerepel; a héber evangyéliomban az anya szerepét játsza, minthogy a *ruah* nőnemű. L. alább.

A syriai zsidó-keresztyéneknek pusztulása e héber szöveg eltünését eredményezte. A görög és a latin fordítások, melyek kellemetlen dissonantiát vegyitettek a canonicus evangyéliomok közé, szintén kivesztek. Az egyházi atyáknál előforduló nagyszámu idézetek után némi fogalmat alkothatunk magunknak az eredetiről.[1] Az atyáknak igazuk volt, midőn azt ami legelső evangyéliomunk mellé állitották. A hébereknek, nazarénusoknak ez az evangyélioma, tényleg, sokban hasonlitott a Máté nevét viselő evangyéliomhoz, terve és elrendezésében. Terjedelmét tekintve, a Márké és a Mátéé közé sorozandó.[2] Nem lehet eléggé fájlalnunk e szöveg elvesztését. Bizonyos azomban, hogy ha a szent Jeromos által látott evangyéliomot birnók is még, ami Máténknak itélnők oda a pálmát. Ami Máténk sértetlenül maradt meg végleges kiadása óta az I. század utolsó éveiben, mialatt a héber evangyélium a szövegekre féltékenyen őrködő orthodoxiának hiánya mellett Syria judaisáló egyházaiban, századról századra annyi átdolgozáson ment keresztül, hogy elvégre alig ért többet egy apocryph evangyéliomnál.

Eredetileg megvoltak benne, ugylátszik, azok a jellemző vonások, melyeket egy kezdetleges münél rendszerint megtalálunk. Az elbeszélésnek terve összevágott a Márk-féle tervvel s ez jóval egyszerübb, mint a Mátéé és a Lukácsé. Jézusnak szűztől való születése nem szerepelt benne.[3] A geneologicus leszármazási táblázatok terén a harcz élénk volt. Az ebionismus e pont körül vivta meg döntő harczát. Voltak, akik az ő geneologicus táblázataikat fogadták el; mások ismét visszavetették azokat.[4] Összehasonlitva a héber evangyéliomot a Máté nevét viselő evangyéliommal, amennyire a reánk maradt töredékek után itélhetünk, symbolismusa kevésbé mesterkélt,[5] logicusabb,[6] az exegesis bizonyos ellenvetéseire alkalmat

[1] Lásd a megmaradt töredékeket Hilgenfeldnél *Nov. Test. extra can. recept.* fascic. IV. p. 5—31.

[2] Niceph. *Stichom.* l. c.

[3] Hilgenfeld l. op. cit. p. 6.

[4] L. *Jézus élete* p. 23, 249—250. Epiphanes, aki e héber evangyéliomot nem látta, a kételkedők közé áll abban, ami a nazarénusokat illeti. Haer. XXIX. 9.

[5] Igy, a *hyperthyron,* a templom főkapujának záróköve tör ketté Jézus halálakor (Hilg. 17, 28). A három synopticus azt a *katapetasma*-val helyettesiti, a függönnyel, annak jelzésére, hogy Jézus széttépi a régi mysteriumok fátyolát s eltörli azt, ami a judaismusban szükkeblű, kizárólagos, zárkózott. *Héb.* VI. 19; IX. 6; X. 19 s köv.

[6] H. ö. főleg Máté XVIII. 22. és a Héb. evangyéliomának parallel részletét (Hilg. 16, 24); Máté XIX. 16—24 és a parallel részt (Hilg. p. 16—17, 24, 26). Azon nehézkes kieszelés helyett, melyet a canonicus Máténál találunk, egy a sanhedrin megkeresésére a sir mellé állitott római őrségről a héber evangyéliomban a főpap egyszerűen nehány szolgáját állitja a sir mellé. (Hilg. p. 17, 28—29).

nyujtó,[1] de emellett a csodás téren sajátosabb, durvább, a Márkéhoz hasonlóbb volt. Igy az a mese, hogy a Jordán tüzet fogott, mialatt Jézust keresztelték, az első századok népies hagyományának e kedvelt meséje megvolt benne.[2] Az az alakzat, mely szerint föltételezték, hogy az isteni Lélek e pillanatban megszállotta Jézust, mint egy tőle külön álló erő, ugylátszik szintén ősrégi nazarén conceptió. A szinváltozásnál a Lélek, Jézusnak anyja,[3] üstökénél ragadja meg fiát; ugyanaz a kép ez, melyet Ezechiel leir[4] és a Dániel nevét viselő könyv toldásaiban találhatunk[5] s ugy viszi át a Thabor hegyére.[6] Néhány materiális részlet bosszantólag hat,[7] de teljesen a Márk izlésének felel meg. Végre nehány a görög forditásban sporadikusan előforduló vonás, minő a házasságtörő asszony története, a mely ugy, a hogy talált helyet a negyedik evangyéliomban, szintén előfordult a héber evangyéliomban.[8]

A feltámadott Jézus megjelenéseiről szóló elbeszéléseknek ez evangyéliomban különleges jelleg jutott. Mialatt a Máté által képviselt galileai hagyomány szerint Jézus Galileában adott volna találkát tanitványainak, a Héberek evangyélioma, kétségkivül, mert ő képviselte a jerusalemi egyház hagyományait; azt beszélte, hogy Jézusnak összes megjelenései e városban játszódtak le, s az első látományt Jakabnak tulajdonitotta. Márk és Lukács evangyéliomában a befejező részek egyike szintén Jerusalemet teszi meg az összes megjelenések szinteréül.[9] Pál apostol hasonló hagyomány után indult.[10]

Igen jellemző vonás, hogy Jakab, a jerusalemi ember, a héber evangyéliumban fontosabb szerepet játszott, mint az evangyélmi hagyományban, melyet tulélt.[11] Mintha a görög evangyélisták körében

[1] Igy nincs meg benne Zakariásnak, Barachias fiának pontatlansága. (Máté XXIII. 35. Hilg. p. 17, 26). a *Barabbas* szónak igazi alakját is megtaláljuk benne.

[2] Hilgenfeld p. 15, 21. L. *Carm. sybill.* VII. 81—83; *Cerygma Pauli* Pseudo-Cypriánnál *De non iter. bapt.* kiad: Rigault. Paris 1648., Observ. ad calc p. 139; sz. Justin *Dial.* 88; Euseb. *De solemn. paschali* 4; sz. Jerom. *In. Is.* XI. 1., L. Ebionita evangyéliom (Hilg. p. 34).

[3] Orig. *In Jer.* homil. XV. 4. E szó *ruah* (lélek) nőnemű a héberben. Istennek Lelke az elchasaitaknál szintén nő. *Philos.* IX. 13; Epiph. haer. XIX. 4; XXX. 17; LIII. 1.

[4] Ezékiel VIII. 3.

[5] *Beliál* és a *Sárkány* 36 (XIV. fej. 35, Vulgata).

[6] Hilgenfeld p. 16, 23—24. E töredéket helytelenül hozták kapcsolatba a megkisértést tartalmazó elbeszéléssel.

[7] Hilgenfeld p. 16, 37. sor.

[8] Eus. H. E. III. XXXIX. 16.

[9] L. *Az Apostolok* p. 36—37 jegyz.

[10] I. Kor. XV. 5—8.

[11] Hilgenfeld p. 17, 18, 27—28, 29.

öntudatosan azon munkáltak volna, hogy elnyomják Jézusnak testvérét, vagy legalább azon föltevést keltsék, hogy az gyülöletes szerepet játszott.[1] A nazarén evangyéliomban ellenben Jézus azzal tiszteli meg Jakabot, hogy halála után neki jelenik meg először; tisztán s egyedül ő miatta; jutalmául az eleven hittől duzzadó fogadalomnak, melyet Jakab tett, hogy mindaddig nem eszik s nem iszik, mig az ő feltámadott testvérét meg nem látja. Szinte hajlandók lennénk ez elbeszélést a legenda ujabb átdolgozásának tartani. Pál apostol 57-ben szintén arra tanit minket, hogy a hagyomány szerint, melyet ő ismert, Jakabnak is megvolt a maga látománya.[2] Ime tehát egy fontos tény, melyet a görög evangyéliomok elnyomtak s a melyet a héber evangyéliom elbeszélt. Viszont, ugylátszik, a legelső héber kiadás nem egy utalást tartalmazott Pál ellen. Emberek léptek fel, mint próféták, és ördögöket űztek a Jézus nevében; az itélet nagy napján, Jézus elutasitja őket, mert «törvény ellenes dolgot cselekedtek».[3] A dudváról szóló példabeszéd még jellemzőbb. Egy ember csupán jó magot vetett az ő földjébe; de mialatt alszik, «az ellenséges ember» eljön, dudvát vet a gabona közé s azzal távozik. «Uram, szólottak a szolgák, te tiszta magot vetettél a földre; honnét vagyon azért ez a konkoly? — Az ellenséges ember cselekedte ezt, feleli a gazda. — Akarod-e, hogy elmenjünk és összeszedjük a konkolyt? — Nem; mert azzal együtt a gabonát is kitépnétek. Engedjétek, hogy mindakettő nevekedjék együtt az aratásig; akkor majd meghagyom az aratóknak: «Szedjétek össze először a konkolyt és kössétek kévékbe, hogy megégettessék; a gabonát pedig takaritsátok be az én csűrömbe».[4] Jusson eszünkbe, hogy e kifejezés «az ellenséges ember»[5] volt a szokásos név, mellyel az ébioniták Pál apostolt illették.[6]

A héber evangyéliomot Máté apostol művének tartották-e Syriának keresztyénei, akik azt használták? Semmiféle komoly indok sem szól amellett, hogy ilyesmit higyjünk.[7] Az egyházi atyák tanuság-

[1] L. *Jézus élete* p. 139, 160, 348.

[2] I. Cor. XV. 7.

[3] *Ergasomenoi tén anomian.* Máté VII. 21—23. (Has. ö. Zsolt. XIV. 4. gör. ford.) E részt Lukács ügyesen háritja vissza a zsidókra. Luk. XIII. 24 s köv. E kifejezések szerint: *anomoi, hyioi anomias* stb. Pálnak tanitványait nevezték az ébioniták. Lukács (XIII. 37) ezért változtatja át azt ezzé: *ergatai adikias.*

[4] Máté XIII. 24 s köv.; 36 s köv. A konkolyt vető hiányzik Márknál IV. 26—29. A Máté kiadója azt kétségkivül a héber evangyéliomból vette. Lukács az egészet elhagyja.

[5] *Echthrós anthrópos.*

[6] L. *Pál apost.* p. 305. A Máté XIII. 39 verse nem ok, hogy visszautasitsuk az egész utalást Pálra. *Ho diabolos* talán az utolsó kiadótól eredő enyhités. *Toús poiountas tén anomian* (41. v.) nagy horderejű. L. fent.

[7] Efféle nézet vitatásánál fel kellene tennünk, hogy a döntő körülmények, melyek nem engedik meg nekünk annak elfogadását, hogy a görög

tétele mitsem bizonyit e kérdésben. Az egyházi irók határtalan pontatlansága mellett, midőn a héberről van szó, ennek a helyes tételnek: «Syria keresztyéneinek héber evangyélioma hasonlit a szent Máté nevét viselő görög evangyéliomhoz», a következő tétellé kellene átváltoznia, amely korántsem azonos azzal: «Syria keresztyéneinél megvolt sz. Máté evangyélioma héberül;» avagy ezzé: «Szent Máté héberül irta meg evangyéliomát».[1] Ugy hisszük, hogy sz. Máté nevét nem alkalmazták az evangyélmi kiadások közül egynek megjelölésére csakis akkor, midőn a görög kiadást, mely ma nevét viseli, már megirták, vagyis később.[2] Ha a héber evangyéliom valaha viselt szerzői nevet, illetve hagyományi jelzést, úgy ez «a tizenkét apostol evangyélioma»,[3] olykor talán a «Péter evangyélioma» volt.[4] De e czimeket is nézetünk szerint csupán későn kapta, midőn az apostolok neveit viselő evangyéliomokat, mint a Mátéé, már fölkapták. Az ős evangyéliom magas tekintélyének fentartására döntőleg hathatott, ha azt az egész apostoli testület tekintélyével födték.

Mint már mondottuk, a héber evangyéliomot rosszul őrizték. Syriának minden judaisáló sectája adott hozzá és vett el belőle valamit, ugy annyira, hogy az orthodoxok majd azt mondják felőle, hogy interpolált és hosszabb Mátéénál,[5] majd azt, hogy csonkitott.[6] A héber evangyéliom főleg a második század ébionitáinak kezei között ment át a legnagyobb változáson. Ez eretnekek egy görög

evangyéliomot, mely a Máté nevét viseli, mai alakjában (l. *Jézus élete* p. 166—167. jegyz.) Máté apostol irta s különösen a Máté áttérését tárgyazó rész (Máté X. 9.) nem voltak meg a héber evangyéliomban. Már pedig Epiph. haer. XXV. 13. az ellenkezőnek hivésére ösztönöz. L. alább.

[1] Már Papias is e formulát használja. Papias kezében a görög *kata Matthaion* volt, a melyet ő héber fordításnak tart. Elkerülhetlen volt tehát, hogy higyje, miként a héber eredeti szintén a Máté nevét viseli. Epiphanes haer. XXX. 13. kétértelmű s különben is ott az ébionita evangyéliom legujabb formájáról van szó. A nazarén evangyéliom nem viselt semmi világos czimet, minthogy Jeromos ez evangyéliomot igy hivja *secundum apostolos, sive, ut plerique autumant, juxta Matthaeum. Adv. Pelag.* III. 2. V. *Praef. in evang.* ad Damasum.

[2] L. alább.

[3] Az ebion evangyéliom előszava. Hilg. p. 33, 35; sz. Jerom. *Adv. Pelag.* III. 2; *In Matth.* proaem. V. Origin. *Homil I. in Lucam* (Opp. III. 933); sz. Ambrosius *In Luc.* I. 2; Theophylactés *In Luc.* proaem; — sz. Justin sürün használja az evangyéliomok megjelölésére a következő czimet: *apomnémoneumata tón apostolón.*

[4] Sz. Justin *Dial.* 106. *(autoú* kétes). L. alább.

[5] Epiph. haer. XXVIII. 5; XXIX. 9.

[6] Epiph. haer. XXX. 13. Ephiphanes a teljes evangyéliomot a nazarénusoknak, a megcsonkitottat az ébionitáknak tulajdonitja. V. Euseb. H. E. VI. 17.

kiadást készitettek belőle magoknak,[1] melynek elrendezése, ugylátszik, hamis, nehézkes, döczöngős volt és amelynél nem találták véteknek, ha Lukácsot és a többi görög evangyéliomokat utánozzák.[2] A «Péterről»[3] és «az egyptomiak»[4]-ról elnevezett evangyéliomok ugyanazon forrásból eredtek, jellegök szintén apocryph és értékök középszerü.

[1] *Akrides* — összetévesztve *enkrides*-sel. Epiph. haer. XXX. 13.

[2] Epiph. *ibid.*; Hilgenfeld *Nov. Test. extra Can. rec.* IV. p. 32 s köv. Sz. Jeromos *In Matth.* XII. 13., a nazarénusok és az ebioniták evangyéliomának azonosságát túlon-tul vitatja.

[3] Orig. *In Matth.* tom. X. 17. Opp. III. 462; *De princ.* I. praef. 8. ford. Rufin Opp. I. 49. (v. Ignatius *Ad Smyrn.* 3; sz. Jerom. *De viris ill.* 16; *In Is.* XVIII. prol.); Euseb. H. E. III. 3, 25, 27; VI. 12; Theodoret, *Haeret. fab.* II. 2; sz. Jerom. *De viris ill.* 1; Gelasius *Dekretuma* 6 fej.; Hilgenfeld *Op. cit.* IV. p. 39—42.

[4] Alex. Kelem. *Strom.* III. 9, 13. (v. Róm. Kelem. Ép. II. 12); Orig. *In Luc.* I; *Philosophumena* V. 7; Epiph. haer. LXII. 2; sz. Jerom. *In Matth.* prol. *init.* Theophylactes *In Luc.* proaem; Hilgenfeld IV. p. 43—44.

HETEDIK FEJEZET.

A görög evangyéliom. — Márcus.

A görög tartományok[1] keresztyénségének még nagyobb szüksége volt, mint a syriai tartományoknak, egy a Jézus tanitását és életét tárgyazó irott munkára. Első pillanatra ugylátszik, mintha e szükség kielégitésére egész egyszerüen a héber evangyéliomnak, mely kevéssel Jerusalem romba dőlte után öltött határozott formát, leforditásához kellett volna nyulni. Csakhogy a hű és egyszerü forditás szorosan véve nem e korszaknak a ténye; egyetlen szöveg sem birt oly tekintélylyel, hogy a többiek fölé emelkedett volna; másrészt nem bizonyos, hogy a nazarénusok kicsiny héber könyvei a tengeren átkeltek és Syria határait átlépték volna. Az apostoli kör tagjai, akik a nyugatnak egyházaival összeköttetésben állottak, megbiztak saját emlékezetökben s kétségkivül nem vitték el magokkal e műveket, amelyeket hiveik megnem értettek volna. Midőn a görög evangyéliomnak szüksége érezhetővé vált, több darab készült el abból. De mint már mondottuk, a terv, a keret, majdnem az egész könyv nyomjelezve volt előre. Jézus életét alapjában csupán egyféle modorban lehetett elbeszélni és két tanitványnak, kik elkülönitve irtak, az egyik Rómában, a másik Kokabában, az egyik görögül, a másik syr chaldeai nyelven, két oly művet kellett létre hozniok, melyek sok hasonlóságot mutatnak egymással.

A fővonásokat, az elbeszélés rendjét nem kellett már megalapitani. A görög irályt, a lényeges szavak megválasztását kellett megteremteni csupán. Az az ember, aki e nagy fontosságu munkát elvégezte, János-Márkus volt, a tanitvány, Péternek tolmácsa.[2] Márk,

[1] A latin vidékekről nem szólunk. A keresztyénség ez időben tulajdonképeni latin földön csakis Rómát érintette még s a római keresztyének görögül beszéltek.

[2] Lásd *Jézus élete* 13. kiad. p. 406; *Az Apostolok* p. 248—249, 278—280; *Pál apostol* p. 20, 32; Az *Antikrisztus* p. 27, 73—74, 98—99, 111—112, 121—122; *Presbyteros Joanes*-ről szóló hagyományt Papiasnál Euseb. H. E. III. XXXIX.

ugylátszik, látott valamit gyermek korában az evangyéliom eseményeiből; hihető, hogy jelen volt a Gethsemáni kertben.[1] Személyesen ismerte azokat, akik Jézus utolsó napjainak drámájában szerepeltek.[2] Pétert elkisérte Rómába,[3] s e városba maradt valószinüleg az apostol halála után is és átélte az ott lezajlott rettenetes válságokat, ott adta ki, minden valószinüség szerint, ama negyven vagy ötven oldalas kicsiny iratot, mely legelső magját képezte a görög evangyéliomoknak.

Az irat, habár Péternek halála után készült, bizonyos értelemmel Péternek volt a műve.[4] Az a szokásos keret az, melyet Péter a Jézus életének elbeszélésénél használt. Péter alig tudott valamit görögül; Marcust használta tolmácsul; számtalanszor ő volt ama csatorna, melyen keresztül a csodás történet leszürődött. Péter prédikálásaiban nem követett valami szigoru rendet; a tényeket, a parábolákat ugy idézte, amint azt a tanitás épen megkivánta.[5] E szerkezeti szabadságot ujra megtaláljuk a Márk könyvében. Az anyag logikai elrendezése teljesen hiányzik. A mű, bizonyos tekintetben igen hiányos, mert Jézus életéből egész részek maradtak ki, a mit már a II. században is panaszkép hoztak föl.[6] Ellenben a világosságnak, a pontosságnak a részletekben, az eredetiségnek, a festőiességnek, az életnek, melyre ebben az első elbeszélésben találunk, nincsen párja. A realismusnak bizonyos vonása kissé nehézkessé és érdessé[7] teszi, Jézus jellemének idealis volta szenved e miatt; összefüggéstelenségekre, érthetetlen fonákságokra bukkanunk. Az első és a harmadik evangyéliom sokkal magasabb szinvonalon áll a Márk evangyéliománál, ami a párbeszédek szépségét, az egyes jelenetek szerencsés elrendezését illeti, a sértő részleteknek egész sora maradt ki azokból, de mint történeti okirat, a Márk evangyé-

15; *Constit. apost.* II 57. Márkus nem birt elég fontossággal arra, hogy egy iratnak értékét nevének hozzáfüzése által emelje.

[1] Valószinűleg ő az a *neaniskos,* akit Márk XIV. 51—52. versei említenek. Lásd *Jézus élete* p. 406.

[2] Jegyezd. különösen, amit Cyrenei Simonról mond, «Alexandernek és Rufusnak atyja»-ról (XV. 21) s azt, hogy a szent asszonyokat, Arimathiai Józsefet igen jól ismerte.

[3] I. Petri V. 14.

[4] Papias Euseb. III. XXXIX. 15; Iren. III. 1. 1; Alex. Kel. Euseb. H. E. VI. 14; Euseb. H. E. II. 15; sz. Jerom. *De viris ill.* 8; *Ad Hedibiam* quaest. 11; a kéziratok vég glossái (Scholtz és Malthaei) *Evang. sec. Marcum.* p. 8). Justin részlete *Dial.* 106, sok kételynek enged helyet.

[5] *Presbyteros Joannesről* szóló hagyomány, elbesz. Papias Eusebnél III. XXXIX. 15.

[6] Papias l. c.

[7] Péld. Márk III. 20.

lioma áll legfelül.[1] A Jézus által hátrahagyott mély benyomás a maga egészében tükröződik vissza minden során. Ugy látjuk őt, mintha valóban élne, cselekedne.

Az álláspont, mely mellett Márk Jézusnak nagy beszédeit oly sajátszerüleg megröviditi, megdöbbent. E beszédek nem lehettek ismeretlenek előtte, ha azokat mégis ki hagyta, erre kétségkivül valami oka volt. Péternek kissé szüklátkörü és száraz szelleme lehetett az oka talán ennek az eljárásnak. Ugyancsak e szellemből magyarázható ki bizonyára az a gyermekes fontosság, melyet Márkus a csodákra helyez. A thaumaturgián az ő evangyéliomában az esetlen materialismusnak sajátos jellege csillog, mely egy-egy pillanatra a varázslók álomképeire emlékeztet. A csodák nehézkesen játszódnak le — fokozatos fázisok révén. Jézus arameai formulák segélyével, melyek kabbalisticus izüek, müveli azokat. Valóságos tusát látunk a természeti és a természetfölötti erő között; a baj fokozatosan enged csupán és ismételt meghagyásra.[2] Ne hagyjunk ki a számitásból bizonyos titkos vonást sem. Jézus kegyének részeseit mindig eltiltja attól, hogy csodáiról beszéljenek.[3] Jézus ez evangyéliomban nem ugy lép elénk, mint a szeretetreméltó moralista, akit szeretünk, hanem mint egy félelmet gerjesztő varázsló. Félelmet kelt maga körül mindenfelé, az emberek megrémitve csodatettei által arra kérik őt, hogy távozzon el körükből.

Ebből nem szabad arra következtetni, mintha Márk evangyéliuma kevésbbé lenne történeti, mint a többi; épen ellenkezőleg. Dolgok, melyek a legnagyobb mértékben sértőleg hatnak reánk, főfontosságúak valának Jézusra és közvetlen tanitványaira nézve. A római világ még nagyobb bolondja volt a képzelődéseknek, mint a zsidó. Vespasián csodái pontról-pontra ugyanazon kohóból kerültek ki, mint Jézusnak a Márk evangyéliomában elbeszélt csodatettei. Egy vak, egy sánta állítja meg őt a köztéren, arra kérik, gyógyitsa meg őket. Vespasián az elsőt ugy gyógyitja meg, hogy szembe köpi, a másikat pedig lábára állitja s járni tanitja.[4] Péterre, ugylátszik, döntő

[1] Lásd. p. o. Márk I. 29; II. 4, 14; III. 17, v. 22, 37, 42; VI. 45; VII. 26, 31; VIII. 10, 14; IX. 6; X. 46; XI. 4; XII. 28; XIII. 3; XV. 14, 21, 25, 42. összehasonlitva e részeket a többi synopticusok megfelelő részeivel. Lásd főleg a Kereszt. Jánosról szóló elbeszélést Márknál, az egyedüli teljesen történeti tényt, mely minden evangyéliomban megvan. Jegyezd meg e kifejezést «Máriának fia» (VI. 3.) l. a függeléket p. 542.

[2] Igy a gergesai ördöngős esete Mark. V. 1—20; a nyavalyatörős IX. 14—20 s főleg a bethsaidai vak VIII. 22—26. (jegyezd meg különösen a 24. vers naiv feleletét).

[3] E meghagyás előfordul Mátéban is, de nem oly kifejezetten és következetesen. H. ö. Márk. 1, 44; III. 12, Máté VIII. 4-el; XII. 16-al.

[4] Tac. *Hist.* IV. 81—82; Sueton *Vesp.* 7.

hatással voltak e csodák s hinnünk lehet, hogy azokra igen nagy sulyt fektetett prédikálásában. Innen van az, hogy egy általa sugalmazott mű egészen különleges physonomiát nyert. Márkus evangyélioma kevésbé legenda, inkább a hit erejével megirt élettörténet. A legendát jellemző vonások, a körülmények lenge volta, a körvonalak elmosódó jellege meglepnek Mátéban és Lukácsban. Ellenben itt, minden élettől buzog, érezzük, hogy az emlékek közvetlen behatása alatt állunk.[1]

A könyvecskén uralkodó szellem egészen a Péteré. Mindenekelőtt Képhas elsőrangu szerepet játszik és mindig az apostolok élén jelenik meg. A szerző egyáltalán nem tartozik a Pál iskolájához és mindamellett, különféle tekintetben, nem törődésével a judaismussal, gyülöletével a farisaizmus iránt, élénk ellenszenvével a zsidó theocratia elvei iránt, inkább ehhez, mint a Jakab által követett irányhoz áll közelebb.[2] A kánaáni elbeszélés,[3] mely kézzelfoghatólag annyit jelent, hogy a pogány szintén részesül a kegyelemben, ha hisz, ha alázatos, ha a család gyermekeinek ősibb kiváltságát elismeri, igen jól összevág azzal a szereppel, melyet Péter Cornelius hadnagy történetében játszik.[4] Pétert, igaz, később félénknek tartja Pál; de azért, annak idején, ő lehetett az első, aki a pogányok hivatását elismerte.

Látni fogjuk később: micsoda módositásokat iktattak a legelső görög kiadásba, hogy azt akadálytalanul adhassák a hivők kezébe s miként állott elő ebből az átdolgozásból a Mátének tulajdonitott evangyéliom és a Lukács evangyélioma. A kezdetleges keresztyén irodalom kimagasló ténye, hogy e javitott s bizonyos értelemben teljesebb szövegek kinem szoritották az eredeti szöveget. Márknak kicsiny műve tovább élt és csakhamar a kényelmes, de egészben téves hypothesis révén, mely belőle «ihletett kivonatolót» csinált, az evangyéliomok mysticus négyesében kapott helyet. Bizonyos-e, hogy Márkusnak irata mentve maradt teljesen minden interpolatiotól, hogy a szöveg, melyet ma olvasunk, egyszerüen és tisztán a legelső görög evangyéliom? Vakmerőség lenne ilyesmit állitani. Ugyanakkor, midőn Márkot véve alapul, más idegen nevü evangyéliomoknak megirását érezték szükségesnek, nagyon valószinü, hogy magát Márkot is átdolgozták, meghagyva nevét a könyvnek élén. Számtalan sajátszerüség bizonyos visszamenő befolyásra látszik mutatni, melyet Márk

[1] L. a szolgáról szóló annyira személyes jellegű elbeszélést. Márk. I. 29—34.

[2] Márk II. 16; III. 6; VII. 1—23; VIII. 11—21; XII. 1—17; XIII. 10, 14. és köv.

[3] Márk. VII. 24 s köv. V. Máté XV. 21—28.

[4] *Csel.* X. 1 s köv. Igaz, hogy itt az Ap. Cselekedetei irójának személyes nézeteiről sem szabad megfeledkeznünk.

szövegére a Márk után szerkesztett evangyéliomok gyakoroltak. Ezek azomban már bonyolult föltevések, melyek mellett mi sem bizonyos.[1] Márk evangyélioma egységes egész és eltekintve bizonyos részletektől, ahol a kéziratok különböznek egymástól, eltekintve ama csekély javitásoktól, melyeken a keresztyén iratoknak majdnem mindegyike keresztül ment, nem látszik meg rajta, hogy azóta, midőn megiratott, valami jelentékeny toldásokkal bővült volna.

Márk evangyéliomának jellemző vonása volt kezdettől fogva a genealogiának és a Jézus gyermekkorára vonatkozó legendáknak hiánya. Ha volt valami ür, mely sürgetőleg volt betöltendő a katholikus olvasók érdekében, ugy az ez volt; és mindamellett óvakodtak ilyesmit tenni. Számtalan más és az apologisták szempontjából boszszantó részlet szintén sértetlenül maradt meg benne. Egyedül a feltámadásra vonatkozó elbeszélésen látszanak meg Márkusban az erőszaknak szembeszökő nyomai. A legjobb kéziratok megszakadnak e szó után EPHOBOYNTOGAR (XVI. 8.) Egyáltalán nem tehető fel, hogy a kezdetleges szöveg ily csonkán végződött volna. Valószinü, hogy volt a folytatásban valami olyas, ami boszantólag hatott az elfogadott eszmékre; elhagyták tehát; de e befejezést *ephobounto gar* kevéssé kielégitőnek találván, különböző clausulákkal állottak elő, melyek közül egy sem birt elég tekintélylyel ahhoz, hogy a többit kiszoritotta volna a kéziratokból.[2]

Abból, hogy Máté és különösen Lukács elhagynak oly részt, mely Márkusnál tényleg megvan, arra következtettek, hogy e részletek nem voltak meg proto-Márkusnál. A második feldolgozás kiadói válogattak, kihagytak, ösztönüket követve és munkájuk egységét tartva szem előtt. Ki merték mondani, például, hogy a Passió hiányzott az első Márkban, mert Lukács, aki e pontig őt követte, Jézus utolsó óráinak elbeszélésében nem követi többé. Az igazság ott van, hogy Lukács a Passio leirásánál symbolicusabb, meginditóbb ösvényt követett, mint Márk; már pedig Lukács sokkal jobb művész, hogysem összekeverné a szinezéseket. Márkusnak Passioja viszont az igazabb, az ősibb, a történetiebb. A második kiadás fölött, hasonló esetben,

[1] Egészen helytelenül állitják, hogy a mostani Márk nem az, melyről Papias beszél. A rendszeretlenség, melyről Hierapolis püspöke panaszkodik, nagyon is arra vallanak. A jelenetek Jézus életéről egészen önkényesen rendezvék. Ugyanezt Mátéra is fogják mondani s mindamellett Papias nem tett e miatt neki szemrehányást. Ez onnan van, mert, midőn Mátéról van szó, oly indok merül fel, mely Papias szemében tulszárnyalja a többit mind és nem engedi, hogy tovább beszéljen: «ez a teljes forma, melyben Máté a *logia*-kat leirja. Fölteszik mindig, hogy Papias az evangyéliomokról *ex professo* irt egy czikket; már pedig ő kizárólag a tárgya által parancsolt szempontról beszél.

[2] L. *Az Apostolok* p. 7. jegyz. 1. V. sz. Jerom. *Ad Hedibiam* Quaest 3; Nyss. Gergely *In resurr* II. Opp. (Paris 1638) s. III. p. 411. B.

mindig jobban uralkodnak az apriori érvek, mint azokon, melyek azt megelőzték. A pontos vonások közömbösek azok előtt a nemzedékek előtt, melyek a cselekvő személyeket nem ismerték. Ők nem kívánnak mindenekelőtt egyebet, mint minden részeiben kikerekitett és jellemző vonásokkal megirt elbeszélést.

Minden arra mutat, hogy Márk csupán Péter halála után irta meg evangyéliomát. Papias is igy vélekedik, midőn azt mondja, hogy Márkus «emlékezet» után irta[1] meg azt, amit Pétertől hallott. Iréneus szintén ugyanezt mondja.[2] Végre ami, ha elfogadjuk a művek egységét és integritását, döntő, Márkus evangyélioma szembeszökő utalásokat mutat a 70. esztendőnek katasztrófájára.[3] A szerző a XIII. részben apocalypsisszerüt ad Jézusnak szájába, ahol Jerusalem elfoglalására vonatkozó jövendölések kereszteződnek egymással[4] és a világ közeli végéről szóló jóslatok.[5] Mi azt hisszük, hogy ez a kicsiny s azon czélból szerkesztett Apocalypsis, hogy a hiveket a Pellába leendő menekülésre birja, 68 körül terjedt el a jerusalemi hivek között.[6] Bizonyára akkor nem tartalmazott még semmit a templomnak lerontásáról. A János-féle Apocalypsisnek szerzője, aki pedig annyira ismeri a keresztyén öntudatot, még maga sem hiszi a 68. év utolsó vagy a 69. év első napjaiban, hogy a templomot lefogják rombolni.[7] Természetesen a Jézus életéről és beszédeiről szóló valamennyi gyüjtemény, melyek e terméket prófétáinak tekintették, a befejezett tények értelmében módositották azt, s a templom romlását pontosan jelző jóslatot iktattak közzé. Valószinü, hogy a héber evangyéliomban első kiadása óta már meg volt a kérdéses apocalypticus részlet. A héber evangyéliomban meg volt egész bizonyosan a Zakariás, Barakiás fiának megöletésére vonatkozó részlet,[8] vonás, mely a hagyományban ugyanazon időben született meg, mint a kérdéses apocalypticus részlet.[9] Márkusnak nem kerülhette ki figyel-

[1] *Hosa emnémoneusen, . . . hós apemnémoneusen.*

[2] *Adv. haer.* III. 1, 1.

[3] Más utalások vonatkoznának a Laodiceai és a Pompei földrengésekre, Jakab megöletésére és talán a Néro-féle üldözésre. Ez események időszaka a 60—64 esztendő.

[4] Ezt nevezték: *thlipsis*-nek (v. ö. *Móz. menybemen.* 3.) A szinezés Ezékielből van véve XXXII. 7—8; Ezsaiásból II. 9; XXXIV. 4; Hoseásból X. 8. De ha tetszik, ebben a János-féle Apocalypsis utánzatát is lehet látni (különösen a Márk XIII. 8, 24—27-ben).

[5] A Messiási jelekről szóló tan meg van már a *Mózes menybemenetelében* mely Apocalypsis időszámitásunk évében készült (10 R.)

[6] L. *Az Antikrisztus* p. 292 s a köv.

[7] L. *ibid.* p. 400—401.

[8] Sz. Jerom. *In Matth.* XXIII. 35.

[9] L. *Az Antikrisztus* p. 294.

mét egy ily meglepő vonás. Feltételezte, hogy Jézus, életének végső napjaiban tisztán látta a zsidó nemzet romlását s e romlást mértékéül vette annak az időnek, melynek az ő második megjelenéséig elkellett folynia. «Azokban a napokban, azután a katasztrófa után,[1] .. fog eljönni az embernek fia ...» Egy ily formula nyilván feltételezi, hogy abban a pillanatban, midőn a szerző irt, Jerusalem romlása befejezett tény, de röviddel megelőzőleg.[2]

Másfelől Márkus evangyéliomát akkor irták meg, mikor Jézus életének szemtanúi még nem haltak ki valamennyien.[3] Látni ebből: mily szűk határok közé van szoritva a könyv megjelenésének valószinü ideje. Az adatok azon szélcsend első esztendeire vezetnek visszsza, mely a judeai háborura következett. Márk ekkor ötvenöt évnél nem lehetett jóval idősebb.[4]

A görög evangyéliomnak e legelső termékét, melyben bármily tökéletlen volt is az, — a tárgynak lényeges vonalai minden valószinüség szerint megvoltak, Rómában irta meg Márk. Igy szól az ősi hagyomány s mi valószinütlenség sincs benne.[5] Syria után Róma volt a keresztyénségnek főpontja. A latinismusok sűrűbben fordulnak elő Márk művecskéjében, mint az Uj Testámentom bármely más iratában.[6] A bibliai szövegek, melyekre abban utalás történik, a Septantéhez közelednek. Több részlet annak föltevésére vezet, hogy az iró szeme oly olvasókra irányult, akik Palestinát és a zsidó szokásokat nem igen ismerték.[7] Az Ó Testámentomból vett egyenes idézetek, melyek a szerzőtől magától származnak, egyetlen-egyre szoritkoznak;[8] a Mátét és Lukátsot jellemző exegeticai érvelések hiányzanak Márkusban; A Törvénynek neve egyetlen-egyszer sem kerül tolla alá.[9] Semmisem köteles tehát annak hivésére, hogy a mienktől

[1] *En ekeinais tais hémerais meta tén thlipsin ekeinén.* Márk. XIII. 24.

[2] Igaz, hogy ily frásisok (Máté XXIV. 29. a bizonyiték erre) könnyen engednek az utánjövő kiadók által leendő lemásolásnak. Érvelésünk egész bizonyossággal egy dolgot bizonyit, azt t. i. hogy az apocalypticus beszéd legelső kiadása a judeai háború befejezése után igen rövid idő mulva történt.

[3] Márk IX. 1., ismételve Máté XVI. 28; Luk. IX. 27.

[4] A 33. évben, egy valószinű föltevés szerint *neaniskos* volt. Márk. XIV. 51—52.

[5] Iren. III. 1. 1; Alex. Kel. Eusebnél H. E. VI. 14; Euseb. H. E. II. 15; *Demonstr. evang.* III. 5; Jer. Epiph. stb.; a kéziratok befej. glossai l. fent.

[6] *Spekoulatór, xestés, kénsos, phragelloő, kentúrión, tő ochlő to hikanon poiésai.*

[7] Márk. VII. 2—4; XII. 38; XIII. 3; XIV. 12; XV. 42. A *cheimónos méde sabbató* helyett Máté XXIV. 20, Márk XIII. 18. csupán *cheimonos* áll.

[8] Márk I. 2—3. A XV. 28 vers interpolatió. A *Vat.* és a *Sinaiticusban* nincs meg.

[9] A rabbinicus kifejezés: *Basileia tón ouranón (malkuth hasch-schamaim)* helyett Márkusnál mindig *basileia toú Theoú* áll.

tüzetesen elütő mű legyen az, melyre az, amit Presbyteros Joannes a II. század legelső éveiben mondott Pápiásnak, reáillik:[1] «A Presbyteros még ezt mondotta: «Márkus, mint Péternek tolmácsa, pontosan, de rendszer nélkül irta le mindazt, amire Krisztus beszédeiből vagy cselekedeteiből emlékezett. Mert ő nem hallotta és követte az Urat; hanem később, mint mondottam, követte Pétert, aki a pillanat szükségletei szerint készitette didascaliáit, és nem mintha az Úr beszédeit tartalmazó rendszeres gyüjtemény szerkesztése forgott volna eszében; ugyannyira, hogy Márkust nem érheti gáncs azért, hogy kicsi számba irt le eseményeket, olyanokat, melyekre emlékezett; mert csupán arra volt gondja: ne hagyjon ki semmit abból, amit hallott és ne kövessen el abban hibát.»

[1] Euseb. H. E. III. XXXIX. 15.

NYOLCZADIK FEJEZET.

A keresztyénség és a császárság a Flaviusok alatt.

A judeai háboru nemhogy kisebbitette, de sőt bizonyos tekintetben még növelte a zsidók befolyását Rómában. Róma volt sok tekintetben a világnak legnagyobb zsidó városa; ő örökölte Jerusalemnek egész fontosságát. A judeai háboru ezerekre menő zsidó rabszolgát dobott Italiába. A 65-től 72-ig terjedő időközben foglyul esett zsidók tömegesen kerültek a vásárra. A bordélyházak a legelőkelőbb családokból származott zsidókkal és zsidónőkkel teltek meg. A legenda egész gyönyörrel épit erre az adatra regeszerü vallomásokat.[1]

Eltekintve a sulyos fej adótól, mely a zsidókra nehezedett, s a mely a keresztyénekre nem egy bántalmazást háritott,[2] Vespasiánus uralma az Israel családjának két ágára nem zuditott semmi sanyargatást.[3] Az uj dynastia nemhogy megvetette volna a judaismust, de sőt a judeai háboru révén, mely trónraléptével szorosan összefüggött, arra érezte magát indittatva, hogy a zsidók nagy számával szemben kötelezettségeket vállaljon el. Emlékezzünk arra vissza, hogy Vespasiánus és Titus, mielőtt hatalomra jutottak volna, közel négy esztendeig Syriában tartózkodtak és itt sok emberrel léptek szorosabb viszonyba. Tiberius Alexandernek köszönhettek a Flaviusok legtöbbet. Az ország legelső emberei közé tartozott; mellszobra ott diszlett a forumon. N e l m e i e r e f a s e s t![4] mondották haraggal a keletieknek e tódulásán bosszankodó rómaiak. II. Herodes Agryppa, aki tovább uralkodott és veretett pénzt Tiberiásban, Paneasban,

[1] Midrasch rabba *Éka* I. 16; IV. 2; Bab. Talm. *Gittin* 58 a.

[2] *Antikr.* p. 538.

[3] Tertullián *Apol.* 5; Euseb. H. E. III. 17. Az állitólagos vértanúk actái, a kiket e fejedelem uralkodása alatt végeztek volna ki, nem birnak tekintélyel. Azon nézet, hogy a Colisseumot zsidó foglyok épitették, csak később kapott lábra, s csakis föltevés számba mehet.

[4] Juv. sat. 1. 128—130. L. *Mém. de l'Acad. des inscr.* XXVI. 1. r. p. 294. Családját illetőleg l. *ibid.* p. 302.

Rómában élt;[1] körülvéve hitsorsosai által, nagy fényüzést üzött s ámulatba ejtette a rómaiakat a pompa és fittogtatás által, mellyel a zsidó ünnepeket megülte.[2] Érintkezéseiben az emberekkel bizonyos nagylelküséget mutatott, minthogy titkárul a radicalis zélotát, tiberiási Justust[3] fogadta meg, aki nem tett magának semmi szemrehányást azért, hogy annak eszi a kenyerét, akit bizonyára nem egyszer vádolt árulással. Agryppa megkapta a praetori czimet[4] és egy nagyobb hübéri területet Hermon körül.[5]

Nővérei, Drusilla és Berenice szintén Rómában éltek. Berenice[6] érett kora mellett is oly hatalmat gyakorolt Titus fölött, hogy a feleség állására számitott, amit Titus, mondják megigért neki; csakis politikai tekintetek ütötték el őt attól.[7] Berenice a palotában lakott és ő, az annyira istenfélő, hazájának elpusztitójával élt nyilvánosan.[8] Titus féltékeny volt, s Caecina megöletésére e féltékenység nem kevesebb befolyást gyakorolt, mint a politika.[9] A kegyencz zsidóné egész teljében gyakorolta fenségi jogait. Ügyeket osztottak be itélkezése alá s Quintiliánus beszéli, hogy egy oly peres ügyben szónokolt előtte, melyben ő biró és fél volt.[10] Fényüzése ámulatba ejtette a rómaikat; ő szabályozta a divatot; egy gyürü, melyet ujján viselt, őrült áron kelt el; de a komoly világ megvetette és vérfertőztetésnek keresztelte el egész nyiltan viszonyát bátyjával, Agryppával.[11] Más Herodiánusok is éltek még Itáliában, talán Nápolyban, névszerint az az Agryppa, Drusillának és Félixnek a fia, aki a Vesuv kitörése alatt veszett el.[12] Végre Syriának, Arméniának azon dynastiái, melyek a judaismust felkarolták,[13] mind benső baráti viszonyban állottak az uj császári családdal.

Ez aristokratikus világ körül sürgölődött, mint szemfüles szolga a sima és eszes Josephus. Vespasián és Titus udvari szolgálatába

[1] Jos. B. J. III., III. 1. 5; VII. V. 1; *Vita* 65; Madden *Jewisch coinage* p. 121—133; Eckhel III. 493 s köv.; de Saulcy a *Mem. de la soc. franc. de num. et d'arch.* 1869. p. 26 s köv.; ugyanaz, *Numism. de la terre sainte* p. 315, 316.

[2] Juvenal V. 179—184. V. VI. 159—160.

[3] Jos. *Vita* 65.

[4] Dio Cassius LXVI. 15.

[5] Tiber. Justus, Photiusnál cod. XXXIII.

[6] L. *Antikrisztus* p. 479, 480.

[7] Tacit. *Hist.* II. 2, 81; Sueton *Titus* 7; Dio Cassius LXVI. 15; Aurelius Victor *Epit.* X. 7.

[8] Dio Cassius LXXI. 13, 15. L. Josef. B. J. H. XV. 1.

[9] Aurel. Victor *Epit.* X. 4.

[10] Quintilián *Instit. orat.* IV. 1, 2.

[11] Juvenal sat. VI. 156—160. o.

[12] Jos. *Ant.* XX., VII. 2.

[13] L. *Az Apostolok* p. 254.

történt belépése óta felvette a Flavius[1] előnevet és a középszerü lelkek szokása szerint egymással ellentétes szerepeket játszott el egész nyugodtan, egyaránt csuszva-mászva hazájának hóhérai előtt, magasztalásokba törve ki, ha nemzeti emlékekről volt szó. Szolgai élete, mely eddig eléggé hányatott volt, elvégre szabályos mederbe tereltetett. Átpártolása után az a szerencsétlenség történt vele, hogy egy fiatal caesareai fogolynőt kapott Vespasiántól, aki mihelyest tehette, elhagyta őt. Alexandriában ujra megnősült, kitől három gyermeke született; mindaháromról fiatalon halt el és 74. körül megférhetlensége miatt — mint ő mondotta — elkergette nejét. Erre egy crétai zsidónőt vett el, akinél végre minden tökélyt megtalált s aki két gyermekkel ajándékozta meg.[2] Az ő judaismusa mindig laza volt s ez a felfogás mindinkább erősbült nálla; nagy öröme telt annak feltüntetésében, hogy ő a galilei fanatismus legerősebb lángolása idején is, szabadelvü maradt s megakadályozta, hogy embereket erőszakkal metéljenek körül és azt hirdette, hogy mindenki aszerint a cultus szerint imádja Istenét, amelyet választott. Ez a Rómában hallatlan[3] eszme, hogy mindenki maga választja meg cultusát,[4] tért foglalt és az istenségnek rationalis eszméjére alapitott vallási rendszerek terjesztésére hatalmasan közre munkált.

Josephus, kétségkivül felületes hellén ismerettel birt, de annak — ügyes ember léttére — hasznát tudta venni; olvasta a görög történetirókat. Az olvasás a verseny gondolatát keltette fel benne; lehetőnek tartotta hogy e modorban irja meg hazája legutolsó katasztrófáinak történetét. Sokkal kisebb művész lévén, hogysem vállalkozásának vakmerőségét érezte volna, neki fogott, mint az néha megtörténik azoknál a zsidóknál, kik egy reájok nézve idegen nyelven teszik meg legelső irodalmi kisérleteiket, oly ember modorával, aki miben sem kételkedik. Görögül még nem irt s művét syrchaldeai nyelven adta ki legelőször; azután görögül, s ez a kiadás maradt reánk. Bár tiltakozik ellene, Josephus nem az igazság embere. Megvan benne a zsidó hiba, az a hiba, mely az egészséges történetirás rendszerével egyenes ellentétben áll, a rendkivüli önszeretet. Ezer előitélet uralkodik fölötte: mindenekelőtt a vágy, hogy új urainak, Titusnak, Herodes Agryppának tessék; azután az óhaj, hogy értékesitse magát és kimutassa honfitársai közül azoknak, akik rossz szem-

[1] Minucius Felix 33. (kétes szöveg v. kiad. Halm.): Orig. *In Matth.* X. 17. Opp. III. p. 463; *Cohortatio ad Groecos,* helytelenül sz. Justinnak tulajdon. 9; Photus cod. LXXVI.

[2] Jos. *Vita* I. 75, 76.

[3] *Dein hekaston anthrópon kata tén heautoú proairésin ton Theon evsebein, allá mé meta bias. Vita* 23.

[4] Sua cuique civitati religio est, nostra nobis. Cic. *Pro Flacco* 23.

mel nézték, azt, hogy tetteiben mindig a hazafiságnak legtisztább sugallatait követte;[1] majd egy sok tekintetben tiszteletre méltó érzelem, mely arra készti, hogy nemzetének jelleme iránt kedvezőbbre hangolja a rómaiakat. A lázadás, ugymond ő, az elveszett kisebbségnek volt a műve; a judaismus egy tiszta doctrina, bölcsészete fenkölt, politikája ártalmatlan; a mérsékelt zsidók nemhogy egy követ fujtak volna a sectariusokkal, de ők voltak a legelső áldozatok. Miként lennének ők a rómaiaknak engesztelhetlen ellenségei, ők, akik a rómaiaktól kérnek segélyt és ótalmat a forradalmárok ellen? E rendszeres nézpontok a történetirónak pártatlanságát hamisitják meg minden lapon.[2]

A mű (Josephus legalább azt kivánja, hogy elhigyjük neki) Agrippának és Titusnak fölülbirálata alá került, akik azt jóváhagyták. Titus még tovább ment volna: saját kézjegyével látta el a példányt, melynek typusul kellett szolgálnia annak jelzésére, hogy Jerusalem ostromának történetét a kötet szerint óhajtja elbeszéltetni.[3] A tulzás szembeszökő. Kétségtelennek tünik fel azomban az a tény, hogy Titus körül egy zsidó coteria settenkedett, mely hizelgett neki, meggyőzni akarta őt arról, hogy ő a judaismusnak nem hogy kegyetlen lerombolója lett volna, de sőt mindenáron megmenteni akarta a templomot; hogy a judaismus önmagát veszejtette el s hogy az istenségnek bizonyos legfelsőbb parancsa, melynek Titus csupán eszköze volt, lebegett az egész fölött. Titusnak e tétel hangoztatása szemmel látható örömöt okozott. Szivesen megfeledkezett vérengzéseiről s a parancsról, melyet minden valószinüség szerint kiadott a templom ellen, midőn a legyőzöttek maguk járultak elébe az afféle apologia hangoztatásával. Titusban a humanitásnak hatalmas ereje élt; rendkivüli mérsékletet negélyezett;[4] bizonyára nagy öröme telt abban, hogy e vélemény kapott lábra a zsidó világban; de nem kevésbé örült annak is, midőn a római világban egész másként beszélték a dolgot s ugy tüntették fel őt Jerusalem falai fölött, mint egy kevély győzőt, akinek minden gondolata egyedül a tüz és a halál.[5]

A Titusban élő rokonszenvnek a zsidók iránt kikellett terjednie a keresztyénekre is. Az a judaismus, melyet Josephus vallott, sok tekintetben közel állott a keresztyénséghez, főleg Pál apostol keresztyénségéhez. Valamint Josephus, a keresztyének többsége is elitélte a felkelést, átkot szórt a zelótákra; a római meghódolás mellett kardoskodtak egész nyiltan. Miként Josephus, a törvény ritualis részét

[1] *Az Antikrisztus* p. 504—505.
[2] L. *Az Antikrisztus* X., XII., XVIII., XIX. fejezet.
[3] Jos. *Vita* 65. V. ö. *Contra Apion.* I. 9.
[4] Philostrates *Apoll. élete* VI. 29.
[5] L. *Az Antikrisztus* p. 504 s köv.; 511 s a köv.

másodrendűnek tartották ők is s az Ábrahám ivadékságát erkölcsi értelemben magyarázták. Josephus maga is kedvezően lehetett hangolva a keresztyének iránt és ugylátszik rokonszenvvel beszélt a secta vezéreiről.[1] Berenice viszont, és bátyja Agrippa jóakaró kíváncsiságot mutattak Pál apostol iránt.[2] Titusnak benső köre tehát inkább kedvezőleg, mint kedvezőtlenül volt hangolva Jézusnak tanitványai iránt. Innen magyarázható ki az a megdönthetlennek látszó tény, hogy tudniillik a flaviusi családban is voltak keresztyének. Ne felejtsük el, hogy ez a család nem tartozott a római magas aristocratiához; abból a körből került ki, melyet provincialis bourgeoisienek nevezhetünk; nem voltak meg benne a zsidók és a keletiek elleni előitéletek általában, előitéletek, melyeket csakhamar egész erejökben fogunk föllépni látni Nerva alatt s amelyek száz esztendőn át majdnem szakadatlan üldözést fognak zúditani a keresztyének fejére. E dynastia teljesen elfogadta a népszerü charlatanismust. Vespasián nem csinált magának semmiféle lelkiismereti dolgot alexandriai csodái miatt és midőn visszaemlékezett arra, hogy az ő szerencséjében szemfényvesztéseknek is nagy szerep jutott, bizonyára csakis szokásos dévaj kedélye tört ki rajta.

Az áttérések, melyek a Jézusban való hitet oly közel hozták a trónhoz, valószinüleg csupán Domitiánus alatt játszódtak le. A római egyház lassan reformálódott. A hajlam, melyet a keresztyének 68 körül[3] mutattak, hogy elmeneküljenek a városból, melyre Isten haragjának tüzessője hull szakadatlanul, alább hagyott. A 64-iki mészárlások által letarolt nemzedék helyét a birodalom más részeiből Róma felé irányuló szakadatlan vándorlás töltötte be. A Néro-féle mészárlásokat túlélők végre fellélegzettek; ugy tekintették magukat, mint egy kicsiny, ideiglenes paradicsomban, s a vörös tengeren áthaladt israelitákhoz hasonlitották magukat.[4] A 64-iki üldözés ugy tünt föl előttük, mint vértenger, mely mindnyájokat elmerüléssel fenyegetett. Isten felcserélte a szerepeket és miként Pharaoval, ugy most az ő hóhéraikkal itatott vért;[5] azoknak a polgári háboruknak a vérét, mely 68-tól 70-ig patakként ömlött szerte a birodalmon.

A római egyház legelső presbyterei — vagy episcopiinak névsora ismeretlen. Péternek, ha ugyan megfordult Rómában

[1] A Keresztelő Jánosra, Jézusra, Jakabra vonatkozó többé-kevésbbé vitás részleteken kivül Josephusnak adoptiojára lehet hivatkozni a keresztyének által, adoptióra, mely nem nyert volna helyet, ha a legelső példányokon a keresztyénség elleni ellenséges jelleg látszott volna meg.

[2] L. *Pál Apostol* p. 543 és köv.

[3] Apoc. XVIII. 4.

[4] Apoc. XV. 3.

[5] Apoc. XVI. 6.

(miként mi hisszük) kivételes hely jutott és tulajdonképeni utódja bizonyára nem volt. Csak is száz év mulva, midőn már a püspökség rendszeresen szabályozva volt, állitottak össze egy jegyzéket Rómának püspökeiről, akik Péter után következtek[1] Pontos emlékeik csupán Xystostól kezdve valának, aki 125 körül halt meg. A Xystos és szent Péter közötti ürt némi tekintélyre szert tett római presbyteri nevekkel töltötték ki;[2] Péter után bizonyos Linust iktattak be,[3] akiről mi biztosat sem tudunk, azután Anakletét,[4] akinek nevét később megcsonkitották, s abból két személyt csináltak Kletét és Anaclétet.

Egy tünemény domborodott ki hova tovább határozottabb vonásokkal: a római egyház lépett örökébe a jerusaleminek s azt bizonyos tekintetben helyettesitette. Ugyanazon szellem, a hagyománynak és a hierarchiának ugyanazon tekintélye, ugyanazon hatalmi vágy. A zsidókeresztyénség uralkodó elem volt Rómában is, mint Jerusalemben; Alexandria még nem volt nagy központja a keresztyénségnek. Maga Antiochia sem harczolhatott meg sikerrel a tulsuly ellen, melyet a birodalom fővárosa a dolgok erejénél fogva, mindinkább magához ragadni igyekezett.

Vespasián magas kort ért el, becsülve a birodalom komoly része által, gyógyitva a teljes béke ölén, egy tevékeny és művelt fiu segédkezésével, a Néro és a polgári háboru által ütött sebeket. A magas aristokratia annélkül, hogy egy tehetséges, de minden kiváló vonás nélküli és igen közönséges erkölcsöket eláruló parve-

[1] Hegesippos Anicetus alatt, 160 körül állitotta össze *diadóchéját;* elveszett, de valószinű, hogy az nem különbözött azon listától, mely classicussá lett a keleten; máskülönben Eusebios megmondotta volna ezt. Ireneus 180. körül, Eleutheros alatt készitette el az övét. Eusebius, sz. Epiphanes és a jól értesült atyák Ireneus listáját követték (III, III. 3): «Linus, Anaclét, Kelemen, Evarestes, Alexander, Xystos stb.» Anaclétet hibásan áthelyezték némileg — Kelemen és Evarestes közé. Minthogy másfelől *Anenklétos* már korán *Klétossá* alakult át (Epiph. haer. XXVII. 6). *Klétet* és *Anaclétet* két külön személyiségnek kezdték tekinteni, akik közül az egyik Kelemen előtt, a másik Kelemen után ült volna a püspöki széken, a minek ellentmondott Caius, Eusebnél H. E. V. XXIX. 3. Ami a latinoknál elterjedt nézetet illeti, mely szerint Kelement sz. Péter kente volna fel *(Constit. apost.* VII. 46. Tertullián *Praescr.* 32; v. sz. Jeromos *De viris ill.* 15), ez azon kötelékeknek volt a következménye, melyet az ál Kelemen-féle irodalom Kelemen és az Apostolok feje között megállapitott. Ireneus autenticus listája teljesen kizárta az efféle rendszert. A pontificatus időtartamát feltüntető számok később lettek beiktatva. L. Lipsius *Chronologie der röm. Bischöfe* Kiel, 1869.

[2] Iren. *Adv. haer.* III., III. 3.

[3] Talán azonos azzal, akit II. Tim. IV. 21. emlit. L. *Antikr.* p. 13—14.

[4] *Anenklétos* «fedhetlen» *Corp. inscr. gr.* 1240. de Rossi 1865. p. 39. Ugylátszik szolgai név *Arch. des miss. scient* III. p. 413, 415 jegyzet.

nükből álló család iránt sok rokonszenvet mutatott volna, támogatta és segitette őt. Megszabadultak végre Néronak gyalázatos iskolájától, a gonosz, erkölcstelen, nemtelen, a kormányzat s a katonai szolgálat terén szánalomra méltó emberek iskolájától. A tiszteletre méltó párt, mely Domitián uralkodásának véres megpróbáltatásai után véglegesen uralomra fog jutni Nervával, végre fellélegzett és már majdnem diadalmaskodott. Egyedül az esztelenek és a kicsapongók, akik szerették Nérot, törtek ki hangos kaczajba az öreg tábornok zsugorisága fölött nem gondolván meg, hogy ez a gazdálkodás egészen egyszerü volt, s hogy az majdnem dicséretre méltónak mondható. A császár kincstára nem volt határozottan elkülönitve magán vagyonától. Már pedig a kincstár Néro alatt nagyon megcsappant. Egy vagyontalan családnak a helyzete, minő a Flaviusoké, mely ily körülmények között került a hatalmi polczra, fölötte terhes vala. Galba, aki előkelő ágyból származott, de amellett komoly gondolkozásu ember volt, önmagát veszejtette el, mert egy napon a szinházban egy általánosan tapsolt flótajátszónak öt denárt vetett, s azt sajátkezüleg vette ki tárczájából. A tömeg e dalba tört ki:

Onesimos jött meg a faluról,

amit a nézők telitorokkal énekeltek utánna. E szemtelen csőcseléknek a tetszését csakis ünnepélyekkel és lovagias fellépéssel lehetett megnyerni. Sokkal könnyebben bocsájtottak volna meg Vespasiánnak büntetteket, mint kissé közönséges józan érzékét és azt az esetlenséget, melyet a szegény s érdemei révén az előkelő világ légkörébe került katonatiszt magáról lerázni nem képes. Az emberi nemnek oly kevés bátoritó szava van a fejedelmeknél a jóságra és az alkalmazkodásra, hogy bámulnunk kell azon, mikép találkoznak még lelkismeretes emberek a királyi és a császári méltóságra azért, hogy azt be is töltsék.

Az amphitheatrum szájtáti hadánál s a Néro emlékezetének tömjénezőinél jóval alkalmatlanabb ellenzék volt a bölcsészeknek, helyesebben mondva a republicanus pártnak a magatartása.[1] E párt, mely harminczhat óráig volt az uralmon Caligula halála után, Néro halálával és az arra következett polgári háboru alatt váratlan fontosságra emelkedett.[2] Előkelő társadalmi emberek, minő Helvidius Priscus és neje Fannia (Thrasea leánya) vonják ki magokat a legközönségesebb ürügyek czimén a császári etiquette alól, s kellemetlenkednek és szemtelenkednek Vespasiánnal szemben. Meg kell adni

[1] Dio Cassius LXVI. 12, 13, 15; Sueton, *Vesp.* 13, 13; Arrián *Dissert. Epict.* I. c. 2; Philostr. *Apoll.* V. 22. H. ö. Lucián *Peregr.* 18.

[2] L. *Revue numismat* 1862. 197.

az igazat Vespasiánnak, hogy a durva kihívásokra, melyek e kitünő fejedelem jósága és egyszerüsége mellett csak kegyelmet kelthettek fel, szánakozással felelt. A bölcsészek a legjobb szándékkal a világon az ő kicsiny irodalmi czélzásaikkal[1] hitték megoltalmazni az emberi természet méltóságát; nem látták, hogy ezzel a valóságban csupán egy aristokratia kiváltságát oltalmazták meg s hogy Domitiánnak kegyetlen uralkodása előtt egyengették az utat. Lehetetlent akartak, municipalis köztársaságot a világ élén, közszellemet egy óriási birodalomban, mely a legkülömbözőbb s a legegyenlőtlenebb fajokból alakult. Őrültségök majdnem oly nagy volt, mint ama meggondolatlanoké, akik napjainkban Párisról, mint szabad községről álmodoztak egy Francziaország közepette, melyet monarchiává Páris avatott fel. Oly emberek, minő Tacitus, a két Plinius, Quintiliánus valának, igen jól látták e politikai iskolának egész hiuságát. Minden nagytiszteletök mellett is Helvidius Priscus, a Rusticusok, a Senécionok iránt szakitottak a köztársasági agyrémmel. Egyedül a principatus megjobbitásán dolgozva, annak legszebb gyümölcseit fogják élvezni majd közel egy századon keresztül.

Hajh! A principatuson halálos seb rágódott, ott lebeg sajnálatra méltóan a választási dictatura és az örökös monarchia között. Minden monarchia arra tör, hogy örökössé váljék, nemcsak annak folytán, amit a demokraták családi egoismusnak hivnak, hanem azért is, mert a monarchia csakis mint örökös monarchia fejtheti ki minden előnyeit a népek javára. Az örökösödés viszont a hűség germán elve nélkül lehetetlen. A római császárok mind az örökösödésre törtek; csakhogy az örökösödés sohasem terjedhetett a második nemzedéken túl és csakis szomoru következményeket vont maga után. A világ csakis akkor lélekzett fel ismét, midőn sajátos körülmények folytán az adoptió (a caesarismusnak legjobb rendszere) győzedelmeskedett; szerencsés véletlen volt az csupán. Marcus Aureliusnak volt egy fia és mindent elvesztett.

Vespasián sokat foglalkozott e lényeges kérdéssel.[2] Idősebb fia Titus harminczkilencz éves volt s nem volt figyermeke. A huszonhét éves Domitiánnak sem voltak fiai. Domitián ambitiója nyugton maradhatott az efféle remények miatt. Titus nyilvánosan utódjának jelentette ki őt s csupán annyit kivánt tőle: vegye nőül leányát, Julia Sabinát.[3] De a természet kegyetlen játékot engedett meg magának, annyi kedvező viszonyok közepette is, e családban. Domitián gonosztevő volt, aki mellett Caligula és Néro csak tréfás bohóczok. Nem titkolta el vágyát, hogy atyját és bátyját megfosztani akarja

[1] L. *A szónokok beszéde* c. 2. 10.
[2] Sueton *Vesp.* 25; Dio Cass. LXVI. 12.
[3] Sueton *Domit.* 22.

a tróntól. Vespasián és Mucian alig birták megakadályozni, hogy el ne rontson mindent.

Amint már az a jó emberekkel történni szokott, mentől öregebb lett, annál inkább nyert és nyert Vespasián. Még csipkelődzése is, mely a nevelés hiánya miatt olykor a durvába csapott át, finomult és nemesbült. Jelentik neki, hogy egy üstökös jelent meg az égen: «Azt a párthusok királyának, mondjátok meg, felelé, ő visel oly hosszu hajat.» Majd, midőn elnehezült: «Érzem, hogy istenné alakulok át» jegyezte meg mosolyogva. Állami ügyekkel foglalkozott az utolsó pillanatig s midőn erejét gyöngülni érezte, igy szólt környezetéhez: «Egy császárnak állva kell meghalnia.» És tényleg lelkét azoknak karjai között lehelte ki, akik támogották.[1] Ragyogó példája ez a szilárd akaratnak és a férfias magaviseletnek e zavaros és majdnem kétségbeejtő idő közepette! Egyedül a zsidók emlékeztek meg róla, mint szörnyetegről, akinek zsarnoksága alatt nyögve nyögött az egész föld.[2] A rabbinicus legenda sem maradt el; e szerint ágyában halt meg; de nem szabadult meg a gyötrelmektől, melyeket megérdemelt.[3]

Titus minden nehézség nélkül lépett utánna a trónra. Az ő erénye nem volt mély erény, mint az Antoninusé vagy Marcus Auréliusé. Kényszert gyakorolt magán, hogy erényessé legyen, s nehányszor eredeti természete kerekedett felül.[4] Mindamellett jó uralkodásra lehetett kilátás. Ritka dolog, Titus a trónon javult meg.[5] Hatalmas erővel tudott uralkodni magán, s azzal kezdte, hogy a legnehezebb áldozatot hozta meg a közvéleménynek. Berenice erősebben ragaszkodott reményéhez, hogy Titus elveszi, mint valaha; ugy viselkedett, mintha már is Titus neje lett volna. Zsidónő, idegen, «királyné» jellege, czim, mely ép ugy, mint e czim «király», kellemetlenül hangzott az igazi római fülében, és a keletre emlékeztetett,[6] áthághatlan akadályt gördített szerencséje elé. Egész Róma erről beszélt csupán és nem egy szemtelenség vetődött fel egész nyiltan. Egy napon a szinház nyilt terén, bizonyos Diogenes nevü cynicus, aki a bölcsészet ellen kibocsájtott kiüzetési parancs ellenére, Rómába visszatért, az egész nép előtt, a szitkok egész özönével támadt a két szerelmesre; megkorbácsolták. Herást, egy másik cynicust, aki azt hitte, hogy ugyanily büntetés révén hasonló szabadságot engedhet meg

[1] Sueton *Vesp.* 22, 24.

[2] IV. Esdr. XI. 32; XII. 23—25.

[3] IV. Esdr. XII. 26. A szipolycsipés által okozott halált, ugy lehet Vespasiánra vonatkoztatták. L. alább.

[4] Sueton *Titus* 1, 6, 7.

[5] Seut. *Titus* 1, 7; Dio Cass. LXVI. 18.

[6] L. *Az Apostolok* 247.

magának, lefejezték.[1] Titus meghajolt, nem minden vergődés nélkül, a közvélemény zugolódása előtt. A szakitás annál kegyetlenebb volt, mert Berenice ellentállott. Ugy kellett őt elutasitani.[2] A császár viszonya Josephushoz és valószinüleg Heródes Agryppához megmaradt a réginél.[3] Berenice maga is visszatért Rómába; de Titus többé nem érintkezett vele.[4]

A tisztes emberek ujjáéledtek. A látványosságok és egy kevés charlatanismus megtették hatásukat a népre[5] s az nyugton maradt. A latin irodalom, mely Augustus halála óta annyira elsatnyult, ujjászületni készült. Vespasián komolyan pártolta a tudományokat, az irodalmat és a művészetet. Ő szervezte az első államilag fizetett tanárokat s megalapitotta ekként a tanári testületet; ez illustris testület élén a Quintiliánus neve ragyog.[6] A mesterséges tragoediáknak és hősköltemények unalmas költészete siralmasan tengődött tovább. Tehetséges bohémek, minő egy Martiál és Stacius, akik a kis költemények terén kitünően beváltak, nem léptek ki az alacsony vagy jelentéktelen irodalom köréből. Juvenalis azomban, a satyrának valóban latin műfajában, az erőnek és az eredetiségnek elvitázhatlan mesterévé küzdötte fel magát. Fönséges, ha ugy tesszük szük, zárt, kizárólagos római szellem, de tele hagyománynyal, hazafisággal, ellenszenvvel a romlottság iránt, lehel felénk verseiből. A bátor Sulpicia védelmezni meri majd a bölcsészeket Domitiánus ellen. Nagyszerü prózairók lépnek fel, vetik vissza mindazt, ami tulzót a Néro korabeli declamatio felmutatott, megtartják belőle azt, ami nem boszantotta az izlést, fenkölt erkölcsi érzelmet lehelnek bele, előkészitik a nemes nemzedéket, mely megtalálni és környezni tudta Nervát, mely Trajánus, Hadrián Antóninus és Marc Aurél bölcsészi uralkodásainak vetette meg alapját. Plinius, az ifjabb, aki a XVIII. század művelt szellemeihez annyira hasonlit; Quintilianus, a kiváló paedagogus, aki a köznevelés codexét nyomjelezte,[7] mestere a mi mestereinknek a nevelés vagy művészetében; Tacitus, a páratlan történetiró; mások, mint a szónokok párbeszédé-nek szerzője, akik egy azon polczon állottak velök, de akiknek neveit nem ismerjük vagy akiknek iratai elvesztek,[8] nőttek és izmosodtak a munká-

[1] Dio Cass. LXVI. 15. Mindamellett azon kérdést is intézzük magunkhoz: az *autoús* nem vonatkozik-e az *andrón*-ra. A szöveg csonkitottnak látszik.

[2] Dimisit invitus invitam. Sueton, *Titus* 7; Dio Cass. LXVI. 15, 18. Aurel. Victor *Epit.* X. 7; Julián *Caes.* init.

[3] Figyelemre méltó, hogy Josephus erről egy sorral sem emlékezik meg.

[4] Dio Cass. LXVI. 18.

[5] Ezt nevezte Vespasián igy: *plebeculam pascere* Suet. *Vesp.* 18.

[6] Sueton *Vesp.* 18. Eus. *Cron* 8-ik éve Domitiánusnak.

[7] *Instit. orat.* I, II. és III.

[8] L. *A szónokok párbeszéde.*

ban avagy már annak gyümölcseit is élvezték. Komoly, fenkölt gondolkozás, az erkölcsi törvényeknek és a humanitásnak tisztelete lépett Petronius féktelen kicsapongása és Senecának mértéken túli bölcsészete helyébe. A nyelv nem oly tiszta, mint a Caesar és az Augustus korabeli iróké; de van benne jellemző, merészség, valami, ami a modern századokat, melyek prósájuk közepes hangját declamatoriusabb hangjegyre tették le, mint a görögök a magukét, annak becsülésére és utánzására kényszeritette.

E bölcs és mérsékelt uralom alatt a keresztyének békében éltek. Titus az egyház emlékezetében nem szerepel, mint hitüldöző.[1] Egy esemény, mely uralkodása alatt következett be, mély benyomást tett mindenfelé: A Vesuv kitörését értem. A 79-ik esztendő látta e tüneményt, mely a földnek vulcanicus történetében talán a legmegkapóbb. Az egész világ megrendült belé. Amióta öntudatra ébredt, ily sajátságos dolgot még nem látott az emberiség. Egy emlékezeten túli idő óta kialudt régi kráter kezdett el ujra működni páratlan hevességgel, mintha napjainkban Auvergne vulcánjai új életre keltenék tomboló multjokat.[2] Láttuk, mint tette rabbá, 68-tól kezdve, a vulcanicus tünemények iránti előitélet a keresztyén képzeletet s mint hagyta hátra nyomait az Apocalypsisben. A 79-ik év eseményét szintén felkapták a zsidókeresztyén látnokok s az az apocalypticus szellemnek mintegy ujabbi fellángolását keltette életre. A judaisáló secták ugy tekintették az elnyelt itáliai városok katastrófáját, mint büntetést Jerusalemnek lerombolásaért.[3] Az istencsapások, melyek egyre látogatták a világot, bizonyos pontig igazolták az eféle képzelődéseket. A tünemények által keltett rémület rendkivüli volt. A Dio Cassiustól reánk maradt lapoknak fele a csodás előjeleknek van szentelve. A 80. esztendőben oly óriási tüzvész dühöngött Rómában, melyhez hasonló, a 64-ikin kivül, nem fordult elő a város történetében. Három nap és három éjjel tartott; A Capitól és a Pantheon környéke teljesen hamuvá égett.[4] Ugyanekkor irtózatos pestis látogatta meg a világot; azt hitték, ez volt a legrettenetesebb járvány, mely valaha előfordult.[5] A földrengések eszeveszetté tettek mindenkit,[6] az éhség pusztitott.[7]

[1] Euseb. H. E. III. 17.

[2] Dio Cass. LXVI. 24; Sueton *Titus* 8; Plin. *Epist.* VI. 16, 20; Tacit. Hist. I. 2.

[3] *Carm. sib.* IV. 136.

[4] Dio Cass. LXVII. 24; Sueton *Titus* 8; Euseb. *Chron.* Titus 2-ik éve.

[5] Dio és Sueton l. c. *Carm. sib.* IV. 142; Euseb. *Chron.* Vesp. 9-ik éve.

[6] *Carm. sibil.* IV. 128—129, 143—144, 151; Euseb. *Chron.* Vesp. 8-ik éve; Orosus l. VII. c. 9; Philostr. *Apoll.* VI. 16, 17; Malala X. 10; Sync. György p. 647. (Bonn.)

[7] *Carm. sib.* IV. 150—151.

Megtartja-e Titus mindvégig a jóságnak tett fogadalmat? Ime ezt kérdezte kiki magától. Többen azzal állottak elő, hogy «az emberi nem gyönyöre» szerepbetartása nehéz s hogy az uj Caesar a Tiberiusok, a Caligulák, a Nérok utjára fog lépni, akik igen jól kezdték, de a legrosszabbul végezték. A mindent megunt bölcseknek teljesen tompult lelkülete, minő az Antoninusé és Marc Aurélé volt, szükségét érzi annak, hogy a korlátokat nem ismerő hatalom kisértéseinek ellen tudjon állani. Titus jelleme ritka edzettséggel birt; az ő törekvésében, hogy a jóság vezesse jogarát, az ő nemes ábrándképeiben az akkori emberiség felől volt valami szabadelvü és megindító; erkölcsisége mindamellett nem nyugodott teljesen szilárd alapon, csupán akart volt. Elfojtotta hiuságát és kényszeritette magát, hogy élete elé tisztán tárgyilagos célokat tűzzön ki. Csakhogy a bölcsészi és erényes véralkat többet ér, mint az eltökélt erkölcsösség. A véralkat nem változik, a föltett szándék változik. Fel lehet tehát tennünk, hogy Titusnak jósága nem volt egyéb, mint egy fejlődési alakzat; és méltán kérdezhetjük, vajjon — bizonyos esztendők multán, nem változott-e volna meg, mint Domitián.

Mindez azomban visszatekintő sejtelem. A halál megszabaditotta Titust a megpróbáltatástól, mely, ha nagyon hosszan tart, reá nézve talán végzetes lett volna.[1] Egészsége szemlátomást roskadozott. Minden pillanatban könnyezett, mintha a világnak legelső rangjára emelkedve, onnan csakis üres és frivol voltát láthatta volna mindennek. Egy izben, különösen a Colisaeum felavatási ünnepélyének végén, a nép előtt tört ki rajta a zokogás.[2] Utolsó utjában Rieti fele végtelen szomoruság vett rajta erőt. Egy izben látták, amint félretolta a függönyt hordszékén, hosszasan nézte az eget s esküdözött, hogy nem érdemelte meg a halált.[3] Kimerülés, ideggyöngeség volt ez talán, melyet a magára tukmált szerep idézett elő; a kicsapongó élet, melyet keresztül tombolt, mielőtt a trónra lépett, e mellett szólana. De ugy lehet, protestatio volt az, melyet egy nemes léleknek hasonló esetben a sors ellen emelni joga van. Természete érzelgős és vonzó vala. Testvérének borzasztó gonoszsága ölte meg őt. Tisztán látta, hogy ha nem siet, Domitiánt találja maga előtt. A világ uralomról álmodni, hogy általa imádtassa magát, álmodozásának megvalósulása után azt venni észre, hogy a dolgok hiuságnál nem egyebek s hogy a politikában a jóság tévedés, látni, mint nő magasra szemei előtt a baj egy szörnyeteg alakjában, aki azt kiáltja oda: «ölj meg, vagy én ütlek le!» oh milyen szörnyü

[1] Dio Cass. LXVI. 18; Ausonius *De duod. imp.* p. 866. (kiad. Migne).
[2] Sueton *Titus* 10 Dio Cass. LXVI. 26.
[3] Sueton *Titus* 10.

megpróbáltatás lehetett ez az ő jó szivének! Titus nem birt egy Tiberiusnak keménységével vagy egy Marcus Aurélius lemondásával. Tegyük hozzá, hogy orvoslási rendszere a legrosszabb volt. Titus mindig s főleg Rieti mellett fekvő házában, ahol a víz igen hideg, oly fürdőket vett, melyek a legedzettebb embert is megölni képesek.[1] Mindez kétségkivül felment bennünket attól, hogy korai halálát mérgezésnek tudjuk be.[2] Domitián nem volt testvérgyilkos materialis értelemben; de azzá tette őt gyülölete, irigysége, leplezetlen vágya. Magatartása atyjának halála óta örökös összeesküvésnél nem volt egyéb.[3] Titus még ki sem lehelte lelkét, midőn Domitián mindenkit elűzött mellőle és lóra pattanva, megeresztett kantárszárral vágtatott a praetorianusok táborába.[4]

A világ gyászba öltözött; de Israel ujjongott. Ez a bölcsészeti melakkólia és kimerülés által megnem fejtett halál, nem volt-e nyilvánvaló itélete az Égnek, mellyel az a templom lerombolójára, a világnak legbünösebb emberére lesujtott. A rabbin legenda e tekintetben, mint rendszerint, gyerekes fordulatot vett, a mely mindamellett birt némi igazsággal. «Titust a gonosztevőt», állitották az agadisták, egy szipoly ölte meg, a mely agyvelejébe mászott és irtózatos kinok között vetett véget életének.[5] A nép szóbeszédei által mindig bolondá tett zsidók és keresztyének általában a testvérgyilkosságnak adtak hitelt. Szerintök a vérengző Domitiánus, Kelemennek gyilkosa, a szentek üldözője gyilkolta meg bátyját és ez az adat, mint Néronak atyagyilkossága, képezte egyik alapját az uj apocalipticus symbolismusnak, ugy amint azt később látni fogjuk.[6]

[1] Plutark. *De sanitate praec.* 3. Vespasián halálát is a hideg viznek tulzott használata okozta. Sueton *Vesp.* 24.

[2] Dio Cass. LXVI. 26; Philostr. *Apoll.* VI. 32; Aurel. Victor Caes. X. 5. (ugyanaz *Epit.* X. 15., önmagának mond ellen). Sueton nem emliti e szóbeszédet. Plutatkos (l. c.) kizárja azt és azt mondja, hogy értesitéseit egyenesen Titusnak orvosaitól vette. Tacitus utal reá p. o. *Hist.* I. 2. A hóval telt láda történetét (Dio Cass. LXVI. 26; v. Zonaras II. p. 498 c. Bonn) lásd Plutarkosnál (l. c.)

[3] Sueton, *Titus* 9; *Dom.* 2; Dio Cass. LXVI. 26.

[4] Sueton, *Dom.* 2; Dio Cass. LXVI. 26.

[5] *Bereschith rabba* X. f.; *Vayikra rabba* XXII. f.; *Tanhuma* 62 a; Bab Talm. *Gittin* 56. b.

[6] IV. Esdr. XI. 35; XII. 27—28; *Carm. sibill.* XII. 120—123.

KILENCZEDIK FEJEZET.

A keresztyénségnek elterjedése. — Egyptom. A Sibillismus.

A türelem, melyet a keresztyénség a Flaviusok uralkodása alatt élvezett, kiválóan kedvező hatást gyakorolt kifejlődésére. Antiochia, Ephesus, Corinthus, Róma voltak főleg azok a tevékeny központok, ahol Jézusnak neve napról-napra nyert jelentőségében s ahonnan az uj hit széthintette sugarait. Ha Bataneának külön álló ébionitáit kivesszük, az érintkezés, a zsidókeresztyének és az áttért pogányok között mindinkább könnyebbült; az előítéletek élöket vesztették; az egyesülés küszöbön állott. Sok neves városban két presbiteriátust és két episcopi-t találunk, az egyiket a zsidóból lett keresztyének, a másikat a pogány eredetü hivek számára. Föltételezték, hogy a pogányok episcoposát Pál apostol szervezte, a másikat pedig valamely más jerusalemi apostol.[1] Igaz, hogy a III. és IV. században visszaéltek e föltevéssel, hogy kibontakozzanak abból a zavarokból, melybe az egyházak sodortattak, midőn e hagyomány össze nem egyeztethető elemeivel püspökök rendszeres egymásutánján dolgoztak. Mindamellett ugylátszik, hogy bizonyos nagy egyházaknak kettőssége valóban létezett. A keresztyén község két osztályának oktatása annyira elütött egymástól, hogy egy azon pásztorok részéről egyáltalán nem részesülhettek a tanitásban, melyre szükségük volt.[2]

A dolgok menete ily alakot különösen akkor öltött, midőn az eredet különböző voltához a nyelvbeli különbség csatlakozott, mint Antiochiában, ahol az egyik csoport görögül beszélt, a másik syr nyelven. Antiochiában ugylátszik kétféle eredetü presbyteri voltak, egyrészök Péterhez, a másik rész Pálhoz csatlakozott eszményileg. E kettős névsor ugyanazon eljárás révén keletkezett, mint azt a római püspökök névsorainál láttuk. A legrégibb presbyteri

[1] Epiph. haer. LXVIII. 7; *Constit. apost.* VII. 46.

[2] A 200-ik év körül Caiust, mint *ethnón episkopos*-t találjuk. Photius XLVIII.

közé, akikre emlékezni tudtak, iktattak be bizonyos Evhodust, akit nagy tisztelettel vettek körül,[1] Ignatiust, aki még nagyobb hirnek örvendett s a kettős sorozat élére e két nevet helyezték.[2] Ignatius csak Trajánus alatt halt meg; Pál apostol Antiochiát 54-ben látta utoljára. Ignáczra vonatkozólag tehát ugyanaz történt, ami Kelemenre, Papiásra s a keresztyén második és harmadik nemzedék sok más tagjára vonatkozólag; erőszakot követtek el az idő rendjén, csakhogy elhitessék, hogy alapitásukat és tanitásukat apostoloktól kapták.

Egyptom, mely a keresztyénségben igen hátramaradt,[3] valószinüleg a Flaviusok alatt kapta meg az uj hitnek a magvát. A Márkus alexandriai prédikálásáról szóló[4] hagyomány egyike azon késői feltalálásoknak, melyek által a nagy egyházak apostoli régiségre óhajtottak szert tenni. Sz. Márk életét fővonásokban elég jól ismerjük, s ezek nem Alexandria, hanem Róma felé vezetnek. Valamenynyi nagy egyház azzal állott elő, hogy alapitását apostolnak köszönheti, az alexandriai egyház, mely igen tekintélyessé nőtte ki magát, szintén helyre ütni kivánta a hiányt a czimben, melylyel nem birt. Az apostoli történet személyei között Márkus volt majdnem az egyedüli, akit még nem adoptáltak. Annak oka, hogy Egyptom nevével az Apostolok Cselekedeteiben és Pál apostol leveleiben nem találkozunk, tényleg abban keresendő, hogy Egyptom némi előkeresztyénséggel birt, mely azt a tulajdonképeni keresztyénségtől sokáig elzárva tartotta. Ott voltak: Philo, ott a therapeuták, vagyis a Judeában és Galileában képződött tanokhoz annyira hasonló tanok, melyek mellett az alól, hogy amazokra figyelmet vessenek, mintegy felmentve érezték magokat. Később a mellett bizonykodtak, hogy a therapeuták szent Márk keresztyénei valának,[5] akiknek életszabályzatát Philo irta volna meg. Rendkivüli káprázat volt az egész. Bizonyos tekintetben azomban ez a bizar tévesztés még sem volt annyira ment az igazságtól, amint azt első pillanatra hinni lehetne.

A keresztyénség Egyptomban, tényleg, bizonyos határozatlan jelleggel birt hosszu időn keresztül. A Mareotis tava mentén lakó therapeuták régi hitközségeinek tagjai ugy tünhettek fel, mint Jézus tanainak hivei. A Philo iskolájából kikerült exegeták, mint Apollos, a

[1] Ignácz állitólagos levele az antiochiabeliekhez. 7. §.

[2] Ez a *diadoché* sohasem nyert oly megállapodott alakot, mint a római püspöké. Origines, Eusebius, Theodoret, Chrysostomos János és sz. Jeromos elütőleg irnak felőle.

[3] L. *Az Apostolok* p. 283 s köv.

[4] Euseb. H. E. II. 16; Epiphan. haer. LI. 6, sz. Jerom. *De viris ill.* 8; Nicephor. H. E. II. 15, 43. Sz. Jeromosnak e kifejezése *adhuc judaïsantem* valószinüleg szintén *a priori* föltevés.

[5] Philo már régen meghalt akkor, midőn sz. Márkus alexandriai apostolságának lejátszódnia kellett volna.

keresztyénség határait közelitették meg, sőt abba be is léptek, nem mindig maradva meg állandóan annak kötelékében. Az apokryph könyveknek alexandriai zsidó szerzői igen közel állottak azokhoz az eszmékhez, melyek, mint mondják, a jerusalemi zsinaton emelkedtek tulsulyra. Midőn az efféle érzelmekkel telitett zsidók Jézusról hallottak beszélni, nem volt szükségök áttérniök azért, hogy Jézusnak tanitványaival rokonszenvezzenek. A confraternitas önmagától alakult meg.

Az Egyptomban uralkodó sajátszerü szellemnek különös emléke maradt reánk egy sibyllicus költeményben, melyet bizonyosan Titus uralkodása alatt vagy Domitián legelső éveiben irtak és a melyet a kritikusok majdnem egyenlő okok révén ép ugy tekinthetnek keresztyénnek, mint esséninek vagy théropeutának. Az igazság ott van, hogy a szerző egy szakadár zsidó, aki a keresztyénség, a baptismus, az essénismus között lebeg és akit mindenekelőtt a sibyllisták uralkodó eszméje sugalmazott, mely a monotheismusnak és az erkölcsnek a pogányok előtt való hirdetésében állott, egyszerüsitett judaismus leple alatt.

A sibyllismus ugyanazon időtájt született meg Alexandriában, midőn az apocalypticus műfaj Palestinában. A két párhuzamos műfaj hasonló szellemű állapotoknak köszönhette megalkotását. Minden Apocalypsisnek egyik szabálya már, hogy a művet az elmult századok valamely hires emberének tulajdonitja. Általános nézete e kornak, hogy a nagy próféták listája zárt egész, és egyetlen ujabb sem tarthat arra igényt, hogy a sugalmazott elődökhöz hasonlitassék. Mit tesz tehát egy azon vágytól ösztökélt ember, hogy gondolatának kifejezést adjon és azt tekintélylyel ruházza fel, melylyel nem birna, ha azt, mint a magáét tüntetné fel? Egy régi Isten-embernek köpenyét ölti fel, egy tisztelt név alatt teszi közzé merészen könyvét. Az ilyesmi nem keltette fel az aggodalomnak árnyékát a hamisitóban, aki, csakhogy egy igaznak hitt eszmét elterjesszen, saját énjét tagadta meg. Távol állott attól a gondolattól, hogy ezzel jogtalanságot követ el a régi bölcsön, akinek nevét felvette, de sőt azt hitte: tisztességet cselekszik, ha jó és szép gondolatokat tulajdonit neki. Ami pedig a közvéleményt illeti, ennek körében, minthogy onnan a kritika teljesen számüzve volt, az ellenvetésnek még csak árnyékára sem találunk. Palestinában ez ujabb mennyei kijelentések számára valóban létezett vagy képzelt személyek közül választottak ki neveket, akiknek szentségét elismerte mindenki, Dánielt, Énocht, Mózest, Salamont, Barucht, Esdrást. Alexandriában, ahol a zsidók bevoltak avatva a görög irodalomba és ahol arra tartottak számot, hogy szellemi és erkölcsi befolyást gyakoroljanak a pogányokra, a hamisitók görög bölcsészeket vagy neves moralistákat választottak. Igy történt, hogy Aristobulos hamis idézetekkel áll elő Homerosból,

Hesiodosból, Linusból s hogy csakhamar megjelenik egy ál-Orpheus, egy ál-Pythagoras, Heraclitosnak apocryph levelezése, egy Phocylidesnek tulajdonitott erkölcsi költemény.[1] E műveknek czélja egy és ugyanaz: a pogányok előtti hirdetése a deismusnak[2] és a noachita szabályoknak vagyis egy az ő használatukra mérsékelt judaismusnak, judaismusnak, mely majdnem a természeti törvény mértékére van leszállitva. Csupán két vagy három önmegtartóztatást tartottak meg, melyek a legenyhébb zsidók szemében majdnem a természeti törvény keretébe tartozóknak tüntek fel.[3]

A sibylláknak okvetlenül a hamisitók világába kellett lépniök, midőn kifogástalan tekintélyek után kutattak, akiknek védő takarója alatt megismertetni akarták azokat az eszméket, melyek előttük drágák valának. Kicsiny, állitólag cumaei, érythrei költemények forogtak már közkézen, tele fenyegetésekkel, katastrófákat jövendölve a különböző tartományoknak. E példabeszédszerü mondások, melyek nagy hatást gyakoroltak a képzeletre, különösen, midőn azokat véletlen események igazolni látszottak, a régi epikai hexameterben voltak megirva, oly nyelven, mely a homérinek utánzását negélyezte. A zsidó hamisitók ugyane rythmust választották és hogy a hiszékeny emberek csalódását még fokozzák, a szövegbe azon fenyegetések közül vettek fel nehányat, melyekről azt tartották, hogy azok az őskor jósló szüzeitől származtak.

Az alexandriai Apocalypsis formája tehát a sibyllismus. Ha egy zsidó, kinek szivében a jónak és az igaznak szeretete élt, e türelmes és rokonszenves iskolában, a pogányokhoz intéseket, tanácsokat akart intézni, a pogány világnak egyik prófétanőjét szólaltatta meg, hogy prédikáczióinak erőt kölcsönözzön, melylyel azok nélküle nem birtak volna. Az erythréi oraculumoknak hangját vette fel, megfeszitette erejét a görögök prófétai költészetének hagyományos irályának utánzásában, hatalmába keritett nehányat azon verses fenyegetések közül, melyek mély benyomást gyakoroltak a népre és kegyes prédikatio alakjába öntötte az egészet. Hozzuk fel ujból, hogy efféle jó indulatu csalások akkor senkit sem botránkoztattak meg. A hamis classicusok

[1] A két utóbbi műre nézve lásd Bernays kiadásait. A többiekre nézve lásd a sz. Justinnak tulajdonitott *De monarchia* czimű művét, 2; Alex. Kelem. *Strom.* V. 14 fej.; Euseb. *Praep. evang.* XIII. 12 fej. Az egyházi atyák apologiájában oly sürün előforduló görög épikai, tragikus, comikus költőkből vett idézetek szintén az alexandriai zsidó mühelyből kerülhettek ki, különösen Aristobuloséből. L. főleg Alex. Kelem. *Strom.* lib. V.; Eus. *Praep. evang.* XIII. és a *De monarchia* czimű művet egészen.

[2] L. különösen a Menander vagy Philemon-féle szép sorokat, melyek az alexandriai zsidó mühelyből kerültek ki valószinűleg, a *De monarchia* cz. műben; Alex. Kelem. *Strom.* V. 14., Eus. *Praep. evang.* XIII. 13.

[3] L. *Pál Apostol* p. 91—92.

zsidó műhelyének oldalán, melynek mestersége abban állott, hogy görög bölcsészeknek és moralistáknak szájába adjon maximákat, melyeket betanitatni óhajtottak, Krisztus előtt a II. században ugyanazon eszmék érdekében egy pseudo-sibyllismus keletkezett.[1] A Flaviusok korában egy alexandriai ujra feleleventette a régóta megszakadt hagyományt és a régi oraculumokhoz nehány ujabb sorokat csatolt. E sorok meglepően szépek.[2]

«Boldog, aki imádja a nagy Istent, őt, akit nem emberi kezek alkottak, akinek nincsen temploma, akit a halandók szeme meg nem láthat, kezök meg nem mérhet! Boldogok, akik imádkoznak, mielőtt ennének és innának, akik a templomok láttára tiltakozó mozdulatot tesznek és irtózattal fordulnak el a vértől párolgó oltároktól! A gyilkosság, a piszkos nyerészkedés, a paráználkodás, a fajtalanság borzadályt keltenek az ő sziveikben. A többi ember, akik kárhozatos vágyaik után futnak, gunykaczajjal és káromlással üldözik e szent embereket; esztelenségökben bünökkel vádolják őket, melyeket ők magok követtek el; de Istennek itélete be fog telni majd. Az istenteleneket vetik a sötétségre; az istenfélők ellenben termékeny földön nyernek tanyát, Istennek Lelkétől nyerve életet és kegyelmet.»

E bevezetés után az Apocalypsis szokott lényeges részei következnek. Mindenekelőtt olyas történet bölcsészeti theoria az uralmak egymásutánjáról, Dánielt utánozva; azután égi jelek, földindulások, a tengerek mélyére merült szigetek, háboruk, éhség, tünetek, melyek Isten itéletének elközelgését hirdetik. A szerző felemliti különösen a laodiceai 60-iki, a Myrai földrengést, a tengernek betörését Lyciába, mely 68-ban történt.[1] Egyben a Jerusalemet ért csapások torlódnak fel képzelete elé. Egy hatalmas király, anyjának gyilkosa, akit fel nem ismernek, rabszolga köntösben elmenekszik Itáliából s az Euphratesen tul huzza meg magát. Ott várakozik elrejtőzve, mialatt a birodalom trónjára pályázók véres harczokat vivnak egymással. Egy római vezér tüzet vet a templomra, megsemmisiti a zsidó nemzetet. Az itáliai földnek ölét megszakasztja a belső fájdalom; láng csap ki a mélyből, föl egészen az égig, megemésztve a városokat, elveszejtve az emberek ezreit; fekete porfelhő tölti be a légkört, vörös lapilli hullanak le az égből. Ekkor ismerik majd meg az emberek a Legfelsőbb Istennek haragját, haragot, mely fejökre zúdult, mert elveszejtették az istenfélő emberek ártatlan törzsét. — Betetőzéséül a bajnak, az elmenekült s az Euphratés mögött rejtőző király kihuzza majd hatalmas kardját és az emberek ezreivel kel át az Euphratésen.

[1] *Carm. sib.* III. 2. és 4. §§.

[2] *Carm. sib.* IV. könyv.

[3] L. *Az Antikrisztus* p. 328, 337. A cyprusi földrengésre vonatkozólag lásd Euseb. *Chron.* a 76, 77. v. 78. évet (kiad: Schaene).

Látjuk, mily közvetlenül viszi tovább e mű János jelenéseit. A 68. vagy 69-iki látnok eszméit ujra megragadva a 81. vagy 82. évnek sibyllistája, akit komor látományaiban a Vesuvnak kitörése megerősitett, feleleveniti ujból az Euphratesen túl lakozó Néroba vetett népszerü hitet, s elközelgőnek hirdeti jöttét. Bizonyos jelek, tényleg hinni engedik, hogy létezett egy ál Néro Titus alatt. Komolyabb kisérlet játszódott volna le már 88-ban és háborura vezetett volna a párthusokkal.[1] A mi sibyllistánk prófécziája kétségkivül ez időpontnál korábbi. Ő egy rettenetes háborut hirdet, már pedig az ál Néro esete Titus alatt, ha ugyan megtörtént, nem volt komoly, ami pedig a 88. év ál Nérojáť illeti, ez vaklármánál nem keltett egyebet.[2]

Midőn a jámborság, a hit, az igazság teljesen kivesznek, midőn senki sem törődik többé az istenfélő emberekkel, a kiket mindenki halálra keres, s gyönyört talál azoknak bántalmazásában, az ő vérökbe mártja kezeit, ekkor szakad majd meg az isteni türelem; a dühtől reszkető Isten egy irtózatos tüzvész lángjával semmisiti meg az emberi nemet.[3]

«Óh! szerencsétlen halandók! változzatok meg; ne keltsétek fel a nagy Istenben a dühöngő haragot; békét hagyva a kardnak, a perpatvarnak, a gyilkosságoknak, az erőszaknak, fürösszétek meg a folyó vizekben a ti testeiteket egészen; kiterjesztve kezeiteket az ég felé, esdjetek kegyelemért a multért és a ti imáitok által[4] keressetek irt[5] a ti sötét istentelenségtekre. Isten megfog békülni akkor, és nem fog elveszejteni titeket. Haragja lecsillapul, ha sziveiteket a maradandó istenfélésben gyakoroljátok.[6] — De ha megmaradva makacsul gonosz szellemetek szolgálatában, nem követitek szavamat és esztelenségeteknek hódolva, gonoszul fogadjátok ez intelemeket, tűz eső fog lecsapni a földre. Annak jelei ime a következők: A nap felkeltével tüzes kardok az égen, trombiták harsogása; borzasztó üvöltések és rettenetes recsegés ropogás veri fel az egész világot. A tüz elboritja a földet; az egész emberi nem kivész; fekete hamuvá lesz a világ.»

«És amidőn minden hamuvá lett, midőn Isten kioltja a rettenetes tüzvészt, melyet meggyujtott, a Mindenható ismét alakba füzi a csontokat és az emberi hamut, és ujjáteremti a halandókat. Ekkor

[1] L. *Az Antikrisztus* p. 319—320 jegyzet.

[2] «Mota prope Parthorum arma falsi Neronis ludibrio Tac. *Hist.* I. 2.

[3] *Carm. sib.* IV 161 s köv.

[4] *Jasasthe*, úgylehet bizonyos utalás a therapeuta *(therapevein)* v. az essén (asaia, orvosok) elnevezésre.

[5] *Evlogiais.*

[6] *Askéséte.*

lészen a végitélet, melyen Isten maga itéli meg a világot. Azokat, akik az istentelenség karjai közé dőlnek, a fejök fölött széttárult föld ujra betemeti; tettök a borzalmas Tartarus és a gyehenna, a Styx nővérének feneketlen örvényébe zuhan alá. Ellenben azok, akik megmaradnak istenfélőknek, uj életre kelnek az örökké való nagy Istennek világában, az örök boldogság ölén, jámborságukért Istentől életet és kegyelmet kapva jutalmul. Igy élnek ők majd együtt éltető fényében egy napnak, mely nem nyugszik le soha. Óh boldog az, aki e napokat megéli!»

Keresztyén volt-e a költeménynek szerzője? Szivében bizonyára az; de a maga módja szerint. A kritikusok, akik e darabban Jézus egy tanitványának munkáját látják, főleg a pogányokhoz intézett azon felhivásra támaszkodnak, hogy térjenek meg és mossák meg egész testöket a folyó vizekben.[1] Csakhogy a keresztség nem volt kizárólagos sajátja a keresztyéneknek. A keresztyénség mellett ott voltak a baptisták, a hémerobaptisták sectái, akikre a sibyllai vers jobban illett, mert a keresztyén keresztséget csupán egy izben szolgáltatták ki, mialatt a költeményben előforduló keresztség, valamint az azzal kapcsolatos ima,[2] ugylátszik, a bünök eltörlését eredményező gyakorlat, szentség, mely megismételhető s amely önmagában kezelhető. De ami különösen érthetetlen lenne, ez az, hogy egy közel kétszáz versből álló keresztyén Apocalypsisben, melyet Domitián uralkodásának kezdetén irtak, nem fordul elő egyetlen-egyszer sem a feltámadott Jézus, aki, mint embernek fia jön el a felhők között, hogy itéljen eleveneket és holtakat. Tegyük ehhez a mythologiai kifejezéseknek használatát, melyre a II. század keresztyén iróinál nem találunk példát, a mesterséges irályt, a régi homéri irály utánzatát, mely a világi költőknek olvasására és az alexandriai grammaticus iskoláknak hosszas látogatására mutat a szerzőnél.[3]

A sibyllicus irodalom eredete tehát az esséni vagy a therapeuta[4] hitközségekben kereshető; már pedig a therapeuták, az essének, a baptisták, a sibyllisták eszmevilága fölötte hasonló volt a keresztyénség eszmeköréhez, s az utóbbiakétól csakis Jézus személyének kultusa által különbözött. Később, kétségkivül, a zsidó sekták mind az egyházba olvadtak be. Hova tovább, csakis két zsidóosztályról lehetett beszélni: egyfelől a Törvényt szigoruan megtartó zsidót látjuk, a talmudistát, a kasuistát, egyszóval a farizeust; másfelől a laza zsidót, aki a judaismusból olyan természeti vallást csinál s abba

[1] *Carm. sib.* IV. 164.

[2] *Ibid.* IV. 165—166.

[3] Sz. Jakab és sz. Judás levelei mindamellett kissé ugyanily nemű grecitást mutatnak.

[4] V. Joseph. B. J. II., VIII. 12.

erényes pogányokat is fölvesz. A 80-ik év körül, főleg Egyptomban, még mindig voltak sekták, melyek ez álláspontra helyezkedtek annélkül, hogy Jézus mellé sorakoztak volna. Nemsokára eltűnnek ők is s a keresztyénegyház felveendi mindazokat, akik kiakarják magokat vonni a Törvény tulzó követelményei alól annélkül, hogy azért Ábrahám lelki családjához tartozni megszüntek volna.

A sibyllicus gyüjteményben a négyes számot viselő könyv nem egyedüli termék e nemben, melyet Domitián kora felmutat. Az a darab, mely bevezeti az egész gyüjteményt s amelyet Theophilos, Antiochia püspöke (a II. század végén) őrzött meg számunkra, nagyon hasonló a negyedik könyvhöz s azzal egyformán végződik:[1] «Tűzforgatag fog alázúdulni reátok; égő fáklyák fognak emészteni titeket mindörökké; azok azomban, akik imádni fogják az örökkévaló igaz Istent, örököseivé lesznek az életnek, ott élnek örökké a Paradicsom mosolygó kertjében, eszik az édes kenyeret, mely a csillagos égből hull alá.[2]» E töredék első pillanatra bizonyos kifejezésekben a keresztyénség nyomaira látszik mutatni; csakhogy hasonló kifejezéseket találunk Philonál is. A bölcsőkorát élő keresztyénségnek, a Jézus személyének tulajdonitott isteni szerepen kivül, oly kevés kiválóan sajátos vonása volt, hogy annak szigoru meghatározása, mi legyen keresztyéni és mi nem, olykor rendkivül finom kérdést képez.

A Sibyllicus Apocalypsiseknek egyik jellemző részlete az, hogy szerintök a világot világégés fogja megemészteni. Több bibliai szöveg vezetett ez eszméhez.[3] Mindamellett nem találjuk meg azt a János nevét viselő Apocalypsisben. Annak első nyomát a keresztyéneknél Péter második, és jóval később irt levelében találjuk meg.[4] A kérdéses hit tehát, ugylátszik, az alexandriai körben képződött s hinnünk szabad, hogy az részben a görög bölcsészettől ered; számos iskola, különösen a stoikusoké, vallotta elvként, hogy a világot tüz fogja fölemészteni.[5] Az esséniek ugyane nézetet fogadták el.[6] A Sibyllának tulajdonitott összes iratoknak[7] is e hit képezte alapját anynyira, hogy ezt az irodalmi ábrándot megtaláljuk a nyugtalan lelkek álmodozásaiban a jövőben is. — Itt és az ál-Histaspes irataiban akadtak arra a keresztyén hittudósok. E becsempészett

[1] *Carm. sib.* proaem. V. 81—87; h. ö. III. 60—61.

[2] V. Philo. *A törvény allegoriái* III. 59. §.; *Carm. sib.* VIII. 403. és köv.

[3] Deuter XXVII. 22. (Justin, *Apol.* I. 44, 60); Ezsaiás LXVI. 15.

[4] II. Petri III. 7, 12.

[5] *Ekpyrósis.* V. Cic. *Quaest. acad.* II. 37; Ovid. *Metam.* I. 256 s köv.; Seneca *Consol. ad Marciam* 26; *Quaest. nat.* II. 28; *De monarchia,* állitólag Justintól. 3.

[6] *Philosophumena* IX. 27; Josef B. J. II., VIII. 11.

[7] L. p. o. II. 194 s köv.; III. 72 s köv.; 82 és köv.; VII. 118 s köv., 141. és köv.; VIII. 203 s köv.; 217 s köv.; 337 s köv.

orakulumoknak tekintélye oly nagy volt, hogy azt naivul mennyei kijelentésnek tartották.[1] — A pogány tömeg képzeletében szintén ott kisértett az eféle rémület, melyet nem egy csaló aknázott ki egyaránt.[2]

Annianus, Avilius, Cerdon, Primus, akiket sz. Márk utódjaiként soroznak fel,[3] kétségkivül régi presbyteri voltak, akiknek nevei fennmaradtak és akikből püspököket csináltak, midőn már megállapitást nyert a tan, hogy a püspökség isteni intézmény, s hogy minden széknek megnem szakitott egymásutánt kell felmutatnia a méltóságban fel egész az apostolig, akit e méltóság alapitójának tartottak.[4] Bármiként legyen is, az alexandriai egyház kezdettől fogva élesen különálló jelleggel birhatott. Erősen zsidóellenes volt; az ő ölében születik majd meg tizennégy vagy tizenöt esztendő mulva a judaismusnak és a keresztyénségnek teljes szétválasztása mellett harczoló legerélyesebb manifestum is, a «Barnabás levele.» Egész más dologról lesz szó ötven év mulva, midőn ugyanott születik meg a gnosticismus, mely azt hirdeti, hogy a judaismus egy gonosz istennek a műve és Jézus lényeges missiója épen az volt, hogy megfoszsza trónjától Jehovát. — Alexandriának vagy, ha ugytetszik, Egyptomnak döntő szereplése a keresztyén theologia fejlődésében ekkor lép majd előtérbe tisztán és világosan. Egy új Krisztus fog feltünni; ugy hasonlitva arra, akit eddig megismertünk, mint Gallilea parábolai hasonlitanak az osirisi mythosokra vagy az Apis anyjának symbolismusára.

[1] V. Justin *Apol.* I. 20, 44; *Apol.* II. 7; Lactancius *De ira Dei* 23; *Div. Inst.* VII. 18.

[2] Julius Capitol. *Marc. Aurel.* 13.

[3] Euseb. H. E. II. 24; III. 14, 21; IV. 1, 4; *Constit. apost.* VII. 46.

[4] L. fent.

TIZEDIK FEJEZET.

A görög evangyéliomot javitják és kiegészitik (Máté.)

A Márkus evangyéliomában előforduló hibák és hiányok mindinkább boszantóbbakká váltak. Azok, kik ismerték Jézusnak gyönyörü beszédeit, amint azokat a syr-chaldeai iratok közölték, sajnálattal utaltak a Péter-féle hagyományból eredt elbeszélésnek szárazságára. Abban nemcsak Jézusnak legszebb prédikációi megkurtitva tétettek közzé, de Jézus életének már lényegesekül tekintett részei sem találtak helyet. A legelső keresztyén kornak régi eszméihez mindenkor hű Péter a gyermekkor elbeszéléseire, a geneológiákra nem sok súlyt fektetett. Már pedig a keresztyén képzelet főleg ez irányban volt tevékeny. Az uj elbeszéléseknek egész sora alakult meg; oly evangyéliomot óhajtottak, melyben a Márk evangyéliomának tartalmán felül mindaz benn legyen, amit Keletnek legjobb traditionistái tudtak vagy tudni véltek.

Ez volt eredete a mi szövegünknek, melyet «Máté szerintinek» nevezünk.[1] Ezen iratnak szerzője a Márk evangyéliomot vette alapul. Követi rendjét, alaptervét, jellemző kifejezéseit és pedig oly modorban, mely nem enged kételkednünk abban, hogy elődjének művét ne tartotta volna szem előtt, avagy azt emlékezet után ne ismerte volna. Tartalmuk a legkisebb részletekben egész oldalakon keresztül annyira összevág betüszerint, hogy olykor elfog a kisértés s bizonykodni szeretnétek amellett, hogy a szerző előtt Márknak egy kézirata feküdt.[2] Viszont bizonyos szóváltoztatások, számos áthelyezések,

[1] A keltet megközelitőleg határozza meg: 1. a XVI. 28, mely még a kiadás megjelenése idején is valót tartalmazott; 2. az *evtheős* (XXIV. 29—30), mely nem enged messzire távoznunk a judeai háborutól. (Has. össze Lukács XXI. 24). Az Evangyéliomnak általános prédikálása (XXIV. 14) mi pontos adatot sem nyujt.

[2] Igy az ó-testamentomi idézetekben a megegyezés feltünő. H. ö. Máté XV. 8. és Márk VII. 6; Máté XIX. 5. és Márk X. 7; Máté XXI. 13. és Márk XI. 17; Máté XXII. 32. és Márk XII. 26; Máté XXII. 44. és Márk. XII. 36;

bizonyos elhagyások, melyeknek indokát megmagyarázni lehetetlen, inkább azt a hitet erősitenék meg, hogy az iró emlékezet után dolgozott.[1] Mindez elenyésző sulylyal bir. A fő az, hogy a Máté nevét viselő szöveg a Márk szövegét, mint előzetesen meglévőt tételezi fel s azt csak kiegészíti. És pedig kétféle módon, egyfelől közzé iktatja azokat a hosszú beszédeket, melyek értékét képezték a héber evangyéliomoknak, azután ahhoz jóval ujabb alakulatu hagyományokat, a legenda fokozatos kifejlődéseinek gyümölcseiként csatol, melyeket a keresztyén öntudat már megbecsülhetlen értékünek tartott. Az utolsó kiadás egyébbiránt számtalan azonosságot mutat fel az irályban; ugyanazon kéznek a munkája látszik meg a gyüjteménybe került egymástól erősen elütő darabokon.[2]

Ez az egység azt a hitet kelti, hogy a Márktól elütő részeknél, az iró héber szöveg után dolgozott; ha egy fordítást használt volna, irály különbségeket vennénk rögtön észre az alap és a közbeszúrt részek között. Különben is a kor izlése inkább az átdolgozások, mint a tulajdonképeni fordítások felé hajlott.[3] Az ál-Mátéban előforduló bibliai idézetek a héber szövegnek (v. egy arameai targumnak) és a Septante fordításnak használatát tételezik fel egyaránt;[4] exegesisének egy része csak is a héber mellett bir értelemmel.[5]

Máté XXI. 42 és Márk XXII. 10—11; Máté XXVI. 31 és Márk XIV. 27; Máté XXIV. 15 és Márk XIII. 14. Annak megértésére, hogy e részek annyira összevágnak, ne feledjük el, hogy Jézus az araméai nyelvet beszélte s nem a görögöt.

[1] Többé-kevésbbé hasonló, de összezavart körülményekre alkalmazott szavaknak bizar összhangjai: *Apéngeilan,* Márk VI. 30. és Máté XIV. 12; *Exesté* és *Existanto* Márk III. 21; Máté XII. 23.

[2] L. Réville táblázatait, *Etudes crit. sur l'Evang. selon saint Matthieu* p. 2. s köv.

[3] Hogy a tényleges Máté nem egy héber eredetinek egyszerű fordítása, e mellett a bibliai idézeteknél a Septanténak használatán kivül, számtalan egyéb sajátosságok bizonyitanak; p. o. a sz. léleknek, mint atyának szerepeltetése, ellenkezőleg a héber nőnemű *ruah*-hal (v. Héb. evangy. Hilg. p. 16, 23—24; l. p. 185) másfelől a tolmácsolás hüsége, az általános értelmet illetőleg ellenmondásokat eredményez, melyeket a szerző nem tüntetett el. A leggyakrabban a *logiának* alárendeli Márkot; amazok képezik főtárgyát. De Papias tanusitja, hogy igen különböző *logia* fordítások forogtak közkézen. (Eus. H. E. III. XXXIX. 16). A Máté V. 37 vers. *logion*-ját, ugylátszik helytelenül forditotta le az első evangy. szerzője. V. Jak. V. 12; Justin *Apol.* I. 16; *(Homél pseudoclem).* III. 55; Alex. Kelem. *Strom.* VII. 11.

[4] Máté I. 21, 23 (héber és Sept.); II. 6. (héber és Sept.); II. 15. (héber); II. 18. (héber és Sept.); II. 23 (héber); IV. 15—16. (héb. és Sept.); VIII. 17. (héb.); XII. 17—21. (héber és Sept.); XIII. 35. (héber és Sept.); XXI. 5. (héb.) XXIII. 35 (Sept.); XXVII. 9—10. (héb. és Sept.); XXVII. 43. (héb. és Sept.) A történeti elbeszélésekben, midőn szerző Márkot másolja, szintén az ő idézeteit kölcsönzi át.

[5] *Nasóraios Kléthésetai* (II. 23) Ezsaiásból XI. 1; LX. 21.

A szerző Jézus nagy beszédeinek közbeszurásában igen egyszerüen jár el, akár, mert azokat erkölcsi tételek gyüjteményeiből vette, melyek az evangyélmi hagyománynak bizonyos perczében létezhettek, akár mert azokat a héber evangyéliomból szelte ki egészben. E beszédek, mint hosszura nyuló zárjelek, iktatvák be általa Márkus elbeszélésébe,[1] melyen e czélból széles vágásokat ejt. A legfőbb beszéd, a hegyi beszéd, nyilván egymással összefüggéstelen részekből van szerkesztve, melyeket ugy füztek együvé mesterségesen. A XXIII. részben megtaláljuk az összes szemrehányásokat, melyeket Jézus külömböző alkalommal a hagyomány szerint a fariseusok ellen használt. A XIII. részben olvasható hét példázatot Jézus bizonyára nem mondta el egy napon egymás után.[2] Szabadjon egy bizalmas hasonlattal élnünk, mely egyedül adja vissza gondolatunkat. Az első evangyéliom kiadása előtt léteztek beszéd és parabola kötegek, melyekben Jézusnak beszédei tisztán külső elvek szerint osztályozvák.[3] Az első evangyéliomnak szerzője már készen találta e kötegeket és azokat ugy iktatta be a Márk szövegébe, mely neki vázlatul szolgált, amint csomagolva voltak, anélkül, hogy az őket lazán összefüző szálat elszakitotta volna. Márkusnak szövege, bármennyire röviden közölte is a beszédeket, itt ott tartalmazott oly beszéd részeket is, melyeket az uj szerző a logia gyüjteményből vett át egészben. Innen az ismétlések. Az uj szerző, a leggyakrabban keveset törődik ez ismétlésekkel;[4] másutt elhagyások, áthelyezések és bizonyos irályi ügyességek révén kerüli ki azokat.

A régi Márkus előtt ismeretlenül maradt hagyományoknak beiktatása ál-Máténál még erőszakosabb eljárás utján megy végbe. Birtokában nehány csodákat vagy gyógyitásokat tartalmazó elbeszélésnek, melyeknek a Markusban már közölt elbeszéltekkel való azonosságát nem veszi észre, a szerző inkább két izben beszéltet, mintsem fontosaknak tartott tényeket elhagyjon. Mindenekelőtt teljes kiván lenni és nem okoz neki mi nyugtalanságot sem az, hogy a külömböző eredetü vonások efféle csoportositásában ellenmondásokba esik s elbeszélését zavarttá teszi. Innen ama körülmények, melyek

[1] H. ö. Márk I. 21, 22; Máté V. 2-el; VII. 28-al; Márk X. 31—32, Máté XIX. 30-al; XX. 17-el; Márk XI. 33; XII. 1. Máté XXI. 28—33-al (Luk. XX. 7—9.) A Márk III. részében (h. ö. Máté IX. 37-től kezdve) foglalt apostoli utasitásoknak közzészurása nem kevésbbé érezhető.

[2] Jegyezd meg az 52 vers formuláját.

[3] A XIII. részben, a parabolicus forma; a XXIII. részben a (fariseusi) tárgy hason mivolta a XVIII. r. *init.* a kisdedek szerepeltetése.

[4] H. ö. Máté X. 38—39. és XVI. 24—25, Márk VIII. 34—35-el; Máté V. 29—20. és XVIII. 8—9, Márk IX. 43—47-el; Máté V. 31—32. és XIX. 8—9. Márk X. 11-el; Máté XXIII. 11. és XX. 16., Márk X. 43-al; Máté X. 22. és XXIV. 9—13; Márk XIII. 13-al.

ott, ahol bevezetvék, homályosak, s melyeket csakis a művet tovább olvasva értünk meg,[1] innen azok az utalások bizonyos eseményekre, melyekről a történeti részben mi sincs mondva.[2] Innen ama sajátos kettősségek, melyek jellemzik az első evangyéliomot; két vaknak kétszeri meggyógyitása;[3] egy ördöngős némának kétszeri meggyógyitása;[4] a kenyérnek két izbeni sokszorositása;[5] egy csodás jelnek kétszeri kérése;[6] két támadás a botrány ellen;[7] két itélet az elválás ellen.[8] Innen van talán a páros modor az elbeszélésben, mely a kettős látás hatását kelti: a jerikói két vak és más két vak;[9] a gergésai két ördöngös;[10] Jánosnak két tanitványa;[11] Jézusnak két tanitványa;[12] két testvér.[13] A harmonisticus exegesis terén ez teremtette meg annak szokásos hajtásait, a szóbőséget, a nehézkességet. Másfelől egészen friss bemetszést veszünk észre, szemzést, melyből a toldás rügyezik ki. Igy Péternek csodája (Máté XIV. 28—31.) ez az elbeszélés, mely Márkusban nincs meg, oly módon van beszurva Márk VI. 50. és 51. verse közé, hogy a szurás helyén tátongó seb maradt. Ugyanigy vagyunk a Statérról szóló csodával,[14] Judással, aki önmagára mutat s akihez Jézus kérdést intéz,[15] Jézussal, amint megdorgálja Pétert, midőn az kardját használta, Judás öngyilkosságával, Pilátus nejének álmával stb. Selejtezzük ki e vonásokat, a Jézus-legenda későbbi fejlődéseinek e gyümölcseit, s a Márkus szövege marad vissza.

Igy lépett be az evangyelmi szövegbe egész sora a legendáknak, melyeket Márkusnál nem találunk: a geneologia (I, 1—17), a természetfölötti születés (I, 18—25), a magusok látogatása (II, 1—12), az egyptomi futás (II, 13—15), a bethlehemi mészárlás (II, 16—18), a vizeken járó Péter (XIV, 28—31), Péter prerogativái (XVI, 17—19), a hal gyomrában talált pénzdarab csodája (XVII. 24—27), Isten or-

[1] Igy Máté X. 1. kevéssé természetes az apostolok meghivatása előtt; ellenben Márk III. 14; VI. 7. logicus. H. ö. Máté X. 25; XII. 24 s köv.

[2] Máté X. 25; XI. 21; XXIII. 37.

[3] Máté IX. 27—30; XX. 29—34.

[4] Máté IX. 32—34; XII. 22—24.

[5] Máté XIV. 13—21; XV. 32—39.

[6] Máté XII. 38—42; XVI. 1—4.

[7] Máté V. 29—30; XVIII. 8—9.

[8] Máté V. 32; XIX. 9.

[9] Máté IX. 27; XX. 30; v. Márk. X. 46—53; Luk. XVIII. 35—43.

[10] Máté VIII. 28; v. Márk. V. 1—10.

[11] Máté XI. 2.

[12] Máté XXI. 1.

[13] Máté IV. 18. V. *düo plousioi* Naz. evangy. Hilg. p. 16. 30—31. s. H. ö. ugyane dolgot a *Schah namehben.* Siawusch episodját. Mohl II. préf. p. VII. VIII. (uj kiad.)

[14] Máté XVII. 24, 27; beiktatva Márknál IX. 33.

[15] H. ö. Máté XXVI. 24—26, 49—50, Márk XIV. 21—22-el, 45—46-al.

ságának heréltjei (XIX, 11—12), Jerusalem felbuzdulása, midőn Jézus oda bevonul (XXI, 10—11), a jerusalemi csodák és a gyermekek diadalmi kiáltása (XXI, 14—16), különféle legendai vonások Judásról, különösen öngyilkossága (XXVI, 25—30; XXVII, 3—10), a kardnak a hüvelybe parancsolása (XXVI, 52—53), Pilátus nejének közbenjárása (XXVII, 19), Pilátus, amint kezeit mossa s a zsidó nép, amint az egész felelősséget a Jézus halála miatt magára veszi (XXVII, 25), a templom főkárpitjának kettészakadása, a földrengés, a szentek, akik Jézus halálának perczében feltámadnak (XXVII, 51—53), a sir mellé állitott őrség és a katonák megvesztegetése (XXVII, 62—66; XXVIII, 11—15). Mind e részekben az idézetek a Septante szerint történnek.[1] A szerző, saját használatára csupán a görög fordítással élt; de midőn a héber evangyéliomot fordította, az eredetinek exegesiséhez alkalmazkodott, mely gyakran teljesen hibás volt a Septantéban.

A csodás alkalmazásában bizonyos verseny, fokozottabb és szembeszökőbb előszeretet a csodák iránt, azon czélzat, hogy az egyház, mint már szervezett és fegyelmezett testület állittassék oda, egyre növekedő ellenszenv a zsidók iránt, mondották tollba e toldások legnagyobb részét. Mondottuk már, hogy egy dogmának izmosodásában vannak pillanatok, midőn a napok századokkal érnek fel. Halála után egy hétre már tág legendával birt Jézus; a vonások tulnyomó része, melyeket felsorolunk, még életében, előre meg volt irva.[2]

A zsidó agada megalkotásában döntő eszközeinek egyikét a bibliai szövegekből vont analogiák képezik. Ez eljárás az emlékezet világában jelentkező hézagok egész sorát volt hivatva kitölteni. A legellentétesebb hirek keringtek például Judásnak halála felől.[3] Csakhamar egy változat vált uralkodóvá; prototypusul Achitophel, aki elárulta Dávidot, szolgált.[4] Elfogadták, hogy Judás is felakasztotta magát, mint amaz. A harmincz ezüspénzt, azon tényét, hogy azokat a templomba vetette, valamint a Fazekas rétjének a szerepeltetését Zakariásból vettek,[5] s készen állott az egész elbeszélés.

A kis történeteknek és közbeszurásoknak egy másik bő forrását képezte az apologeticus czélzat. Már is ellennézetek ütötték fel fejöket a Jézus messianitása ellen is; azokra felelni kellett. Keresztelő János, mondották a hitetlenek, nem hitt benne; a városok, ahol csodákat tett, nem tértek át; a nemzet bölcsei és tudósai nem törődtek vele; ördögöket a Belzebub által üzött csupán; égi jeleket

[1] L. főleg Máté IV. 4, 6, 7, 10; XVIII. 16; XXI. 16.
[2] *Jézus élete* p. 250 s köv.
[3] L. *Jézus élete* p. 453 s köv.
[4] H. ö. II. Sám. XVII. 23 (görög ford.) és Máté XXVII. 5.
[5] Zakar. XI. 12—13.

igért, melyek el nem következtek. Minderre megtudtak felelni.[1] Hizelegtek a tömeg demokraticus ösztöneinek. Jézust nem a nemzet vetette vissza, mondották a keresztyének; a felsőbb, mindig egoista körök voltak azok, akik nem akartak hallani felőle. Az egyszerü emberek lelkesedtek érte; az előljárók cselhez folyamodtak, hogy elfoghassák; mert féltek a néptől.[2] «A kormánynak a vétke» ime egy magyarázat, melyet minden időben könnyen elfogadtak.

Jézusnak születése és feltámadása vég nélküli ellenvetéseket keltettek az alacsony lelkületüeknél, s a rosszul előkészitett szivekben. A feltámadást senkisem látta; a zsidók azt vitatták, hogy a holttestet Jézusnak barátjai elvitték Galileába. Erre az örök meséjével feleltek, akiknek a zsidók pénzt adtak volna, csakhogy azt mondják, miként a tanitványok vitték el a testet.[3] A születésre vonatkozólag két egymással ellentétes nézet kapott lábra; de minthogy a keresztyén öntudat igényeinek mind a kettő megfelelt, azokat jól rosszul összeegyeztették egymással. Egy felől ugy kellett lenni, hogy Jézus a Dávid ágyából származzék,[4] másfelől nem akarták, hogy Jézus fogantatása ép ugy történt légyen, mint más emberé. Nem volt természetes, hogy az, aki nem élt ugy mint a többi emberek, ugy szülessék, mint a többiek. Dávid családi fajának oly alakot kellett nyerni, melyben Józsefet a Dávid törzséhez tartozónak tünteti fel a geneologia. József atyja volt Jézusnak,[5] hogy tehát Jézust Dáviddal hozzák kapcsolatba, nem kellett egyebet tenni, mint azzal Józsefet kötni össze. Ez azomban a természetfölötti fogantatás feltételében nem volt kielégitő, mert e hypothesis mellett Józsefnek és állitólagos elődjeinek a Jézus születésében mi részök sem volt. Máriát kellett tehát a királyi családdal összeköttetésbe hozni; már pedig az első században mi kisérlet sem történt ez irányban[6] kétségkivül azért,

[1] Máté XI, 7—30; XII, 25—37, 39—45.

[2] Máté IX. 34; XII. 14—15; XIV. 35; XV. 1; 30 — XVI. 1; XX. 2—3; XXI. 14—15; XXVI. 1; XXVII. 20.

[3] Máté XXVII. 62—66; XXVIII. 11—15.

[4] Róm. I. 3, *Apoc.* V. 5; *Csel.* II. 30. V. Jerus. Talmud *Sanhedrin* 43a.

[5] Lukáts (III. 23) enyhit a nehézségen az *ő hós enomiseto*-jával. Cérintos és Carpocrates e kérdésben tökéletesen logikusan gondolkoztak. Epiph. haer. XXX. 14. Lehet, a Máté I. része 16 versének szövege pontosabb volt a Cérintos és Carpocrat által használt nazarén evangyéliomban. L. Hilgenfeld. p. 15, 19.

[6] A Luk. I. 27. és II. 4. maguk is ellentétes nézetre vallanak. A logika a II. században foglalta el ujra jogait, akkor alkották meg vagy legalább feltették Máriának leszármazását Dávid törzséből. Jakab Protevang. c. 10. (p. 19. Tisch.), Mária szület. evang. c. 1. (p. 106.) sz. Justin. *Diál.* 23, 43, 45, 100, 101, 102. *Apol.* I. 32; Irén. III. XXI. 5; Tertullián *Adv. Marc.* III. 17, 20; IV. 1, 7, 19; V. 8; *Adv. jud.* 9; *De Carne Christi* 22. (Hilgenf. *Krit. Untersuch. über die Evang. Justin* stb. p. 100, 101, 140. és köv. 156. és köv.)

mert a geneologiák már elkészültek, mielőtt Jézusnak a két nem szabályszerü egyesülésén kivül álló születést tulajdonitottak volna komolyan, és mielőtt Józseftől realis atyai jogait elvitatták. A héber evangyéliom, legalább ebben az időben, mindig József és Mária fiának hagyta meg Jézust;[1] a szent Lélek ezen evangyéliom szerint Jézus-Messiásra nézve (az ember-Jézustól különböző személyiség[2]) nem apa, hanem anya volt.[3] A Máté nevét viselő evangyéliom ellenben egy teljesen ellenmondó nézetben állapodik meg. Jézus nála Dávidnak fia József által, aki nem atyja. A szerző e zavarból tulzó naivitás révén bontakozik ki.[4] Egy angyal jelenik meg, hogy eloszlassa az aggodalmakat, melyeket Józsefnek ily rendkivüli esetben éreznie joga volt.

A geneologia, melyet a Máté nevét viselő evangyéliomban olvasunk, bizonyára nem az evangyéliom szerzőjének a műve. Ő azt egy korábbi iratból vette. Valjon a héber evangyéliomban szintén ugyanaz volt-e felvéve? Legalább is kétes.[5] Szyriának zsidó keresztyénei között egy tekintélyes töredék mindig oly szöveget használt, ahol eféle geneologiák nem szerepeltek; de bizonyos nazarén kéziratokban már szintén igen korán ott szerepel bevezető részül egy sépher toledoth.[6] A Máté-féle geneologia menete héber; a tulajdonnevek átiratai nem a Septuantéból valók.[7] Láttuk másfelől,[8] hogy a geneologiákat valószinüleg a Jézus rokonai készitették, akik Batanéában laktak és héberül beszéltek. Annyi bizonyos, hogy e geneologiák feldolgozása nem történt egységesen, sem valami nagy eredetiséggel, mert két egymástól elütő rendszer maradt reánk olyan, melyek Józsefet a Dávid-féle családi leszármazásnak legutolsó ismert tagjával hozzák kapcsolatba. Nem lehetetlen, hogy József atyjának és nagy atyjának a neve ismeretes volt.[9] Ezt leszámitva Zorobabeltől Józsefig, minden csak ugy csinálódott. Minthogy a fogság óta a bibliai iratok nem közöltek többé chronologiát, a szerző a tartamot a valóságnál rövidebbnek vélte s abban igen kevés fokozatot

[1] Epiph. haer. XXX. 14. Az összes ebionita secták ezt az evangyeliomot fogadták el, már pedig a sectáknak legalább egy része tagadta Jézus születésének természetfölötti voltát.

[2] L. fent.

[3] *Hé métér mou to hagion pneuma.* Hilgenf. p. 15. (22 s.), 16. (15 s köv. sor) 20, 23.

[4] Máté I. 16, 18, 25.

[5] Lásd fent. Epiph. haer. XXVIII. 5; XXIX. 9; XXX. 3, 6, 14.

[6] *Biblos geneseós.*

[7] *Boés* és nem *Boós.*

[8] Fent Jul. Afric. Euseb. H. E. I. 7.

[9] Mindazáltal ez kevéssé valószinű, mert Lukácsban, az eltérés már József atyjánál kezdődik.

vett fel.[1] Zorobabeltől Dávidig a Paralipoménakat használta fel nem minden pontatlanság vagy emlékezeti bizarságok nélkül.[2] A Genesisben, Ruth könyvében, a Krónikák könyvében találjuk meg a törzsfonalat Dávidig. A Mátéban olvasható geneologia szerzőjének egy különös aggályoskodására mutat az, hogy a Jézusig menő leszármazási táblában kivételes privilégium révén avagy erővel[3] négy bünös, hűtelen s oly viseletü asszonyt nevez meg, akiket a Fariseus nagyon is kifogásolhatott, Thamart, Rahabot, Ruthot és Bethsabét.[4] Felhivás volt ez a bünösökhöz: ne essenek kétségbe, előbb-utóbb a kiválasztott családba fognak bejutni ők is. Máté geneologiája Jézusnak ősei között még Judeának királyait, Dávidnak utódjait is felsorolja Salamonnal kezdve; de csakhamar nem fognak súlyt fektetni e geneologiára, melyet a világi dicsőség fénye övezett és Jézust Dáviddal egyik, kevésbé ismert fia, Náthán révén és egy a judeai királyok leszármazási vonalával párhuzamos vonal révén fogják összeköttetésbe hozni.

Elvégre a természetfölötti fogamzás oly fontosságra emelkedett, hogy a Jézus atyjának és vérbeli elődeinek kérdése másodrangú kérdéssé törpült. Följogositva hitték magokat Ezsaiásnak egy a Septante által helytelenül forditott[5] részletéből következtetni arra, hogy a Messiás szűztől született. A szent Lélek, Istennek Lelke csinált mindent.[6] József, tényleg igen idős lehetett már, midőn Jézus született.[7] Mária pedig, aki második neje lehetett, igen fiatal.[8] Ez ellentét könnyüvé tette a csodát. A legenda ennélkül is létrejött volna; mindamellett, minthogy a mythos azon emberek közepette öltött alakot, akik Jézusnak családját ismerték, egy öreg férjre és egy fiatal feleségre vonatkozó körülmény nem volt közömbös. A

[1] Lukács ezt felhasználja. Általában Lukács geneologiája alaposabb. Ugylátszik, hogy a Máté geneologiájának kijavitása volt a czél, alaposabb kutatás alapján. Euseb az eltéréseknek oly magyarázatát adja, mely éppen arra vall, hogy e geneologiák mesterségesek voltak. *Quaestiones ad Steph.* 3.

[2] A tizennégy (Máté 1, 17) nemzetség csak ugy tartható fenn, ha erőszakot követünk el Judea királyainak történetén. A curetoni syr szövegnek idevonatkozó javitása egészben apologeticus.

[3] Ez történt Rahabra vonatkozólag.

[4] A zsinagóga viszont, amennyire csak lehetséges volt, kitörölni igyekezett a Bibliából minden emléket, mely ez asszonyokra s különösen az idegenekkel kötött házasságokra vonatkozott. Geiger, *Urschrift und Ueberzetzungen der Bibel* p. 361 s köv. L. Mischna *Megilla* 4. és a tosiftát e részletről.

[5] Ezsaiás VII. 14.

[6] Az *ex oudenos thnétoú* generatiokról lásd Philo, *De cherubim* 12. §. s k.

[7] L. *Jézus élete* p. 74. és a függelék e kötet végén.

[8] A korbeli különbségek mellett kötött házasságokat nem tekintik oly helyteleneknek a Keleten, mint nálunk.

héber történetben gyakori vonás az isteni hatalmat léptetni fel még gyönge eszközök által is. Igy ad azután a nagy embereknek öreg avagy hosszu ideig magtalan szülőket. Sámuel legendája nemzette a Keresztelő Jánosét,[1] a Jézusét, a Máriáét is.[2] Mindez viszont, a rosszakarók részéről ellenvetéseknek adott helyet. A keresztyénség ellenei által feltalált otromba mese, mely Jézus születését Pantheros katonával kötött botrányos viszonynyal hozta kapcsolatba,[3] a keresztyén elbeszélésből eredt; — elbeszélésből, mely egy születésnek boszantó képét rajzolta a képzelet elé, melynél az apának csupán látszólagos szerep jutott. A mese csakis a II. században bontakozott ki tisztán, mindamellett a zsidók, ugylátszik, már az I. századtól kezdve rosszakaratulag törvénytelennek tüntették fel Jézusnak születését. Lehet, e részben azzal a fittogtatással érvelhettek épen, mely a Jézus toledothjait feltüntető könyvnek élén oly nevekkel huzakodott elő, mint Thamar, Rahab, Bethsabé, s kihagyta Sárát, Rebekát, Liát.

A gyermekkorra vonatkozó elbeszélések, melyekről Márk teljesen hallgat, Mátéban a mágusok epizódjára, a Heródes üldözésére és a kisdedek felkonczolására szoritkoznak. Mindez syr eredetű lehet; a gyülöletes szerep, melyet Heródes játszik, kétségkivül Jézus rokonainak a találmánya, akik Batáneába menekültek. E kicsiny kör volt ugylátszik a Heródes elleni becstelen rágalmaknak a forrása. Az atyjának becstelen származására vonatkozó mese, melynek Josephus és damascusi Miklós[4] ellentmondanak, ugylátszik, szintén innen eredt.[5] Az összes keresztyén sérelmeknek kiszemelt bűnbakja Heródes. Ami a veszélyeket illeti, melyeknek gyermekkorában Jézus állitólag kitéve volt, ez utánzata a Mózes gyermekkorának, akit a király szintén megakart ölni és aki idegen földre menekülni kényszerült. Ugyanaz történt Jézussal, mint a többi nagy emberekkel. Gyermekkorukról azon egyszerü okból, mert egy gyermeknél sohasem lehet előre meglátni a jövendő nagyságot, semmit sem tudunk; e hézagot utólag szerkesztett eseményekkel töltjük ki. A képzelet különben is előszeretettel rajzolja elé magának azt, hogy a gondviselésszerü emberek

[1] Luk. I.

[2] *A Mária szület. evangy.* Tischend. p. 106. A középkorban még fölebb mentek. L. *Hist. litt. de la Fr.* XVIII. p. 834.

[3] *Acta Pilati* II. 2; Cels. Originesnél *Contra Cels.* 1, 28, 34. Jer. Talm. *Schabbath* XIV. 4; *Aboda zara* II. 2; Midrasch, *Koh.* X. 5; Epiphan. haer. LXXVIII. 7. Sz. Damasc. János *De fide orthod.* IV. 15.

[4] Jos. *Ant.* XIV. 1, 3; B. J. I. VI. 2. V. Prédikátor X. 16. A könyv Herodes idejéből való talán.

[5] Jul. Afric. Eusebnél H. E. I., VI. 2, 3; VII. 11, 12. Macarius Magnes XI., f. p. 77. Páris 1876. (Eusebiusból, v. Africanusból vagy Africanustól független forrásból meritvék) és Justin *Dial.* 52.

veszélyek között, a menynek különös oltalma alatt nőttek nagyra.[1] Egy népies elbeszélés, mely Augustus születéséről szól,[2] és Heródesnek különféle kegyetlenségei[3] képezhették eredetét a bethlehemi kisdedek felkonczolását tárgyazó legendának.

Márkusnál, az ő kiválóan naiv szövegében találunk bizar, érdes s oly részleteket, melyeket kimagyarázni alig tudunk s amelyek ellenvetést keltenek fel. Máté ily esetben vagy elhagy, avagy szelidit. Hasonlitsuk össze például Márkus III. 31—35. verseit Máté XII. 46—50 verseivel. A második szerzőnél nem talált helyet az a gondolat, hogy Jézusnak rokonai őrültnek tartják őt és megakarják kötözni. Márkus VI. 5-nek megdöbbentő naivitását: «ott (Názáretben) semmi csodát nem mivelhetet» stb. Máté XIII, 58 verse szeliditi, midőn azt mondja: «És nem tőn ott sok csodát.»[4] Márkusnak sajátszerü paradoxonját:[5] «Bizony mondom nektek, nincsen neki, aki ha elhagy házát, testvért, nővért, anyát, apát, gyermekeket, szántóföldet én érettem és az evangyéliomért, száz annyit nem venne, innentől kezdve, házakat, testvéreket, nővéreket, anyákat, gyermekeket, szántóföldeket, háboruságokkal egybe és a jövendő világon örök életet» igy adja vissza Máté:[6] «És valaki elhagy hazát, testvért, nővért, atyát, anyát, gyermekeket, szántóföldet az én nevemért, sokszorosan fogja azt megkapni és örökölni fogja az örök életet.» Azon indok helyébe, mely az asszonyokat a sirhoz vezette[7] és világosan mutatja, hogy azok nem vártak feltámadást, Máténál[8] egy jelentéktelen kifejezés lép. Az irástudó, aki Jézustól a főparancsolatot kérdezi, ezt Márkusnál jó indulattal teszi. A többi két evangyéliomban azért, hogy Jézust kisértetbe ejtse. Az idők változtak; az irástudóról nem lehetett többé föltenni, hogy tettét ne vezesse rosszakarat. Azon episod, ahol a gazdag fiatal ember Jézust e czimmel illeti «jó mester» s ahol Jézus e szavakkal felel; «Egyedül Isten a jó» később botrányosnak tünt fel; Máté a jelenetet kevésbé bosszantó modorban adja vissza. A modort, melylyel a tanitványokat itéli meg Márkus-

[1] Lásd *Zoroaster életét* ford. Anquetil-Duperron, gondoljunk Cyrusra, Romulusra stb.

[2] Sueton, *Aug.* 94. Julius Marathus után.

[3] *Jézus élete* p. 252, 2 jegyz.

[4] H. ö. még Márk XIII. 12. Máté XVI. 4-el (V. XII. 40); Márk IX. 12—13, Máté XVII. 11—12-el; Márk XIII. 32, Máté XXIV. 36-al; (a későbbi közbeszúrt *oude ho hyos* elhagyásával); Márk XIV. 11, Máté XXVI. 41. (a homályos *apechei* elmarad); Márk XV. 34, Máté XXVII. 46-al (félreértés helyreigazitása); Márk XIII. 14, Máté XXIV. 15-el; Márk XIV. 49, Máté XVI. 56-al.

[5] Márk X. 29, 30.

[6] Máté XIX. 29.

[7] *Hina elthousai aleipsósin auton.* Márk XVI. 1.

[8] *Theórésai ton taphon.*

nál,[1] szintén szelidíti Máté. Végre ez utóbbi nehány fonákságot is elkövet, csakhogy pathétikus hatást érjen el; igy az elitéltek bora, melynek alkalmazása emberies és jó akaratu volt,[2] nála a kegyetlenség kieszelt eszközévé fajul, hogy ezzel egy jövendölés igazoltassék.

Márkusnak élénk hirtelen átmenetei szintén elmaradtak; az uj evangyéliom sorrendje tágabb, megfelelőbb, idealisabb. A csodálatos vonások megsokszorozódnak; de a csodálatos, mintegy elfogadhatóbb alakot ölt. A csodák elbeszélése könnyedesebb;[3] bizonyos szertekalandozások elhagyattak.[4] A thaumaturgicus materialismus, természetes eszközöknek alkalmazása a csodatevésnél, e Márkusnál jellemző vonások, teljesen vagy majdnem egészen eltüntek Mátéból. A Márk evangyéliomával hasonlitva össze a Mátéról nevezett evangyéliomot, az utóbbi az izlés és a tapintat javulására mutat.[5] Többféle pontatlanság nyert helyesbitést,[6] esthetikailag gyönge vagy kimagyarázhatlan sajátszerüségek eltüntek vagy felvilágositást nyertek.[7] Márkot a Máté kivonatozójának tekintették gyakran. Ennek az ellenkezője az igaz; pusztán a beszédeknek hozzáadása teszi a kivonat terjedelmét tekintélyesebbé, mint az eredetié. Hasonlitsuk csak össze a gergesai ördöngősről, a capharnahumi bénultról, a Jaire leányáról, a vérfolyásos nőről, a nehézkóros gyermekről szólló elbeszéléseket[8] s megfogunk győződni arról, hogy, amit mondunk, helyes. Sőt Máté gyakran egy jelenetbe fűz körülményeket, melyek Márkusnál két

[1] Márk IV. 13, 40; VI. 52; VIII. 17 s köv.; IX. 6, 32; X. 32. XIV. 40.

[2] H. ö. Márk XV. 23, Máté XXVII. 34-el. Luk. XXIII. 36—37. ugyane hibába esik.

[3] Márknál (III. 10) Jézus «sok beteget» gyógyit, Máténál (XII. 15) «minden beteget».

[4] H. ö. Máté VIII. 18—27, Márk IV. 35—40-el; Máté VIII. 28—34, Márk V. 1—20-al; Máté IX. 2 s köv., Márk II. 3—4-el; Máté IX. 20 s köv., Márk V. 25—26-al; Máté IX. 23 s köv., Márk V. 40—43-al; Máté IX. 27—31, Márk VIII. 22—26-al; Máté IX. 32—33, Márk VII. 32—37-el (v. Máté XII. 22); Máté XV. 28, Márk VII. 30-al, Máté XVII. 14—18, Márk IX. 16—29-el; Máté XX. 29 s köv., Márk X. 46-al.

[5] Máté XXVI. 18. összehas. Márk XIV. 13—15-el.

[6] H. ö. Máté XIX. 16—24 és a megfelelő részt Márk X. 17-ben. Luk. XVIII. 18-ban és a héber evangyeliomban (Hilg. p. 16—17). Az evés iránti előitélet (Márk III. 20, V. 43, VI. 31) eltünt. A ványoló (Márk IX. 2) szintén.

[7] H. ö. Márk II. 26. és Máté XII. 4.

[8] Márk XI. 13 s köv.; Máté XXI. 19 s köv.; Luk. (XIII. 6 s köv.) tovább megy; erkölcsi alapra fekteti a fügefáról szóló egész történetet, e valóban elragadó parabolát. A néma démon kiüzéseket tárgyazó különleges eljárás (Márk IX. 29) általánosul (Máté XVII. 20.)

[9] H. ö. Máté XII. 15—16. és Márk III. 7—12; Máté XV. 34. és Márk VIII. 57; Máté XIII. 58. és Márk VI. 5.

episodot képeznek.[1] Nehány elbeszélés, melyek első pillanatra ugy tünnek fel, mint sajátjai, a valóságban nem egyekek, mint Márkus hosszas elbeszéléseinek meztelenitett és szegényebb köntösbe öltöztetett utánzatai.[2]

Főleg a pauperismusra vonatkozólag találunk a Máté szövegében bizonyos aggodalmaskodó és nyugtalankodó vonást. A mennyei boldogságok élére a szegénységet helyezte merészen Jézus. «Boldogok a szegények» volt valószinüleg a legelső mondat, melyet isteni szája kiejtett, midőn hivatásának öntudatára ébredt. Jézusnak legtöbb kijelentése, (mint az mindannyiszor előfordul, ha a gondolatnak eleven formát akarunk adni) félreértésre adott okot; a tiszta ébionim felforgató következményeket vontak le abból. Ami evangyéliomunk szerzője a tulzások megelőzése végett egy szót tesz ahhoz. A közönséges értelemben vett «szegényekből» nála «lelki szegények» lesznek[3] vagyis az istenfélő izraeliták, akik alázatos szerepet játszanak a világban és amely czim büszkén van oda vetve a nap hatalmasai elé. Egy más boldogságban azok, «akik éheznek,» az igazságot éhezik nála.[4]

A reflexiónak tehát észrevehető nyomát találjuk Mátéban; a hátsó gondolatoknak egész sorával, azon czélzattal, hogy bizonyos ellenvetéseket egyensulyozzon, a simbolicus igényekre irányuló tulzással találkozunk művében.[5] A pusztában lefolyt kisértésnek elbeszélése szerves egészet nyert és megváltoztatta physionomiáját,[6] a Passió pár gyönyörű vonással bővült.[7] Jézus «Egyházáról» mint már szervezett s a Péter tekintélyén felépült intézményről beszél.[8] A keresztelésnek formulája kitágult és a mostani theologiának mind a három sacramentális kifejezését megtaláljuk abban, az Atyát a

[1] H. ö. Máté IX. 18., Márk IV. 23—25-el; Máté XII. 46, Márk III. 21, 31-el; Máté XVIII. 1, Márk II. 33—34-el; Máté XXI. 18—19, Márk XI. 12—14 és 20-al.

[2] H. ö. Máté IX. 27—31, Márk VIII. 22—26-al; Máté IX. 32—33., Márk VII. 32—37-el.

[3] Máté V. 3. H. ö. Luk. (VI. 20), aki ebben a *logia* kezdetleges szövegéhez hű maradt. Az igazat megvalva, a *ptőchos* csupán közepesen adja vissza az *ebion* szó árnyalatát, ez utóbbi vallási eszmét, jámbor, majdnem mysticus tekintetet tételez fel.

[4] Máté V. 6. H. ö. Luk. VI. 21. *Eiké* Máté V. 22. szintén enyhités, de későbbi s a másolóktól ered.

[5] H. ö. a Jézus kereszteléséről szóló egyszerü s mezetlen elbeszélését Márk I. 11—12, mely gazdagon himezve jelenik meg Mátéban III. 15, s az ébionita evangyéliomban (Epiph. haer· XXX. 13).

[6] Márk I. 12—13.

[7] Máté XXVI. 50, 52.

[8] Máté XVI. 18; XVIII. 17. A többi evangyeliomok sohasem ejtetik ki Jézussal e szót: *Ekklésia.*

Fiut, a Szent-Lelket.[1] A Szent-Háromságról szóló dogmának éltető magja ott van letéve tehát a szent lap egyik sorában s termékenynyé leszen. Jézusnak tulajdonitott s a judeai háboruval s az idők végével kapcsolatos beszédek erőteljesebb és nem elmosódottabb és pontosabb alakban jelennek meg.[2] Látni fogjuk nemsokára, mint fejti ki egész szónoki képességét Lukács abban, hogy a világ végére, mely bekövetkezni nem akart, vonatkozó vakmerő állitások kellemetlen hatását gyöngitse.

[1] Máté XXVIII. 19.

[2] XXIV. 14. 29 *(evtheós)* 30; H. ö. Luk. XXI. 9, 21.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Az evangyéliom szépségeinek titka.

Ami az új evangyéliomban mindenek fölött észlelhető, ez az óriási haladás irodalmi tekintetben. Általános hatása olyan, mint a tündérpalotának, mely ragyogó kövekből épült. Az elmosódó kapocs az átmenetekben és a chronologicus összefűzések ezt az isteni compilatiót egy gyermek szájából folyó elbeszélésnek könnyed menetében mutatják be. «Azon órában», «Azon időben», «Azon napon», történt pedig, hogy és több más formula, melyek mind a pontosság köpenyébe burkoltan lépnek fel, és nem azok, mintegy álomképet lebegtetik az elbeszélést a menny és a föld között. Az időbeli határozatlanság mellett,[1] az evangyélmi elbeszélés a valóságot csak mintegy megérinti. Egy légies szellem, kit megilletünk, átölelünk, de aki sohasem érinti meg lábával az út kavicsát, beszél hozzánk, bájol el minket. Sohasem kérdezzük magunktól: tudja-e azt, amit nekünk elbeszél. Ő nem kételkedik semmiben, és nem tud semmit. Ugyanazon varázs ez, mint a nő érvelésében rejlő, mely mosolyt csal ajkainkra és megigéz. Ugyanaz ez az az irodalomban, ami a festészetben Corregionak egy gyermeke vagy a Raphael tizenhat éves szűzeinek egyike.

A nyelv hasontermészetű és tárgyára tökéletesen illik. A héber elbeszélésnek gyermekies és világos menete, a héber példabeszédeknek finom és kitünő máza lett, valódi erőfeszités révén, átpalántálva egy hellen dialektusba, mely grammaticai formák tekintetében elég helyes ugyan, de a régi csiszolt mondatszerkezetet teljesen tönkre teszi. Megjegyezték, hogy az evangyéliomok a legelső munka, melyet közönséges görög nyelven megirtak. A régi görögösség tényleg a modern nyelvek analiticus értelmében módosultan jelenik meg bennök. A hellenista nem állhatja meg, hogy a nyelvet laposnak és erőtlennek ne találja; de mesterműve a népies irodalomnak s bizo-

[1] Ugyanez áll a helyi meghatározásokról is. *Én tais polesin autón.* Máté XI. 1.

nyos értelemben a legrégibb népies könyv, melyet megirtak. E szervezetéből kizökkent nyelvnek másfelől megvan az az előnye, hogy varázsát a különböző kiadásokban is megtartja ugyannyira, hogy eféle iratnál a forditás majdnem annyit ér, mint az eredeti.

E formai naivitás ne kápráztasson el. Az igazság szavának a Keleti előtt nincs meg ugyanazon értelme, mint előttünk. A Keleti megkapó őszinteséggel s a szemtanu hangján beszél el dolgokat, melyeket nem látott s amelyekről mi bizonyosat sem tud. Az egyptomi kivonulásra vonatkozó képzeleti elbeszélések, melyeket az israelita családokban a Paska ünnep előestéjén lehet hallani, nem ámitanak el senkit és nem bájolják el azokat, akik hallgatják. A szini jelenetekhez, melyekkel az Ali családjából kikerült vértanukat ünneplik Perzsiában, minden évben csatolnak valami ujat, hogy az áldozatokat érdekesebbekké és a gyilkosokat gyülöletesebbekké tegyék. Egész szenvedélylyel csüngnek ez episodokon, pedig csupán a képzelet munkája valamennyi. A keleti a g a d á n a k sajátsága: mélyen meginditani azokat, akik a legjobban tudják, hogy az egész csupán képzeleti. Az ő dicsősége, hogy egy oly mesterművet teremtett, mely elámitotta az egész világot és hogy a hiszékeny nyugat a műfaj törvényeit nem ismerve, tanubizonyiték által megerősitett valóságnak vette elbeszélését oly tényeknek, melyeket szem sohasem láthatott.

A l o g i a, a h a d i t h műfajnak sajátsága: nagyitani mindig. Mahomed halála után azon szavaknak sorozata, melyeket «a padon ülő személyek» neki tulajdonitanak, megszámlálhatlanná növekedett. Ugyanigy történt ez Jézusnál is. Az elragadó példázatokhoz, melyeket valóban elmondott és a melylyekkel messzire maga mögött hagyta el Buddhát is, más egyéb mondatokat csatoltak ugyanazon irályban, s ezeket azután az eredetiektől megkülömböztetni igen nehéz. A kor eszméit a leghivebben fejezte ki ama két bámulatraméltó parabola az Istennek országáról, ahol a keresztyénség ez arany korának összes ártatlan vetélkedései hagyták hátra nyomaikat. Nehány tagra sértőleg hatott alacsony minősége azoknak, akik az egyházba beléptek; Pál apostol egyházainak két szárnyra nyitott kapui botránynak tüntek fel előttük; válogatást, előzetes vizsgálatot, czensurát óhajtottak volna. A schammaiták is azt akarták, hogy a zsidó tanulmányhoz csakis művelt, szerény, jó családból való és gazdag embereket bocsássanak.[1] Az ez irányban felmerült nehézségekre a menyegzői lakodalmat szerző ember példázatával feleltek, aki, minthogy a lakadalomba hivatalosak el nem jöttek, arra a sántákat, a csavargókat, a koldusokat hivja meg,[2] — avagy a halászról szóló példázattal, aki

[1] *Aboth de-rabbi Nathan* II. f. vége.
[2] Máté XXII. 1—10; Luk. XIV. 15—24.

halakat fogdos össze jókat, haszontalanokat, s azokat együtt válogatja ki.[1] A kiváló állás, melyet Pál, Jézusnak régi ellenei, az evangyéliumi munkára későnérkeztek, elfoglaltak, az első napoknak hivei között zugolódást keltett. Ez adhatott okot a példázatra az utolsó órában szegődött munkásokról, akiket ép ugy fizettek, mint azokat, akik egész napon át dolgoztak. — Jézusnak e mondása: «Vannak elsők, akik utolsók lesznek, és utolsók, akik elsők lesznek»,[2] szintén erre vezethető vissza. A szőllőnek ura a napnak külömböző óráiban kimegy, hogy szőllőjéhez munkásokat gyüjtsön. Mindenkit felfogad, akit talál és este a legutóljára jött munkásokat, akik csupán egy órát dolgoztak, ép ugy fizeti, mint azokat, akik munkával töltötték el az egész napot.[3] A két keresztyén nemzedéknek harcza lép itt nyilván előtérbe. Midőn az áttértek szomorkodva mondogathatták egymásnak, hogy a helyek betöltvék s nekik csakis másodrangu hely jutott, e szép példázattal álltak elő, melyből az folyt, hogy nincs mit irigyelniök elődeiktől.

A konkolyról szóló parabóla a maga módja szerint szintén az Isten országának e kevert alakzatát jelentette, melyben a Sátán maga is vethet el nehány magot. A mustármag jövendőbeli nagyságát fejezte ki; a kovász erjedő erejét; az elrejtett kincs, és a gyöngy, amely miatt mindenen túl adunk, az ő megbecsülhetlen értékét; a gyalom, a jövőben veszélyekkel elegyült sikerét. «Az elsők lesznek az utolsók», «sokan vannak a meghivottak, kevesen a választottak,»[4] ily elveket szerettek hangoztatni egyre. A Jézusra való várakozás élénk és erőtől duzzadó hasonlatokat sugalmazott. A tolvajnak, aki eljön, mikor nem is várják, a villámnak, mely rögtön meglátszik nyugaton, mihelyt fölcsillant keleten, a fügefának, melynek fiatal hajtásai a nyár beálltát jelzik, képeivel teltek meg a lelkek. Szájról-szájra adták egymásnak tova a bájos példázatot az eszes és őrült szűzekről,[5] a naivitásnak, a művészetnek, a szellemnek, a finom izlésnek e mesterművét. Mindnyájan a vőlegényt várják; de, minthogy késik, mindnyájan elszunnyadnak. És ime, éjfélkor felharsan a kiáltás: «Imhol jön! Imhol jön!» Az eszes szűzek, akik olajat hoztak magokkal kis üvegekben, gyorsan meggyujtják lámpásaikat; de a kis meggondolatlanok zavartan maradnak cserben. A lakodalmas házban nem kapnak helyet.

Nem akarjuk azt mondani, hogy e pompás darabok nem a

[1] Máté XIII. 47—50.

[2] Máté XIX. 30; XX. 16; Márk X. 31; Luk. XIII. 30. E példabeszéd kissé elütő értelemmel forgott közszájon a messianista zsidók között.

[3] Máté XX. 1—16.

[4] Máté XX. 16; XXII. 14.

[5] Máté XXV. 1 s köv.

Jézustól valók. A keresztyénség eredetének történetében a fő nehézség, megkülömböztetni az evangyéliomokban egyfelől azt, ami Jézustól ered, másfelől azt, melyet az ő szelleme sugalmazott csupán. Minthogy Jézus mit sem irt, az evangyéliomoknak szerkesztői pedig össze-vissza hagyták reánk az ő eredeti beszédeit és azokat, melyeket neki tulajdonitottak, nincs oly eléggé finom kritika, mely ily esetben biztos izléssel haladhatna előre. Jézusnak élete és az evangyéliomok szerkesztésének története két oly tárgy, melyek oly mértékben hatják át egymást, hogy az elválasztó határokat közöttük nyitva kell hagynunk, még ha másnak ellentmondani is látszanak. A valóságban ez ellenmondás alig jár következménynyel. Az evangyéliomnak valódi teremtője Jézus, Jézus alkotott meg mindent, még azt is, amit ugy tulajdonitanak neki; az ő legendája és ő maga elválaszthatlanok. Annyira azonosult eszméjével, hogy eszméje lett saját magának, absorbeálta őt, élettörténetét olyanná gyurta át, a milyennek kellett lennie. Ugyanaz fordult elő nála, amit a theologusok «a szólásnemek communicatiójának» neveznek. Ugyanazon benső érintkezés forog fenn e történet első és utolsó előtti könyve között. Ha ez hiba, ugy ez a tárgy természetéből folyó hiba, s mi azt hittük, hogy az igazságnak hódolunk, ha azt kikerülni nem igen igyekeztünk. Ami, minden körülmények között, megragad, ez az elbeszéléseknek eredeti physionomiája. Bármely időpontra essék is megjelenésök, valódi galileai virágok azok, melyek a legelső napokban nyiltak ki az isteni ábrándozó balzsamos léptei alatt.

A mi evangyéliomunkban olvasható[1] apostoli utasitások bizonyos tekintetben a Pál mintájára formált eszményi apostoltól származhatnak. A nagy evangyéliomi utazó élete mély nyomokat hagyott hátra. Többen az apostolok közül már vértanuságot szenvedtek azért, hogy Jézusnak tanait vitték el a népek közé.[2] A keresztyén hitterjesztő az ő képzeletök világában királyok előtt, a legmagasabb méltóságok előtt jelenik meg és hirdeti Krisztust.[3] Ez apostoli ékesszólásnak a legelső elve a beszédre való el nem készülés. A Szent-Lélek fogja majd annak idején sugalmazni a missionáriust abban, a mit mondania kell. Útjára nem visz magával csomagot, pénzt, még pénzes zacskót sem, nincs váltani való öltözete, még botja sincs.[4] A munkás megkeresi az ő mindennapi kenyerét. Ha az apostoli követ valamely házba lép, minden feszély nélkül ott maradhat, eszik és iszik mindenből, a mit neki nyujtanak anélkül, hogy viszonzásul egyebet adni lenne köteles, mint üdvözlést és köszöntést. Ez egészen

[1] Máté X. 5—42; és IX. 37—38.
[2] Máté XXII. 6.
[3] H. ő. római Kelemen levelét 5 fej.
[4] Jegyezd meg a Márk VI. 8-nak tulzását Máté X. 10-ben, Luk. IX. 3-ban.

a Pál elve;[1] de ő ez elvet csupán azokkal szemben alkalmazta, akikről teljesen biztos volt, mint például a Philippibeli asszonyokkal szemben. Miként Pálnak, az apostoli utazónak veszélyekkel kell megküzdenie az uton, de isteni kéz őrködik fölötte; kigyókkal játszik, a méreg nem hat reá.[2] Jutalma a világnak gyülölete, az üldözés leszen . . . . A hagyományos szólam mindig tulozva adja vissza a kezdetleges vonást. Ez némileg mnémotechnikai szükségesség, mert az emlékezet jobban tartja meg az erősen kiélesitett és hyperbolicus szavakat, mint a kimért nézeteket. Jézus sokkal mélyebb ismerője volt a lelkeknek, hogy sem ne tudta volna, miként azokat megnyerni és a járom alatt tartani legjobban szigorral és követelménnyel lehet. Mi mindamellett nem hisszük, hogy valaha elment volna azon tulzásokig, melyeket neki tulajdonitanak[3] s a komor tűz, mely az apostoli utasitásokat lelkesiti, a Pál lázas hevületeinek visszfényeként tünik fel előttünk.

A Máté nevét viselő evangyéliom szerzője nem foglal el határozott álláspontot az egyházat ketté osztó nagy kérdésekben. Ő se nem kizárólagos zsidó Jakab szerint, sem laza zsidó a Pál módjára.[4] Érzi annak szükségét, hogy az egyházat Péterhez fűzze és az utóbbinak előjogai mellett tör lándzsát.[5] Másfelől a rosszakaratnak bizonyos árnyalatai hatják át sorait a Jézus családja és az első keresztyén nemzedék dölyfe ellen.[6] Igy a feltámadt Jézus megjelenéseiről szóló elbeszélésben[7] nem szerepelteti Jakabot, kit Pálnak tanitványai nyilt ellenségnek tartottak. Az ellentétes tanok nála egyaránt elfogadható érvekre találhattak. Olykor ugyanazon szellemben beszél a hitről, mint Pál.[8] A szerző átveszi a hagyományból a mondásokat, a parábolákat, a csodákat, a döntvényeket ellentétes értelemben is, csak épületesek legyenek, anélkül, hogy azokat összeegyeztetné. Itt Israel evangyéliomositásáról van szó,[9] ott a világéról.[10] A Kanaán nemzetiségü asz-

[1] L. *Pál apostol* p. 148, 220, 448; Az *Antikrisztus* p. 19.

[2] Márk XVI. 18. toldását. E két vonás mintha Pálnak maltai kalandjára és Barsabbas Józsefnek, Fülöp leányai által Papiásnak elbeszélt csodájára utalnának. Eus. H. E. III. XXXIX. 9. Luk. IX. 19.

[3] L. *Jézus élete* p. 320.

[4] A szorosan törvényes zsidó nézetre nézve l.: V. 17—20; VII. 6; X. 5—6; XXIV. 20; Pál apostol nézetére vallanak: III. 9; VIII. 10—12; IX. 13, 16—17; XI. 13; XII. 1—13; XV. 11, 16—20, 24; XIX. 8; XX. 1—16; XXI. 43; XXII. 37—40, 43; XXIII. 23; XXIV. 14; XXVIII. 19.

[5] Máté XVI. 18—19.

[6] L. fent.

[7] H. ö. I. Cor. XV. 7. és fent.

[8] Máté VIII. 10, 13; IX. 2, 22; XV. 28.

[9] Máté X. 5, 6, 23.

[10] Máté XXIII. 38; XXVIII. 19.

szony története[1], aki eleinte kemény szavakkal találkozik, majd meghallgatást nyer s mely történet eleje azon czélból iratott, hogy kimutassa, miként Jézus egyedül Izrael házához nyert küldetést, egy pogánynő lángoló hitével végződik.[2] A kapharnaumi[3] százados kiváló kegyelemmel és jóindulattal találkozik. A nemzet törvényes fejei ellentétesebben gondolkoztak a Messiásról, mint a pogányok, p. o. a magusok, Pilatus s az utóbbinak a neje. A zsidó nép önmaga mondja ki saját fejére az átkot.[4] Az Isten országának lakodalmas pompájában nem vesz részt, pedig az számára készül; az útmentéről összeszedett emberek (a pogányok) ülnek helyére.[5] E formula «Megmondatott a régieknek . . . . , én pedig ezt mondom» . . . . . egyre ott lebeg Jézusnak ajkain[6] Azon kör, melyhez a szerző fordul, az áttért zsidóknak a köre. Az át nem tért zsidók ellen irányuló polémia sokat foglalkoztatja őt. A prófétai szövegekből[7] vett idézetek, valamint bizonyos körülményeknek felhordozása, a támadás jellegét hordják magukon, melyet a hivek az orthodox többség részéről szenvedtek, de különösen azon fő ellenvetésben gyökeredznek, hogy a nemzet hivatalos képviselői a Jézus messiási küldetésében hinni nem akartak.

Szent Máténak evangyéliuma, mint majdnem minden keresett termék, némileg kettős öntudatnak a műve. A szerző egyszerre zsidó is és keresztyén is; az ő új hite nem ölte meg a régit és semmit sem vont le költészetéből. Két dolgot szeret egy időben. A néző élvezettel szemléli a vihar nélküli harczot. Elragadó helyzet ez, mely még megállapodásra miben sem jutott! Kitünő művészeti átmenet, nagyszerü pillanat, melynél a lelkiismeret ama harczmező, ahol az ellentétes pártok birokra kelnek, anélkül, hogy ő maga megingana! Habár az állitólagos Máté harmadik személyben, mint idegenekről beszél a zsidókról,[8] az ő szelleme, apologetikája, messianismusa, exegesise, jámborsága tetőtől talpig zsidó. Jerusalem előtte «a szent város», «a szent hely».[9] A missiók az ő szemében a Tizenkettőnek öröksége; nem veszi közéjök társul Pál apostolt és az utóbbit bizonyára nem ruházza fel különös küldetéssel, bár az apostoli utasitá-

[1] Máté XV. 21, 28.

[2] Máté XV. 24—28; Márk. VII. 27. itt nem oly érdes, mint Máté XV. 24, 26.

[3] Máté VIII. 5—10.

[4] Máté XXVII. 24, 25.

[5] Máté XXII. 1—10.

[6] Máté V. 21, 27, 33.

[7] *Hina pléoóthé*, kedvelt formulája.

[8] Máté XXVIII. 15. Ez a negyedik evangyéliom rendszere.

[9] Máté IV. 5; XXIV. 15; XXVII. 53.

sok, aminőknek ő irja, nem egy vonást tartalmaznak a pogányok apostolának életéből. Fariseusok iránt táplált ellenszenve nem akadályozza őt abban, hogy a judaismus előtt megne hajoljon. A keresztyénség nála még olyan, mint a nyiló virág, mely még a fakadó bimbónak szirmait hordja magán.

És ebben feküdt egyik ereje. A kiegyeztető műveknek legkiválóbb ügyessége már, hogy egyben tagadnak és állitanak, hogy az őskor bölcsének Ama tanquam osurus elvét gyakorolják. Pál elnyomja teljesen a judaismust, sőt magát az egész vallást, hogy helyökbe a Jézust tegye. Az evangyéliomok haboznak és egy jóval finomabb félárnyékban maradnak vissza. Helyettesiti-e valjon a Törvényt? Igen és nem. Jézus lerontja és betölti azt. A szombatot eltörli és megtartja. A zsidó szertartásokat végzi s betartásukat nem kivánja. Minden vallásujjitásnak e szabályt kell tartania szem előtt. Az embereket nem mentjük fel egy lehetetlenné vált teher viselése alól, csupán ugy, hogy azt saját vállainkra helyezzük át minden fentartás és enyhités nélkül. Az ellenmondás ott van mindenütt. A Talmud midőn egyazon vonalon egymást teljesen kizárt nézeteket idéz, e formulával végzi «És mind e nézetek az életnek beszéde.» A Kanaáni asszonyról szóló történet hű képe a keresztyénségnek e perczben. Az asszony könyörög. «Én az Israel házának elveszett juhaihoz jöttem csupán» — feleli neki Jézus. Az asszony felé lép és térdre borul előtte: «Nem helyes elvenni a kenyeret a fiaktól s a kutyáknak vetni oda». — Ugy vagyon Uram; de a kölykök megeszik a morzsalékokat, melyek uroknak asztaláról lehullanak. — Ó asszony, nagy a te hited; legyen meg a te kivánságod szerint.»[1] Az áttért pogány diadalmaskodik alázatossága s azon feltétel révén, hogy eltüri rideg fogadtatását egy aristocratiának, mely hizelgést, udvarlást vár mindenkitől.

Ilyen lelki állapot, megvallva az igazat, nem adott helyet csupán egyetlen gyűlöletnek, a fariseus, a hivatalos zsidó iránti gyűlöletnek. A fariseus, vagy helyesebben mondva a hypocrita (mert e szó helytelen értelmet nyert, mint nálunk a «jezsuita» czimmel illetünk számtalan embert, aki nem is tagja a Loyola által alapitott társaságnak) fővétkes számba ment, aki mindenben ellenáll Jézusnak. Ami evangyéliumunk egyetlen-egy, éllel teli támadásba csoportositja minama beszédeket, melyeket több alkalommal mondott el a fariseusok ellen Jézus.[2] A szerző e darabot bizonyára valamely megelőző gyüjteményből vette, mely a közönséges kerettől elütött. Jézus ugy van oda állitva, mint aki számtalanszor megfordult Jerusalemben; a fa-

[1] Máté XV. 21—28. V. Márk VII. 24—30. nem oly éles.
[2] Máté XXIII. R. egészen.

riseusokra váró büntetés megvan jósolva oly modorban, mely a judeai felkelés előtti időre vezet vissza bennünket.[1]

Mindebből egy oly evangyéliom állott elő, mely szépség tekintetében végtelenül messze hagyja el maga mögött a Márkét, de a melynek történeti becse sokkal kisebb. A Jézus életére vonatkozó eredeti okmány, ami a tényeket illeti, mindenkor Márk. Az ál Máté által a Márkéhoz csatolt elbeszélések pusztán legendák; a Márk elbeszéléseihez fűzött módositások egyenesen arra szolgálnak, hogy bizonyos akadályokat takarjanak el. A Márkuson kivül más forrásból meritett elemeknek hasonulását a legdurvábban viszi keresztül a szerző; a megemésztés, ha szabad e kifejezést használnom, még nem ment végbe; a darabok megtartották egész alakjokat sértetlenül s reájok lehet ismerni. E tekintetben Lukács már jóval tökéletesebb munkát fog végezni. Máté művének a legfőbb becsét azomban Jézusnak beszédei képezik, melyeket kiváló hűséggel őrizett meg s valószinüleg azon rendben, amint azokat elein megirták.

És ez a legpontosabb élettörténettel is felért, ugy hogy Máté evangyélioma a keresztyénségnek legfontosabb könyve, a legfontosabb könyv, melyet valaha megirtak. Az uj Bibliában nem ok nélkül jutott az a legelső helyre.[2] Valamely nagy embernek biographiája egy része művének. Szent Lajos az emberiség öntudatában nem állana azon a helyen, melyet elfoglal, Joinville nélkül. Spinozának Colerus által megirt élete a legszebb műve Spinozának. Epictet majdnem mindent Arriennek köszönhet, Sokrartes Plátónak és Xenophonnak. Jézust magát részben az evangyéliom alkotta meg. Ez értelemben az evangyéliomoknak kiadása, Jézusnak személyes működése után, a legfőbb ténye a keresztyénség eredetéről szóló történetnek s hozzá teszem az emberiség történetének. A világ napi olvasmánya oly könyv, ahol a pap mindig hátrányban van, ahol a világi emberek mind Tartüffok, ahol a laikus méltóságok mint bünösök szerepelnek, ahol a gazdagokat mind elitélik. E könyvet, mely a legforradalmibb és a legveszélyesebb, aminő könyv csak lehet, a katholikus egyház okosan mellőzte, de mégsem tudta keresztül vinni, hogy meg ne hozza gyümölcseit. Rosszakaratu szellemökkel a papság iránt, gunyolódó hangjukkal az üres szigor iránt, elnéző fellépésükkel a hanyag, de jó szivü ember iránt, az evangyéliomok állandó rémképe a hypocritának. Az evangyéliumi ember ellensége volt a pedans theologiának, a hierarchikus gőgnek, az egyházi szellemnek, aminőnek azt a századok megalkották. A közép kor máglyára küldte őt. Szent Máté huszonharmadik részének hatalmas tá-

[1] Az egész beszéd, főleg a 2, 3, 5, 15, 16, 18, 21, 23, 27, 29, 34. versek azt tételezik fel, mintha a nemzet szervezete még érintetlen lenne.

[2] Iren. III. 1, 1.

madása a fariseusok ellen még napjainkban is véres satira azok ellen, akik a Jézus nevével takaródznak s akiket Jézus, ha ujra megjelennék, korbácscsal kergetne ki a világból.

A sz. Máté nevét viselő evangyéliomot hol irták? Minden arra mutat, hogy megirása Syriában történt oly zsidó kör számára, mely csupán görögül tudott, de volt némi fogalma a héberről.[1] A szerző a héberül megirt eredeti evangyéliomokat használja fel; már pedig nem bizonyos, hogy az evangyélmi szövegek héber eredetijei Syriából kerültek volna ki. Öt vagy hat esetben kicsiny, Jézus által használt arameai phrásisokat találunk Márkusnál; ál Máté valamennyit mellőzi, egyetlenegynek kivételével. Ami evangyéliomunknak sajátos hagyományai galileai eredetüek. Szerinte Jézus megjelenései mind Galileában játszódtak le.[2] Legelső olvasóinak, ugy látszik syriaiaknak kellett lenniök. Nála a szokásoknak kimagyarázatára és ama topographicus jegyzetekre, melyeket Márk felmutat, nem találunk. Viszont oly vonásokra bukkanunk művében, melyek Róma teljes mellőzésével a keletre nézve jelentősek.[3] Feltehető tehát, hogy evangyéliomunk akkor jelent meg, midőn Márkusnak Rómában megirt evangyélioma megérkezett a keletre. Egy görög evangyéliomot értékes dolognak tarthattak; de a Márkusében található hézagok mindenkit meglephettek; azt tehát kiegészitették. Az evangyéliom, mely a toldások után létre jött, csak hosszabb idő mulva érkezhetett viszsza Rómába. Innen van az, hogy Lukács 95 körül nem ismerte azt e városban.

Innen magyarázható meg az is, hogy az új irat értékének emelése érdekében és hogy a Márk nevével egy még magasabb nevet állitsanak szembe, a kérdéses szöveg szerzőjeként Máté apostolt nevezték meg. Máté zsidó — keresztyén apostol volt, aki a Jakabéhoz hasonló askéta életet élt, hust nem evett, csupán főzelékkel és fagyökerekkel élt.[4] Mint volt publicanusról, aki megszokta az irást, gondolhatták talán, hogy inkább, mint bárki más, gondolt arra, hogy megörökitse a tényeket, melyeknek, mint vélték, szemtanuja volt. Bizonyos, hogy nem Máté irta a művet, mely nevét viseli. Az apostol már régen meghalt, midőn az evangyéliomot megirták és különben is a mű határozottan visszautasit eféle szerzőt.[5] Könyv sohasem

[1] Máté I. 23; XV. 5. (h. ö. Márk VII. 11); XVII. 46. *Sóseiu apo tón amartión.* (Máté 1, 21) a legkevésbbé héber.

[2] Máté XVIII. 16. és köv.

[3] H. ö. Máté III. 5. és Márk I. 5; Máté IV. 25. és Márk III. 7—8; Máté XIX. 1. és Márk X. 1. Lásd a palestinai vonást a Haceldama felől XXVII. 8.

[4] Alex. Kelem. *Paedag.* II. 1.

[5] H. ö. főleg Máté IX. 9; X. 3; Márk II. 14; III. 18. Luk. V. 27; VI. 15; *Csel.* I. 13. Az első evangyéliom kiadója a Máté nevét Levinek, Alpheus

volt még oly kevéssé szemtanu. Ha ez evangyéliomnak a szerzője egy apostol vala, miként találhatnánk akkor abban oly hiányos vázlatot a Jézus nyilvános életéből? Lehet, a héber evangyéliom, amelylyel a szerző kiegészitette Márkot, viselte a Máté nevét.[1] Lehet a logia gyüjtemény élén állott e név. Minthogy az új evangyéliom jellemző vonását épen e logia képezték, e logiák mellett kezeskedő apostoli nevet tarthatták meg talán azon munka szerzőjének a megjelölésére, mely munka értékét e toldások képezték.[2] Mindez kétséges. Papiás[3] tényleg a Máté művének gondolta; de ötven vagy hatvan esztendő után már nem rendelkezett oly eszközökkel, melyek mellett e bonyolult kérdést megfejthette volna.

Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a Máténak tulajdonitott mű nem birt azzal a tekintélylyel, melyet nála neve után feltételezni lehetett volna s hogy azt nem tekintették véglegesnek. Számtalan hasonló kisérlet merült fel, melyek nem maradtak reánk.[4] Egy apostoli név sem volt elégséges arra, hogy ajánló levélként szolgáljon e nemben.[5] Lukács, aki nem volt apostol és akit nemsokára abban fogunk látni serénykedni, hogy oly evangyéliomot irjon meg, amelyik a többit mind egybefoglalja és fölöslegessé tegye, a Máté nevét viselő evangyéliomnak létezéséről minden valószinüség szerint, mit sem tudott.

fiának nevével cserélte fel, (L. *Jézus élete* p. 166, 167. jegyzet) tehát a szerző nem volt Máté apostol. Az ebionita evangyéliom (Epiph. XXX. 13) elfogadta, hogy az első evangyéliomnak mostani szövege Máténak a műve volt, csakhogy ez már ujabb tekintély s értéknélküli. L. fent.

[1] L. fent.

[2] E szó *Kata* ilyesmire mutatna. De az csupán a kezességre mutat, mely alá a könyvet helyezték. E czimek *Kata toús dódeka Apostoloús, kath Hebraioús, kat'Aigyptíous,* bizonyitanak e mellett.

[3] Eusebnél H. E. III. XXXIX. 16. Kimutattuk fent, hogy a mi szövegünk az, melyről Papias beszél.

[4] *Polloi* Lukács I. 1—2. Máté nincs e *polloi* között (lásd alább p. 257 s köv.) Márk igen. Lukács határozottan megkülömbözteti az evangyélmi kiadókat, a kiknek egyike sem volt apostol, az *autoptai* és *hypéretai toú logoú*-kat, a kiktől a *polloi* vették a *paradosis*-t.

[5] A Barnabásról nevezett levélnek szerzője (4. R. 7. stb.), mely irat ugylátszik 97. körül kelt, főleg a Máte evangyéliomát idézi. Mindamellett Jézusnak szavaival közelebb áll Lukácshoz, mint Mátéhoz (19 R.) Az ő feltámadása és menybemenetele (15. R.) a harmadik evangyéliommal egyezik meg. Van egy pár Jézusi szava, mely az ő sajátja (6. R.) A II. Petri szerzője (1, 21.) szintén Mátét használja.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

A Flavius család keresztyénei. Flavius Josephus.

A caesarismus fölött lebegő végzetes törvény beteljesedett. A törvényes király a korral egyre javul a trónon, a Caesár pedig jól kezdi és rosszul végzi. Domitiannál minden év a gonosz szenvedélyek haladását jelentette. Kárhozatos gonoszság lakozott mindig az egész emberben; az atyja és bátyja iránt tanusitott hálátlanságban volt valami iszonyatos; mindamellett uralkodásának kezdete nem vallott rosz uralkodóra.[1] A komor féltékenység, melyet minden érdemmel szemben érzett, a kitanult ravaszság, a sötét álnokság, mely vérében volt, csak fokozatosan fejlődött ki benne. Tiberius igen kegyetlen ember, de bizonyos bölcsészeti dühhel teli az emberiség ellen, aminek megvolt a maga nagyszerüsége s ami nem akadályozta meg őt abban, hogy bizonyos tekintetben korának legintelligensebb embere legyen. Caligula komor bohócz, grotesk és rettenetes egyaránt, de mulattató s kevésbbé veszedelmes azokra nézve, akik nem tartoztak környezetéhez. A sátáni irónia megtestesülésének azon uralma alatt, mely Néronak nevezte magát, bizonyos megdöbbenés tartotta a világ lelkét bizonytalanságban; öntudatával birtak annak, hogy még eddig elő nem fordult válság előtt, a jónak és a rossznak döntő harcza előtt állanak. Halála után mindenki fellélegzett; a rosz bilincsre veretett, a századnak romlottsága mintha megenyhült volna. Elgondolhatjuk immár azt a rémületet, mely minden tiszteletre méltó lelket megszállott, midőn a Fenevad ujra feltünt,[2] midőn reájöttek, hogy a birodalom minden jó emberének feláldozása azzal végződött, hogy a világot egy oly fejedelemnek szolgáltatta ki, aki jobban rászolgált az undorra, mint ama szörnyek, akiket a multnak emlékei közé száműzve gondoltak.

Domitián valószinüleg a leggonoszabb ember, aki valaha csak létezett.[3] Commodus gyülöletesebb, mert egy bámulatra méltó atyá-

[1] Sueton *Dom.* 3, 8, 9; Dio Cass. Entróp és Aurelius Victor.

[2] *Subnero, portio Neronis, Nero calvus.* Tertull. *Apoll.* 5; Juvenál IV. 38.

[3] Sueton *Dom.*; Dio Cass. LXVII. Tacit. *Agricola* 45 stb.; ifj. Plinius *Traj. Panég.*, Philostrates *Apollonius élete* VII. és VIII.

nak a fia, de Commodus némileg ostoba ficzkó, Domitián értelmes, öntudatosan gonosz. Nálla az őrültség nem vesztett erejéből, az ő feje tökéletesen józan, hideg és tiszta. Komoly és logikus politikus. Képzelőtehetséggel nem birt és ha életének egy korszakában az irodalommal is foglalkozott, s elég jó verseket csinált, ezt tisztán negélyezésből tevé, hogy ugy tünjék fel, mintha egyéb mi sem érdekelné,[1] de csakhamar felhagyott s nem gondolt többé vele.[2] Nem szerette a művészeteket; a zene nem volt reá hatással;[3] melancholikus véralkata egyedül a magányban talált örömet. Órákon keresztül látták őt fel s alá járni egyedül; ilyenkor biztosra vették már, hogy valami gonoszat eszelt ki. Kegyetlen a tulzásig; majdnem mindig mosolygott, mielőtt tőre lesujtott. Az alacsony származás érzett ki minden tettéből. Az Augustus családjához tartozó, dicsőséget szomjazó s arra irigy caesárok gonoszak, gyakran képtelenek, ritkán közönségesek. Domitián nyárs polgárias a bünben, hasznot huz belőle. Nem lévén gazdag, mindenből pénzt csinál, az adót a véksőkig fokozza.[4] Sötét arcza sohasem ismerte Caligulának őrült mosolyát. Néro, ez az irodalmi zsarnok, aki mindig azzal foglalkozott, hogy megszerettesse és bámultassa magát a világgal, ismerte a vidám tréfát s ő maga is élt vele s az sohasem fajult bohózatossá, nevetségessé sohasem vált, minden ize tragicus volt.[5] Erkölcsei nem jobbak, mint az Agrippina fiának erkölcsei; de a becstelenséget zárkózó egoismussal kapcsolta össze, a kegyetlenségnek bizonyos hypocrita negélyezésével, a szigoru censor modorával (sanctistimus censor)[6] aki egyre ürügyet keres arra, hogy ártatlanokat veszejtsen el.[7] A rideg erénynek abban a hangjában, melyet hizelgői, Martiál, Stácius, Quintilián vesznek fel, midőn uj életre óhajtják kelteni «az istennek megváltója s az erkölcsök ujjá alapitója» czimet, melyre ő legtöbbet adott, van valami kinos. Hiusága nem ment annyira, mint a Néroé, akivel az annyi siralmas meggondolatlanságot követtetett el és sokkal naivabb is volt. Diadalaiban, állitólagos győzelmeiben, hazug hizelgéssel telt emlékeiben, összpontositott consulatusságában van valami undoritó, valami, ami a Néro tizennyolcz koszorujánál és periodicus ünnepi felvonulásainál jóval bosszantóbb.

[1] Tacit. *Hist.* IV. 86; Sueton *Dom.* 2. Plin. *Hist. nat.* praef. Quintilián IV. praef. X. 1. 6; Valerius Flaccus 1, 12.

[2] Sueton, *Dom.* 20.

[3] Philostr. *Apoll.* VII. 2.

[4] Sueton, *Dom.* 12.

[5] Philostr. *Apoll. élete* VII. 12.

[6] Quintill. *Inst.* IV. praef. Martial VI. 2, 4, 7; VIII. 80; IX. 7, 104; Stacius *Silves.* III., IV. 74; IV., III. 213; Suet. *Dom.* 7. A *censor* czimet ott találjuk a legtöbb Domitian-féle feliratokon és czimeken. (Orelli 766, 768. sz.; Cohen I. 387 s köv.)

[7] Dio Cass. LXVII. 8.

Az eddig átélt többi zsarnokságok sokkal kisebb észszerüséggel léptek fel. Emez rendszeres, óvatos s szervezett volt. A zsarnok saját személyében játszotta a rendőrfőnök és az intézkedő biró szerepét. Birói rémuralom volt az egész. A forradalmi törvényszéknek nevetséges törvényszerüségével jártak el. Flavius Sabinust, a császár unokatestvérét, a vérpadra küldték a kikiáltónak egy lapsusa miatt, aki consul helyett imperatornak kiáltotta ki őt; egy görög elbeszélőt bizonyos, homályosnak talált előadásai miatt, a másolókat mind keresztre feszitették. Egy előkelő rómait halálra itéltek, mert Titus Livius beszédeit szerette elmondani, mert földrajzi térképeket találtak nála és mert két rabszolgáját Magonak és Hannibalnak nevezte el; egy kiváló katonát, Sallustius Lucullust az veszejtette el, hogy megengedte, mikép a landzsáknak uj alakját, melyet ő talált fel, ő róla nevezzék el.[1] A feladók működése soha sem ment oly messzire, mint ezuttal. Az agents provocateurs kémek behatoltak mindenüvé. A császárnak az astrologiába vetett esztelen hite csak növelte a veszélyt. Caligulának és Néronak bérenczei elvetemült keletiek valának, a római társadalmon kivül állók, akiket a vagyon teljesen kielégitett. Domitián sápadt és komor Fouquier Tinville-féle feladóinak keze biztosan sujtott. A császár egy huron pendült a vádlókkal és a hamis tanukat egyenesen kitanitotta; ő maga is segédkezett a kinzatásoknál, öröme telt a kintól halovány arczokban és a kegyelemért kiáltó nyöszörgéseket számolni látszott. Néro megkimélte magát a borzalmas dolgok nézésétől, melyeket ő rendelt el. Emez mindent akart látni. A kegyetlenségnek határtalan kieszeléseivel rendelkezett. Annyira eltudta rejteni gondolatait, hogy egyaránt sértette, ha hizelegtek s ha nem hizelegtek neki, bizalmatlansága, féltékenysége nem ismert határt. Minden becsült emberben, minden nemes emberben vetélytársat látott.[2] Néro legalább énekeseket kivánt, de nem tekintett minden államférfit, minden kiváló katonát szükségszerüleg ellenségnek.

Ijesztő csend honolt mindenfelé. A senatus élete komor megdöbbenésben telt el. A helyzetet irtóztatóvá tette az, hogy abból semmi kivezető utat sem ismertek. A császár harminczhat éves volt. A gonoszság lobogó lángja, melyet eddig láttak, rövid életű volt; érezték, hogy oly válságokat élnek át, melyek hosszutartamuak nem lehetnek. Ezuttal nem forgott fel indok arra, mely a helyzet közeli végébe vetett hitet kelthette volna fel. A hadsereg elégedett, a nép közönyös volt.[3] Domitián, igaz, sohasem volt oly népszerü, mint Néro és 88-ban egy csaló, aki a népet gyönyörü játékokkal szóra-

[1] Sueton *Dom.* 10.
[2] Tacit. *Agric.* 41.
[3] Sueton *Dom.* 23.

koztató mesterül lépett fel, közeli kilátásokkal vigasztalhatta magát arra nézve, hogy Domitiánt le fogja taszitani a trónról.[1] A veszteség a multhoz képest külömben nem volt nagy. A játékok még szörnyűebbek voltak, mint azelőtt. A Titus által felavatott Flaviusi amphiteatrum (a Colosseum) a nép szórakoztatására irányuló nemtelen művészetben valóságos haladásokat látott.[2] Ez oldalról tehát mi sem veszett kárba.[3] Csakis Tiberius emlékiratait olvasta.[4] Megvetőleg beszélt Vespasiánnak családias közlékenységéről; gyerekes megjegyzéseket tett bátyjának, Titusnak jóságáról s azon képzelméről, hogy az emberiséget igazgatni vélte az által, ha megszeretteti magát. Felfogása szerint jobban ismerte, mint bárki más, az alkotmány nélküli hatalomnak követelményeit, mely magát védelmezni és megalkotni naponként kénytelen.

Érezték, hogy e borzalmaknak politikai oka volt, s hogy azok nem egy dühöngőnek a szeszélyei. Az uj suverenitásnak ocsmány képe, amint azt a kor szükségszerüleg gyanakodónak, s mindentől rettegőnek megalkotta, s a Medusa fő, mely a rémülettől megfagyaszt, tükröződött vissza e gyűlöletes, vértől befecskendezett álarczról, melylyel ez az eszes, vérszomjas ember az arczát minden szégyen ellen vértezni vélte.[5]

Dühöngéseit főleg saját háza érezte meg.[6] Majdnem összes unokatestvérei és öcsesei gonoszul vesztek el. Minden, mi Titusra emlékeztette, felbőszitette őt. Ez az egyszerü család, mely nem birt előitéletekkel, aristokrata hidegvérrel, a római főnemesség kiábrándulásával, rendkivüli ellentéteket mutatott fel. Borzalmas tragoediák játszódtak le körében. Milyen sors jutott például Titus leányának, Julia Sabinának, aki bünről bünre hurczoltatva, végre mint egy ponyvairodalmi regény hősnője hal meg az elvetélés fájdalmai között![7] Ennyi romlottság rendkivüli reactiókat szült. Titus természetének érzelgős és gyöngéd vonásait ujra feltaláljuk a család nehány tagjánál, főleg Vespasián testvérének, Flavius Sabinusnak ágában. Flavius Sabinus, aki hosszu ideig Róma prefectusa volt s 64-ben is e tisztet viselte,[8] már ismerhette a keresztyéneket; szelid, humanus

[1] L. *Antikrisztus* p. 319.

[2] Dio Cass. LXVI. 25; LXVII. 8; Suet. *Dom.* 4. l. Martial VI. 4; Stac. *Silves.* IV., IX. és a *De spectaculis* czimü könyvet, kicsiny darabok gyüjteményét különböző szerzőktől, élükön Martiallal. L. *Mém. de l'Acad. des inscript.* sav. átr. t. VIII. 2. rész p. 144, 153—155.

[3] Juv. IV. 153—154, Domitián utolsó hónapjaira vonatkozik.

[4] Sueton *Dom.* 20.

[5] Tacit. *Agric.* 45; Philostr. *Apoll.* VII. 28.

[6] Plinius *Panégyr.* 48, 68.

[7] Sueton *Dom.* 22; Dio Cass. LXVII. 3; Plin. *Levelek* IV. 10.

[8] Borghesi *Művei* III. h. p. 372 és köv.

ember volt, akinek már szemére vetették azt az alacsony «lelkületet,»[1] mely fiának vesztét okozta. A római vadság mellett efféle szó egyértelmü a humanitással. A nagyszámu zsidók, akik a flaviusi családdal bensőbb összeköttetésbe léptek, főleg erről az oldalról találhattak már előkészitett és figyelmes hallgatókra.[2]

Kétségtelen, hogy a keresztyén vagy zsidó-keresztyén eszmék utat törtek magoknak a császári családig, különösen e család oldalágáig. Flavius Clemens, Flavius Sabinusnak a fia, s következéskép első unokatestvére Domitiánnak, nőül vette saját unokanővérét Flavia Domitillát, egy másik Flavia Domitillának, a Vespasián leányának leányát, aki atyjának trónra jutása előtt halt meg.[3] Előttünk ismeretlen módokon, de amelyek valószinüleg a Flavia családnak a zsidókkal való összeköttetéseivel állottak kapcsolatban, Clemens és Domitilla felvették a zsidó szokásokat, melyek a keresztyénségtől csakis a Jézus szerepéhez füzött jelentőség tekintetében különböztek. A proselyták e judaismusát, mely a noachita szabályokra szoritkozott, hirdette bizonyára a Flavia család cliense, Josephus.[4] Ugyanaz volt ez, amit az összes apostoloknak Jerusalemben történt közös

[1] «Haudquaquam, erecto animo ... mitem virum, ... in fine vitae suae segnem». Tacit. Hist. III. 65, 75.

[2] Igaz, hogy Josephus nem beszél Clemensről. Ennek oka kétségkivül a Domitian vad féltékenységében keresendő. Quintiliánnál (IV. praef.) e kifejezés *sorosis suae nepotes* jelezni látszik a félelmet, nehogy Domitian féltékenysége — Clemens és Domitilla megnevezése által — felkeltessék.

[3] Három Flavia Domitillát ismerünk egész bizonyosan: 1. Vespasián nejét, 2. leányát, 3. unokáját, a Clemens nejét. Az a Flavia Domitilla, aki Orelli 776. számu feliratában, mint főszemély szerepel (Gruter 245, 5) a Clemens neje lenne (de Rossi *Bull.* 1865. p. 21, 22, 23. *Journ. des sav.* 1870. január p. 24; *Corpus inscr. latin.* VI. k. (még kiadatlan) 948 sz. A helyreállitás nehézsége a *filia* és a *neptis* szavak bizonytalan elhelyezéséből ered.) Egy, a Clemens nejétől különböző s a legenda szerint szűz Flavia Domitilla nem létezett a valóságban; ez tisztán kettős alakja Flavia Domitillának, Vespasián unokájának és Flavius Clemens nejének. Bruttius (Euseb. *Chron.* p. 160—163. kiad. Schaene, figyelemmel arra, hogy Euseb. *Chronikájának* armén forditása elüt a sz. Jeromos által használt szövegtől) téved, midőn az üldözésnek kitett Domitillát a Flavius Clemens unokahugának mondja. Az egyház két kézzel kapott a Bruttius állitásán, hogy a szűz és apáczai életet folytatott Flavia Domitilláról szóló régi legendát fentarthassa. Több kritikus, igaz, Bruttiusnak ad igazat Dio ellenében. A ő rendszerükben Flavia Domitilla, a Clemens neje mit sem szenvedett; a keresztyén Flavia Clemens egyik unokahuga lehetett. De Suetonius közvetve és Philostrates azt mondják Flavia Domitilláról, a Clemens nejéről, hogy férje előtt kegyvesztett lett; Dio tévedése még inkább lenne kimagyarázhatlan, mint a Bruttiusé. V. Mommsen *Corp. inscr. lat.* VI. p. 172—173. A flaviusi epigraphia és archeologia mezején tett ujabb felfedezések (de Rossi *Bull. di arch. crist.* 1875. 69 s köv., *Revue archeol.* 1876. mart. p. 172—174.) mit sem változtattak ez eredményeken.

[4] *Ant.* XX. II. és *Vit.* 23.

megállapodásaként tüntettek fel.[1] Clemenst e tanok megtántoritották. Domitilla talán tovább is ment s ő már a keresztyén nevet is megérdemli.[2] Mindamellett óvakodnunk kell a tulzástól. Flavius Clemens és Flavia Domitilla nem néznek ugy ki, mint a római egyház valóságos tagjai. Mint annyi más művelt római, érezték ők is a hivatalos cultus üres voltát, a paganismusból kifolyó erkölcsi törvény elégtelenségét, az akkori idők társadalmának és erkölcseinek undoritó ocsmányságát. A zsidó-keresztyén eszmék varázsa megérintette őket is. Felismerték bennök az életet és a jövendőt, de azért bizonyára nem lettek nyilván keresztyének. Látni fogjuk később, hogy Flavia Domitilla inkább, mint római s nem mint keresztyén nő cselekszik s hogy nem riad vissza egy zsarnok meggyilkolásától. Azon tény, hogy a consuli méltóságot elfogadta Clemens, a lényegesen pogány áldozatok és szertartások betartása iránti kötelezettségnek elfogadását is jelenti.[3] Clemens a második személy volt az államban. Két gyermeke volt, akiket Domitián örököseiül szemelt ki és akiket máris

[1] A könyv, melyben ez állitólagos jerusalemi canon előfordult *(Csel.* XV.) bizonyára Rómában jelent meg ez időtájt. L. lent.

[2] Dio Cass. LXVII. 14; Sueton *Dom.* 15. nem emlitenek semmit, a mi túl menne a judaismuson. A mi Clemensünket, a hires Onkelosnak, Calonymos, Titus állitólagos unokaöcscse fiának atyjában vélték felismerni, aki — ugymond — felvette a zsidó vallást. (Bab. Talm. *Gittin* 56b; *Aboda zara* 11. a) E szavak *Clemens* és *Calonymos* héberre átirtan alig külömböznek; csakhogy ez okoskodásnak csak az esetben van helye, ha az Onkelosról mondottakat Calonymosnak tulajdonitjuk. Bruttiusnak, Eusebius által hivatkozott sorai mellett *(Chron.* loc. cit., *Hist. eccl.* III. 18). Domitillát keresztyénnek kellene tekintenünk; Eusebius azonban nem idézi azokat szövegök szerint. Mindenesetre sajátságos, hogy Eusebius nem beszél ugyanakkor Clemens keresztyénségéről, midőn megnevezi őt. A *Chronikának* armén forditása csupán hibák és önkényes javitások révén utal reá. Hogyan mellőztek volna el Eusebius, az *Egyház történetben* s szent Jeromos ily fontos körülményt, ha az benn volt a *Krónikában?* Tertuliánnak, akinek pedig efféle tényről beszélni annyi alkalma nyilt az *Apologeticában*, és az egyházi Atyáknak hallgatása szintén eléggé bizar. A keresztyén Flaviusok emlékezete, igaz, észrevehető az ál Kelemenféle homéliákban *(Hom.* IV. 7; XII. 8; XIV. 10.) de nagyon zavarosan. Amit Jeromos mond *(Ad Eustoch. Epit. Paulae.* p. 672; Mart. IV. 2. r.) abban ő csak Eusebiosnak a viszhangja. Domitillát csak a IV. századtól kezdve kezdték tisztelni mint szentet. Egy sectarius, a háziasságnak ellensége, akik fölös számmal fordultak meg Rómában, később őt választotta hősnője gyanánt és szűz vértanut csinált belőle, ez adatra fektette a sz. Nereáról és Achillesről szóló regényt. Ami Clemenst illeti, az ő szentségét valló nézet csupán nagy nehezen tudott megerősödni. A Syncella (p. 650. Bonn.) kifejezetten vértanút csinál belőle. A sz. Kelemen oltára alatt 1725-ben talált felirat (Greppo *Trois. mém.* p. 174; de Rossi *Bull.* 1863. p. 39. és 1865. p. 23) a közép korban egy az övének gondolt testre, melyet a római sz. Kelemennel homonym templomba helyeztek át, vezetett nyomra.

[3] Ovid. *Fast.* I. 79—86; *Pont.* IV., IV. 23—42. H. ö. Tertullián *De idolol.* 17—20; Origin. *Contra Cels.* VIII. 74, 75.

Vespasiánnak és Domitiánnak nevezett el.[1] A két gyermek nevelése e kor legmintaszerűbb emberére, Quintilián rhetorra[2] volt bizva, akit Clemens a consuli méltóság tiszteletbeli jelvényeivel ruháztatott fel.[3] Már pedig Quintilián egyaránt borzadott a zsidó és a köztársasági eszméktől. A Grachusok mellé, a legvégzetesebb forradalmárok között «a zsidó babonának megalkotóját helyezte.»[4] Mózest, avagy Jézust gondolta-e Quintilián?[5] Talán maga sem tudta pontosan. «Zsidó babona» ez alá sorozták általában a zsidókat és a keresztyéneket egyaránt.[6] A keresztyének külömben sem állottak egyedül olyanokul, akik a zsidó szabályok szerint — de körülmetélés nélkül — éltek. Sokan azok közül, akiket a mosaismus magához vonzott, a szombat megtartására szoritkoztak.[7] Az életnek ugyanazon tisztasága, a polytheismus iránt[8] érzett ugyanazon irtózat füzte össze az istenfélő embereknek e kicsiny csoportjait, akikről a fölületes pogányok rendszerint azt vetették oda: «A zsidó szabályok szerint élnek.[9]

Ha a Clemensek keresztyének voltak, e hitök, mint azt mindenki befogja látni, igen határozatlan lehetett. Amit a közönség e két előkelő személy áttéréséből látott, az igen kevésre szoritkozhatott. Az őket környező szórakozott világ nem tudta pontosan megmondani: zsidók voltak-e, vagy keresztyének. Az eféle változásokat egyedül két symptomán lehetett felismerni. Mindenekelőtt a nemzeti vallás iránt érzett s rosszul palástolt ellenszenven, minden nyilvános ritustól való tartózkodáson, mely egy érinthetetlen, megnevezhetlen[10] Isten titkos

[1] Suet. *Dom.* 15. Mionnet t. III. p. 223, 1246, 1247. sz.

[2] Quintillián *Instit. orat.* l. IV. praef.

[3] Auson. *Grat. actio ad Grat. pro cons.* col. 940. Migne V. Juvenal VII. 197.

[4] «Et est conditoribus urbium infame contraxisse aliquam perniciósam ceteris gentem, qualis est primus Judaicae superstitionis auctor; et Grachorum leges invisa (III. VII. 21.)

[5] Sokkal valószinübb, hogy Mózest érti. V. Juv. XIV. 102.

[6] «Sub umbraculo insignissimae religionis certe licitae», Tertull. *Apoll.* 21. V. Dio Cass. LXVIII. 1; Spartián *Caracalla* 1; Orig. *Contro Cels.* 1, 2; Sulp. Sev. II. 31; Orosus VII. 6. Tacitus, aki pontosan megkülömbözteti a zsidókat és a keresztyéneket, a körülmetélést a zsidó proselytákra nézve lényeges szertartásnak tekinti. *(transgressi in morem eorum)* Tac. *Hist.* V. 5.

[7] *Metuens sabbata* Juv. XIV. 96. A szombatnak ez ünneplői, a kik se nem tökéletesen zsidók, se nem igazi keresztyének, talán azok, akiket Hegesippos *masbothéneknek* nevez. (Euseb. H. E. IV., XXII. 5. és 6.)

[8] Ál Kelem. homél. IV. 24.

[9] *Judaicam vivere vitam.* Sueton *Dom.* 12. *Hoi es ta tón Joudaión ethé exokellontes.* Dio Cass. LXVII. 14. *Joudaikos bios, ibid.* LXVIII. 1. H. ö. Joseph. *Ant.* XV., 11, 5: *charein tois Joudaión ethesin . . . zéloun ta patria tón Joudaión.* És: *gyné mou theosebés estin kai mallon ioudaizei,* az *Acta Pilati*-ban A. ch. 11, 1. Tischendorf *Evang. apocr.* p. 214.

[10] *Atheotés* Dio Cass. LXVII. 14. V. Justin *Apoll.* I. 6, 8, 10, 13; Policarp. *Actái* 3, 9, 12; Tertull. *Apolog.* 24; Arnob. *Adv. nat.* III. 28; Minucius Felix *Octav.* 8, 10, 12.

cutusára vonatkozott, a polgári élet tisztségeinek és kötelességeinek, melyek a bálvány imádással szoros kapcsolatban állottak, teljes feladásán.[1] A magánynak kedvelése, a békés és visszavonult életnek keresése, ellenszenv a szinházak, a látványosságok és a véres jelenetek iránt, melyeket a római élet lépten-nyomon felmutatott, testvéries közlekedés ez alacsony rangu s miben sem katonás emberekkel, akiket a rómaiak megvetettek, a nyilvános ügyektől való távolmaradás,[2] melyeket frivol dolgoknak kellett tartania annak, aki Krisztusnak elközelgő megjelenésében bizott, elmélkedő szokások, lemondó szellem, ime ez az, amit a római ez egyetlen szóval fejezett ki: ignavia. A kornak felfogása szerint mindenkiben annyi ambitiónak kellett élnie, amennyit születése és állása megkövetelt. Egy oly magas állásu embert, aki nem törődött az élet küzdelmeivel, aki vért ontani irtózott, aki szeliden és emberiesen lépett föl, hitvány, renyhe, életképtelen embernek tartottak.[3] Istentelen és hitvány, e czimekkel illették őt és aminek őt egy még igen erőteljes társadalomban menthetlenül elveszejteni kellett.

Clemens és Domitilla nem voltak az egyedüliek, akiket Domitián uralkodásának szélrohama a keresztyénség felé hajtott. A rémület és a kornak szomoru képe megjuhászitották a lelkeket. A római aristocratia számos tagja szivesen hallgatta meg a tanokat, melyek a sötétség közepette, melyben éltek, egy eszményi uralom tiszta egét tárták fel előttük.[4] Hiszen a világ oly komor, oly gonosz volt! A zsidó propaganda különben sohasem volt annyira tevékeny, mint most.[5] Ez időre kell visszavezetnünk talán egy római nemes nőnek, Veturia Paulának áttérését, aki hetven éves korában vette fel az uj hitet, a Sára nevet, és a Mars mező s a Volumnus zsinagógáinak volt anyja még tizenhat éven keresztül.[6] Róma óriási külvárosaiban, hol a Servius Tullius[7] közfalai közé zárt aristocraticus társadalmat számban jóval meghaladó népsöpredék élt, lezajlott mozgalomnak nagy része Israel fiaitól indult ki. Ott, a porta Capena[8] mellett, az Egeria[9]

[1] *Contemptissima ignavia*, Sueton *Dom.* 15.

[2] Tertullián *Apol.* 38, 42, 43. R.

[3] Lásd p. o. Tacit. *Hist.* 65, 75. Senecion halálának főoka az volt, hogy nem kérte ki maga részére azon functiokat, a melyekhez joga volt. Dio Cass. LXVII. 13.

[4] Dio Cass. LXVII. 11: *polloi.*

[5] Juvenal VI. 541 s köv., XIV. 96 s köv.

[6] Orelli 2522. sz. A felirat a Flaviusok koránál későbbi lehet; szerencsétlenségre az eredetit nem birjuk többé. Ezt a Veturiát a Talmud *Béluritjával* azonositották, aki összes rabszolgáival tért át és Gamalliellel értekezett az Irás felől. Graetz. *Gesch. der Jud.* IV. 123, 506, 507.

[7] Számukat 280,000-re tették.

[8] A Mattei villa alatt. L. *Pál apostol* p. 101; Levy *Epigr. Beiträge* p. 307.

[9] Juvenal III. 11 s köv. V. VI. 542 s köv.

forrás egészségtelen árka mentén éltek ők koldulva, csempészettel foglalkozva, czigánymódra, jövendőt mondva, megsarczolva az általok kibérelt egeriai erdő látogatóit. A benyomás, melyet a sajátszerü faj a lelkekre gyakorolt, élénkebb volt, mint valaha:[1] «akinek a sors atyául a szombatnak megünneplőjét, kit a meny Istenének imádása, a disznóhusnak és az emberi testnek egyaránt becsülése ki nem elégit, juttatott, az előbőrtől siet csakhamar megszabadulni. Megszokva már, hogy a római törvényeket megvesse, reszketve tanulmányozza és tartja be a zsidó törvényt, melyet Mózes irt le egy titokzatos könyvben. Itt tanulja, hogy ne igazitson útba csupán olyat, aki ugyanazon vallásnak a híve, melyet ő követ és hogy, ha a forrás hollétét kérdezik tőle, csakis körülmetélteket vezessen el ahhoz. A hiba az apára nehezedik, aki a hetedik napot a nyugalomnak rendeli és minden tevékenységet eltiltott e napon.»[2]

A szombat a valódi rómaiaknak minden izgatott hangulata daczára sem hasonlitott a többi napokra Rómában.[3] A szatócsokat, akik a többi napokon ellepték a közterheket, mintha a föld nyelte volna el. E rendellenesség még könnyen felismerhető typusuknál is nagyobb figyelmet keltett, s a dologtalan csőcselék megjegyzéseire nyujtott alkalmat.

Az idők keménységét, mint mindenki, megérezték a zsidók is. Domitián pénzszomja a végsőig csigázta fel az összes terheket és különösen a fiscus judaicus fejadót, melyet a zsidók fizettek.[4] Eddig ez adót csak is azoktól követelték, akik nyiltan zsidóknak vallották magokat. Sokan eltitkolták származásukat s kibujtak az adó alól. Hogy ennek véget vessenek, gyűlöletes azonositásokhoz folyamodtak. Sueton emlékszik egy esetre fiatal korából, melynél egy kilenczvenesztendős öreg embert meztelenül állitottak a népes bizottság elé, hogy körülmetélt volta igazoltassék. E szigor azon következménynyel járt, hogy számos esetben az epiplasmának vetették magokat alá; a recutiti tekintélyes számot tettek ki ez időben.[5] A nyomozások révén másfelől a római hivatalnokok olyasmit födöztek fel, ami megdöbbentette őket. Embereket találtak, akik teljesen a zsidó szabályok szerint éltek annélkül, hogy körülmetélve lettek volna. A fiscus kimondotta, hogy ilyenek, az improfessi, mint nevezték őket,[6] ép ugy fizessék a fejadót, mint a körülmetél-

[1] L. *Az Apostolok* p. 288 s köv.
[2] Juvenal XIV. 96—106.
[3] L. *Az Apostolok* p. 295.
[4] L. *Az Antikrisztus* p. 538. V. Plinius *Hist. nat.* XII. 111—113.
[5] Martial VII, XXIX. 4; Bab. Talm. *Jebamoth* 72. a.
[6] Sueton, *Dom.* 12. Ez olvasás *uti professi* hibás. (l. Róth kiad.) E *professiot* olykor azon vallomásnak veszik, melyet a proselytáknak kellett volna

tek.[1] «A zsidó életmód» s nem a körülmetélés lett taxálva ilyenformán s a keresztyének is belekerültek az adóba. A visszaélések által keltett panaszok izgalomba hoztak még oly államférfiakat is akik legkevésbbé sem rokonszenveztek a zsidókkal és a keresztyénekkel; a szabadelvűek megbotránykoztak a testi vizsgálatokon, e különbségeken, melyeket az állam bizonyos vallási elnevezések között megvont és e visszaélés eltörlését tűzték ki programjokul a jövőre nézve.[2]

A Domitian által behozott faggatásoknak nagy részök volt abban, hogy a keresztyénségnek eddigi határozatlan jellegét eltüntette. A jerusalemi, majd az iabnei hittudósok szigoru orthodoxiája mellett léteztek a judaismus kebelében a keresztyénséghez hasonló iskolák anélkül, hogy azonosak lettek volna azzal. Apollos az egyház ölén volt egyik példája e kutató zsidóknak, akik számtalan sectát tanulmányoztak át anélkül, hogy határozottan egyhez is csatlakoztak volna. Josephus, midőn a rómaiak számára irt, judaismusát olyas deismussá gyúrta át, azt állitván, hogy a körülmetélés és a zsidó vallási gyakorlatok a fajszerinti zsidók számára valók, hogy az igazi cultus az, melyet kiki szabadon választott. Keresztyén volt-e Flavius Clemens a szó szigoru értelmében? Legalább is kétséges. Szerette a «zsidó életet», a zsidó szokások szerint élt: ime ez ragadta meg kortársait. Nem kutattak tovább és talán maga Clemens sem tudta sohasem jól, a zsidók mely osztályához tartozik. Tisztázva a helyzet csupán akkor lett, ha a fiscus beleavatkozott. A körülmetélést végzetes csapás érte e napon. Domitián kincsszomja a zsidók adóját, a fiscus judaicust kiterjesztette azokra is, akik anélkül, hogy fajbeli zsidók és körülmetélve lettek volna, a zsidó szokások szerint éltek. Az osztályok ekkor csoportosultak; ezentul volt már tiszta zsidó, akinek minőségét a testi vizsgálat állapitotta meg és fél zsidó, az improfessus, aki a judaismustól csupán annak tiszteletre méltó erkölcsét és tisztult cultusát vette át.

A büntetések, melyeket a nem zsidók körülmetélése ellen külön törvény irt elő, ugyanazon eredményre vezettek. E törvény keltét nem ismerjük; de a Flaviusok korára nagyon reá illik. Min-

tenni a magistratus előtt; de az egész mondat azt mutatja, hogy a *professio* itt a judaismusnak a maga teljességében való bevallását jelenti, melynek jele a körülmetélés volt. Ez *improfessi*-ket hivták még: *hoi sebomenoi* (Jos. *Ant.* VI. 2; *Act.* X. 2.) *religioni judaicae metuentes* (Orelli 2523. sz.; *Corp. inscr. latin* V. 88., nem tévesztve szem elől a Lévy tévedéseit *Epigr. Beiträge* p. 312—313 és az Apianusét p. 38; v. *Corp.* V. 240, 123, 88, 102) vagy egyszerüen *metuentes* (v. Juv. XIV. 96, 101). Az *intra Urbem* szó, melyet Suetonnál, az előtt olvastak, törölt.

[1] Sueton *Dom.* 12.

[2] L. lent.

den római polgárt, aki körülmetéltette magát, örök deportatióra és összes vagyonának elvesztésére ítéltek. Ugyanazon büntetés alá esik a gazda, aki megengedi rabszolgáinak, hogy magokat a műtétnek alávessék; a műtétet végző orvosnak büntetése halál. A zsidó, aki nem zsidó rabszolgáit körülmetélteti, szintén halállal lakolt.[1] Mindez nagyon megfelelt a római politikának, mely türelmes volt az idegen cultusok iránt, ha azok nemzeti körükre szoritkoztak, szigoru, mihelyt e cultusok a propaganda terére léptek. Megérthetjük, azomban, hogy az efféle rendszabályok döntő befolyással birtak a körülmetélt és a körül nem metélt zsidók, vagy is az improfessi harczában. Komoly proselytismust egyedül az utóbbiak gyakorolhattak. A körülmetélést birodalmi törvény tiltotta el attól, hogy Izrael gyermekeinek szűkebb családjának körét átlépje.

II. Agrippa és valószinüleg Berenice is e tájt haltak meg.[2] Haláluk óriási veszteség volt a zsidó colóniára nézve, amelynek értékét e magas személyiségek tartották fenn a Flaviusok előtt. Ami Josephust illeti, ő e heves küzdelem közepette, megkétszerezte tevékenységét. Nála meg volt az a felületes könnyedség, mely mellett a zsidó, egy reá nézve idegen civilisatió terére sodortatva, bámulatos gyorsan sajátitja el az eszméket, melyek közé dobatott s azokat kiaknázni tudja. Domitián támogatta őt, de irataival valószinüleg nem sokat törődött. Domitia császárné elhalmozta kegyeivel.[3] Tekintélyes állásu embernek, bizonyos Epaphroditosnak volt külömben a cliense,[4] aki azonos lett volna a Néro Epaphroditusával, kit Domitián szolgálatába fogadott.[5] Ez az Epaphroditus, kiváncsi, szabadelvü és

[1] *De seditiosis* Paulusnál *Sentent.* V. XXII. §§. 3. és 4. Antonin megujitja e tiltó intézkedéseket. Digesta LXVIII. VIII. 11.

[2] II. Agrippa bizonyára meghalt, mielőtt Josephus megirta élettörténetét (65. R.) Sőt valószinüleg, mielőtt Josephus az ő *Antiquitateseibe* belefogott volna (XX. IX. 4.) A *Contra Apion* részlet I. 9. mit sem bizonyit. Photius állitása cod. XXXII., aki Aprippát 100-ban halatja meg, össze nem egyeztethető Josephussal. Agrippának Domitián alatt kibocsájtott utolsó érmei Madden ur szerint (Jew. coin. p. 133., p. 113. s köv.) a 95 évnek, de Saulcy ur szerint (Num. de la terre sainte p. 316.) a 86 évnek felelnének meg. Az Agrippa érmein szerepelő időszak kiinduló pontját meghatározni fölötte nehéz. Másfelől az indokok, melyeket Eusebios *Kronikájából* vontak ki a czélból, hogy elhalálozását kevéssel Jerusalem elfoglalása utánni időre tegyék, félreértéseken alapulnak. Az érmek határozottan ellene szólnak e felfogásnak.

[3] Jos. *Vita* 76.

[4] Jos. *Ant.* I. proaem. 2; *Contra Apion.* II. 41; *Vita* 76.

[5] Az Epaphroditos név igen közönséges. Ha Josephusnak Epaphroditusa fontos állást töltött volna be *(a libellis* Suer. *Dom.* 14.) Domitián alatt, Josephus megmondta volna. Ő csupán annyit emlit, hogy az ő Epaphroditusának fontos ügyletekben volt része, sorsa fölötte változatos vala s abban mindenkor kiváló lelki erőt tanusitott. Külömben is meglepő lenne, hogy ily

történeti tanulmányokat kedvelő szellemével, érdeklődött a judaismus iránt. Nem tudván héberül és valószinüleg nem értve meg jól a Bibliának görög fordítását, felszólította Josephust: irja meg a zsidó népnek történetét. Josephus az eféle gondolaton két kézzel kapott; mert az teljesen megfelelt az ő irodalmi hiuságának és szabadelvü judaismusa sugalmazásainak. A görög és a római történet szépsége iránt elfogult és tanult emberek azt vetették szemére a zsidóknak, hogy a zsidó népnek nem volt története, hogy a görögök annak megismerésével nem gondoltak, hogy a neves irók nem is emlitik, hogy az a kiváló népekkel soha mi összeköttetésben sem állott, hogy hősi történetének multjában nem találtak oly alakokat, minő a Cynegirek és a Scaevolák. Kimutatni, hogy a zsidó népnek megvan a maga messzemenő ősisége, hogy a görögökéhez hasonló ősök emlékével dicsekedhetik, hogy a századok folyamán fényes összeköttetésekre mutathat reá külömböző népekkel, hogy számos tudós hellen beszélt róla, ezt tűzte ki czélul Epaphroditus védencze egy széles arányu műben, melyet husz könyvre osztott fel és e czimmel «Zsidó archeologia» látott el. A munka alapját természetesen a Biblia képezte. Josephus az ős időkre vonatkozólag toldásokat fűzött közzé, minthogy e korra vonatkozólag más héber okiratok nem állottak rendelkezésére, csak is azok, melyeket mi birunk, de amelyek a későbbi időszakokra nézve első rangu értékkel birnak, mert a szent történet sorozatában hézagot pótolnak ki.

Josephus a bámulatos műhöz függelékül egy önéletrajzot, illetve egy apologiát csatolt,[1] a saját magatartásáról. Régi galileai ellenségei, akik helyesen vagy helytelenül, árulónak mondották őt, még éltek és nem hagytak neki nyugtot. Tiberiási Justus, aki hazája katastrófájának történetét irta meg, hazugsággal vádolta őt és szereplését Galileában a leggyülöletesebb szinben tüntette fel.[2] Megkell adnunk Josephusnak, hogy e veszedelmes vetélytárs elveszejtésére egy lépést sem tett, ami pedig neki, a legmagasabb fokban élvezett kegy mellett, fáradtságába sem került volna. Josephus egyébiránt igen gyönge ott, ahol Justus vádjai ellenében védelmezi magát, mert pusztán a Titus és Agrippa hivatalos jóváhagyásaira hivatkozik. Nem sajnálhatjuk eléggé, hogy az az irat, melyből a judeai háborunak forradalmi szempontból megirt történetét ismerhetnők meg, reánk nézve elveszett.[3] Úgylátszik különben,

személyiséget ne ismernének más forrásból. Epaphroditusnak, Epictét mesterének, nincs ehhez semmi köze.

[1] Ez irat Domitián halála előtt jelent meg. (l. 76. fej.)

[2] Jos. *Vita* 9, 17, 37, 65, 70, 74.

[3] Diog. Laertes II V. 41; Photius cod. XXXIII., Comment. a hat napi munka fölött, állitólag Eustathestől *init.* (Lyon, 1629. p. 1.) sz. Jeromos *De viris ill.* 14; Suidas, e szóról: *Tiberias.*

hogy e rendkivüli katastrófának tanui szükségét érezték annak, hogy azt elbeszéljék. Antonius Julianus, Titus egyik alvezére szintén kiadott egy elbeszélést e tárgyról, melyet Tacitus használt fel,[1] s a melyet a sors szintén megirigyelt tőlünk.

Josephusnak termékenysége kimerithetlen volt. Minthogy számosan kételyekkel állottak elő azokkal szemben, amiket Archeologiájában elmondott és ellenvetették, hogy, ha a zsidó nemzet oly ősrégi lett volna, minőnek azt feltüntette, a görög történetirók beszéltek volna felőle, e tárgyban egy igazoló emlékiratba fogott, melyet ugy tekinthetünk, mint a zsidó és a keresztyén apologia legelső emlékét. Már Krisztus előtt a II. század közepén Aristobulos, e peripateticus zsidó, azt állitotta, hogy a görög költők és bölcsészek ismerték a héber iratokat s a saját irataik anyagát is, melyen monotheista máz vonul végig, azokból meritették. Ennek igazolására minden aggályoskodás nélkül koholt egész oldalakat Homérosból, Hesiodosból, Linusból, melyekről azt állitotta, hogy azok az Irásból vannak átvéve.[2] Josephus szintén e nyomon indult el, több tisztességgel ugyan, de ugyanoly kevés kritikával. Oly tudósokat kellett megczáfolni, akik mint alexandriai Lysimachos, Apollonius Molon (100 körül, Kr. e.) kedvezőtlenül nyilatkoztak a zsidók felől. Le kellett rontani különösen tekintélyét a tudós egyptomi Apiónnak, aki ez időt, melyben vagyunk, ötven évvel megelőzőleg Egyptomról irt történetében, avagy egy külön értekezésben, az ismereteknek egész tárházát fejtette ki a zsidó vallás ősiségének czáfolásában. Az egyiptominak, a görögnek szemében ez annyit jelentett, mint azt megfosztani minden előkelőségétől. Apion összeköttetésben állott a császári udvarral Rómában; Tiberius «a világ czimbalmának»[3] nevezte el; Plinius azt találta, hogy jobban rászolgált a tam-tam czímre.[4] Könyvét már is olvashatták a Flaviusok alatt.

Apionnak tudománya egy hiu és felületes pedantnak a tudománya;[5] A Josephusé, melylyel ellene felvette a harczot, sem ért többet. A görög tanultság nálla hevenyészett különlegesség, minthogy legelső nevelése zsidó volt s teljesen a törvénynek szentelt.[6] Könyve nem egyéb s nem is lehetett egyéb védbeszédnél — kritika

[1] Minncius Felix 33. L. *Antikrisztus* p. 511. jegyzet. Vespasián és Titus mint látszik, ugyane tárgyról irtak emlékiratokat (Jos. *Vita.* 65.)

[2] Alex. Kelem. *Strom.* V. 14; Eus. *Praep. evang.* XIII. 12.

[3] *Cymbalum mundi.*

[4] *Tympanum famae* Plin. *Hist. nat.* praef. 25.

[5] Plin. *Hist. nat.* praef. l. c., Seneca Epist. 88., Aullus Gellius VI. 8; VII. 8.

[6] Sz. Jeromos jegyzi meg ezt róla. Epist. 84. (Mart. IV. 2. r. col. 655.): «Tanta saecularium profert testimonia ut mihi miraculum subeat quomodo vir hebraeus et ab infantia sacris litteris eruditus cunctam Graecorum bibliothecam evolverit. C. *Ant.* XX., XI. 2.

nélkül; minden oldalon kiérzik a pártember, aki semmi eszközt sem kicsinyel. Josephus nem kohol szövegeket; de teli marokkal merit azokból; a hamis történetirókon, az alexandriai zsidó iskolának hamis classicusain, az alexandriai Polyhistor[1] név alatt közkézen forgó s «a zsidókról» címzett könyvek érték nélküli okiratain kapva-kap; az Eupolemeket, a Cleodémeket, az ugynevezett abdérai Hecatékat, phalerai Demetriust stb. ő vezeti be a tudományba s ezzel abban komoly zavart teremt. A keresztyén apologisták és történetirók, Justinus, alexandreai Kelemen, Eusebios, Khorénei Mózes mind őt követik majd e hibás ösvényen. A közönség, melyhez Josephus fordult, fölületes ismeretekkel birt; könnyen volt kielégithető; a Caesárok korának rationalis culturája eltünt; az emberi szellem gyorsan alá-hanyatlott és biztos zsákmányául szolgált minden charlatanismusnak.

Ilyen volt irodalmi tevékenysége e müvelt és szabadelvü zsidóknak ott egy eredetileg liberalis, de e pillanatban egy dühöngő őrült által szaggatott dynastiának fejedelmi képviselői körében. Josephus végnélküli mű vázlatokat készitett. Hatvan esztendős volt. — Az ő mesterséges és heterogén foszlányokkal tarkázott irályával egész komolyan nagy irónak tartotta magát; azt képzelte magáról, hogy tud görögül, pedig e nyelvet csak kölcsönben birta. — A «Zsidók Háboruja» czimű művét átdolgozni, rövidebbre szabni akarta, mintegy folytatásaként Archeologiájának és elbeszélni mindazt, ami a háboru befejezte óta azon pillanatig, midőn irt, a zsidókkal történt. Egy négy könyvre tervezett bölcsészeti munka fölött gondolkozott különösen az Istenről és annak lényegéről a zsidók nézete szerint és a mózesi törvényről, hogy az abban foglalt tilalmakról, melyek mély ámulatot keltettek a pogányok között, számot adjon.[2] Ujabb tervezgetéseinek megvalósitásában bizonyára a halál akadályozta meg. Valószinü, hogy, ha ez iratokat megirja, azokat ép ugy birnók, mint a többieket. Josephusnak tényleg rendkivüli irodalmi sors jutott osztályrészül. A zsidó talmud hagyomány előtt ismeretlen maradt; ellenben a keresztyének adoptálták, mint közülök valót és majdnem mint egy szent irót. Iratai kiegészitették a szent történetet, mely — a bibliai okiratokra szoritkozva, bizonyos századokra vonatkozólag csupán fehér lapot nyujt. Olyan evangyélmi magyarázó számba ment; az evangyéliomok története érthetetlen lenne azon adatok nélkül, melyeket a Heródesek koráról e zsidó történetirónál találunk. A keresztyének kedvencz theoriái egyikének hizelgett különösen és a

[1] Ha elhisszük, hogy egy *Peri Joudaiónt* irt Polyhistor, ez esetben el kell legalább fogadnunk azt is, hogy e hires tudóst otrombán tévedésbe ejtették az alexandriai zsidók. V. *Mém. de l'Acad. des inscr.* 3. XXIII. 2. r. p. 318.

[2] Jos. *Ant.* proaem. 4; I. 1, 1; X. 5; III. V. 6; VI. 6; VIII. 10; IV. VIII. 4; XX., XI. 2. (v. XX. 11, 6). *Contra Apion.* I. 14.

keresztyén apologetica egyik alapját vetette meg a Jerusalem ostromáról megirt elbeszélése által.[1]

Azon eszmék egyike tényleg, melyekre a keresztyének a legtöbbet adtak, az volt, hogy Jézus maga előre megmondotta a lázadó város vesztét.[2] Mi igazolhatta volna nyomósabban e jövendölésnek betüszerinti teljesedését, mint egy zsidó által megirt s a templom lerombolásával kapcsolatos hallatlan kegyetlenségekről szóló irat?[3] Josephus ilyenformán korona tanuvá és a Bibliának kiegészitőjévé lesz. A keresztyének mohón olvasták és másolták. — És, hogy ugy mondjam, egy keresztyén kiadást készitettek belőle, melyből bizonyos igazitásokat engedtek meg magoknak oly részeknél, melyeken a másolók megütköztek. Különösen három rész kelti fel ily irányban a Kritika kételyeit, melyek teljesen még nincsenek eloszlatva: a Keresztelő Jánosra, a Jézusra és a Jakabra vonatkozó részek.[4] Lehetséges, hogy legalább a Jézusra vonatkozó részek interpolatiók, melyeket a keresztyének szurtak a némileg elsajátitott könyv sorai közé. Mi azomban inkább azt tartjuk, hogy a kérdéses részek csakugyan Keresztelő János, Jézus és Jakabnak a szavait tartalmazzák s hogy a keresztyén kiadó munkájában a Jézusra vonatkozó részlet egyes kifejezéseinek, hogy ugy mondjam, kiselejtezésére, oly kifejezések módositására szoritkozott, melyeken az orthodox olvasó megütközhetett.[5]

Ami a középszerű irodalmi izléssel biró aristokraticus proselyták körét, melynek számára irta meg Josephus a könyvét, illeti, ennek izlése teljes kielégitést nyert. A régi irások nehézségeit ügyesen torzitotta el. A zsidó történet a hellen történet menetébe öltözött

[1] Szt. Justinus mintha nem ismerte volna Josephusnak iratait, de már a Clémens regénynek szerzője igen (Homél. V. 2.) Kifejezetten legelőször Theophilos hivatkozik reá *Ad. Autol.* III. 23. Majd Minucius Felix 33. (kétes hely l. Halm.) *Cohortatio ad Graecos* (tévesen tulajdon. Justusnak) 9; utóbb Eusebios, sz. Chrysostomos, sz. Ágoston.

[2] Máté XXIII. 38; Luk. XIII. 35; XXIII. 27 s köv., s az apocalypticus beszédek.

[3] Minucius Felix 33; Euseb. *Dem. evang.* VI. 18; *Theophania* 8. és 9.

[4] Ant. XVIII. III. 3; XX. IX. 1.

[5] Főleg *én enomiseto* helyett. L. *Jézus élete* p. XL, XLI. V. ö. sz. Jerom. *De viris ill.* c. 13. Az átmenet, mellyel a következő paragraphus kezdődik *(Ant.* XVIII. III. 4.) azt látszik feltételezni, hogy Jézusnak megjelenése, mint a nemzetre alkalmatlan, sőt mint csalafinta dolog állittatott oda *(heteron ti deinon)*, minthogy a tény, hogy Josephus ugyane felfogást követte elbeszélésében, vallási csalafintaságra mutat. Hogy a csalás természete, mint itt-ott feltették, vonatkozást tartalmazna Jézus természetfölötti fogantatására, teljesen valószinűtlen. Sőt több: mert ha Josephus Jézus felől egészen kedvezőtlenül nyilatkozik, a keresztyének ellenségként bántak volna vele és nem adoptálják vala. Csakis a nem egészen kárhozatos irók kerültek kiigazitás alá.

beszédektől tarkázott, s a világi rhetorica szabályai szerint volt vezetve. A tanultság charlatán piperéi és a kétes, a könnyedén meghamisitott idézetek megválogatása révén minden ellenvetés megtalálta a maga válaszát. A régi héber könyveknek fölötte naiv csodáira egy discrét rationalismus vetett fátyolt; a fő csodáknak elolvasása után kiki azt hihette szabadon, amit akart.[1] A nem israelitákra vonatkozólag egyetlen egy sértő szó sem fordul elő; faja történetének nemes voltát akarta kitüntetni, s ha ez sikerült neki, meg volt elégedve. Minden oldalon behizelgő bölcsészet, mely minden erényt rokonszenvvel karol át; a törvénynek ritualis parancsait, mint egyedül az israeliták számára előirt kötelességet tartja szem előtt és nyiltan hirdeti, hogy minden becsületes emberben megvan ama lényeges sajátság, mely őt Ábrahám fiává avathatja. Egy egyszerü metaphysicai és rationalista deismus, egy tisztán természeti erkölcs, ime ez lép Jehova komor theologiájának a helyébe. Az ekként teljesen emberiessé átgyúrt Biblia a jotapatai szakadár előtt elfogadhatóbbnak tünt fel. Tévedett; könyve, mely a tudós előtt értékes, az izlés emberének szemében a XVII. század izetlen Bibliáival áll egy vonalon, melyekben a legrémitőbb régi szövegek academicus nyelven vannak leforditva és a rokkoco stylus czímleteivel diszitvék.

[1] L. főleg *Ant.* II. XVI. 5.

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Lukács evangyélioma.

Amint már nem egyszer megjegyezni alkalmunk nyilt, e korban, melyhez elérkeztünk, számos evangyélmi irat forgott közkézen.[1] Ez iratoknak legnagyobb része nem viselt apostoli nevet; másodkézből került ki. Szóbeli hagyományon alapult s nem igényelte azt, hogy kimeritő munkálatnak tartassék.[2] Egyedül a Máté evangyélioma lépett fel ugy, mintha az apostoli eredet kiváltságával birna; csakhogy ez az evangyéliom nem igen volt elterjedve; s mint a syriai zsidók számára szerkesztett irat még nem hatolt el Rómáig. Ily előzmények között vállalkozott a római egyház legkiválóbb tagjainak egyike arra, hogy ő is[3] megirja a maga evangyéliomát a megelőző szövegek egybevetésével s előzőinek nyomát követve közbeszurásával annak, amit a hagyományból és saját érzelmeiből merithetett. E férfi nem más, mint Lukanus, vagy Lukács, ama tanitvány, akit Pálhoz csatlakozni láttunk Macedoniában, s aki az apostolt utjában, fogságában követte és levelezéseinél fontos szerepet játszott. Jogunk van föltenni, hogy Pál halála után Rómában maradt és minthogy midőn Pállal megismerkedett (52 tájt),[4] fiatal volt, ez időtájt hatvan esztendős lehetett. Ily kérdésekben nincs helye annak, hogy bárki is a bizonyosság hangján nyilatkozzék; ennél nincs valami nehezebb, mindamellett nem czáfolja meg azt, hogy a Lukács nevét viselő evangyéliomnak szerzője nem ő.[5] Lukács nem volt eléggé hires arra, hogy valamely irat tekintélyének emelése czéljából az ő nevét használták volna fel ugy, amint az Máté és János apostolokkal, később Jakab, Péter stb. apostolokkal történt.

[1] *Polloi* Luk. 1, 1.

[2] Luk. 1, 1—2. *Epecheirésan* stb.

[3] *Edoxe kamoi* . . . Luk. I. 3.

[4] *Pál apostol* p. 130. s k., 498. s köv. stb. Muratori Canon 3. so. (olv. *itineris socium* Bunsen szerint) Iren. III. 1, 1.

[5] L. *Jézus élete* p. XLIX. s köv.

A megjelenés időpontját megközelitőleg határozhatjuk meg. Mindenki elismeri, hogy a könyv 70 év után kelt;[1] de másfelől ez évnél nem lehet sokkal későbbi. Enélkül a Krisztusnak felhők között elközelgő megjelenését hirdető részek, melyeket a harmadik evangyéliom szerzője a korábbi irásokból csonkitlanul átvett,[2] értelmetlenek lennének. A szerző Jézusnak megjelenését egy bizonytalan jövőre teszi; «a vég»[3] lehetőleg hátra van vetve; de a Judeát ért catastrófának összefüggése a világ végezetével fenn van tartva.[4] A szerző Jézusnak azon biztositását, mely szerint az őt hallgató nemzedék nem fog elmulni anélkül, hogy az idők végezetére vonatkozó jövendölések teljesedésbe ne mennének, szintén fentartja.[5] Az apostoli exegesis által az Úr beszédeinek magyarázatában követett minden szabadosság mellett is, nem fogadható el az, hogy olyan művelt szerző, minő a harmadik evangyéliomé, egy oly szerző, aki igen jól ért ahhoz, hogy a Jézus beszédeit a kor követelményeihez alkalmazza, átirt volna oly frásist, mely a mesternek tulajdonitott prófétai adomány ellen döntő ellenvetést tartalmazott.

Lucanust és evangyéliomát, bizonyára csakis föltevés révén hozzuk benső kapcsolatba Róma keresztyén társadalmával a Flaviusok alatt. Mindamellett bizonyos, hogy a Lukács művének általános jellege igen jól megfelel annak, amit ily föltevés megkövetel. Lukács, mint már megjegyeztük, némileg római szellem; szereti a rendet, a hierarchiát; nagy tisztelettel viselkedik a centuriók, a római tisztviselők iránt és szivesen tünteti fel őket olyanokul, akik kedveznek a keresztyénségnek.[6] Egy ügyes fordulattal sikerül neki elkerülni annak kimondását, hogy Jézust a rómaiak bántalmazták és feszitették meg.[7] Közte és római Kelemen között a hasonlóság észrevehető. Kelemen Lukács után idézi gyakran a Jézus szavait és a Lukácséhoz

[1] Luk. XIX. 43—44; XXI. 20, 24; XXIII. 27. stb. L. *Antikrisztus* p. 60. 1. jegyzet.

[2] L. fent.

[3] *Tő telos.*

[4] H. ő. Márk XIII. 24; Máté XXIV. 29. a Lukács XXI. 9, 23, 24, 28, 29—32-vel. Jegyezd meg Luk. XVII. 20—21. *Jézus élete* p. XLIX. L. A Lukács XXI. 24. verse Aelia Capitolina helyreállitásának évét jelzi azon határpontul, melyen innen a mű készült.

[5] Luk. IX. 27.

[6] L. *Az apostolok* p. XXII. s köv.; *Pál apostol* p. 133.

[7] Luk. XXIV. 20. Élét veszi Márk XV. 16, 19-nek; l. Luk. XXIII. 25, 26, 32, 33. A 36—37 versekben ott szerepelnek a katonák, de a centurio félkeresztyén szerepet játszik. A rómaiak által alkalmazott vesszőztetés nincs meg. A Quirinus-féle összeirás említése (Luk. II. 1—2). arra szolgál, hogy hatást érjen el a rómaiaknál, midőn a Jézus gyermekkorának sajátos eseményeit egy ily ismert ténnyel hozza kapcsolatba.

hasonló hagyományra hivatkozik.[1] Lukácsnak irálya másfelől az ő latin kifejezéseivel, általános szinezetével, az ő hebraismusával Hermes Pásztorára emlékeztet.[2] Maga a Lucanus név is római s klientela avagy felszabaditás révén bizonyos M. Annaeus Lucanussal hozható összeköttetésbe, a hires költő rokonával; ami még valószinübbé tenné a viszonyt az Annaea családdal, melylyel lépten-nyomon találkozunk, ha a keresztyén Róma ősi hamvaiban turkálunk.[3] Az apostolok cselekedeteinek XXV. és XXVI. részei azt a hitet kelthetnék, hogy a szerző, mint Josephus, összeköttetésben állott II. Agryppával, Berenicével és a római kicsiny zsidó körrel.[4] Egész Heródes Antipasig a gonosz tetteket minden alkalommal kisebbiteni igyekszik s ugy tüntetni fel őt, mint aki bizonyos tekintetben jóakaratulag lép közbe az evangyélmi történetben.[5] De nem mutathat-e egy practicus rómaira ez az ajánlat Theophiloshoz, mely Josephusnak Epaphroditushoz intézett ajánlatára emlékeztet és időszámitásunk első századában a palestinai és a szyriai szokásoktól elütőnek látszik? Az efféle helyzet tehát nagyban emlékeztet a Josephuséra. — Lukács és Josephus majdnem egyidőben irva, egyikök a keresztyénség eredetét, a másik a zsidó forradalmat beszélik el fölötte azonos érzelmekkel, mérséklettel, a tulzó pártok iránt érzett ellenszenvvel, hivatalos hangon, a védelmi positiókra gondolva inkább, mint az igazságra, félelemmel vegyes tisztelettel a római hatalom iránt, melynek még szigorát is minden áron ugy óhajtják feltüntetni, mint menthető szükségességet, magokat pedig ugy állitani oda, mint akik annak oltalmában nem egyszer részesültek. Ez az, ami bennünk azt a hitet kelti, hogy a világ, ahol Lukács élt s az a világ, melyben Josephus forgott, igen közel eshet egymáshoz és nem egy tekintetben összeköttetésben állhatott egymással.

Ezt a Theophilust külömben nem ismerjük; neve talán fictió[6] vagy pseudonim lehetett, a római egyház hatalmas avatottjai közül valamelyiknek, például Kelemennek a megjelölésére. A szerző helyzetét és szándékát egy rövid bevezetés tünteti fel pontosan:

«Mivelhogy már számosan kisérelték meg megirni a közöttünk beteljesült dolgok elbeszélését, amint azt nekünk előnkbe adták azok,

[1] Róm. Kelem. *Ad Cor.* t. 13 (Luk. VI. 31, 37, 38) 24. (Luk. VIII. 5) 46. (Luk. XVII. 2.)

[2] Hermas vis. III. 1.

[3] L. *Antikr.* p. 12.

[4] L. Lukács VIII. 3.

[5] Luk. IX. 7—9. (has. ö. Márk. VI. 14 s köv.-vel) XXIII. 6—16. Lukács egy szóval sem emliti Keresztelő Jánosnak megöletését Antipas által.

[6] Az efféle, képzelt egyénekhez intézett ajánlatok nem ritkák az első keresztyén irodalomban. H. ö. Justin *Dial. cum. Tryph.* 141; *Diogneteshez* intézett levél. 1.

akik annak kezdettől fogva látói és szereplői valának, jónak láttam tehát én is, miután mindeneket eleitől fogva gondosan megvizsgáltam, számodra megirni egy elbeszélést, jó Theophile, hogy megismerhessed azon tanoknak valóságos igaz voltát, amelyeket azoktól hallottál, akik katechisáltak.»

Az előbeszédből okvetlenül nem következhetik még, hogy Lukács előtt, midőn dolgozott, ott feküdt e «számos» irat, melyeknek létezéséről értesit benünket; a könyvnek olvasása azomban minden kétséget kizár e tekintetben. A szószerinti egyező részletek Lukács szövegében a Márkéval, következéskép a Mátéval igen sűrűn fordulnak elő. Semmi kétség, hogy Lukács előtt egy Márk-féle szöveg feküdt, mely alig különbözött a mienktől. Azt lehetne mondani, hogy teljesen azonositható azzal, kivéve a Márk VI., 45—VIII. 26 verseit és a Krisztus szenvedéseiről szóló elbeszélést, melyre nézve Lukács egy régi hagyománynak adott előnyt. A többiben a hasónlóság betüszerinti és ahol az elüt, igen könnyen kivehető az indok, mely Lukácsot saját közönségével szemben a kezei között levő eredetinek kiigazitására vezette. A három szöveg párhuzamos részeiben azok a részletek, melyeket Máté Márkhoz csatol Lukácsnál nincsenek meg;[1] amit Lukács Mátéhoz csatolni látszik, az Márknál mindig megvan.[2] Azokban a részekben, melyek Márknál hiányzanak, Lukácsnál a Mátétól elütő elbeszélés szerepel.[3] Más szavakkal, a három evangyéliom közös részeiben Lukács a Máté szavaival csupán oly esetben mutat észrevehető egyezést, midőn az utóbbi látszólag megegyezik Márkkal. Lukácsnál Máténak bizonyos részei nincsenek meg, anélkül, hogy megtudhatnók fejteni, miért hagyta el azokat.[4] Jézusnak beszédei töredékesek Lukácsnál épugy, mint Márk-

[1] H. ö. Máté XII. 1—8; Márk. II. 23—28; Luk. VI. 1—5; Máté XVIII. 1—14; Márk IX. 38—50; Luk. IX. 46—50; Máté XIX. 16—30; Márk X. 17—31; Lukács XVIII. 18—30; Máté XXIII. egészen; Márk XII. 38—40; Lukács XX. 45—47. L. még Máté XII. 33 s köv.; XIII. 12; XVI. 17 s köv. 27; XXI. 28 s köv.

[2] H. ö. Máté IX. 1—8; Márk II. 1—12; Luk. V. 17—26; Máté VIII. 28—34; Márk V. 1—20; Luk. VIII. 26—39; Máté IX. 18—26; Márk V. 21—43; Luk. VIII. 40—56; Máté XIX. 13—15; Márk X. 13—16; Luk. XVIII. 18—30; Máté XX. 19—34; Márk X. 46—52; Luk. XVIII. 35—43.

[3] Luk. VII. 1 s köv.; XIV. 1. s köv; XIX. 11. s köv. Luk. III. 7—17, összehas. Máté III. 7—12-vel nehézséget teremt. Lehetséges, hogy itt visszaható hatás forgott fenn, mint sz. Jeromos hiszi, hogy ilyen sok fordult elő. *Praef. in evang. ad Damas.* Luk. XIX. 20 és Máté XVIII. 11. viszont más példái a Lukács Mátét interpoláló eseteinek. H. ö. még Luk. IX. 57—60 és Máté VIII. 19—22. Végre a kisértésről szóló két elbeszélés Máté IV. 1—11; Luk. IV. 1—13. nagyon hasonlit egymáshoz.

[4] Példák: Máté IX. 27—34, 47 s köv; XIII. 24—35; XVII. 24—27; XVIII. 10—35; XX. 1—16; XXI. 17—22; XXII. 34—40; XXV. 1—13, 31—48; XXVI.

nál; érthetetlen lenne, hogy Lukács, ha ismerte Mátét, mindig megszakitotta volna a nagybeszédeket, melyeket az utóbbinál olvashatunk.

Lukács, igaz, egész sorát idézi fel a logiáknak, melyeket nem találunk meg Márknál; de e logia megismeréséhez nem azon mód révén jutott, melyet Máténál találunk. Tegyük hozzá, hogy a gyermekkor legendáiban és a genealogiákban mi közös sincs a kérdésben forgó két evangyéliomban. Miként tette volna ki magát Lukács derült kedélylyel e kézzel fogható ellenvetéseknek? Ez arra enged következtetni, hogy Lukács nem ismerte ami Máténkat; és tényleg ama irodalmi kisérletek, melyeket előszavában emlit, az apostolok tanitványainak neveit viselhették; azok közül egy sem viselt oly nevet, mint a Mátéé, mert Lukács határozottan megkülönbözteti az apostolokat, az evangyéliumi történet tanuit és szereplőit[1] és a hagyomány szerzőit,[2] kiadókat, akik nem tettek egyebet, mint iratba foglalták a hagyományt a saját felelősségökre és veszélyökre anélkül, hogy arra valami különös czimök lett volna.[3]

A Márk könyve mellett bizonyára még más hasonnemü elbeszélések is,[4] amelyekből szintén bőven meritett, feküdtek a Lukács asztalán. A IX. 51-től a XVIII. 14-ig menő hosszu részlet például valamely megelőző forrásból van meritve, mert abban nagy a zavar. Lukács ennél jobban tud irni, midőn csupán a szóbeli hagyomány után indul. Kiszámitották, hogy a Lukács szövegének egyharmad része nincs meg sem Márkban, sem Mátéban. Nehány reánk nézve elveszett evangyéliom, melyekből Lukács meritett, igen pontos részleteket tartalmazott: «azok, akikre a torony szakadt Siloamnál» (XIII. 4.) azok, akiknek vérét az ő áldozatukkal elegyitette Pilátus» (XIII. 1.) Ez okiratok közül több nem volt egyéb, mint az ébionismussal erősen áthatott héber evangyéliomnak átdolgozása s ekként azok Mátéhoz közeledtek. Ez uton fejthetők meg Lukácsnak Mátéval analog részletei, melyek nem fordulnak elő Márkusban.[5] A kezdetleges logia legnagyobb részét megtaláljuk Lukácsban is, de nem a nagy beszédek formájában, mint ami Máténkban, hanem elmetsze, elvágva, különös körülményekhez fűzve. Lukács előtt nemcsak nem feküdt ami Máténk evangyélioma, hanem ugylátszik, hogy

6—13; XXVII. 29—31; XXVIII. 11—15, 16—20, főleg XIV. 22, XVI, 12. s a XX. 1—16. rész, mely oly jól felel meg a Lukácsnál uralkodó gondolatnak.

[1] *Autoptai kai hypéretai.*

[2] *Kathós paredosan.*

[3] *Epecheirésan.*

[4] Luk. I. 1.

[5] Például a Capharnaumi centurió Máté VIII. 5 s köv; Luk. VII. 1—10; a lakziról szóló példázat Máté XXII. 1 s köv; Luk. XIV. 15 s köv. Az elveszett juh Máté XVIII. 12—14, Luk. XV. 4—7.

nem használt egyetlen gyüjteményt sem a Jézus beszédeiből, ahol a maximák nagyarányu egymásutánja, melyeknek beiktatását Máténál kimutattuk, már megállapitva lett volna. Ha volt is nála több ilyen gyüjtemény, azokat mellőzte. Másfelől Lukács olykor a héber evangyéliomhoz közeledik, főleg azon helyeken, ahol az utóbbi Máté fölött áll.[1] Lehet, hogy a héber evangyéliomnak egy görög fordítása volt a kezei között.

Lukács tehát Márkkal szemben ugyanazon állást foglalja el, melyet Máté elfoglal ugyancsak Márkkal szemben. Mindketten többékevésbbé a héber evangyéliomból eredő okiratokból kölcsönzött toldatokkal bővitették ki Márkust. Hogy e számos toldást, melyeket Lukács a Márkkal közös alapból merit s amelyek nincsenek meg Mátéban, megfejthessük, a szóbeli hagyománynak is tág helyet kell szoritanunk. Lukács teli marokkal dúskált e hagyományban; abból meritett; azt oly mértékben méltányolta, mint az evangyélmi történetet tárgyazó kisérletek számos szerzője, akik előtte éltek. Lelkiismereti aggálylyal iktatta-e szövegébe saját találmányu elbeszéléseit, hogy Jézus művére oly irányt erőszakoljon, melyet ő igaznak tartott? Bizonyára nem. A hagyomány maga sem cselekedett volna másként. A hagyomány collectiv munka, mert a közszellemet fejezi ki; de mégis kellett lenni valakinek, aki legelőször ejtett ki egy-egy szép szót, egy-egy jellemző anekdotát. Lukács gyakran volt ez a valaki. A logia forrása kiszáradt s az igazat megvallva, mi azt hisszük, hogy Syrián kivül, nem is bugyogott az soha valami bőven.[2] Ellenben az agada teljes szabadsága jelentkezik abban a jogban, melyet Lukács igénybe vesz, hogy okiratait átdolgozza a saját izlése szerint, hogy elvágjon, közbeszurjon, áthelyezzen, egybevessen a maga módja szerint, csakhogy az általa legjobbnak tartott beosztást megteremtse. Egyetlen egyszer sem mondja azt magának: «Ha az az igaz történet, mit ez irt, ugy nem szólhat az akként, mint amaz.» Az igaz anyag előtte semmi; az eszme, a dogmaticai és az erkölcsi czél minden. Hozzátenném még: az irodalmi hatás. Eképp lehetséges, hogy az, ami őt arra inditotta, hogy a logiának előtte megállapitott kötegeit elne fogadja, nála finom izlésének aggályoskodására vezetendő vissza, mely mellett a csoportositásokat mesterségeseknek

[1] Hilgenfeld p. 24, 25, 27, 29, 36, főleg a p. 18, 3—8 sor részlete. Has. össze még az ébionita evangyéliom egy részletét *ibid.* p. 33, 18—19. sor, Luk. I. Részével. L. alább.

[2] A *logia* között nincs egyetlen egy sem, melyen a syr kinyomat erősen meg ne látszanék. Például a syr háztető Máté X. 27., Luk. XII. 3; kép, melynek nincs értelme sem Kis-Ázsiában, sem Görögországban, sem Itáliában, még Antiochiában sem. A lapos tetők véghatára az Orontes beömlése. Antiochiában már lejtős tetők vannak.

és kissé esetleneknek találta. Mi sem hasonlitható össze azzal az ügyességgel, melylyel megmetszi a megelőző gyüjteményeket, alkot kereteket e szétbomlott l o g i a szamára, beállitja, beilleszti, mint kicsiny gyémántokat a bájos elbeszélésekbe, melyek azokat kihivják, azokra reá vezetnek. A rendező művészete sohasem ment még ily messzire. Természetes azonban, hogy a szerkesztésnek módja Lukácsnál — mint Máténál és általában a másodkézből kikerült s megelőző irott okmányok után mesterségesen összeállitott valamennyi evangyéliomnál — ismétlésekre, ellenmondásokra, összefüggéstelenségekre vezet, egymással össze nem illő okiratok miatt, melyeket az utolsó kiadó összeforrasztani igyekszik.[1] Márk az egyedüli, aki kezdetleges jellege folytán, e hibába nem esett s ez bizonyit legjobban eredetisége mellett.

Kimutattuk másutt[2] azokat a tévedéseket, melyeket a helyek távola követett el a római evangyélistával. — Az ő exegesise a Septantén nyugoszik, melyet legnagyobb tévedéseiben is hiven követ.[3] A szerző nem született zsidó, ő bizonyára csakis a nem zsidók számára irt. Palestina geografiáját s a zsidó szokásokat csupán felületesen ismeri;[4] mellőz mindent, ami a nem israelitákra érdektelen[5] és felhoz részleteket, melyek egy palestinai előtt jelentéktelenek.[6] Jézusról adott geneologiája azt mutatja, hogy oly emberek számára irt, akik nem könnyen férhettek hozzá, hogy azt a bibliai szöveggel birálólag egybevethessék.[7] Enyhit olyanon, ami a keresztyénségnek

[1] H. ö. Luk. V. 29—30 és XV. 1—2; IX. 45. és XVIII. 34; IX. 46. és XXII. 24; X. 16 és IX. 48; X. 25 és XVIII. 18; XI. 33 és VIII. 16; XII. 2 és VIII. 17; XIV. 11 és XVIII. 14. Lásd főleg a IX. 50 és a XI. 23 közötti ellenmondást. Mint összefüggetlen részeket lásd Luk. IV. 23. tekintettel arra, hogy megelőzőleg Capharnaumról volt szó.

[2] *Jézus élete* p. LXXXIII. és köv. E tévedések közül nehányat túloztak. Lysaniasra vonatkozólag lásd *Mém. de l'Akad. des iuscr.* t. XXVI. 2 r. A templomnak szerepeltetése oratorium gyanánt az Apoc. XI. 1. versében találhatja indokát. Az Emausra vonatkozó részt azonban semmiféle topographicus föltevés mellett sem lehet igazolni. L. *Antikrisztus* p. 301—302. jegyz. Kulonia hat kilométerre van Jerusalemtől (Guerin *Palest.* I. p. 259); már pedig 60 stadion tiz kilometer. A Sinaiticus *Hekaton hexékonta* apologeticai igazitás. *Jóanna* (Luk. VIII., XXIV. 10) bajosan szerepeltethető nőnévnek. Lukács V. 19. verse cseréppel födött s ekként lejtős háztetőt tételez fel szórakozottságból. A lapos tetők mindig terrasz alakuak.

[3] *Csel.* XIII. 41. (h. ö. Habakuk 1, 5.)

[4] Luk. XVII. 11.

[5] Például, Jézus és a fariseusok hosszas vitái, Márk. VII. 1—23.

[6] Luk. IV. 31; XIX. 29; XXII. 1.

[7] Igy a Bibliába vetett egyetlen pillantásból meggyőződhetett volna kiki, hogy Salathiel Jechoniásnak volt a fia (1 Kron. III. 17; Máté 1, 12) és nem a Nérié (Luk. III. 27.)

zsidó eredetére mutat és bár Jerusalem iránt gyöngéd vonzalmat táplál szivében,[1] a Törvény csupán, mint emlék szerepel nála.

A szellemet tehát, mely Lukácsot sugalmazta, sokkal könnyeben határozhatjuk meg, mint a Márk s a Mátéról elnevezett evangyéliom szerzőjének a szellemét. A két utóbbi evangyélista semleges álláspontot foglal el az egyházat szaggató pártviszályokkal szemben. Pálnak és Jakabnak párthivei egyaránt elfogathatták volna azokat. Lukács ellenben Pálnak a tanitványa, bizonyára mérsékelt, türelmes tanitvány, aki Pétert, sőt még Jakabot is tiszteli, de aki határozott pártállást foglal el a pogányoknak a publicanusoknak, a mindennemü bünösöknek és hereticusoknak az egyházba leendő felvétele mellett. Nála találjuk meg ez irgalmas parábolákat a jószivü samaritánusról, a tékozló fiuról, az eltévedt juhról, az elveszett drachmáról,[2] melyekben a megtérő bünös majdnem a sohasem botlott igaz fölé van helyezve.[3] Lukács ebben bizonyára a Jézus felfogását osztja; de nála ez előitélet pártállás, vallott eszme. Legvakmerőbb sakhuzás nála: a Kálváriai latrok egyikének a megtérése. — Márk és Máté szerint a két gonosztevő szidalmazta Jézust. Lukács az egyiket jó indulatunak festi: «Mi méltán bünhödünk; de ez itt igaz ember!...» Jézus viszonzásul megigéri neki, hogy még az nap vele leend a paradicsomban.[4] Jézus még tovább is megy: imádkozik hóhéraiért, «akik nem tudják, mit cselekesznek.» Mátéban[5] Jézus ugylátszik roszindulatot táplál Samária iránt s azt ajánlja tanitványainak, hogy kerüljék el a samaritanusok városait épugy, mint a pogányok közé vezető utat. Lukácsnál ellenben Jézus sürün érintkezik a samaritanusokkal, magasztalólag beszél róluk.[6] A Samariába történt utazással kapcsolatosan egész sor oktatást és elbeszélést hoz fel Lukács. Jézust nem Galileában fogatja el, mint Márk és Máté, de sőt egy galileaellenes és zsidóellenes iránynak hódol, mely még erőteljesebben lép fel, mint a negyedik evangyéliomban. Sok más tekintetben Lukácsnak evangyélioma némileg a közvetitőt játsza a két első és a negyedik evangyélium között, mely ugylátszik azokkal eleinte semmi közösülő vonással sem birt.[7]

[1] Luk. XIV. 41—44; XXIII. 27—30.

[2] A XV. és XVII. részek, ahol Lukács eredetisége a legjobban domborodik ki. E példabeszédek közül Mátéban csak is az eltévedt juhról szóló van meg, még ez sincs ugy kiszinezve.

[3] *Jézus élete* p. LXXXVI.

[4] Luk. XXIII. 39—43.

[5] Máté X. 5.

[6] Luk. IX. 51—56; X. 33; XVII. 16. H. ö. Ján. IV 9; köv.: VIII. 48; *Csel.* VIII. 25.

[7] L. *Jézus élete* 13. kiad. függelék.

Alig találunk tőle eredő anekdotát, parábolát, melyet az irgalomnak e szelleme és a bünösökre való hivatkozás át nem lengne. Jézusnak[1] egyedül álló kissé keményy szavai nála türelemmel és elnézéssel teljes példázattá változnak át. A terméketlen fát nem kell azonnal kivágni, a jó vinczellér szembeszáll urának haragjával és arra kéri őt, engedje meg, hogy a szerencsétlen fa körül a földet megtrágyázhassa, mielőtt azt végleg elitélné.[2] Lukács evangyélioma kiválóan a kegyelemnek és pedig a hit által megszerzett kegyelemnek az evangyélioma. «Nagyobb öröm van a mennyben egy megtérő bünösön, mint kilenczvenkilencz igazakon, kik nem szükölködnek a megtérésben.»[3] Az embernek Fia nem azért jött, hogy a lelket elveszejtse, hanem hogy azokat megmentse.»[4] Minden elcsavarás jó neki, ha azzal az evangyéliom történeteit az igazolt bünösök történeteivé gyúrhatja át. Samaritanusok, publicanusok, centuriók, bünös asszonyok, jóakaratu pogányok, a pharisaismusnak minden lenézett embere mind cliensei. Azon eszme, hogy a keresztyénségnek az egész világ számára vannak kegyelmi eszközei, nagyon is az övé. A kapu nyitva áll; mindenki áttérhet. Nincs szó többé a Törvényről, egy uj hódolat, Jézusnak cultusa lép annak helyébe. Itt a samaritanus tesz jót, mialatt a pap és a levita közönyösen mennek tova.[5] Ott, a publicanus az ő alázatossága által igazoltan lép ki a templomból, mialatt a kifogástalan, de gőgös fariseus még bünösebben távozik el onnan.[6] Másutt, a bünös asszony magasztalást arat szeretete folytán a Jézus iránt és a gyöngédség rendkivüli jeleiben részesül.[7] Ismét másutt, a publicanus Zakéust Ábrahám fiává avatja pusztán azon szorgossága, hogy látni akarta Jézust.[8] A kegyelemnek könnyü osztogatása mindig a legbiztosabb eszköze volt a vallások sikerének. «Még a legbünösebb embert is, mondja Bhagavat, ha imádattal járul elém és hozzám fordul könyörgéseiben, jónak kell tartanunk.»[9]

[1] Márk XI. 12—14, 20—21; Máté XXI. 18—20.

[2] Luk. XIII. 6—9. Itt valószinüleg egy utalással van dolgunk a zsidókra, akiket Jézus meddőn hagyott vissza, de akiket az apostoli prédikálás meg fog javitani talán.

[3] Luk. XV. 7.

[4] Luk. IX. 50 (eredetisége kétes); de Luk. XIX. 20, bizonyos és ugylátszik a Máté XVIII. 11-be interpoláltatott.

[5] Luk. X. 30 s köv. A Lukács-féle elbeszélés mögött a trilogia rejtődzhetik: «a cohen, a levita, az israel.» Luk. israel helyébe: «samaritanust» tesz. Has. ö. az *aléthos israélitést* (Ján. I. 48), aki se nem cohen, se nem levita.

[6] Luk. XVIII. 10 és köv.

[7] Luk. VII. 37. köv.

[8] Luk. XIX. 1—10.

[9] *Bhagavadgita* H. 30. Olv. az egész részt, hogy megérthessük, miként a ritualissal megterhelt vallások nem rendelkeznek csupán egy eszközzel arra, hogy a vak cselekedetek terhét lerázzák magokról, ez pedig az egységes cul-

Lukács ehhez az alázatot is csatolja. «Ami az emberek szemében dicsőséges, utalátos az az Isten előtt.»[1] A hatalmast lefogják taszitani trónjáról; az alázatost felemelik,[2] ime ez nála a Jézus által keresztül vitt forradalomnak összes eredménye. Már pedig a gőgös: a zsidó, aki büszke arra, hogy Ábrahámnak sarja; az alázatos a pogány, aki nem huzakodik elő őseivel és azt, ami, a Jézusba vetett hitének köszöni egyedül.

E nézetek teljesen összevágnak a Pál nézeteivel. Pálnak bizonyára nem volt evangyélioma abban az értelemben, melyet mi e szónak adunk.[3] Pál nem hallotta Jézust[4] és a közvetlen tanitványokkal való érintkezéseiben szándékosan tulzó tisztelettel lép fel.[5] Igen kevésszer találkozott velök, a hagyományok központjában, Jerusalemben alig töltött nehány napot. Aligha hallott beszélni valamit logiáról, az evangyéli mi hagyományból csupán töredékeket ismert. Megkell vallanunk, hogy e töredékek jól összeillenek azzal, amit Lukácsban olvasunk.[6] Az urvacsorának jelenete, amint azt Pál elmondja, egészen azonos, egy-két igen jelentéktelen részleten kivül, a harmadik evangyéliom jelenetével.[7] Lukács mindenesetre gondosan elkerül mindent, ami sérthetné a zsidó-keresztyén pártot és ellenvetéseket kelthetne fel, melyeket elsimitani óhajt; az apostolok iránt oly tiszteletet mutat, aminő őket csak megillethetí,[8] de mindamellett fél, nehogy felette kizárólagos hely jusson nekik. Politikája e tekintetben a legmerészebb gondolatot keltette föl benne. A Tizenkettő mellett, saját felelősségére még hetven tanitványt vett fel,[9] akiket Jézus oly missióval ruház fel, mely a többi evangyéliomokban a Tizenkettőnek van fentartva egyedül.

Ebben a Numeri azon fejezetét utánozta, ahol Isten, hogy Mózest egy fölötte sulyossá vált tehertől megszabaditsa, a kormány-

tus vagy a *gnosisa* oly elvnek, mely azt proclamálja, hogy ő egyben ritus és a ritusnak tárgya is.

[1] Luk. XVI. 15. V. Luk. XIV. 7 s köv.

[2] Luk. 1, 52.

[3] «Az én evangyéliomom» (Róm. II. 16; XVI. 25; I. Cor. XV. 1; II. Cor. IV. 3; Gal. I. 11; II. 2) annyit jelent: «az én szóbeli hitterjesztésemnek a rendszere.» Ha valamely terméket ily typusnak kell vennünk, a minőt Pál ért, ez a rómaiakhoz irt levél lenne. V. ö. Róm. Kelemen *Ad Cor.* I. 47. r.

[4] L. *az apostolok* p. 173.

[5] Gal. 1, 17. k.

[6] Iren. III. 1—1; Tertull. *Adv. Marc.* IV. 5; Orig. Euseb. H. E. VI. XXV. 6; Euseb. H. E. III. IV. 8; sz. Jerom. *De viris ill.* 7.

[7] I. Cor. XI. 23—26; Luk. XXII. 17—20; Luk. X. 8; *esthiete ta paratithemena hymin;* I. Cor. X. 27: *pan paratithemenon hymin esthiese.*

[8] A Zebedeus fiait jellemző ambitiosus vonás eltünt.

[9] Luk. XI. 24; *kai heteróus hebdomekonta.* A codex Vaticanusban *hebdomekonta duo* áll. V. *Recogn.* II. 42; ál Kelem. hom. XVIII. 4.

zat egy részét, mely eddig egyedül Mózest illette meg, a népnek hetven véneire terjeszti ki.[1] Hogy pedig a hatalomnak e megosztását és hasonlóságát észrevehetőbbé tegye, Lukács a Tizenkettő és a Hetven között osztja szét az apostoli utasitásokat, melyek a logia gyüjteményekben egyedül a Tizenkettőhöz intézvék.[2] A hetvenes illetve a hetvenkettős[3] szám különben a föld nemzeteinek számát is jelezhette, miként a tizenkettős szám az Israel törzsének felelt meg. Elterjedt vélemény volt, tényleg hogy Isten a földet hetvenkét nemzet között osztotta meg, minden nemzet élén egy angyallal.[4] E szám mythicus vala, Mózes hetven vénein kivül,[5] ott volt a sanhedrinek hetvenegy tagja, a Bibliának hetven vagy hetvenkét forditója. A titkos gondolat tehát, mely Lukácsot az evangyéliumi szöveghez oly nehezen kapcsolódó toldás fölvételére birta, evidens. A Pál apostolsága törvényességének megmentéséről volt itt szó, arról, hogy ez apostoli méltóság a Tizenkettő hatalmával párhuzamosnak tüntettessék fel, hogy kimutattassék, mikép lehet valaki apostol anélkül, hogy a Tizenkettőkből való legyen, ami határozottan a Pál tana. A Hetvenen ördögöket üznek s ugyanazon természetfölötti hatalommal birnak mint az apostolok.[6] A Tizenkettő egyszóval, nem meritik ki az apostolságot; az ő hatalmuk teljessége nem zárja ki azt, hogy e hatalommal mások is birjanak . . . «és elvégre, siet hozzátenni Pálnak tudós tanitványa, e hatalom magában semmi, a fődolog, hogy nevünk, mint minden igaznak, beirattassék a mennyben.»[7] A hit minden; már pedig a hit Istennek adománya, aki azt annak adja, akinek akarja.[8]

Ily nézőpont mellett az Ábrahámidák kiváltsága igen csekélyre olvadt össze.[9] Jézus, akit övéi visszautasitottak, az ő valódi családját a pogányok között találta fel. Távoli vidékek népei (Pálnak pogányai) királyukul fogadják el őt, mialatt honfitársai, azok, akiknek természetes fejedelmök, tudtul adják neki, hogy mit sem akarnak tudni felőle. A szerencsétlenek! Ha majd a törvényes király vissza-

[1] *Numeri* XI. 17, 25.

[2] Luk. IX. 1—6; X. 1. s k.

[3] E két szám gyakran összezavarodik. H. ö. a *Septante*-kat, melyek ál Aristeasnál hetvenkettőt tesznek ki.

[4] *Recogn.* és Hom. l. c. V. Cotelier jegyz. A *Gen.* X-ben hetven nép van felsorolva. V. Horapollon *Hierogl.* 1, 14.

[5] Hasonlitsd össze: *Epistola Petri ad Jacobum* 1, 2. (az ál Kelemen-féle homilia élén).

[6] Luk. X. 17 s köv.

[7] Luk. X. 20.

[8] Luk. XVII. 5; XXII. 32.

[9] Luk. VIII. 8—9; rész előfordul Máténak III. 7—10; Lukács innen vette talán.

tér, a halálra fogja vetni mindnyájokat.[1] A zsidók azt képzelték, hogy mivel Jézus közöttük ivott, evett, az ő utaikon tanitott, kiváltságaikban mindig megfognak maradni. Tévedés! Az északnak és a délnek népei foglalják el a helyeket Ábrahám, Izsák és Jakabnak asztalánál, ők pedig majd a kapun kivül jajgatnak.[2] A zsidó nemzetet ért csapások élénk benyomása látszik meg minden oldalon, s e csapásokról azt tartja a szerző, hogy azokat azért érdemelte meg a nemzet, mert nem értette meg Jézust és küldetését Jerusalem érdekében.[3] A genialogiában Lukács nem a Juda királyaitól származtatja le Jézust. Dávidtól Salathiéllig a leszármazás az oldalágon megy végbe.

Más burkoltabb jelek is Pál iránti kedvező érzelmeket árulnak el. Bizonyára nem puszta véletlen, hogy miután elbeszélte, hogy a tanitványok közül Péter volt az első, aki Jézust Messiásnak ismerte el, nem hozza fel a hirhedt szavakat: «Te vagy Péter, és e kövön épitem fel az én egyházamat,» szavakat, melyek már helyet kaptak a hagyományban.[4] A kanaáni asszony történetét, melyet a szerző bizonyára olvasott Márkusban, elhagyja,[5] épen a kemény szavak miatt, melyeket Jézus mond, s amelyek az irgalomra irányuló czélzattal nem egyeznek meg teljesen. A komlóról szóló példázatot, mely ugylátszik, Pál ellen irányult, a hamis magvetőt, aki az igazi magvetők után halad és a tiszta gabonát konkolylyal hinti el,[6] szintén elhagyja. Egy másik rész, melyben sérelmet véltek látni azon keresztyének ellen, akik felszabaditották magokat a Törvény alól, el van csavarva és éle a zsidó-keresztyének ellen irányul.[7] Pál elveinek szigora az apostoli szellem felől még élesebben van kiszinezve, mint Máténál,[8] s ami még nyomósabb: másutt a missionariusok kicsiny köréhez intézett szabályok itt a hivek közönségéhez intézvék. «Ha valaki én hozzám jön, és nem gyülöli meg az ő atyját és az ő anyját, feleségét és gyermekeit, fivéreit és nővéreit, sőt a saját életét is, nem lehet az én tanitványom.»[9] «Valaki nem mond le minden javairól, nem lehet az én tanitványom.»[10] És mind e lemondások után még ekként is kell szólani: «Mi csak is azt cselekedtük, amit cse-

[1] Luk. XIX. 11—27.
[2] Luk. XIII. 24 s k.
[3] Luk. XIX. 43—44; XXI. 24; XXIII. 27 s köv.
[4] Máté XVI. 17—19.
[5] Márk. VII. 24—30. V. Máté XV. 21—28.
[6] L. fent.
[7] Luk. XIII. 27. h. ö. Máté VII. 23. L. fent p. 108.
[8] Luk. IX. 62, X. 56—60, előfordul Mátének VIII. 21—22; lehet azomban, hogy ez visszamenő hatása Lukácsnak Mátéra, l. fent.
[9] Luk. XIV. 26; Máté X. 37, jóval szelidebb.
[10] Luk. XIV. 33.

lekednünk kellett; haszontalan szolgák vagyunk.»[1] Az apostol és Jézus között nincs semmi külömbség. Az, aki hallgatja az apostolt, a Jézust hallgatja; az, aki megveti az apostolt, a Jézust veti meg és megveti azt, aki őt küldötte.[2]

Ugyanazon ihletett felfogással találkozunk a szegénységre vonatkozólag.[3] Lukács gyülöli a gazdagságot, a tulajdonhoz való egyszerü ragaszkodást, ugy tekinti, mint valami bajt. Midőn Jézus a világra jött, nincsen számára hely a vendég fogadó házban;[4] a legegyszerűbb lények, marhák, juhok között születik. Legelső imádói a pásztorok.[5] Egész élete csupa szegénység.[6] A takarékosság képtelenség, mert a gazdag ember nem ér el vele semmit;[7] a Jézus tanitványának nincs mit cselekednie a földnek javaival; le kell mondania mindenről, a mivel bir.[8] A boldog ember: a szegény;[9] a gazdag mindig vétkes; ő reá a pokol vár.[10] Jézusnak szegénysége absolut.[11] Istennek országa a szegényeknek örömünnepe leend; a társadalmi rétegek helyettesitése, uj társadalmi osztályok uralomra jutása fog abban érvényesülni. A többi evangyéliomoknál a meghivott vendégek helyébe az utak mentén találomra gyüjtik össze az embereket; Lukácsnál a szegényeket, a bénákat, a vakokat, a sántákat,[12] a sorsüldözötteket hivják meg. Ez uj országban többet ér, ha barátokat kiki a szegények között keres, még hamis utakon is, mintha kifogástalan gazda.[13] Nem a gazdagokat kell meghivni lakomáinkhoz, hanem a szegényeket, hogy azt, amit adunk, visszanyerhessük majd az igazak feltámadásakor,[14] vagyis az ezer esztendő uralma alatt.[15] Az alamizsna a legfőbb szabály, az alamizsna még a tisztátalan dolgokat is megtisztitja; a Törvény fölött áll.[16]

Lukácsnak doctrinája, mint látjuk, a tiszta ebionismus a szegénységnek dicsőitése. Az ebionisták szerint Sátán, a világnak királya birja tulajdonul a világot; annak javait alattvalóinak ado-

[1] Luk. XVII. 10.
[2] Luk. X. 16; Máté X. 40. nem oly erős.
[3] L. *Jézus élete* p. LXXXVI.
[4] Luk. II. 7. V. Justin *Dial. cum. Tryph.* 78.
[5] Luk. II. 8. s k.
[6] Luk. II. 24.
[7] Luk. XII. 16—21.
[8] Luk. VI. 30; XII. 13—15, 22 s köv. 33; XVI. 13; XVIII. 22.
[9] Luk. VI. 20—21.
[10] Luk. VI. 24—25, XVI. 19—25. V. *Jézus élete* p. 181—182.
[11] Luk. VIII. 2—3; IX. 58.
[12] Luk. XIV. 15. s k.
[13] Luk. XVI. 1 s köv.
[14] Luk. XIV. 12—14.
[15] Apoc. XX. 5.
[16] Luk. XI. 41.

mányozza.[1] Jézus a jövendő világnak a fejedelme. Résztvenni az ördöngős világ javaiban annyit tesz, mint kizárni magát e másikból. A Sátán esküdt ellensége a keresztyéneknek és Jézusnak; a Jézus országa ellen irányuló működésében a világgal, a fejedelmekkel, a gazdagokkal fog kezet. Lukács demologiája anyagias és bizar.[2] Thaumathurgiájában szintén van valami a Márk anyagias durvaságából; félelmet kelt.[3] Lukács nem ismerte e tekintetben Máténak szelidebb hangját.

Bámulatos népies érzelem, finom és megindító költészet, ezüst csillogásu léleknek csengő és tiszta hangja, valami nem földies és ami fenkölt nem engedik, hogy a foltokat, a többszörös logikai hiányokat, a feltünő ellenmondásokat észrevegyük. A biró és az alkalmatlan özvegy,[4] a három kenyérért könyörgő barát,[5] a hütlen sáfár, a tékozló fiu, a kegyelmet nyert bünös asszony és több Lukácsnál sajátos okoskodás a positiv szellemek előtt eleinte a bölcsészi elvvel és a szigoru erkölcsiséggel kevéssé megfelelőknek fognak feltünni; ámde e látszólagos gyöngeségek, melyek egy nő gondolatának szeretetreméltó gyöngeségéhez hasonlitanak, az igazság erejével hatnak és felidézni képesek a Jézus beszédjének teljesen nőies menetét, majd elhaló, majd pihegő meghatott hangját, melyet inkább a képzelet és az érzelem, mint az okoskodás vezetett. Főleg a gyermekkori és a Passióról szóló elbeszélések árulnak el valóban isteni művészetet. E pompás elbeszélések a bölcsőről, a pásztorokról, az angyalról, aki az alázatosaknak nagy örömöt hirdet, a menyből a földre száll alá e szegény emberek elé, hogy a jóindulatu embereknek a béke hymnusát elzengje, azután az agg Simon, az ős Israel tiszteletre méltó személyesitője, kinek szereplése immár lejárt, de aki boldognak mondja magát, hogy ily magas kort élt, mert az ő szemei látták az ő népének dicsőségét és a nemzeteknek kijelentett világosságát és ez a kilenczven esztendős özvegy asszony, aki kibékülve hal meg — és ezek az annyira tiszta, annyira bájos énekek, Magnificat... Gloria in excelsis... Nunc dimittis... Benedictus Dominus Deus Israel.., melyek egy uj liturgiának vetik meg az alapját; ez a pompás pastorale oda vetett könnyed vonásával a keresztyénség előoromzatára, mindez nagyon is a Lukács műve. A szegény emberiség fájdalmainak elaltatására még sohasem találtak ki bájosabb cantilenát.

[1] Luk. IV. 6.

[2] Luk. IV. 1—13. (l. a 6, 13. vers sajátlagos voltát Máté IV. 1 s köv. verseivel szemben) 34—35; X. 18—19; XXII. 3, 53; XXII. 31—32.

[3] Luk. V. 8. és köv., 26; VII. 16; VIII. 25, 37, 45. és köv.

[4] Luk. XVIII. 1. és köv.

[5] Luk. XI. 5—8.

Lukácsnak a jámbor elbeszélések iránt érzett izlése természetes hajlammal arra vezette őt, hogy Keresztelő János számára a Jézuséval azonos «gyermekkort» alkosson meg.[1] A hosszu időn át magtalan Erzsébet és Zakariás, a papnak látománya a tömjénezés órájában, a két anyának látogatása, Keresztelő János atyjának hymnusa olyanok, mint propyleumok a porticus előtt, melyek a porticusra hasonlitanak s azt fővonásaiban visszaadják. Tagadhatatlan, hogy Lukács e kedves elbeszéléseknek magvára, melyek a keresztyén művészetnek legelső forrásai, nem azon okmányokban akadt, melyeket használt. Lukácsnak «gyermektörténeti» szaggatott, hebraismussal megterhelt irálya nem az előszónak az irálya. Sőt a műnek e része zsidósabb, mint a többi: Keresztelő János papi eredetü; a tisztálkodás, a körülmetélés ritusa pontosan be van tartva; Jézus szülei minden esztendőben zarándok utra kelnek;[2] számtalan anekdota teljesen zsidó izü.[3] Figyelemre méltó vonás, hogy Máriának szereplése, mely Márkban semmi, lassanként oly arányban nőtt és emelkedett, amint eltávolodott Judeától és amint József atyai szereplését veszejti. A legendának szüksége van reá és hosszasan kezd beszélni felőle. Nem tudta elképzelni, hogy az az asszony, kit Isten arra választott ki, hogy a sz. lélek által megtermékenyitse, közönséges asszony legyen; ő az, aki az evangyélium történetnek egész részei mellett kezeskedik;[4] szereplése az egyházban naponként nőtt és izmosodott.[5]

Gyönyörüek és szintén kevéssé történetiek a harmadik evangyéliomnak sajátos elbeszélései Jézus szenvedései halála és feltámadása felől. Könyvének e részében majdnem teljesen mellőzte Márkust és más szövegeket követett Lukács. Ebből egy a Máténál is legendaszerűbb elbeszélés állt elő. Minden túlozva van abban. A Gethsemani jelenetet[6] az angyallal, a vérverejtékkel, a levágott fül meggyógyitásával toldja meg. A megjelenés Herodes Antipas előtt tisztán az ő találmánya. Jerusalem leányainak gyönyörü episódja, mely azon rendeltetéssel birt, hogy a népet ugy állitsa oda, mint amely a Jézus halálában ártatlan és annak egész gyülölségét az előkelőkre és a főnökökre vesse vissza,[7] az egyik gonosztevő megté-

[1] Jakab Protevangyélioma és a Mária születéséről szóló evangyéliom ugyanazon nagyzó s terjengő eljárást követik, midőn Máriának, a Jézus anyjának születését leirják.

[2] Luk. II. 41.

[3] Igy Luk. II. 42 s köv. A zsidók mindenkor kedvelték a csoda gyermekeket, Joseph. *Vita* 2.

[4] Luk. II. 19, 51.

[5] Luk. I. és II. R. (h. ö. Máté I. és II.) *Csel.* 1, 14; Justin *Dial. cum. Tryph.* 100.

[6] Luk. XX. 36—46.

[7] Luk. XXIII. 27—30.

rése,[1] Jézusnak Ezsaiás LIII. 12. verséből vett könyörgése hóhéraiért[2] öntudatos toldások. A kétségbeesés magasztos kiáltása: Elohi, elohi lamma sabacthani helyébe, mely a Jézus istensége felől alkotott eszméknek nem felelt meg többé, egy nyugodtabb lép: «Atyám, a te kezeidbe ajánlom lelkemet.»[3] Végül a feltámadt Jézusnak élete egy minden izében mesterséges terv szerint van elbeszélve, részben a héberek evangyéliomának megfelelően,[4] mely szerint e siron túli élet csupán egy napig tartott és mennybemenetellel végződött, melyről Márk és Máté egy szót sem szólnak.[5]

Lukács evangyélioma tehát egy módositott, kiigazitott s már a legenda utjára mélyen beletévedt evangyéliom. Miként ál Máté, Lukács is simit Márkuson, megelőzve az ellenvetéseket,[6] elnyomva a valóságos vagy látszólagos ellenmondásokat,[7] mellőzve a többékevésbbé boszantó vonásokat, a közönséges, túlzott vagy jelentéktelen részleteket.[8] Amit megnem ért, mellőzi vagy ügyesen elkerüli.[9] Megindító és finom vonásokat csatol.[10] Keveset eszel ki, de sokat módosit. Az esthetikai átdolgozások meglepők. A Máriáról és nővéréről, Mártháról szóló rész bámulatra méltó dolog; elragadóbb tiz sort még toll sohasem vetett papirra![11] A «drága kenetes» asszony szerepeltetése szintén kitünő.[12] Az emausi tanitványokról szóló elbeszélés[13] egyike a legfinomabb, a legárnyalatosabb elbeszéléseknek, melyet nyelv felmutathat.

Lukács evangyélioma irodalmi tekintetben a legmagasabb szinvonalon áll az evangyéliomok között. Erőtől duzzadó és szelid, okos, mérsékelt, józan és az okszerütlen dolgokban eszes szellemet lehel itt minden. Az ő túlzásai, valószínütlenségei, következetlenségei a

[1] Luk. XXIII. 39—43.

[2] Luk. XXIII. 34. E vers nincs meg a Vaticanus s nehány más kéziratban. A *Sinaiticus*-ban megvan, Ireneus ismerte. V. *Act.* VII. 60. (L. *Antikrisztus* p. 60. 1. jegyz.)

[3] Luk. XXIII. 46.

[4] L. fent.

[5] L. *Apostolok* p. 33 jegyz.; 36—37 jegyz.; 52, 6. jegyz. 54—55.

[6] A *hós enomiseto toldása* Luk. III. 23.

[7] *Ou én tethrammenos.* IV. 16.

[8] Igy mellőzi Márkból a folytonos evést (Márk III. 20; V. 43; VI. 31) a főaljat, melyen Jézus aludt a tavon (Márk V. 38). A Szinváltozás fehér ruháinak leirásánál nem szerepelnek e szavak «melyhez hasonló fehérséget a kallózó (Márk IX. 2) nem csinálhat.»

[9] Igy a fügefa anekdotáját, mely Márk XI. 12—14; 20—21. és Máté XXI. 18—20. érthetetlen, Luk. XII. 6—9. bájos parabolája helyettesiti.

[10] P. o. Luk. XXII. 61. Jézus tekintete.

[11] Luk. X. 38—42.

[12] Luk. VI. 37 és köv.

[13] Luk. XXIV. 13—35.

parábola természetéhez alkalmazkodnak s ez képezi varázsukat. Máté kidomboritja Márkusnak kissé száraz vonásait; Lukács ennél tovább megy, ő ir, a szerkesztés iránt valódi érzékkel bir. Könyve egy egymásba folyó, egyaránt[1] héber és hellen elbeszélés, melyben a drámai idegrázó jelenetek s az idyllicus derü váltakozva füződnek egymáshoz. Itt minden mosolyog, minden sir, minden dalol; mindenütt könnyek és hymnusok; az uj nép hymnusa az, az Isten országában élő alázatosak és szegények hosannája. Istenfélő, gyermekies, örömtől, lelkesedéstől duzzadó szellem, a tisztán, eredeti formájában megmaradt evangyéliomi szellem hasonlithatlan bájjal vonja be az egész legendát. A szakadárságnak még lehellete sem érzik ki a sorokból. Sehol egy szemrehányás, sehol egy kemény szó a régi kizárt nép ellen; nem elég büntetés-e már reá nézve a kizárás? A legszebb könyv ez, mely valaha létesült e nemben. A gyönyört, melyet a szerző a mü megirásában érzett, sohasem fogjuk megérteni eléggé.

A harmadik evangyéliomnak történeti értéke bizonyára kisebb, mint a két első evangyéliomé. Mindamellett, egy figyelemre méltó tény, mely világosan mutatja, hogy a synoptikus evangyéliomokból valóban a Jézus beszédeinek a visszhangja szól hozzánk, nyomul előtérbe, ha a Lukács evangyéliomát az Apostolok cselekedeteivel hasonlitjuk össze. Mindkettőt egyazon kéz irta. Már pedig olvassuk csak el Jézusnak beszédeit az evangyéliomban és az Apostolok beszédeit a Cselekedetekben; a különbség tökéletes. Amott a legnaivabb fesztelenség bája; itt (a Cselekedetek beszédeit értem, különösen az utolsó részekben) bizonyos rhetorica, mely olykor olykor igen rideggé fajul. Honnan származhatik e különbség? Kétségkivül onnan, hogy e második esetben, Lukács maga csinálja a beszédeket, mialatt az első esetben a hagyomány után indul. Jézus beszédeit leirták még Lukács előtt; az apostolokét nem. Figyelemre méltó következtetés vonható le különben azon elbeszélésből, mely szerint Pál apostol által a Korintusbeliekhez intézett első levelében foglalt Úrvacsora jelenetét megirja.[2] Ez a legrégibb irott evangyélmi szöveg (a Korintusi első levél 57-ből való;) már pedig e szöveg igen megegyezik a Lukács szövegével.[3] Lukácsnak tehát megvan a maga értéke akkor is, ha Márktól és Mátétól elszakad.

Lukács áll utolsó fokán a czéltudatos szerkesztésnek, melyre az evangyélmi hagyomány fejlődhetett. Utánna csak is apocryph evangyéliomról beszélhetnünk, mely tisztán a priori becsempészésen

[1] A bevezetés teljesen hellen stylusú (has. ö. például, a Dioscoridnak *a gyógyszerről* irt értekezése előszavát); a mű többi részében a szerző által használt okiratok adják meg a héber szinezetet.

[2] I. Cor. XI. 23 s köv.

[3] L. fent.

és kidolgozáson alapszik, anélkül hogy uj okiratokból meritene. Látni fogjuk később, hogy a Márk-, Lukács-, ál Máté-féle szövegek sem elégitették ki a keresztyén vallásosságot és hogy egy új evangyéliom születik meg, mely azon igénynyel lép fel, hogy azokat tulszárnyalja. Feladatunk leend majd kimutatni, hogy az evangyélmi szövegek közül egyiknek sem sikerült elnyomnia a másikat és hogy a keresztyén egyház, hitére támaszkodva, megtudott felelni ama rengeteg ellenvetésekre, melyeket sokféleségük szült.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

A Domitian alatti üldözés.

A «kopasz Néronak» szörnyüségei immár a borzasztónak határát érték el.[1] Dühöngés szállotta meg, de komor és öntudatos dühöngés. Düh kitöréseiben eddig nyugodt időközök is fordultak elő, az eszeveszett őrjöngés immár folytonos.[2] Bizonyos lázzal, ingerültséggel, mely ugylátszik, a római éghajlatnak volt a gyümölcse, párosult gonoszsága, az az érzelem, hogy katonai semmisége és hazug diadalmenetei révén nevetségessé teszi magát, engesztelhetlen gyülöletet keltett benne minden becsületes, avagy értelmes ember iránt. Mintegy vampir, mely vadul rohanja meg a haldokló emberiség hűlő testét,[3] nyilt harczot üzent minden erénynek. Megirni élettörténetét egy nagy embernek, büntett számban ment, mintha az emberi szellem eltörlésére és arra törtek volna, hogy megfoszszák a lelkiismeretet saját szavától. Minden, ami kiváló volt, reszkedett; gyilkosságok és számüzetések töltötték be a világot.[4] Becsületére válik ennek a szegény fajnak, hogy a megpróbáltatást tulélte anélkül, hogy megtört volna. A bölcsészet felismerte saját becsét és ereje a viharokkal szemben folytatott küzdelemben megizmosodott jobban, mint valaha. Hősies feleségeket, hű, odaadó férjeket, állhatatos vőket, hű rabszolgákat mutat fel e kor. Thraseának és Barea Soranusnak családja állott mindig az erényes ellenzék élén. Helvidius Priscus, (a fiu) Arulenus Rusticus, Junius Mauricus, Senecion, Pomponia Gratilla, Fannia, a nagy és erős lelkeknek egész társasága fejtett ki ellentállást minden remény nélkül. Epictet mindennap ismételte előttük komoly hangján: «Türj békén és tanulj lemondani. Fájdalom, te nem fogsz reá birni engem annak bevallására, hogy valami

[1] Tacit. *Agric.* 44; Plin. *Panég.* c. 95.

[2] Tacit. *Agric.* 44.

[3] Juvenal IV. 37.

[4] Tacit. *Agric.* 2, 44, 45, 82; *Hist.* I. 2; Plinius, *Levelek* I. 5; III. 11; VII. 19, 33; IX 13; Sueton *Dom.* 10; Dio Cass. LXVII. 3. s köv. 13.

rossz vagy. Anytus és Melitus megölhetnek engem, de nem árthatnak nekem.»[1]

Nagy tisztességére vall a bölcsészetnek és a keresztyénségnek, hogy Domitian alatt ép ugy, mint Néro alatt együttes üldözést szenvedett. Miként Tertullián mondja,[2] annak, amit az efféle szörnyek elitéltek, valami kiválónak kell lennie. A gonoszság betetőzésére vall a kormányzatban az a vonás, hogy a jónak, még leglemondóbb formájában sem enged élni. A bölcsész névvel ettől kezdve askéta gyakorlatok, különös életmód, köpeny viselése járt. E világi barátok, akiknek lemondásában tiltakozás rejlett a világ hiuságai ellen, voltak a legnagyobb ellenségei a caesarismusnak az egész I. század alatt. A bölcsészet, mondjuk meg az ő dicsőségére, nem egy könnyen veszi ki részét az emberiség hitványságából s a szomoru következményekből, melyeket e hitványság teremt meg a politikában. Mint a görög szabadelvü szellemnek örökösei, a római korszaknak stoikusai erényes demokratiákról álmodoztak oly időben, mely egyedül a zsarnokságnak kedvezett.[3] A politikusok, akiknek elve: hogy a lehetőség határai között maradjanak, természetesen erős ellenszenvet táplálnak az ilyen irányu gondolkodással szemben. Már Tiberius sem állhatta ki a bölcsészeket. Néro (66-ban) elűzte ezeket az alkalmatlan embereket, akiknek jelenléte örökös szemrehányás volt az ő élete ellen.[4] Vespasián (74-ben) sokkal okosabb volt, hogysem igy cselekedjék. Az ő fiatal dynastiáját naponként bontogatta a republicanus szellem, melyet a stoicismus tartott fenn. Ő tehát pusztán a védelemre szoritkozott s óvintézkedésekhez nyult az ő leghalálosabb ellenségei ellen.

Domitiannak ahhoz, hogy a tudósok üldözésére adja fejét, egyedül saját gonoszságára volt szüksége. Az olvasott embereket már korán kezdte el gyülölni,[5] minden gondolat hallgatólagos elitélése volt az ő büneinek és középszerüségének. Utóbb nem tudta már fékezni magát. A senatusnak egy határozata kiüzte a bölcsészeket Rómából és Itáliából.[6] Epictét, Dio Chrysostomos, Artemidoros el-

[1] *Manuel.* c. 1, 5, 21, 53. stb.

[2] *Apolog.* 5.

[3] Maternus példája. Dio Cass. LXVII. 12. Olv. főleg Philostrat. *Apollonius élete.*

[4] Ez nem szabályszerű edictum utján történt, mint Philostrates elhitetni akarná.

[5] Plin. *Paneg.* 95, 1; Tacit. *Agric.* 2.

[6] Dio Cass. LXVII. 13; Tacit. *Agric.* 2; Sueton *Dom.* 10; Plin. *Levelek* III. 11; *Paneg.* 47; Aulus Gellius XV. 11; Arrián *Emlék Epictétről* IV. 1; Lucián *Peregrinus* 4, 18; Philostrat. *Apoll.* VII. 1, 4; A *sophist élete* 1, 7; Suidas e szónál: *Dometianos;* Euseb. *Chron.* Domit. 9. és 13. éve. Azon nézet, hogy a bölcsészeket kétizben űzték volna ki, Eusebius tévedésén alapszik.

távoztak. A bátor Sulpicia[1] felmerte emelni szavát a számüzöttek érdekében és jóslatszerü fenyegetéseket mert intézni Domitianhoz. Plinius csoda által kerülte ki a vérpadot, melyet müveltsége és erénye révén kiérdemelt.[2] Az Octavia darab, melyet e tájt irtak, a méltatlanság és a kétségbeesés éles hangján tör ki a helyzet ellen:[3]

Urbe est nostra mitior Aulis,
Et Taurorum barbara tellus:
Hospitis illic caede litatur
Numen superum; civis gaudet
Roma cruore.

Nincs abban csodálni való, hogy ez iszonyatos dühöngések csapása a zsidókra és a keresztyénekre pattant vissza. Egy körülmény kikerülhetlenné tette a harczot: Domitian ugyanis, Caligulának őrültségét utánozva, isteni tiszteletre vágyott. A Capitolra vezető uton egész nyájakat hajtottak fel, hogy feláldoztassanak; a császári iroda kiadványainak élén e formula állott: Dominus et Deus noster.[4] Olvassuk csak el azt az émelyitő előbeszédet, melylyel az akkori idők egyik legjobb szellemi ereje, Quintilián vezeti be köteteit másodnapra, midőn a Domitiantól adoptált örökösöknek, Flavius Clemens fiainak nevelésére nyert megbizást:[5] «... És immár, ha a reám nehezedő feladat alatt maradnék, ez annyit tenne, mint meg nem érteni a mennyei becsülésekben rejlő tiszteletet. Mily aggódó szorgosságot kell kifejtenem mindenben, hogy a censorok legszentebbjének helyeslését kinyerjem! Mily figyelmet kell majd tanusitanom a tanulmányokban, nehogy az ékesszólásban s a többi tudományokban annyira kiváló fejedelem várakozásában csalatkozzék! Nincs mit csodálkoznunk azon, hogy a költők, miután segitségül hivták a muzsákat munkájok kezdetén, könyörgő szózatukat megujitják, midőn a nehéz részekhez jutnak el művökben . . . Megfogják tehát bocsátani nekem is, ha segitségül hivom az összes isteneket és első sorban azt, aki kegyesebb hajlamot mutat, mint bármely más istenség tanulmányaink iránt. — Lakozzék tehát bennem a génius, hogy megtudjak felelni azoknak a teendőknek, melyeket reám biztak; támogasson engem szakadatlanul; tegyen azzá, aminek tartottak.»

[1] Satira Wernsdorfnál stb.

[2] Plin. *Lev.* III. 11; VII. 27; *Paneg.* 95.

[3] Utolsó vers.

[4] Sueton *Dom.* 13; Dio Cass. LXVII. 16; Plin. *Paneg.* 11; sz. Jeromos *Krón.* Dom. 6. éve; Aurel. Viktor Caes. XI. 2; Oros. VII. 10; Philostrates *Apoll.* VII. 24, 32.

[5] Quintil. *Inst. orat.* IV. praef.

Ime ilyen hangot használ egy «istenfélő» ember e korszakban. Domitian, mint minden hypokrita fejedelem, a régi cultusoknak szigoru fentartójaként lépett fel.[1] E szó impietas főleg az ő uralkodásától kezdve nyert általában politikai jelentőséget[2] és felségsértés számba ment. A vallási közönyösség és a zsarnokság e réven elérkezett ahhoz a ponthoz, hogy a császár az egyedüli isten, akinek fenségét félték. Szeretni a császárt, ime ez a vallásosság; gyanusitva lenni ellenzékieskedéssel avagy csupán közönynyel, ime ez az istentelenség. És ne higyjük, hogy a szó ennek folytán elvesztette volna vallási értelmét. A császár szeretete, tényleg egy oly szent rhetorikának tiszteletteljes adoptiojával járt karöltve, melyet egyetlen józan ember sem vehetett komolyan. Forradalmár volt, aki nem hajtott térdet e képtelenségek előtt, melyek az államszolgálat routinjához tartoztak a forradalmár pedig: istentelen. A császárság e réven olyas orthodoxiához, hivatalos pedagogiához érkezett el, mint China. Elfogadni azt, amit a császár akart és pedig olyan látszólagos loyalismussal, minőt az angolok mutatnak fejedelmök és egyházuk iránt, ime ezt nevezték religió-nak[3] s ez az, ami a pius czimet szerezte meg az embernek.

Ily szellemi helyzetben és nyelv használata mellett a zsidó és a keresztyén monotheismusnak ugy kellett feltünnie, mint a legnagyobb istentelenségnek. A zsidó és a keresztyén vallás egy legfelsőbb Istent imádott, melynek cultusa némileg a profán Isten rovására elkövetett lopás. Imádni Istent, annyit tett, mint vetélytársat állitani oda a császárnak; imádni más isteneket azokon kivül, kiknek törvényes védura a császár, még gonoszabb sértés számba ment. A keresztyéneknek, vagy inkább az istenfélő zsidóknak meg volt az a szokásuk, hogy elhaladtukban a templomok előtt,[4] többé kevésbbé látszó jellel fejezték ki tiltakozásukat; a csókvetést legalább teljesen elhagyták, melylyel a vallásos pogányok éltek, ha valamely szent épület előtt haladtak el.[5] A keresztyénség, az ő kosmopolita

[1] Sueton *Dom.* 4, 15; Martial VI. 10; VIII. 80; Dio Cassius LXVII. 1 Philostr. *Apoll.* VII. 24; VIII. 25. Innen eredt épugy, mint kegyetlenségéből szigora a Vestales iránt. Sueton *Domitián* 8. Plin. *Epist.* IV. 11; Philostratos *Apoll.* VII. 6.

[2] Ifj. Plin. *Epist.* I. 5; *Pietas,* Quintiliánnál (III. VII. 2), ama gond, mely Domitiánnál egy templom épitésre irányult a *gens. Flavia* részére. L. *asebeia* Philostratesnél, *Apollonius* IV. XLIV. 1.

[3] Quintilián *Instit.* IV. praef. Olv. főleg III. c. VII. hogy fogalmunk lehessen ama hihetetlen együgyüségekről, melyeknek betartását e kiválóan becsületes ember kivánja.

[4] *Hoi néous men hapantas aparnésontai idontes. Carm. sib.* IV. 26; Minuc Felix 8.

[5] Apulej *De magia* 56. Plin. H. N. XVIII. 2.

és forradalmi elvével nagyon reá szolgált e czimekre: «az isteneknek, a császároknak, a törvényeknek, a szokásoknak, az egész természetnek ellensége.»[1] A legjobb császárok sem fognak tudni kibontakozni mindig e sophismából és tudtokon, majdnem akaratukon kivül hitüldözőkké lesznek. Egy korlátolt és gonosz lélek, a minő Domitiánban lakozott, bizonyos pedantismussal és gyönyörrel vált azzá.

A római politika a vallási törvényhozás terén alapvető különbségnek hódolt mindig. Hogy a provinciális ember saját vallását gyakorolja otthon a proselytismus szelleme nélkül, ebben a római államférfiak mi bajt sem láttak. Ha ugyan ez a vidéki ember Italiában s főleg Rómában akarta gyakorolni cultusát, a dolog már kényesebb alakot öltött; az igazi rómainak szemeit bántották e bizar szertartások és az időről-időre ismétlődő rendőri beavatkozások, hogy elsöpörjék azt, a mit ezek az aristokraták becstelenségnek tartottak. Az idegen vallások különben nagy vonzerőt gyakoroltak az alsó néposztályra, ugy, hogy ez áramlat elé gátat vetni mintegy állami szükségességnek látszott. De a helyzetet egyszerre sulyossá tette az, hogy római polgárok, előkelő emberek otthagyták Róma vallását s e keleti babonaságokat követték. Ez már állami bűntett volt. A rómain nyugodott még mindig a birodalom. Már pedig a római csak is a római vallással volt teljes; reá nézve, ha valamely idegen cultushoz csapott át, e tény honárulás volt. Egy római polgár sohasem avathatta be magát a druidismusba.[2] Domitian, aki a latin Istenek cultusának ujjá alakitójaként kivánt szerepelni,[3] nem szalajthatott el egy ily kitünő alkalmat legfőbb öröme érdekében, mely a büntetésben állott.

Tudjuk egész bizonyossággal, hogy igen számosan, akik a zsidó szokásokat követték (a keresztyéneket sűrűn sorozták ez osztály közé), az istentelenség, vagy az atheismus czime alatt[4] kerültek a birói

[1] Tertullian, *Apolog.* 2.

[2] Sueton, *Claud.* 25.

[3] L. fent.

[4] Dio Cassius LXVII. 14; Brettius vagy Bruttius (?), kit Euseb. idéz *Krón.* p. 160—163, kiad. Schaene; Meliton Euseb. H. E. IV. XXVI. 9; Hegesippos Eus. H. E. III. XX. 7; Tertul. *Apol.* 5; Lactant. *De mort. persec.* ch. 3; Euseb. H. E. III. 17, 18, 19, 20. R.; Theodoret *De cura graec. aff.* serm. IX. r. (IV. p. 611—612. Paris, 1642.) Sulp. Sev. II. 31; Oros. VII. 10. *Chron. pasc.* p. 250. Paris, 1688. Mi azt hisszük, hogy római Kelemen levelének e kezdő szavai: *Dia tas aiphnidious kai epallélous genomenas hémin symphoras kai periptóseis,* (Ad Cor. I. 1. r.) a Domitián alatti hitüldözésre vonatkoznak. H. össze Bryennei Philothéus kiadásában a p. 104, 105, 107. ujabban felfedezett részeket. Pliniusnak sorai (*Epist.* X. XCVII. 6.) az apostasiákról, melyek husz évvel megelőzőleg játszódtak le és ál Hermas utalásai (Vis. II. 3; IV. 3.) szintén a Domitián alatti hitüldözésre vonatkoznak.

szék elé.[1] Miként Néro alatt, ugy ezuttal is merő rágalmak valának e vádak, talán a hamis testvérek által emelve, akik a bajt felidézték.[2] Nehányat halálra itéltek, másokat száműztek, vagy vagyonukat kobozták el. Nehány apostasia is fordult elő.[3] A 95-ik esztendőben Flavius Clemens volt bizonyára a consul. Consulatusának utolsó napjaiban,[4] Domitian hitvány rágalmak alapján[5] gyönge gyanuokból[6] vesztőhelyre küldte. E gyanuokok bizonyára politikaiak valának; de ürügyül a vallás szolgált. Clemens kétségkivül kevés buzgalmat mutatott a pogány formák iránt, melyet a rómaiaknál minden civilis ügylet igényelt; talán bizonyos elsőrangu szertartástól maradt távol. Ez teljesen elég volt arra, hogy Clemens és Flavia Domitilla ellen az istentelenség vádját emeljék. Clemenst halálra itélték. Flavia Domitillát pedig Pandataria szigetére belebbezték,[7] mely már Juliát, Augusztus leányát, Agrippinát, Germanicus nejét, Octaviát, Néro nejét látta kiszállni partjain. E bűnért fizetett meg Domitian a legkegyetlenebbül.[8] Domitilla, bármily foku vonzalmat tanusitott is a keresztyénség iránt, római nő volt. Megbosszulni férjét, megmenteni gyermekeit, kik egy képzelgő szörny szeszélyeinek voltak kitéve, tartotta kötelességének. Pandataria szigetéről lépett összeköttetésbe Rómában maradt rabszolgáival és felszabadultjaival, akik teljes odaadással szolgálták.

[1] Az *impietas* törvényes synonymusa *asebeia atheotés;* szintén igen közel állott hozzá. Másutt (LXVIII. 1) Dio, a hol Domitian törvényeinek eltörlését mondja el Nerva által, szintén *asebeia*-t és *ioudaikos bios*-t emlit. E két vétség nyilván egyet jelentett.

[2] Meliton Euseb. H. E. IV., XXVI. 9.

[3] Plin. l. c; Róm. Kelem. Epist. 59 R. *toûs peptókotas* (edit. Bryennei Philotheos).

[4] Dio *hypatevonta*-t mond; Sueton: *tantum non in ipso ejus consulatu.* A consulatust akkor ritkán viselték hat hónapnál tovább.

[5] Sueton *Dom.* 15; Dio Cass. LXVIII. 14; Philostrat. *Apoll.* VIII. 25; Syncella p. 650 (e szavak *autos te Klémés hyper Christou anaireitai* a Syncellából valók s nem Euseb. Krónikájából. H. ö. sz. Jerom. és az arménit) l. fent.

[6] Meliton l. c.

[7] Dio Cass. LXVII. 14; v. Tac. *Agric.* 45. Phylost. *Apoll.* VIII. 25. roszszul értelmezték. Domitián nem rendeli azt, hogy Domitilla három vagy négy nap mulva Clemens halála után egy máshoz menjen férjhez, hanem azt rendeli, hogy «férjével egyesülni siessen» *(kakeinén es andros phoitan)*; vagyis halálra itélte őt; az az állitás, mely csakis Philostratesnél fordul elő reá vonatkozólag, értékkel alig bir. Pandataria ma Ventotene, a Circello és a Miseni hegyfok között. Bruttius, kit Euseb idéz (Chron. l. c. *Hist. eccl.* III. 18) Flavia Domitillára nézve a deportatio helyéül Pontia szigetét jelöli meg, Pandatariához közel, ahova Néro, Germanicus fia s Caligula nővérei számüzettek. E versiót fogadta el az egyház (sz. Jerom. *Epis. Paulae.* opp. IV, 2. p. 672; martyrologia, sz. Nérea és Achilles legendája).

[8] Sueton l. c. Philostr. *Apoll.* VIII. 25.

A Domitian-féle üldözés összes áldozatai közül névszerint csupán egyet ismerünk: Flavius Clemenst. A kormány rossz akarata ugylátszik, inkább a judaismus vagy a keresztyénség által[1] megtántoritott római proselyták ellen fordult, mint a Rómában letelepedett keleti zsidók és keresztyének ellen. Az egyház presbyteri vagy episcopi közül ugylátszik, egysem szenvedett vértanúságot.[2] A kivégzett keresztyének közül sem vetettek, ugylátszik, egyet sem a vadállatok elé az amphitheatrumban; mert majdnem mindnyájan a társadalom viszonylag magasabb osztályaihoz tartoztak. Miként Néro alatt, most is Rómában játszódtak le főleg az erőszakos dolgok; de a provinciákban is történtek zaklatások.[3] Nehány keresztyén megtántorodott s hütelen lett az egyházhoz, ahol egy pillanatra vigaszt találtak ugyan, de ahol keménynek találták a megmaradást. Mások viszont az emberbaráti szeretetnek váltak hőseivé, eladták javaikat, hogy eltartsák a hitvallókat és bilincset tétettek lábaikra, hogy foglyokat szabaditsanak ki, akiket az egyházra nézve önönmagoknál drágábbaknak itéltek.[4]

A 95-ik esztendő bizonyára nem volt oly ünnepélyes az egyházra nézve, mint a 64-iki, fontossága azomban tagadhatlan. Olyan volt az, mint második megszentesitése Rómának. Harminczegy esztendei időközben, az embereknek legőrültebbje és leggonoszabbja kezet fogva tört a Jézus egyházának megsemmisitésére s a valóságban még erősebbé tették azt ugy annyira, hogy az apologisták egész bátran vethették oda: «A világnak összes szörnyei gyülöletet okádnak reánk; mi vagyunk tehát az igazak.»

Domitian valószinüleg a zsidó-keresztyének után foganatba vett kutatások révén értesült azon hirekről, melyeket Juda régi dynastiájának még életben levő leszármazóiról suttogtak. Az agadisták képzelete, tényleg szabad folyást engedett magának e téren s a figyelem, mely századok óta egyaltalán nem foglalkozott a Dávid családjával, most egész erővel irányult reá.[5] Domitian rosszat sejtett és halállal rendelte sujtani azokat, akiket ilyenekül kijelöltek;[6] de csakhamar oly embereket jelentettek be neki a jerusalemi régi királyi család állitólagos leszármazóiként, kiknek ártalmatlan volta

[1] *Alloi es ta tón Joudaión ethé exokellontes polloi.* Dio Cassius LXVII. 14.

[2] Felesleges feljegyezni, hogy az egyházi atyák véleménye sz. Jánosnak Domitián alatt történt számüzetéséről és megpróbáltatásairól azon hibás gondolatból származik, hogy az Apocalypsis e fejedelem alatti üldözésre vonatkozik. Kimutattuk bőven, hogy az a Nero alatti üldözéssel függ össze.

[3] Erre mutat Plinius *Epist.* X., XCVII. 6: «non nemo etiam ante viginti.»

[4] Rom. Kelemen Ad. Cor. II. 55. R.

[5] Derenb. *Pál* p. 348. és köv. L. fent.

[6] Euseb. H. E. III. 19; *Krón.* Dom. 14. v. 16. éve.

bizonyára lelohaszthatta irántuk minden gyanuját. Judának, a Jézus testvérének unokái voltak ezek, akik békén éltek ott Batanéában.[1] A bizalmatlankodó császár Krisztusnak diadalmas eljöveteléről is hallhatott beszélni; mindez nyugtalanitólag hatott reá. Egy evocatus[2] érkezett meg a szentek felkutatására Syriába; kettőt talált, a császár elé állitották őket. Domitian mindenekelőtt azt kérdezte tőlük: igaz-e, hogy Dávidnak utódjai. Igennel feleltek. A császár erre életmódjuk után kérdezősködött. «Kettőnknek, válaszolák, csupán kilencz ezer dénárunk van, mely egyenlő felerészben tulajdonunk. És ezt az értéket nem pénzben birjuk, hanem földben és pedig harminczkilencz holdat, mely után adót fizetünk és saját kezünk munkájával tartjuk fel magunkat.»[3] Ezután megmutatták kérges és vöröses szőrrel fedett kezeiket, melyekről a munka leritt. Domitian kérdéseket intézett hozzájok Krisztusról és annak országáról, eljöveteléről, az eljövetel idejéről és helyéről. Azzal feleltek, hogy a kérdésben levő ország nem e világból való, hanem mennyei, angyali, mely az idők végezésével következik el, midőn Krisztus megjelenik az ő dicsőségében, hogy itéljen elevenek és holtak fölött s kinek kinek a maga cselekedetei szerint mérjen. Domitian ily együgyüségre csak megvetéssel felelhetett; szabadon bocsájtatta Jézusnak két másodunoka öcscsét. Ugylátszik, hogy e naiv idealismus teljesen meggyőzte őt a keresztyénség politikailag ártatlan volta felől s elrendelte, hogy szüntessék be az üldözést ez ábrándozók ellen.[4]

Bizonyos nyomok ,tényleg, indokolttá teszik a véleményt, hogy Domitian életének vége felé, engedett szigorából.[5] E tekintetben azonban mi bizonyosat sem lehet mondani; mert más körülmények ismét amellett tanuskodnak, hogy az egyház helyzete csak is Nerva trónra léptével javult.[6] Abban a pillanatban, midőn Kelemen irta

[1] Hegesippos Euseb. H. E. III. 19, 20. és 32. Euseb. (19. R.) ugy hiszi, hogy a feljelentést «bizonyos eretnekek» tették meg; de az általa idézett (20. R.) Hegesippos szöveg csak határozatlanul szól: *edélatoreusan.* A 19. r. *tón hairetikón tinese* egy másik idézete Hegesipposnak a XXXVI. r. 3 és 6 §§-nál, melynek értelmét erőlteti Euseb. *Chron. pasc.* p. 252.

[2] V. Caesar *De bello gall.* VII. LXV. 5; Sueton, *Galba.* 10; Dio Cassius XLV. 12.

[3] V. *Constit. Apost.* II. 63. sz.

[4] Hegesippos Eus. H. E. III, XX, 7.

[5] Hegesippos l. e; Tertull. *Apoll.* 5.

[6] Lactant. *(De mort. persec.* 3.) és Euseb. (H. E. III. XX. 10, 11.) igy vélekednek és Alexandriai Kelemen (Euseb. H. E. III. XXIII. 6) is velök tart. Nyomós körülmény azomban, hogy Dio Cassius szerint (LXVIII. 1.) az *asebeiá*-val vádoltak felmentését és a számüzöttek visszahivását, valamint a türelmi edictumot Nerva adta ki. Ha Juvenal *cerdones*-einek (IV. 153.) van valami szerepük ebben, ugy ez is a mellett bizonyit, hogy a keresztyének üldözése csak is a zsarnok halálával szünt meg.

meg levelét, az üldözés heve, ugylátszik lohadt.[1] Mintha az ütközet után lennénk; az elesetteket számlálják, sajnálkoznak azok fölött, akik még börtönben sinylenek; de attól, hogy minden befejeződött volna, még távol állanak; arra kérik Istent: terelje el tőlük a pogányok[2] vészteljes szándékait és szabaditsa meg népét azoktól, akik azt igaztalanul gyülölik.[3]

Domitian üldözése kiterjedt a zsidókra és a keresztyénekre egyaránt.[4] A flaviusi ház betetőzte ezzel bűneit s az istentelenség legundokabb képviselőjévé vált Israel mindkét ágának a szemében.[5] Nem lehetetlen, hogy Josephus is áldozata volt e dynastia utolsó dühöngéseinek, melynek hizelgett. A 93—94. év után nyoma veszett. A műveket, melyeket 93-ban tervezett, nem irta meg. A 93-ik évvel már vészteljes felhőket tornyositott élete fölé a kornak ostora, a feladók csapata. Két izben elkerülte a veszedelmet; azokat, akik bevádolták, büntették meg;[6] csakhogy Domitiannak utálatos szokása volt már, hogy hasonló esetekben, ujra elővétesse a felmentő itéleteket és a feladók megbüntetése után, a vádlottat veszejtette el. Domitianusnak borzasztó gyilkossági dühe, melyet 95-ben és 96-ban mutatott az egész zsidó világ iránt, aligha engedi meg annak föltevését, hogy büntetlenül hagyott volna oly embert, aki Titusról tulzó magasztalással beszélt (az ő szemében megbocsájthatlan bűn volt ez,)[7] s ő róla dicsérőleg csak is futólag emlékezett meg.[8] Domitiannak kegye annak terhére, akit gyülölt és halálnak szánt,[9] különben is elégséges okul szolgált. Josephus 96-ban ötvenkilencz éves volt csupán. Ha Nerva alatt még él, folytatta volna irodalmi müködését és valószinüleg magyarázatát adta volna annak, amit a zsarnoktól való félelem miatt a sorok között elhallgatni volt kénytelen.

A rémület e komor hónapjainak, melyek alatt az igaz Istennek követői csupán a vértanuságra gondoltak, emlékét birjuk-e «Az ész uralma» czimü munkában, mely a kéziratokban a Josephus nevét viseli?[10] A gondolatok legalább ezekre az időkre vallanak. Az erős

[1] A *genomenas* (1 r. bev.) helyett a syr forditás *ginomenas*-ra enged következtetni, mintha az üldözés még mindig folyamatban lenne.

[2] Róm. Kelem. *Epist.* 59. (kiad. Bry. Phil.): *toús en thlipsei hémón sóson . . . . toús peptókotas egeiron . . . lytrósai toús desmioús hémón.*

[3] Ibid. 60. r.

[4] Dio Cass. l. c.

[5] IV. Esdr. XII. 23—25.

[6] Jos. *Vita.* 76.

[7] Dio Cass. LXVII. 2.

[8] Jos. B. J. VII. IV. 2.

[9] Dio Cass. LXVII. 3.

[10] V. Euseb. H. E. III. X. 6; sz. Jerom. *De viris ill.* A főérv, mely e művet — a kéziratoktól eltérőn, elvitatni akarja Josefustól, nem döntő. Josefus,

lélek ura a tettnek, melyet szeret és nem törik meg a kegyetlen kinzatások alatt. A szerző e tétele mellett Eleazárra hivatkozik és az anyára, aki Antiochus Epiphanos üldözése alatt bátran hal meg hét fiával együtt; történet, melyet a Makkabeusok második könyvének VI. és VII. fejezeteiben is megolvashatunk.[1]

Minden szónoki hangja és bizonyos mellékes részek mellett is, melyekből a bölcsészeti iz nagyon is kiérzik, a könyv gyönyörü tanokat tartalmaz. Isten annyi, mint az örök rend, mely az embernél az ész által nyilvánul; az ész az életnek törvénye; a kötelesség abban áll, hogy az észt tegyük szenvedélyeink elé. Miként a Macchabeusok második könyvében, a jövendő jutalmazások eszméi teljesen spiritualista izüek.[2]

Azok, akik az igazságért halnak meg, Istennek, Istenért, Isten előtt élnek *Zósi tó Theó.*[3] Isten a szerző előtt egyben a bölcsészetnek absolut istene és Israelnek nemzeti istene.[4] A zsidó haljon meg törvényeért, először azért, mert az őseinek törvénye, azután, mert az isteni és igaz.[5] A Törvény azért tilt el bizonyos ételeket, mert azok ártalmasak az embernek; megsérteni a törvényt kicsiny dolgokban ép oly bün, mint azt áthágni nagy dolgokban, mert mindkét esetben az ész egyaránt van megsértve.[6] Látjuk mennyire közel áll e nézet a Josephus és a zsidó bölcsészet nézetéhez. A düh révén, mely minden lapon kitör a zsarnokok ellen, a kinzatások képeinek révén, melyek a szerző lelkét lenyügözik, e könyv nagyon reáillik arra az időre, midőn Domitian őrültségei javában dühöngtek.[7] Mi nem lá-

ugymond, gondosan felsorolja a műveket, melyeket irt vagy irni fog, s az utóbbit nem emliti. Lehetséges azomban, hogy Josephus e kiáltó szónak a vértanukhoz leendő intézésére csakis a 95—96-iki üldözés alatt gondolt. Komolyabb már amaz ellenvetés, hogy a kéziratokban, ez értekezés igen ritkán fordul elő a Josephus eredeti munkáival kapcsolatosan. A 14, 4, 7. részekre (l. p. 294, 28, 277, 21 s k., 276, 28 s k., 283, 7 s k. Bekker kiad.) támaszkodó okoskodás, mely szerint e művet 70 év előtt irták meg, igen gyönge.

[1] A mű szerzője nem meritett közvetlenül a Macchabeusok második könyvéből. A két mű szerzői egy közös forrásból, Cyrenei Jásonból merithettek. Josephusnak bizonyos műveiből nem tűnik ki sehol az, hogy a Macchab. II. könyvét ismerte volna.

[2] A 20 r: *psychás hagnas kai athanatous.*

[3] H. ö. Luk. XX. 38; *pantes gar autó sósin.* L. *Animas proelio aut suppliciis peremptorum aeternas putant.* Tac. Hist. V. 5. 1. *Antikrist.* p. 467.

[4] *Patróos Theos.*12. r. p. 292, 10.

[5] Az 5, 6, 9. r.

[6] Stoikus elv.

Bizonyos hosszadalmasság s főleg az ó testamentomi példák alkalmazása római Kelemenre emlékeztetnek. Az evangyéliomokkal hason vonások: Máté XXII. 31 s köv., a 16. részben; Máté X. 28, a 13. rben, és Luk. XVI. 22, szintén a 13. részben. A stoicismus befolyása észrevehető. Már pedig a

tunk semmi lehetetlent abban, hogy Josephusnak utolsó napjaiban e szép könyv szolgált vigasztalásul, midőn a kinpad előtt állva, bogba fűzte mindazokat az érveket, melyekre a bölcs gondol, hogy ne félje a halált.

A könyv sikert aratott a keresztyének között;[1] a Macchabeusok negyedik könyve czím alatt majdnem a canonban kapott helyett;[2] az ó testamentomnak számos görög kéziratában ott találjuk azt.[3] De nem volt oly szerencsés, mint a Judith könyve s nem tarthatta meg helyét; a Macchabeusok második könyve mellett nem maradhatott meg. Reánk nézve különösen azért bir érdekkel, mert a legelső irodalmi typusa a később annyira felkarolt intőszózatoknak a vértanukhoz, ahol a szerző, hogy lelket öntsön a szenvedésekbe, gyönge lények példáival huzakodik elő, akik hősileg viselték magokat vagy még inkább typusa a szónokias izű Acta martyrumnak, melyeknek czélja az épülés volt s amelyek a történeti igazság mellőzésével szónoki terjengősséggel szerkesztvék és a kinpad ocsmány jeleneteivel szemben izgató, komor gyönyörbe erjesztő eszközöket követelnek.

Mindezen eseményeknek határozatlan visszhangjára találunk a zsidó hagyományokban.[4] Szeptember vagy október havában, Judeának négy tagja a nép Vénei közül, Rabbi Gamaliel, a Jabnei törvényszék patriarkája, Rabbi Eleazár ben Azaria, Rabbi Josué, s a később annyira elhíresült Rabbi Aquiba, Rómába utaznak. Az utazás le van irva részletesen: minden este valamely kikötőben pihennek meg. A sátoros ünnep napján a rabbik egy kunyhót tákolnak össze galyakból a hajó hidján, melyet másnap a szél széjjel hord; a hajózás

hellenisált zsidók legelső iskolájában, például Philónál, a platonismus s nem a stoicismus az uralkodó. A stoicismus csak Rómában Domitián alatt hatolt a zsidók közé.

[1] Eus. H. E. III, X. 6; sz, Jeromos *De viris ill.* 13., Naziansi sz. Gergely, sz. Ambrosius, sz. János Chrysostomos egyaránt használják.

[2] Philostorg. *Hist. eccl.* I. 1 (Photius kivonata); a Syncella p. 529 (Bonn); sz. Athanasius *Synopsisa* (kétséges); a Cotelier által közzétett szövegek, *Patres apost.* I. p. 197, 452, 4 jegyzet). A kéziratokra nézve lásd Freudenthal, *Die Flav. Jos. beigelegte Schrift über die Herrschaft der Vernunft* (Breslau, 1869.) p. 117 és köv.

[3] Fritzsche, *Libri apocr. Vet. Test.* p. XXI.

[4] Mischna, *Érubin*, IV. 1; *Maaser schéni*, V. 9; *Aboda zara*, IV. 7; baraita, ibid. 54 b; *Debarim rabba*, c. II; *Midrasch Jalkout*, a XVII. 10. Zsolt. fölött; *Bereschith rabba*, c. XX; *Schemoth rabba*, c. XXX; Jer. Talmud., *Succa* 52 d; Tos. ibid. c. II; *Érubin*, I. 7 (19 b); *Aboda Zara*, 44 a; *Mechilta* az Exodus XX. r. VI. fölött (p. 76, kiad. Weiss). Rab. Talm., *Aboda Zara*, 106; *Maccoth* 24 b; *Succa* 23 a, 41 b; *Horaioth*, 10 a; *Sifré* a *Deuteron.* 43. § fölött; *Sifra* az *Emor.* c. XVI. 2. § fölött; Graetz *Monatsschrift* I. p. 192 és köv., *Gesch. der Juden*, III. 435 és köv.; Derenburg, *Hist. de la Palest.* p. 334 és köv.

idejét azon való vitatkozással töltik el, miként fizessék meg a tizedet és mivel helyettesitsék a lulabot[1] oly országban, ahol nincsen pálmafa. Százhúsz mértföldnyire a várostól siket robogás üti meg füleiket; a Capitol zaja ez, mely ily messzire elhangzik. Erre mindnyájan könnyekben törnek ki; egyedül Aquiba fakad hangos kaczajra: «Hogyan? Te nem sirsz, mondják a rabbik, látva azt: mily boldogok, mily nyugodtan élnek a bálványimádók, akik hamis isteneknek áldoznak, mialatt a mi Istenünk szentélyét a tüz emésztette meg és búvóhelye a mező vadjainak? Épen ez az, feleli Aquiba, ami nevetésre indit. Há isten annyi kegyelemben részesiti azokat, akik megsértik, milyen sors várakozik azokra, akik teljesitik az ő akaratát és akiké az ő országa?»

Mialatt a rabbik Rómában tartózkodnak, a császár senatusa elrendeli, hogy irtassanak ki a zsidók a föld szinéről. Egy istenfélő senator (Kelemen?)[2] elárulja Gamalielnek e rettenetes titkot. — A senatornak neje, aki még vallásosabb, mint ő (Domitilla??) azt tanácsolja neki: vessen véget életének, vegye be a mérget, melyet gyürüjében őriz, ami megfogja menteni a zsidókat (nem látjuk be: miként). Később kitünik, hogy ez a senator körül volt metélve, vagy a képies kifejezés szerint, hogy «a hajó nem hagyta el a kikötőt anélkül, hogy az adót meg ne fizette volna.» Egy másik elbeszélés szerint a zsidóellenes Caesar igy szól birodalmának nagyjaihoz: «Ha daganat támad a lábon, levágatni kell-e a lábat, avagy azt megmenteni, ha szenvedéssel is?? — Mindenki az amputatio mellett szavazott, Katia ben Schalom kivételével.[3] A császár a vérpadra küldte őt, aki igy szól haldokolva: «Hajó vagyok, mely megfizette adóját; utra kelhetek.»

Mindez bizonyára üres képzelet és hémiplegicus emlék. E hagyományban nehány ellennézetet is olvashatunk, melyeknek a négy hittudós kifejezést adott Rómában. — «Ha Isten elitéli a bálványimádást, kérdezték tőlük, miért nem semmisiti meg azt? — Csakhogy ez esetben: Istennek elkellene törölni a napot, a holdat, a csillagokat. — Nem, törölné el csupán a haszontalan bálványokat s a hasznosakat hagyná meg. — Csakhogy ez ismét istenségekké emelése lenne a szükséges dolgoknak, ezeket pedig nem jó lenne eltörölni. A világ halad az ő utján. Az elröpült mag kicsirázik, mint a többi; a fajtalan asszony nem azért magtalan, mert a gyermek, melyet szülne, korcs

[1] Fűzfával és myrtussal kötött pálma, melyet a sátoros ünnepen tartanak a kézben.

[2] Ezen azonositás s a következők, melyek már magokban is igen problematikusok, még akkor is helytelenek lennének, ha Kelemen már Calonymos név alatt szerepelt volna a Talmudban. L. fent jegyz.

[3] E szó ugylátszik következőt jelent: *cursus filius integri.*

lenne.» — Prédikálás közben az egyikök a következő szavakra fakad: «Isten nem olyan, mint a földi királyok, akik edictumokat bocsátanak ki s azokat ők magok sem tartják meg.» — Egy min (zsidó-keresztyén?) meghallotta e szavakat és a teremből kimenet, igy szólt a hittudóshoz: «Isten sem tartja meg a szombatot, mert ime a hold szombaton is felkél.» -- Nem szabad-e mindenkinek szombat napon megmozditani mindent, ami az ő udvarán vagyon? — Szabad, mondja a min. -- Nos tehát, Istennek udvara a világ.»[1]

[1] *Schemoth rabba* c. XXX. E párbeszédben Aquiba és Tyrannus Rufus szerepel a *Bereschith rabba* XI. fejezetében, mely helyesebb forrás, mint a *Schemoth rabba.*

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

Római Kelemen. — A presbyteriatus fejlődése.

A római püspökökről, (erőltetett értelemben véve kissé a püspök szónak értelmét[1] e távoli időkre tekintettel) vezetett névlajstromokban Ananclét után bizonyos Kelemen[2] következik, akit a névhasonlóság és az idők közelsége révén nem egyszer Flavius Clemenssel tévesztettek össze. E név nem volt ritka a zsidó-keresztyén világban.[3] Szigoruan véve, bizonyos kliensi viszony lenne feltételezhető ami Kelemenünk és Flavius Clemens között.[4] De már ama vélemény, melyet bizonyos modern kritikusok hangoztatnak, akik Kelemen püspökben csupán fölvett személyiséget, Flavius Clemens-féle másod alakot[5] akarnak látni, teljesen elvetendő, valamint azon tévedés is, mely fel-fel tünik az egyházi hagyományban s amely szerint Kelemen püspök a Flavius családhoz tartozott volna.[6] Római Kelemen nemcsak valóban létezett alak, de sőt elsőrangu személyiség, az egyháznak valódi főnöke, püspök, mielőtt a püspöki méltóság teljesen kifejlődött volna, merném mondani: pápa volt, ha e szó nem képezne e helyütt anachronismust. Első rangu tekintélynek örvendett egész Italiában, Görögországban, Macedóniában az I. szá-

[1] Irén. III., III. 3; Epiphan. XXVII. 6. stb. L. fent.

[2] Egyes lajstromokban hibásan szerepel Kelemen Linus és Ananclét, avagy az állitólagos Klét és Ananclét között. L. fent.

[3] Phil. IV. 3. Római Kelemennek azonositása a Phil. 10. 3. Kelemenjével teljesen önkényes.

[4] Kevéssé valószinű. A *presbyteros* ez esetben Flaviusnak s nem Clemensnek hivatta volna magát.

[5] A levél semmiféleképp sem származhatnék Flavius Clemenstől. A bryennei Philothéós által felfedezett uj rész a LXI. fejezetben hamisan hangzanék a császári család egy tagjának a szájában.

[6] *Recognitiones* VII. 8; IX. 35; ál Kel. Hom. V. 7; XII. 8; XIV. 10; sz. Eucher. *De contemptu mundi* 32. *(Max. bibl. Patr.* Lugd. VI. p. 859); sz. Neréa és Achillea legendája *(Acta SS. Maii* III. p. 4. s köv.); Niceph. II. 33; III. 18. Kelemen püspököt sohasem hivták Flaviusnak. Viszont sajátságos, hogy Alex. Kelemen a *Titus Flavius* előnevet viseli. (Eus. H. E. VI., XIII. 1.) Photius codex CXI.)

zad utolsó tiz esztendeje alatt.[1] Az apostoli kor véghatárán olyan ő, mint egy apostol,[2] epigonja a Jézus tanitványaiból álló nemzedéknek, egyik oszlopa annak a római egyháznak, mely Jerusalem elpusztitása után, hova tovább a keresztyénség központjaként szerepelt.

Minden arra mutat, hogy Kelemen zsidó eredetü.[3] Otthonossága a Bibliában, irályának bizonyos fordulatai,[4] a mód, melylyel a Judith könyvét és az apokrifokat, mint p. o. Mózes mennybemenetelét használja, nem mutatják benne az áttért pogányt. Máskülömben nem igen hebraisál.[5] Úgylátszik tehát, hogy Rómában született, mint tagja azon zsidó családok egyikének, melyek egy vagy több nemzedéken keresztül laktak már a világ fővárosában.[6] Kosmographicus[7] és a világi történetben[8] mutatkozó ismeretei gondos nevelést tételeznek fel. Azt tartják, hogy összeköttetésben állott az apostolokkal, főleg Péterrel,[9] anélkül azonban, hogy erre vonatkozólag döntő érvre hivatkozhatnának. Kétségen felül áll azonban: magas rangja, melyet kora egyházának teljesen szellemi hierarchiájában elfoglalt és a páratlan tekintély, melyet élvezett. Az ő jóváhagyása törvény.[10] Valamennyi párt magának követelte őt és az ő tekintélyé-

[1] Ál Hermas vis. II. 4; Irén. *Adv. haer.* III., III. 3; Corint. Dénes Euseb. H. E. IV., XXIII. 11; Tertull. *Praescr.* 32.

[2] *Hő apostolos Klémés.* Alex. Kelem. Strom. IV., XVII. Sz. Jeromos «Vir. apostolicus»-nak nevezi. *In. Is.* LII. 13.

[3] Lásd főleg levelében, e kifejezést: *Hő patér hémón Jakős* (4. r.) s amit a jerusalemi templomról mond. (40, 41. r.) Az ál Kel. hom. XII. 8. elbeszélése tisztán találmány, halvány emlékezetén kivül ama ténynek, hogy a Flavius család Clemens ágában keresztyének voltak. A Mattidia, a Faustinus, a Faustinianus nevek a Flavius-ház utáni időre vallanak. A *Liber pontificalis* a Kelemen atya nevet a homéliák élén szerepelteti s lakásának helyét a Sz. Kelemen egyház fekvése után határozza meg.

[4] Például a III. fej.

[5] A 21 r. végén előforduló *hoú hé pnoé autoú* talán valamely bibliai szöveg hallgatólagos idézete. E hebraismusok, mint *tois hyiois tón anthrópón* (61. r. Bry. Phil. kiad.); *enópion sou* (ibid.) *en tő apolipein* (3 r.) *tis oun . . .* (54 r.), az *en* alkalmazása a héber *be* értelemben stb. a biblia görög fordításának utánzatai lehetnek.

[6] A 40., 41. r.-ben a levél szerzője a templomról, mint létezőről ir, mert azt csupán könyvekből ismerte.

[7] Lásd főleg a 20. r. s különösen «Az Oceán mögött fekvő világokról» szóló részt. Lásd a phénix hasonlatot a 25 részben.

[8] Az 55. rész.

[9] Irén. l. c. Iréneusnak, az apostoli hagyományról szóló tantétele érdekében szüksége volt, hogy e viszonyt létezőnek tekintse. Tertull. *Praescr.* 32, Origin. *De princ.* II. 6; Rufin *De adult. libr. Orig.* p. 50. (Delarue t. IV. append.)

[10] Ál Hermas vis. II. 4.

vel takaródzott. Saját egyéni nézeteit sürű fátyol takarja; levele szép semleges darab, mely Péternek és Pálnak tanitványait egyaránt kielégithette. Valószinű, hogy egyik legerélyesebb ügynöke volt ama nagy munkának, mely befejezés előtt állott. Péternek és Pálnak utólagos kibékitését értem és a két párt egybeolvadását, mely egyesülés nélkül Krisztusnak műve elveszett volna.

Kelemennek kiváló fontossága mellett főleg ama bő apocryph irodalom tanuskodik, melyet neki tulajdonitanak. Midőn, 140 körül azon fáradoztak, hogy a Péterről és apostolságáról szóló zsidó-keresztyén hagyományokat egy egyházi jelleggel felruházott irattestbe fűzzék, e mű állitólagos szerzőjéül Kelement tették meg. Midőn a régi egyházi szokásokat codificalni s e gyüjteményt «az apostoli constitutiók» corpusaként szerepeltetni akarták, ismét Kelemen volt az, aki ez apocryph munka mellett kezeskedett. Egyébb a canonjog anyagával, többé kevésbbé viszonyban álló iratok szerzőjeként hasonlóan ott szerepeltették.[1] Az apocryph-iratok szerzője alapot keres az iratok számára, melyeket ő csinál. Termékeinek élére mindig valamely hires nevet helyez. Kelemen sanctiója ilyen formán ugy jelenik meg előttünk, mint a legmagosabb, aminőt csak valamely könyv ajánlásánál a II. század elképzelhetett. Igy ál Hermas Pásztorában Kelemennek jut ama különleges szerep, hogy a Rómában ujabban gyüjtött könyveket elküldje a többi egyházaknak s azokat általok elfogadtassa.[2] Az ő állitólagos irodalma, bár nem alapulhat személyes felelősségen, a tekintélynek irodalma, melynek minden sora a hierarchia, a papok, a püspökök iránti engedelmesség emlőjéből táplálkozik. Minden mondata törvény, rendelet. Feltétlenül megadják neki azt a jogot, hogy az egyetemes egyháznak beszélhessen. A «pápa» legelső typusa ő, kit az egyháztörténet felmutat. Az ő kimagasló személyisége, melyet a legenda még növelt, áll Péter után a legszentebb helyen a kezdetleges keresztyén Róma képtárában. Az ő tiszteletre méltó arcza jelenik meg a következő századokban a szigoru és szelid törvényhozók élén, mint a hódolatnak és a tiszteletnek örök hirdetője.

Kelemen tulélte minden szenvedés nélkül Domitiannak üldözését.[3] Midőn a szigor enyhült, a római egyház ujra feleleventette összeköttetéseit a külvilággal. Ez egyháznak bizonyos primatiája kezdett

[1] A szűzességről szóló két levél, a decretalisként szereplő levelek stb. (l. Cotelier kiad.)

[2] *Pásztor.* vis. II. 4. Ekeinó gar epitetraptai.

[3] Levél 1. r. Sz. Jeromos forditása szerint, Euseb. (Krón. p. 160—163. kiad.: Schaene) Kelemen halálát Traján második évére teszi. Az armén forditás szerint Kelemen Domitián 14 évében halt meg. Ireneus (III., III. 3.) csupán egy vértanut ismer a római püspökök között: Sz. Telesphorost.

immár kidomborodni. Elismerték azt a jogát, hogy intő, figyelmeztető leveleket intézhessen a többi egyházakhoz, szabályozza nézeteltéréseiket. Hasonló kiváltság illette meg, legalább ugy hitték[1] Pétert az apostolok között. Már pedig mindinkább szükebb és szükebb kötelék honosult meg Péter és Róma között. — Komoly viszályok szaggatták a corinthusi egyházat.[2] Ez az egyház nem változott Pál óta.[3] A gőgös, vitázó, könnyelmü szellem nem veszett ki belőle. Kiérzik, hogy a hierarchiának a legfőbb ellenese az a görög, mindig mozgékony, frivol, zabolátlan szellem, mely a tömeget nyájba terelni nem képes. A nők, a gyerekek nyilt lázadásba törtek ki. Kiváló hittudósok azt képzelték magokról, hogy minden dolog mély értelmének, mysticus, a glossolaliához és különleges szellemi képességhez hasonló titkoknak vannak birtokában. Akik e természetfölötti adományokkal dicsekedhettek, lenézték a hitközség véneit és helyökbe lépni törekedtek. Corinthusnak tiszteletreméltó presbyteriátusa volt, de a mely nem tartott igényt magas mysticismusra. Az avatottak háttérbe szoritani igyekeztek őket s helyöket elfoglalni vágytak; nehányat a vének közül el is mozditottak.[4] A harcz a megállapitott hierarchia és az egyéni kinyilatkoztatások között elkezdődött és küzdelem tölti majd be az egyháznak egész történetét. A kiváltságos lélek helytelennek találja, hogy a neki osztályrészül jutott kegyelem daczára egy műveletlen, a szellemi életet nemismerő papság uralkodik fölötte hivatalosan. Némileg a protestantismushoz hasonlóan, külön egyházzá tömörültek a corinthusi lázadók vagy legalább az eucharistiát a szent helyeken kivül osztották ki.[5] Az eucharistia állandó zátonya volt a corinthusi egyháznak.[6] Az egyházban voltak gazdagok és szegények, az egyház nehezen tudott alkalmazkodni a kiválóan egyenlőségi mysteriumhoz. Az ujjitók erényességök magas érzetében a szüzesség mellett szónokoltak a házasság rovására.[7] Az egyéni mysticismusnak heresiája volt ez, mely a szellem jogaira hivatkozik a tekintélylyel szemben. A hivők közönsége a közönséges papság fölött álló igényekkel lép fel az istenséggel való közvetlen összeköttetései nevében.

A római egyház, melynek tanácsát kérték ki, bámulatos érzékkel felelt. A római egyház a rendnek, a subordinatiónak, a fegyelemnek az egyháza már. Alapelve, hogy az alázatosság, a hódolat többet

[1] Luk. XXII. 32.
[2] Hegesipp. Euseb. H. E. III. 16; IV. 22.
[3] L. *Pál apostol* YIV. fej. H. ö. Kelemen *Levél.* 1, 2, 3, 14, 46, 47, 54.
[4] Róm. Kelem. *Ad Cor.* I. 44. r.
[5] Róm. Kelem. *Ad Cor.* I. 40; köv. r.
[6] L. *Pál apostol* p. 381. s köv.
[7] Róm. Kelem. *Ad Cor.* I. 38, 48. r.; V. ö. 1, 21. r.

érnek, mint a legmagasztosabb adományok.[1] A corinthusi egyházhoz intézett levél névtelen volt; de egy igen régi hagyomány szerint annak megirásában a Kelemen tolla működött.[2] A hitközség három legtekintélyesebb elöljárójára, Claudius Ephebusra, Valerius Bitonra és Fortunatusra bizták a levél elvitelét és teljhatalmat adtak nekik a római egyház részéről a kibékités keresztül vitelére.[3]

«Istennek egyháza, mely lakozik Rómában, Isten egyházának, mely Corinthusban lakozik, a kiválasztottakhoz, kiket Istennek akarata szentelt meg a mi Urunkban, a Jézus Krisztusban, a kegyelem és a béke áradjon reátok bőségben a Mindenható Istentől a Jézus Krisztus által.

«A váratlan bajok és katasztrófák, melyek egyre-másra zúdultak reánk, testvérek, voltak okai annak, hogy elkésve foglalkoztunk ama kérdésekkel, melyeket ti szeretteink, intéztek hozzánk az istentelenségre, és az Isten kiválasztottjai által kárhoztatott utálatos zendülésre vonatkozólag, melyet nehány szemtelen és vakmerő ember gyujtott meg és odáig fejlesztett, hogy a ti nagyhirű, nagyon tiszteletre méltó és mindenki által szeretett nevetek roppant sokat szenvedett ez által. Kicsoda az, aki, ha köztetek lakozott, ne dicsérné a ti erényeteket és a ti hiteteknek szilárdságát? Kicsoda ne csodálta volna a ti bölcsességteket és a ti vallásosságtoknak keresztyéni mérsékletét? Kicsoda ne hirdette volna a ti vendégszereteteknek nagy-

[1] Róm. Kelem. *Ad Cor.* 1, 38, 48. r.

[2] Kevés irat van, mely ennyire authentikus lenne: Corint. Dénes (Eus. H. E. IV., XXIII. 11), Hegesippos (Eus. H. E. III., XVI.; IV., XXII. 1.) Ireneus (*Adv. haer.* III., III. 3), Alex. Kelemen (Strom. I. 7; IV. 17, 19; V. 12; VI. 8), Origines (*De princ.* II. 6; *Selecta in Esech.* VIII. 3. Opp. t. III. 422; *In Johann.* I. 28; t. VI. 36; Opp. t. IV. 153), Euseb. (H. E. III, XVI.; XXXVIII. 1; VI., XIII. 6). A művet egész napjainkig csakis a *Codex Alexandrinus* révén ismertük. Ebben két lapon hézag fordul elő. Az 1875. évben Bryennei Philotheos, Serres metropolitája, annak teljes szövegét tette közzé a fanari Szent-Sir Könyvtárának egy kézirata alapján (Constantin 8°). Lásd az ujabb kiadásokat Hilgenfeldtől, Gebhardt és Harnack uraktól (Leipzig 1876), Lightfoot urtól (Londres 1877). A *Codex Alexandrinus* kifejezetten Kelemennek tulajdonitja az iratot (a kötet catalogusa). A fanari kéziratban ez a czimben fordul elő. A Korintusiakhoz irt állitólagos második s ugyancsak e kötetben őrzött s a másodikban kiegészitett levél nem Kelementől való. Irén. (l. c.) Alex. Kelem. (*Strom.* V. 12.), Origines csupán egy Kelemen-féle levélről tesznek említést a Korintusiakhoz. V. Euseb. H. E. III. 38; és Jerom. *De viris ill.* 16. Photius CXII., CXIII. Az állitólagos második levél inkább egyházi beszéd, mint levél. A II. századból való. L. *Journ. des savants.* 1877. jan. Más állitólagos Kelemen-féle levelek is voltak külömben forgalomban. Epiph. haer. XXII. 6; XXX. 15; Hilgenfeld *Nov. Test. extro can. rec.* 1 p. 61, 74—76. *Zeitschrift für Kirchengesch.* 1. p. 272. és 329.

[3] A Philoth. metropolita kiadásának 63. és 65. részei.

ságát? Ki ne tartott volna titeket boldogoknak, a ti tudományotoknak tökélye és biztos volta miatt? Ti — tekintet nélkül a személyre — cselekedtetek mindeneket és Istennek törvényei szerint a ti előljáróitoknak alárendelten[1] haladtatok pályátokon? Megadtátok az őket megillető tiszteletet a ti Véneiteknek;[2] intő szóval buzditottátok a fiatalságot, hogy tiszteletre méltó és komoly érzelem lakozzék az ő szivében és az asszonyokat, hogy a tiszta és a szeplőtlen lelkiismeret vezesse minden lépésöket, szeressék férjeiket, amint illik, maradjanak meg békén az alávetettség szabályai között, dicséretre méltó szerénységgel emelve házoknak fényét.

Az alázatosság érzelmei lakoznak köztetek, nem ismeritek a kérkedést, inkább magatokat alávetni vagytok készek, mintsem hogy ti vessetek alá másokat és inkább adtok, mintsem kaptok. A Krisztusnak útravalójával[3] megelégedve és az ő beszédéhez alkalmazkodva gondosan, hiven megőriztétek azt a ti sziveitekben és az ő szenvedéseire[4] függesztettétek a ti szemeiteket mindig. A háboritlan békességnek nyugalma lakozott ennek folytán köztetek; nem tudtatok bételni a jónak cselekvésével és a Szent Léleknek teljes ereje szállott le reátok. Eltelve jó akarattal, buzgalommal és szent bizalommal terjesztettétek ki a ti kezeiteket a Mindenható Isten felé, arra kérve őt: kegyelmezzen meg nektek a ti akaratlan büneitekért. Éjjel nappal harczoltatok az egész gyülekezetért, hogy az Isten választottjainak száma megmentessék a hitnek és lelkiismeretnek ereje által. Együgyüek és ártatlanok valátok és gonoszság nem lakozott a ti sziveitekben. Irtózattal fordultatok el minden zendüléstől, minden perpatvarkodástól. Sirtatok, ha hitsorsosaitok elbuktak; a magatok bűneinek tekintettétek az ő vétkeiket. Erényes és tiszteletreméltó viselkedés volt a ti ékességtek és minden tetteteknek alapja az Istenfélelem: a ti sziveiteknek táblájára irtátok fel az ő parancsait. Dicsőségben és bőségben éltetek és bételjesült rólatok, ami megvagyon irva: «A kedvencz evett és ivott; bőségben élt, meghizott és felfuvalkodott.»[5] Igy született meg, tényleg, az irigység és a gyülölség, a perpatvar és a viszály, az üldözés és a zavar, a háboru és a börtön. És a leghitványabb emberek felemelték fejöket a legderekabbak ellen; az esztelenek a bölcsek ellen, a fiatalok a Vének ellen. És elköltözött a ti házaitokból a béke és az igazság, amióta

[1] *Tois hégoúmenois hymón. Hymón* hiányzik a fanari kéziratban.

[2] *Tois par' hymin presbyterois.*

[3] *Tois ephodiois toú Christoú.* A fanari kézir. s a syr forditás és nem *toú Theou,* mint az *Alexand.*-ban áll.

[4] *Pathémata,* mint a két kézir. s a syr irja. A *mathémata* kiigazitására nincs szükség, ha fent *toú Christoú*-t olvassunk *toú Theoú* helyett. V. Gal. III. 1.

[5] Deuter. XXXII. 15.

az Istennek félelme elhanyatlott, a hit elhomályosult, a törvény szerint senki sem akar élni, senki sem ismeri el a kormányzás jogosultságát a Jézus Krisztusnak szavai szerint, de gonosz indulataik után futnak, a kárhozatos irigység és istentelenség karjaiba dőlve és a halál költözött be a világba.»

Miután az irigységnek nehány végzetes példáját hozta fel az Ó Testamentomból, igy folytatja:[1]

«De hagyjuk el a régi példákat és térjünk át az athlétákra, akik röviddel ezelőtt küzdötték végig a harczot. Hivatkozzunk a mi nemzedékünk kimagasló példáira. Az irigység és a viszály[2] volt az oka annak, hogy a kiváló és igaz emberek, kik az egyház oszlopai valának,[3] üldözést szenvedtek és küzdöttek egész halálukig.[4] Tekintsünk csak a szent apostolokra, például Péterre, aki egy kárhozatos irigység miatt szenvedett, nem egyszer vagy kétszer, hanem többször és aki, miután az ő vértanusága betölt,[5] a dicsőségnek azon helyére távozott, mely neki kijárt. Az irigység és a viszály[6] miatt mutogatta Pál, meddig mehet valaki a türelemben, akit hét izben vetettek börtönbe, számüzték, megkövezték és aki, miután az igazság hősévé lett a keleten és a nyugaton, megkapta érdemteljes jutalmát az ő hiteért, miután hirdette vala az igazságot az egész világnak és eljutott volna a nyugatnak legvégső határáig. És miután az ő vértanusága betelt a földi hatalmasságok előtt, megszabadult a világtól és eltávozott a szent helyre, a türelemnek kimagasló példáját hagyva reánk örökül. Ez emberekhez, akiknek élete szent volt, csatlakozott tömegesen a kiválasztottaknak nagy sokasága, akiknek mindenkor az irigység miatt számtalan gyalázkodást és gyötrelmet kellett kiállaniok, kimagasló példát hagyva reánk. Az irigység vette üldözőbe e szerencsétlen asszonyokat is, a Danaidákat és Dircéket, akik, miután iszonyatos és borzasztó becstelenségeket szenvedtek keresztül, elérték a czélt a hitnek szent futásában és megkapták kiérdemelt jutalmukat, bármily gyönge is vala az ő testök.»[7]

A rend és az engedelmesség a legfőbb családi és egyházi törvény.

«Jobb nem tetszeni az esztelen embereknek, akik üres beszédekkel büszkélkednek és kétkednek, mintsem Istennek.[8] ... Tiszteljük

[1] Az 5. és 6. fej.
[2] Fanari kézirat, *dia zélon kai erin.*
[3] H. ö. Gal. II. 9.
[4] Fanari kézirat, *éthlésan.*
[5] *Martyrésas* csupán közvetetten jelent halált.
[6] Fanari b. *dia zélon kai erin.*
[7] L. *Antikrisztus* VII. és VIII. fej. H. ö. 62 fej. (Bryenn. kiad.)
[8] A 21 f. V. a 34 r.

azokat, akik felettünk állanak, becsüljük meg elöljáróinkat. Oktassuk a fiatalságot az isteni félelemben, javítsuk meg a mi asszonyainkat. A szűzies szeméremnek szeretetreméltó szokásai uralkodjanak fölöttük; egyszerű és igaz kedély lakozzék bennök, az ő hallgatások tanuskodjék amellett, hogy kormányozni tudják nyelvöket, a helyett, hogy szivöknek tuláradó hajlamait követnék, egyenlő szent szeretettel csüngjenek azokon, akik félik az Istent . . . .»

«Nézzük csak a katonákat, akik ami fejedelmeinket szolgálják,[1] milyen rendesen, mily pontosan, mily hódolattal teljesitik a nekik kiosztott parancsokat. Nem mindegyikök praefectus, tribunus, centurio; hanem kiki a saját rangjának megfelelően hajtja végre a császár vagy vezéreinek parancsait. A nagyok nem élhetnek kicsinyek nélkül, sem a kicsinyek nagyok nélkül. Különböző elemeknek elegyedése honol minden dologban és ez elegyűlésnek köszönhetjük, hogy a maga utján halad minden. Vegyük példaképen ami testünket. A fej lábak nélkül semmi sem, a lábak fej nélkül semmit sem érnek. Szervezetünknek legkisebb részei is szükségesek és az egész test javára szolgálnak; valamennyi az alávetettség egy azon elvének engedelmeskedik az egésznek fentartására. Kiki vesse magát tehát alá az ő legközelebbijének azon rend szerint, melyet részére a Jézus Krisztusnak kegyelme kijelölt. Az erős ne kicsinyelje a gyöngét, a gyönge tisztelje az erőset; a gazdag karolja fel a szegényt és a szegény adjon hálát Istennek, hogy olyat állitott mellé, aki megsegiti őt a szükségben. A bölcs ne szóval, hanem jó cselekedetekkel mutassa ki bölcsességét; az alázatos ne tegyen bizonyságot önmaga mellett, bizza e gondot másokra. Az, aki mocsoktalanul tartja az ő testét, ne legyen ezért hiu, ismerje el, hogy másban is lakozik az önmegtartózkodás adománya.»

A szertartásokat meghatározott helyeken és időben, arra rendelt emberekkel végezzék, mint a jerusalemi templomban.[2] Minden hatalom, minden egyházi rendszabály Istentől jön.

«Az apostolok ami Urunk Jézus Krisztus által hirdették nekünk az igét.[3] Jézus Krisztus pedig Istentől kapta az ő küldetését. A Krisztust Isten küldötte el, az apostolokat pedig Krisztus. Mind a két dolog tehát Istennek akaratjából történt. Felfegyverkezve mesteröknek utasitásai által, meggyőződve ami Urunk Jézus Krisztusnak

[1] A 37 f. Inditványozták, hogy *tois hégoumenois autón*-t olvassunk. Csakhogy a két kéziratban *hémón* áll; különben a 61. f. e sorai, melyek az *Alexandrinusban* nincsenek meg, a syrrel egybehangzóan: *tois te archousi kai hégoumenois hémón* (l. alább) teljesen igazolják a 37 f. olvasását. L. *Journal des Savants* 1887. jan. p. 8—9.

[2] A 40, fej. 41. L. fent.

[3] A 42. fej.

feltámadása felől, megerősödve az Isten beszédébe vetett hitben a Szent-Léleknek malasztja által keltek utra együtt az apostolok, az Isten országának elközeledtét hirdetve mindenütt. Prédikálva országokon és városokon keresztül, kiválasztották azokat, akik zsengéivé lettek az ő apostolságuknak és miután reájok öntötték a szent lelket episcopi és diaconi-vá[1] tették azoknak, akik hinni akartak. És ez nem volt valami uj dolog, az Irás nagy ideje beszélt már episcopiról és diaconiról, mert megvagyon irva: «Adni fogok nekik episcopi-t, hogy igazak legyenek és diakoni-t, hogy megerősödjenek a hitben.[2] . . .» Ami Urunk Jézus Krisztus által felvilágositott apostolaink tisztába voltak azzal, hogy az episcopos czim[3] miatt versengések fognak előállni. Épen ezért ruházták át e czimet az ő előretudásukban azokra, akiket emlitettünk és elrendelték, hogy halálok után más kipróbált férfiakra szálljon át az ő hivataluk. Mi tehát nem tartjuk igazságosnak, hogy azokat, akiket az apostolok vagy más kiváló férfiak az egész egyház hozzájárulásával ruháztak fel e méltósággal és akik kifogástalanul szolgálták a Jézus Krisztusnak nyáját, alázatosan, békeszeretőn, tisztességesen, aminek hű bizonyságát adták hosszu időn keresztül, e méltóságból kivessék; mert mi nem vethetnők ki sulyos vétek nélkül az episcopatusból azokat, akik a szent áldozatokra méltók. Boldogok azok az előljárók, akik befejezték futásukat mi előttünk és meghaltak, mint szentek és eredményt mutattak fel![4] Ők legalább nem tartanak attól, hogy valaki kiszoritja őket arról a helyről, melyet számokra kijelöltek. De ti mint látjuk, nehányat elmozditottatok közülök, akik hűen szolgáltak az Úrnak tisztében, melyet kifogástalanul és becsülettel töltöttek be. . . .

Avagy nincs-e nekünk egy Istenünk, egy Krisztusunk, egy kegyelmi lelkünk, mely reánk szállott, egy hivatásunk a Krisztusban?[5] Miért tépjük, miért szaggatjuk a Krisztusnak tagjait? Miért háboruskodunk a saját testünkkel, s felejtkezünk meg esztelenül arról, hogy egymásnak tagjai vagyunk? . . . A ti szakadástok megtévesztett számosokat, lehangolt másokat, a kétely hangját hintette el sokban, minket pedig bánattal töltött el; és a ti perpatvarkodástok mégis egyre tart. Vegyétek elő Istenben boldogult Pál apostolnak a levelét.[6] Miről irt ő nektek elsősorban az ő Evangyéliomában? Bizonyára, az igazságnak szelleme mondotta tollba neki azt, amit

[1] A *presbyteros* és *episcopos* egyjelentőségéről lásd *Pál apostol* p 238—239.
[2] Ezsaiás LI. 17-nek görög forditásából vett, de alig megfelelő idézete.
[3] A 44. f.
[4] Has. II. Tim. IV. 6.
[5] A 46. f.
[6] A 47. f.

nektek irt Kephasról, Apollosról és önmagáról.[1] Ármány dúlt akkor ti köztetek; de e viszályok nem voltak oly kárhozatosak, mint ma. Ti ekkor afölött vitatkoztatok: a valódi apostoloknak adjatok-e előnyt, avagy egy embernek, akit az apostolok magok közé fogadtak. Ma gondoljátok csak meg, kik azok, akik a jó utról letéritettek titeket és sebeket ütöttek a testvéri szeretetnek ama jó hirnevén, mely becsületet szerzett nektek. Csunya dolog, szeretteim nagyon csunya és a keresztyén jámborsághoz nem méltó dolog azt hallani mindenfelől, hogy ez az annyira szilárd, oly régi korinthusi egyház fellázadt az ő vénei ellen egy vagy két ember kedvéért. És ez a hir elhatott nemcsak hozzánk, hanem azokhoz is, akik nem igen jóakaróink, ugy, hogy az Úrnak nevét káromolják a ti oktalanságtok miatt[2] és veszedelmeknek a magját hintitek el. . . Egyik másik hivő különösen azzal foglalkozik, hogy a gnosis titkait megfejtse, amaz abban bölcs, hogy a beszédeket megitélni tudja, emennek cselekedetei tiszták. Alázza meg magát annyival inkább, hogy nagynak tünjék fel, a közérdeknek rendelje alá a saját érdekét.»

A zavargások szerzői jobban tennék, ha végleg elköltöznének.

«Van-e köztetek oly nemes, oly gyöngéd, oly jóakaró, aki igy szóljon «Ha a viszálynak, a perpatvarnak, a szakadásoknak én vagyok az oka, vissza vonulok, oda megyek, a hova akarjátok, azt cselekszem, a mit a többség rendel. Én csak egyet akarok s ez az, hogy Krisztusnak nyája éljen békességben az ő Véneivel, a kiket számára rendeltek.» Aki ekként cselekednék, nagy dicsőségre tenne szert az Úrban, s a hova csak fordulna, mindenütt melegen fogadnák őt.» Az Úré a föld és annak teljessége.»[3] Ime igy cselekszenek, igy fognak cselekedni azok, akik Istennek utait követik, aki azt soha sem bánatja meg velök.»[4]

Pogány királyok, vezérek mentek önként a halálnak elé a döghalál idején, hogy honfitársaikat megmentsék; mások a számüzetésbe mentek, hogy a polgár háborunak véget vessenek. «Tudjuk, hogy többen közülünk a börtönöket keresték fel, hogy azokból másokat szabaditsanak ki.» Judith, Eszter önmagokat áldozták fel a népért.[5] Ha azok, akik okai a zendülésnek, elismerik hibájukat, nem nekünk, hanem Istennek engedtek. Mindenki örömmel üdvözölné az egyház jobbulását.[6]

[1] I. Cor. 1.
[2] H. ö. Róm. II. 24.
[3] Zsolt. XXIII. 1.
[4] Az 54. fej.
[5] Az 55. f. V. Az 59. f. Bry. Phil. kiad.
[6] Az 56. f.

«Ti tehát, akik elkezdtétek a viszályt, vessétek magatokat alá az előljáróknak és javuljatok meg a vezeklés szelleme által, meghajtván térdeiteket a ti szivetek által.[1] Tanuljatok meghódolni, hagyjatok fel a hiu és szemtelen lármával; mert jobb tinektek kicsinyeknek, de tiszteltteknek maradni a Krisztusnak nyájában, mint a felsőbbség csalóka látszatai után kapkodnotok és számüzve lennetek a Krisztusnak reményeiből.»

A keresztyén ugyanazon hódolattal tartozik a földi hatalmaknak, aminővel püspökeinek és a gyülekezet véneinek. Néronak legpokolibb kegyetlenségei pillanatában hallottuk hangoztatni Páltól és Pétertől, hogy e szörnynek hatalma az Istentől jön.[2] Kelemen ugyanakkor, midőn Domitián a legkegyetlenebbül dühöngött az egyház és az emberi nem ellen, szintén Isten helytartójának mondja őt. Egy imában igy könyörög Istenhez:

«Te vagy az, Uram, aki, a te nagy és kimondhatatlan hatalmad által, fejedelmeinknek és azoknak, akik minket kormányoznak, királyi hatalmat adtál e földön, hogy megismerve a dicsőséget és méltóságot, melyet te osztottál ki közöttünk, hódoljunk nekik és elkerüljük ez által azt, hogy összeütközésbe jöjjünk a te akaratoddal. Adj nekik Uram egészséget, békét, egyetértést, szilárd állandóságot, hogy akadály nélkül gyakorolhassák a legfőbb hatalmat, melyet te biztál reájok. Mert te vagy az, mennyei mester, világok királya, aki dicsőséget, méltóságot és hatalmat adtál az emberek fiainak minden fölött, ami a földön él. Vezesd Uram az ő akaratjukat a jóra s arra, ami előtted kedves, hogy a hatalmat, melyet te adtál nekik, békében elnézően, jámboran gyakorolva — Kegyelmesnek találjanak.»

Igy néz ki ez az irat, a római egyház gyakorlati bölcsességének, mély politikai belátásának, kormányzási szellemének e kiváló emléke. Péter és Pál hova-tovább békejobbot nyujtanak egymásnak abban;[3] mindkettőnek megadják az igazat; a Törvény és a cselekedetek harcza kivan békitve;[4] e határozatlan kifejezés: «Apostolaink,» «oszlopaink,»[5] az elmult harczoknak emlékét álczázta. Bár Pálnak nagy bámulója,[6] a szerző alapjában zsidó. Jézus ő előtte egyszerüen «Istennek szeretett fia» «a főpap, a keresztyének feje.»[7] A judais-

[1] Valószinűleg a *Manassé imájából* vett kifejezés V. 11.

[2] Rom. XIII. 1 s köv.; I. Petri 11, 13, 17. V. Tit. IiI. 1.

[3] Az 5. f. A két apostolt a Philotheos által felfedezett rész 62. fejezete igy czimezi: *hoi pateres hémón.*

[4] A 31, 32, 33. fej.

[5] Az 5, 42, 44. f.

[6] A 47. f.

[7] Az 59, 60, 64. f. (Philos. k.) E részletek tünhettek fel talán Photiusnak (cod. CXXVI.) olyanokul, melyekben a Jézus Krisztus istenségének tökéletlen tana rejtődzenék.

mussal koránsem szakit, sőt teljesen sértetlenül tartja fent Israel kiváltságát; csak egy a pogányok között választott új népet csatol Israel mellé. Az ősi szabályokat mind érvényben tartja, habár eredeti értelmökből kicsavartan.[1] Mialatt Pál eltöröl, Kelemen megtart és átgyúr. Legelső óhaja az egyetértés, az egyöntetüség, a szabály, a rend az egyházban, mint a természetben[2] és a római birodalomban.[3] A hadsereget választja mintául az egyház részére.[4] Engedelmeskedjék kiki rangja szerint, ime ez a világ törvénye. A kicsinyek nem lehetnek el a nagyok nélkül, sem a nagyok a kicsinyek nélkül; a testnek élete az összes tagok együttes működésének az eredménye. Az engedelmesség tehát egyértelmü a «kötelességgel.» Az emberek közötti egyenlőtlenség a függő viszony: isteni törvény.

Az egyházi hierarchiának története, története egy hármas lemondásnak. A hivek gyülekezete legelőször összes hatalmát a Vének vagy presbyteri kezei közé teszi le, a presbyteralis testület egyetlen egy személybe összpontosul, aki az episcopos; majd a latin egyház episcoposai megsemmisülnek közülök egy előtt, aki a pápa. Ez utóbbi fejlődés, ha ugyan annak nevezhető, csupán napjainkban fejeződött be. Az episcopatus az II. századnak az alkotása. Az egyház absorbeálása a presbyteri által befejezett tény már az első század elmulása előtt. Római Kelemen levelében még nem az episcopatusról, hanem a presbyteriatusról van szó.[5] Egy oly presbyterosról, aki a többiek fölött állana és a többieket megfosztaná méltóságoktól, nem találunk nyomokat. De a szerző nyiltan hirdeti már, hogy a presbyteriatus, a papság a nép fölött áll. Az apostolok, midőn egyházakat állapitottak, a Szent-Lélek sugalmazása alapján választották meg «a püspököket, diakonokat a belépő hivek számára.» Az apostolok mandatarius hatalma rendes örökösödés utján ment át. Egyetlen egyháznak sincs tehát joga elmozditani előljáróit.[6] A gazdagok kiváltsága semmi az egyházban. Ép ugy azoknak akik mysticus adományokban részesültek, kell a legalázatosabbaknak lenniök s nem szabad azt hinniök, hogy a hierarchia fölött állanak.

Elérkeztek immár a nagy problémához! Ki az, akiből áll az egyház? A nép-e? A papság-e? Az ihletett-e? A kérdés már Pál idejében is felmerült,[7] a ki azt a leghelyesebben, a kölcsönös szere-

[1] A 40—44. f.
[2] A 20. f.
[3] A 37. f.
[4] *Ibid.*
[5] A 39. f. A *presbyteroi, episkopoi* (42, 44. f.) synonimok a levélben, mint a Phil. I. 1; *Csel.* XX. 17 s köv. A *hégoumenòi, proégoumenoi* szavaknak értelme egy. V. Zsid. XIII. 7, 17, 24. L. *Pál apostol* p. 238—239.
[6] A 44. f.
[7] *Pál apostol* p. 405 s köv.

tet által oldotta meg. A mi levelünk tisztán katholikus értelemben oldja meg a kérdést. Az apostoli czim minden; a nép joga semmivé zsugorodik össze. El lehet tehát mondani, hogy a katholicismus Rómából eredt, mert a római egyház nyomjelezte annak legelső szabályát. Az előrang nem függ össze a lelki adományokkal, a tudománynyal, a kiválósággal, hanem a hierarchiával, a canonicus ordinatio csatornája révén átruházott hatalmakkal, mely ordinatio szakadatlan lánczolattal füződik az apostolokhoz. Kiérzik, hogy a szabad egyház, a mint azt Jézus[1] felfogta és a mint azt még Pál értelmezte,[2] anarchicus utópia csupán, melynek jövője nincs. Az evangyelmi szabadság zavart szült; az egyöntetüséget csupán a hierarchia utján vélték elérhetni, anélkül a halált.

Irodalmi tekintetben Kelemen levele kissé gyönge és bágyadt. Legelső emléke az ama szertelen, tulzásokkal megtömött prédikátor izü irálynak, melyet ma is megtalálunk a pápai bullákban. Pálnak utánzása észrevehető, a szerző fölött a szent irásoknak emléke uralkodik. Majdnem minden oldalon találunk utalásokat az ó testamentomi iratokra. Ami az uj, alakulóban levő Bibliát illeti, eziránt Kelemen feltünően elfogult. A zsidókhoz irt levelet, mely némileg patrimoniuma a római egyháznak,[3] bizonyára naponként olvasta,[4] még inkább mondható ez Pálnak nagy leveleiről.[5] Utalásai az evangyeliumi szövegekre Máté, Márk és Lukács között oszolnak meg,[6] mintha majdnem ugyanazon szöveg feküdt volna előtte, melyet mi birunk,[7] de természetesen más beosztással, mint a miénk. A Jakab és Péter leveleire való utalásokhoz kétely fér.[8] De a mi meglep, ez a zsidó apocryphoknak a használata, melyeket Kelemen ugyanazon tekintélylyel ruház fel, mint az ó testamentom iratait,[9] Juditot,[10] Ezechiel egy apocryphusát,[11] Mózes menybemenetelét,[12] talán Manassé imáját.[13] Miként Judás apostol, Kelemen is helyet adott Bibliájában a szenvedélyek s a zsidó képzelet által sugalmazott ujabb összes

[1] Máté XVIII. 20.
[2] II. Cor. 1, 21.
[3] L. *Antikr.* p. XVII. s köv.
[4] A 9, 10, 12, 17, 27, 36, 43, 51, 56, 58. r.
[5] A 13, 24, 32, 34, 35, 37, 47, 47. r.
[6] A 13, 15, 16, 24, 46. r. *Aghraphon* 2. r. V. *Csel.* XX. 35.
[7] Természetesen a negyedik evangyéliomról itt nincs szó.
[8] A 12. 30, 49. f.
[9] V. Photius cod. CXXVI.
[10] Az 55. r.
[11] A 8. r.
[12] A 17, 23, 25, 26, 46. r. (Hilgenf.)
[13] H. ö. az 57. r. *Kampsantes ta gonata tés kardias hymón* és Manassé *klinó gonu kardias mou.*

termékeknek, melyek a régi héber litteratura alatt állanak ugyan, de annál alkalmasabbak voltak arra, hogy a pathetikus szónoki és vallásosságtól buzgó hang révén a kornak tetszését kinyerjék.

Kelemen levele különben czélt ért. A rend helyreállott a Corinthusi egyházban.[1] A szellemi hittudósok magas igényei lelohadtak. E kicsiny conventiculomokban oly lángoló hit élt, hogy a legnagyobb megalázást türték el inkább, mintsem elszakadjanak az egyháztól. A munka sikere azonban jóval tullépte a corinthusi egyház határait. Nincs irat, melyet sürübben utánoztak, sürübben idéztek volna. Polycarp,[2] vagy az, a ki a neki tulajdonitott levelet irta, az Ignácz-féle apocryph leveleknek a szerzője,[3] «a szent Kelemen második levele» hibás czimet viselő terméknek a szerzője,[4] folyton meritenek belőle, mint oly irásból, melyet majdnem könyv nélkül tudnak s amely vérökbe ment át. A levelet sugalmazott iratként olvasták az egyházban.[5] Az uj testamentom függelékei között kapott helyet. A Bibliának egyik legrégibb kéziratában (a Codex Alexandrinusban) az uj szövetség könyvei sorában és mint azoknak egyike szerepel.[6]

Kelemen püspök mély nyomot hagyott maga után Rómában.[7] Már a legrégibb időkben egy szentegyház őrizte emlékét[8] a Coelius és az Esquilinus közötti völgyben, oly helyen, a hova a hagyomány az ő szülői házát helyezte[9] és a melyhez mások százados habozás után Flavius Clemens emlékét akarják csatolni.[10] Mint egy Rómában igen népszerü regénynek hősével fogunk találkozni vele később nem csekély bámulatunkra. A regény czime: Recognitiones, mert atyja, anyja és fivérek, kiket halottakul sirattak, ismét fellelik és felismerik egymást. Társnőül Graptét kapja meg, a kire az árvák

[1] Heges. Eus. H. E. IV., XXII. 2.

[2] H. ö. Kelem. 1. Polychoz 4; Kelem. 5. Polychoz 9; Kelem. 7. Polycarphoz 7; Kelem. 9. Polychoz 2; Kelem. 13. Polycarphoz; Kelem. 21. Polycarphoz 4.

[3] *Ad Polyc.* 5. V. Kelem. 38, 48.

[4] A 11. r. H. ö. I. Kelem. 23. A Kelemen utánzat nyomai, melyeket a Barnabásról nevezett levélben vélnek találni, nem domborulnak ki.

[5] Cor. Dénes l. c.; Euseb. H. E. III. 16, 38; IV. 23; sz. Jerom. *De viris ill.* 15; *Canones Apost.* 85. (Lagarde, *Rel. jux. eccl. ant.* p. 35).

[6] Gredner, *Gesch. des neut. Kan.* p. 239. V. *ibid.* p. 247, 252. stb.

[7] Iren. III., III. 3.

[8] Sz. Jerom. *De vir. ill.* 15; *Conc.* Labbe II. 1558. D. L. *Bulletino* de Rossi 1. r. Ser 1863. p. 25 s köv.; 2. S. 1870. p. 129; *Rév. arch.* 1872. julius, aug. és sept.

[9] A különös alépitmények, melyeket a Sz.-Kelemen egyház alatt találtak, nem világitották meg a kérdést, de sőt meggyöngitik a hagyományos véleményt. Az alépitmények között van egy *mithraeum* is.

[10] L. fent. V. *Journal des sav.* 1870. jan. p. 24.

és az özvegyek tanitása és kormányzata van bizva.[1] Ott a félhomályban körülvéve a történeti távol ragyogó pora által, Kelemen egyik nagy alakja a bölcsőkorát élő keresztyénségnek. Csupán néhány sugár lép ki a titokzatos homályból, mely alakját környezi, mint Giotto régi elmosódott frescojának egyik szent feje, melyet csupán aranydús koronájáról és egy tiszta és üde szinezésnek nehány bizonytalan vonásairól ismerünk meg.

[1] *Pásztor* Vis. II. 4.

TIZENHATODIK FEJEZET.

A Flaviusok vége. — Nerva. — Az apocalypsisek ismét felélednek.

Domitiánnak halála szorosan összefügg a Flavius Clemensével és a keresztyén üldözéssel. Az eseményekről szóló tudósitásokban van valami, a mit pontosan leirni nincs módunkban.[1] «Büntetlenül mondja Juvenal, foszthatta meg Rómát legkiválóbb lelkeitől, anélkül hogy találkozott volna egy is, aki fegyverhez nyult volna, hogy azokat megboszulja; de elveszett, mihelyt veszedelmessé kezdett válni a foltozó vargákra. Ime ez okozta vesztét a Lamia vérrel felkent embernek.»[2] Valószinű, hogy Domitilla és Flavius Clemens emberei tagjai voltak az összeesküvésnek.[3] Domitillát visszahivhatták Pandatariáról Domitián uralkodásának utolsó hónapjaiban.[4] A szörny körül különben is általános összeesküvés szövődött. Domitián érezte ezt; mint minden egoista, tulkövetelő volt a mások hűségében. Épaphroditust, aki Néro öngyilkossága mellett segédkezett, kivégeztette, hogy megmutassa, milyen bünt követ el a felszabadult, aki urára emeli kezét, még ha azt jó szándékból teszi is.[5] Domitia, a neje, egész környezete remegett és elhatározta, hogy elébe vágnak a csapásnak, mely őket fenyegette. Hozzájok csatlakozott Domitillának felszabadultja és javainak kezelője, Stephanus.[6] Minthogy igen izmos ember volt, szemtől-szembe akart támadni. Szeptember 18-án, délelőtt tizenegy óratájt,[7] felkötött karral jelent meg Stephanus a

[1] Sueton, *Domit.* 15; Lact. *De mort. persec.* 3.

[2] Juvenal *Sat.* IV. 151—154.

[3] Sueton *Dom.* 15, 17; Philostrat. *Apoll.* VIII. 25. Philostrat regényiró, mint Alexander Dumas pére. Kedve szerint rendezi a történetet; de azt tanulmányozta is, ugy lehet hivatkozni reá, mint Alexandre Dumas pére-re hivatkoznánk a XVI. és a XVII. század történetére vonatkozólag, ha e kor összes emlékiratai elvesztek volna.

[4] Tertullián *Apoll.* 5. L. fent.

[5] Sueton *Dom.* 14; Dio Cass. LXVII. 14.

[6] Név, mely nagyon keresztyén hangzásu.

[7] Sueton *Dom.* 17; Dio Cass. LXVII. 15 és köv.; Philostrates. *Apollonius* VIII. 25; Oros. VII. 10, 11; Aurél. Victor *Epit.* XI. 11—12.

császár előtt, hogy emlékiratot nyujtson át neki egy állitólagos összeesküvésről, melyet ő fedezett fel. A komornyik, Parthénius, aki részese volt a complotnak, bevezette őt és bezárta az ajtókat. Mialatt Domitián figyelemmel olvasott, Stephanus tőrt huzott ki karkötőjéből és lágyékon szurta vele. Domitiánnak volt ideje odakiáltani egy fiatal szolgának, aki a Lares oltárra felügyelt, hozza elő fegyverét a fejvánkos alól és segitségért kiáltott. A gyermek a fejvánkoshoz fut, de csak a markolatot találja. Parthénius mindenről eleve gondoskodott és elállotta a kijáratokat. A küzdelem sokáig tartott. Majd a tőr felé kapott Domitián, hogy azt a sebből kihuzza; majd, félig elmetszett ujjaival a gyilkos szemeit akarta kinyomni; sőt sikerült a földre teperni őt. Parthénius erre más összeesküvőket eresztett be, akik aztán végeztek a nyomorulttal. Ideje volt, a testőrök nehány pillanat mulva már ott voltak és felkonczolták Stephanust.

A katonák, kikkel Domitáin galádul bánt, de akiknek zsoldját felemelte, megakarták boszszulni és Divusnak kiáltották ki. A senatus azomban megtudta akadályozni ez utolsó becstelenséget. Összetörette és ledöntette összes szobrait, kitöröltette nevét a feliratokban, lehordatta diadalivét. Elhatározta, hogy ugy temessék el, mint egy gladiátort, de dajkájának sikerült elvitetni testét és egyesiteni titokban a hamvakat a család többi tagjainak hamvaival a gens Flavia templomában.[1]

A Flavius ház, melyet a forradalmak véletlenje emelt fel ily rendkivüli sorsra, e percztől kezdve jelentéktelen homályba sülyedt. Még érdemes és erényes tagjait is elfelejtették. A büszke, tiszteletreméltó és előkelő aristokraták az uralmi polczon csak ellenszenvet érezhettek maradékai iránt egy oly családnak, melynek utolsó fejére jogos megvetéssel gondoltak. Flaviusról nem hallunk beszélni az egész II. század alatt. Flavia Domitilla elfeledve fejezte be életét. Nem tudjuk: két fiából, kiket Domitián utódaiúl jelölt ki, mi lett. Okunk van feltenni,[2] hogy Domitilla maradékai egészen a III. század végeig éltek. E ház, ugylátszik, mindig közel állott a keresztyénséghez. Az Ardeatina uton fekvő családi sirbolt[3] a legrégibb keresz-

[1] Sueton *Dom.* 17, 23; Plin. *Panég.* 52; Dio Cass. LXVII. 18; LXVIII. 1; Philostrat. *A soph. élete* I., VII. 4; Macrobius *Saturn.* 1, 12; Lactan. *De mort. persec.* 3; Prokop, *Titkos tört.* VII. f. 4; Oros. VII. 11; Aurelius Victor Caes. XI. 13.

[2] Trebell. Pollio *Trig. tyr.* 11. f. Elmés feltevések szerint Petronilla, Sz. Péter állitólagos leánya, e családhoz tartozott volna. De Rossi *Bull. di arch. crist.* 1865. p. 22, 23, 46—47, 95; 1874. p. 5 s köv.; 68 s köv.; 122 és köv. és 1875. 5. p. s köv. Lásd a következő jegyzetet. Plautilláról lásd de Rossi idézett műveit.

[3] Minden jel arra mutat, hogy az a Marancia-féle szép antik sirbolt, melyet 1865-ben födtek el. De Rossi *Bull. di arch. crist.* 1865. mart., május, jun.,

tyén katakombák egyike. A többiek közül tágas bejáratával válik ki classicus stylben tartott előcsarnokával, mely elől az országut felé egészen nyitott, széles halottas kamarájával, a hová a sarcophagokat helyezték, finom és egészen világias jellegü disz festményeivel a kamara boltozatán.[1] Ha a homlokzatot nézzük, minden Pompejire emlékeztet vagy még helyesebben a Livia villára ad gallinas albas a flaminiani uton. Mennél mélyebbre hatolunk a sirboltba, a jelleg mindinkább keresztyénibb lesz. Megengedhető tehát, hogy e szép sirboltot Domitilla avatta fel, akinek familiája nagy részt keresztyén lehetett.[2] A III. században még jobban kiszélesitették a bejáratokat s egy collegiális scholát rendeztek be valószinüleg az agapék vagy a szent ünnepélyek számára.

A körülmények, melyek az agg Nervát emelték a trónra, homályosak. E választásban az összeesküvőknek, akik a zsarnokot megölték, döntő szerep jutott. A reactio a megelőző uralom utálatosságaival szemben elkerülhetetlen volt, az összeesküvők azomban, minthogy ez uralom első tényeiben nekik is volt részök, fölötte erős reactiot alkalmazni nem óhajtottak. Nerva kiváló ember volt, de zárkózott, félénk, a fél-rendszabályoknak kedvelője a tulzásig.[3] A had-

deczemb., *Roma sotterranea* t. I. p. 131 s köv., 186, 265. k. 319—321. Az ásatásokat 1873-ban ujra megkezdték és azok a *caemeterium Domitillae Nerei et Achillei ad Sanctam Petronillam* felfedezésére vezettek. L. De Rossi *Bull.* 1874. és 1875. l. c. *Rev. arch.* 1874. jun., aug. p. 128—129; 1875. jan. p. 70; 1875. mart. p. 198—199; 1875. jul.; 1876. mart.; *Compt. rend. de l'Acad. des inscr.* 1875. mart. 12. De Rossi urnak nem sikerült történeti értékűvé tenni azt, ami Sz. Petronillára, Nereára, Achilleára vonatkozik. Az ősi legendának anyagi nyomaira, elmosódó helyekre akadt; de nem mutatta ki, hogy e legenda, valóban antik értesitések hiányában, kivételt képezne ama többi között, melyeket a kritika már régen visszautasitott. Ha, mint olykor elképzelik, a Flavius-ház átélte az egész II. és III. századot, keresztyén előkelő kört képezve, lehetetlen, hogy Tertullián s annyi más arról nem tudott volna, hogy Eusebius arra a hitvány morzsára szoritkozott volna, melyet Bruttiusnál talált.

[1] Szöllőlevelek, madarak, virágok, szüretelő gyerekek, szárnyas géniusok, gyászlakomák, Psyché, tájképek. Kétséges azomban, hogy a teljesen keresztyén festések, melyek a falakat diszitik, Domitilla korából lennének.

[2] *Ex indulgentia Flaviae Domitillae* v. *Flaviae Domitillae Caesaris Vespasiani neptis beneficio* (de Rossi). Nagy érdekkel birna annak tudása, vajjon Orelli 776. sz. feliratán (948. a *Corpus inscr. lat. Bull.* VI. kötetében 1865. p. 6. r. l. fent) eredetileg ez az aláirás D. M. állott-e. A Sz. Kelemen egyháznál van e feliratnak egy kis töredéke s egy másik a Capitólon. E töredékek állapota olyan, hogy abból mi föltevés sem vonható le. A Flavius *familiában* található egyéb keresztyén v. zsidó nyomokra vonatkozólag lásd Rossi *Roma sott.* 1, 188; *Journal des sav.* 1870. jan. p. 23; *Rev. arch.* 1874. okt. p. 271.

[3] Dio Cass. LXVIII. 1—4; Aur. Victor *Epit.* XII; Eutrop. *Brev.* VIII. 1; Zonaras *Ann.* XI. 20; *Chron. pasc.* p. 251; Plin. *Panég.* 7, 8, 35, 89. és *Levelek* I, 5; II. 1; IV. 22; V. 3; VII. 33; IX. 13; X. 62, 63; Tacit. *Agricola* 5; Henzen

sereg a Domitián gyilkosának megbüntetését követelte; a Senatusnak tiszteletre méltó része megbüntetni kivánta azokat, akik az utolsó kormányzat büntettének végrehajtói valának; e két ellentétes kivánság között ide-oda kapkodva, gyakran igen gyöngének bizonyult Nerva. Egy alkalommal, együtt ültek az asztalnál a kitünő Junius Mauricus, aki koczkára tette életét a szabadságért s a nemtelen Veiento, egyike azoknak, akik a legtöbb rosszat követték el Domitián alatt. A beszélgetés Catullus Messalinusra fordult, a leghitványabb delátorra. «Mit tenne most Catullus, ha élne? — kérdi Nerva. — Mit? — kiált fel türelmét vesztve Mauricus, velünk ebédelne.»[1]

Minden jót, a mit csak a baj megszüntetése nélkül meglehet tenni, Nerva megtette. Senki sem szerette jobban soha a haladást; emberies és szelid szellem költözött a kormányzatba, sőt a törvényhozásba is. A senatus visszanyerte tekintélyét, a jó s becsületes emberek szentül hitték, hogy a kor problemáját, a princzipátus s a szabadság szövetkezését, véglegesen megoldották.[2] A vallási üldözés őrültsége, mely Domitián legvégzetesebb fonákságainak egyike volt, teljesen eltünt. Nerva szabadon bocsátotta azokat, akik e vád alapján kerültek a börtönbe s visszahivta a számüzötteket.[3] Eltiltotta üldözését — bárki legyen is az — a zsidó szokások követőinek, az istentelenség czimén inditott perek megszüntek,[4] a feladókat megbüntették.[5] A fiscus indaicus végrehajtása, mint láttuk, sok viszszaélésre nyujtott alkalmat. Olyanokkal is megfizettették, aki fizetni nem lett volna köteles, az egyesek minőségének megállapitásában zaklató nyomozásokat foganatositottak. Rendszabályokat léptettek életbe hasonló visszaélések megakadályozása végett és ez intézkedés emlékét egy érmen látható felirat tartotta meg számunkra kifejezetten.[6] (Fisci Iudaici Calumnia Sublata.)

Izraelnek összes családjaira tehát egy irtózatos vihar után viszonylagos nyugalom virradt. Föllélegzettek. Nehány év alatt a római egyház oly virágzást ért el, a minőt még soha.[7] Az apocalyp-

Inscr. 5436 f.; Philostrat. *Apoll.* VIII., VII. 34—36; XXVII; Martial VIII. 70; Euseb. H. E. III., XX. 10. és *Chron.* p. 162, 163. Schaene.

[1] Plin. *Epist.* IV. 22; Aurel. Victor *Epit.*

[2] Tacit. *Agricola* 3.

[3] Euseb. H. E. III., XX. 10; *Chron.* p. 162, 163. Schaene, Zonaras XI. 20; Plin. *Epist.* I., V. 16; IV., IX. 2; XI. 14. Többen még Domitián életében térhettek vissza. L. fent.

[4] *Out' asebeias, out' ioudaikou bion kataitiasthai tinas synechórése.* Dio Cass. LXVIII. c. L. fent.

[5] Dio l. c. Plin. *Panégyr.* 35.

[6] Eckhel *Doctrina num. vet.* II. vol. VI. p. 404 s köv. Cohen *Méd. imp.* I. pl. XV. 86; Madden *Jewisch coinage* p. 199.

[7] Lact. *De mort. persec.* 3.

ticus eszmék ujra felburjánoztak; hitték, hogy Isten az ő megjelenését a földön arra a pillanatra határozta el, midőn a kiválasztottak száma bizonyos meghatározott számot fog elérni. Nagy vigaszukra szolgált, hogy a számot naponként növekedni látták.[1] A Néro visszatérésébe vetett hit nem tünt el. Néro ha él, hatvanesztendős lett volna, ami nagy idő ugyan annak a szerepnek, melyet neki szántak; a képzelődés azonban nem igen okoskodik. Különben Néro, az Antikrisztus hova-tovább eszményi alakká vált; a természeti élet feltételein kivül álló alakká. Viszatértéről sokáig beszéltek még azután is, mikor már nyilvánvaló volt, hogy többé nem élhet.[2]

A zsidókat lángolóbb és komorabb hevület szállotta meg, mint valaha. Ugylátszik, hogy e nép vallási öntudatának törvénye volt már minden kimagasló válság idején, mely a római birodalmon végig száguldott, egy-egy allegoricus termékkel állani elő, melyben a jövendő iránti előítéletnek engedett szabad folyást. A 97. esztendő sokban hasonlitott a 68-ik évhez. A természet csodái mintha megkétszereződtek volna.[3] A Flaviusok bukása majdnem oly benyomást tett, mint a Julius házé. A zsidók hitték, hogy a birodalom fenállása ismét kérdésessé vált. A két bukást vérengző esztelenségek előzték meg és polgári zavargások követték, melyek az annyira zaklatott állam életképessége iránt kételyeket támasztottak. A római hatalom ez ujabb fogyatkozása alatt a messiási képzelődés lépett sorompóba; a birodalom és az idők végét hirdető bizar számitások ujra megindultak.

Nerva uralkodásának Apocalypsise, az efféle termékek szokásának megfelelően álnév, az Esdrás neve alatt jelent meg.[4] Az irat nagy hirre kezdett vergődni. Tulzó szerepet tulajdonitottak neki a

[1] Róm. Kelem. *Epist.* 2, 58, 59. f. (Philoth. kiad.) V. Apoc. VI. 11; IV. Esdrás IV. 36.

[2] L. *Antikriszt.* p. 317, 318. 3. jegyz. V. ö. *Carm. sib.* III. 167; III. 73. (1 l. [ ]).

[3] Euseb. *Chron.* p. 162, 163. Schaene; Sueton *Domit.* 15.

[4] Ez az «Esdrás IV. könyve» két első és két utolsó fejezetei nélkül, amint azt az amiensi kézirat feltünteti (IX. század) s a latin legtöbb kéziratokban megtaláljuk. L. Garnier *Catal. des mss. d'Amiens* (1843.) 10. sz. E négy fejezetet keresztyén kéz irta körülbelül a III. században. L. Ewald (Göttinga 1863), Volkmar (Tübingen 1863) Hilgenfeld, *Jud. Messiás* (Leipzig 1869), Fritzsche (Leipzig 1871) kritikai kiadásait. Bensly ur fedezte fel az amiensi kéziratban a hetven verset, melyek a latin kiadásból hiányzanak (VII. f.). *The missing fragment* stb. (Cambridge 1875). A könyv keltét a XI. és XII. fejezetből határozhatjuk meg (l. alább). Ezen okoskodások azomban nem birnak a bizonyosság azon erejével, mint azok, melyek mellett a János Apocalypsisének a kelte meghatározható. A XII. 14, 20, 29. verseit nehéz megfejteni; föltehető, hogy a kezdetleges szövegben *hex kai hex* állott, melyet azután sajátos volta miatt csakhamar *dódeka*-nak irtak. Ez azomban kevésbbé valószinütlen, mint az, hogy mindegyik szárny egy-egy fejedelmet jelent; a szárnyakat mindig pá-

szent könyvek helyreállitásában.[1] A hamisitónak külömben szüksége volt egy oly személyiségre, aki kortársa lehetett a zsidónép akkorihoz hasonló állapotának. A művet, ugylátszik, azon hebraismussal telt görög nyelven irták meg, melyen a János Apocalypsisét.[2] Az eredeti elveszett, a görög szöveget azomban leforditották latinra, syrre, arménre, ethiopra, arabra, igy maradt reánk e fontos okmány s ez uton állitható össze annak legelső alakja. A munka gyönyörü irat, igazi héber termék, melyet egy fariseus[3] irt meg, valószinüleg Rómában.[4] A keresztyének sóvárogva olvasták, adoptálták s ahhoz, hogy azt egy igen épületes keresztyén könyvvé alakitsák át, alig volt egy két tollvonásra szükségök.[5]

rosával szerepelteti szerzőnk, s nem ugy, mint mikor a fejekről szól, ami arra mutat, hogy a szárnyakat mindig kettősen kell vennünk. A két megfelelő szárny egy azon erőnek felelvén meg, csak természetes, hogy a szerző azok párját vette symbolicus egységnek. Egy szárny, párja nélkül, egy-egy fejedelem megjelölésére nem igen felelt volna meg azon logikai alaknak, melyet e látnokok legkülönösebb képzelgéseik közepette is mindig szem előtt tartottak. Esdrás Apocalypsise, a két fejezettől eltekintve, Nerva uralkodására vezetendő vissza, minthogy a könyv a Flavius-ház bukásánál későbbi, de a Traján trónralépténél korábbi. A 98. év január hava után a szerzőnek a birodalom közeli bomlására irányuló gondolata érthetetlen lenne. A III. 1, 28; IX. 45; X. 46-ban előforduló harmincz év azt mutatja, hogy harmincz év telt el Jerusalemnek feldulása óta. A III. 1. vers, mely történetileg is Esdrástól ered, anachronismust eredményezne. A Herodes dynastiára állitólag irányuló vonatkozás a VI. 7 s köv. versekben, nem bir alappal. Edom, itt a római birodalmat jelenti.

[1] IV. Esdr. XIV. 36 s k.

[2] Hilgenfeld p. XLIII. H ő. IV. Esdr. VI. 56. és Ezsaiás XL. 15 (Sept.) Bizonyos sajátságok egy héber eredetinek a feltevésére vezethetnének. Derenb. *Revue crit.* 1876. aug. 26. p. 132. 4. jegyz.

[3] V. A IX. f. 37; XII. 7. A János Apocalypsisének utánzatai, mint azt hinni vélték, nem bizonyosak. (IV. Esd. VI. 20; VIII. 52; XIV. 13; XX. 12.) Több hasonló vonás oka a közös minta, melyet a két látomány felhasznált, a Dániel könyve, avagy a közkézen forgó képletek, minő p. o. az oroszlán, mint a Messiás jelképe (XII. 31. v. Apoc. V. 5.) Lásd egyébiránt még alább a Jeremiel angyalról mondottakat. A szerző a predestinatióról és az eredendő bűnről hasonlóan gondolkozik Pállal, bár nem állitható, hogy Pálnak leveleit olvasta volna. Bizonyos részeknek hasonlósága Mátéhoz (IV. Esdr. V. 18, 42, VI. 26; VII. 6; VIII. 3, 41; XIII. 31) mi fontosat sem jelent. De már a Baruch Apocalypsisével igen sok helyen egyezik (Hilgenfeld p. 38—113, majdnem minden lapon, 232—234). L. alább.

[4] A I. 1. f. stb. nem feledve el, hogy az Apocalypsisekben Babylon a. m. Róma.

[5] Az átdolgozás különösen a latin szövegben vehető észre. L. főleg VII. 28., hol *Jézus* helyett *Christus* áll. A változás sz. Ambrosius előtti időből való, *Comment. in Lin.* II. 3:; t. I. fol. 1292. kiad: Benedict. Más átdolgozások Volkmar p. 175. s k., 186, 190, 294—295. A keleti kiadások szintén módositáson mentek keresztül bizonyos helyeken. (Volkmár p. 36 s köv.; 293 s köv.)

A szerzőt sok tekintetben ugy tekinthetjük, mint utolsó prófétáját Israelnek. A munka hét látományra oszlik, nagyrészt párbeszéd alakjában Esdrás, aki Babylonba van számüzve és Uriel angyal között; a bibliai alak mögött azomban könnyü felismerni a Flaviusi korszak heves lángolásu zsidóját, akit a templomnak Titus parancsára történt lerombolása miatt éktelen düh emészt. A 70. esztendő komor napjainak emlékezete, mint örvénylő gőz szál fel lelkében és azt szent haraggal tölti el. Mily messze estünk e dühöngő zelota mellett Josephustól, aki gonosztevőkként bánik el Jerusalemnek védelmezőivel! Ime végre egy hamisitlan zsidó, akit bánattal tölt el a gondolat, hogy nem lehetett azokkal, akik a templom boltozatai alatt vesztek el. A judeai lázadás szerinte nem volt őrültség. Azok, akik a végletekig védelmezték Jerusalemet, e rablógyilkosok, akiket a mérsékelt párt feláldozott és egyedül tesznek felelőssé a nemzet szerencsétlenségei miatt, e gyilkosok szentek valának. Sorsuk méltó arra, hogy irigyeljék.[1] ők lesznek a jövendőnek nagy emberei.

Vallásosabban, a Siont ért szerencsétlenségek miatt[2] meghatottabban sohasem öntötte ki israelita panaszait imáival Jehovah előtt. Keserű kétely marczangolja szivét, a kiválóan zsidó kétely, ugyanaz, mely a Zsoltárost emészti «midőn látja, hogy a bűnösök békében élnek.» Israel a kiválasztott nép.[3] Isten boldogságot igért neki, ha megtartja a Törvényt. Még ha nem is töltötte be e követelményt egész szigorában, ami meghaladná az emberi erőt, jóval többet ér Israel a többi népeknél. Pedig a törvényt sohasem tartotta be nagyobb gonddal mint épen az utolsó időben. Miért van az mégis, hogy a népek között Israel a legszerencsétlenebb és pedig annyival szerencsétlenebb, a mennyivel igazabb? A szerző tisztán látja, hogy e problémának régi anyagias megoldásai[4] ki nem elégitők. Gyász borul tehát lelkére mind halálig.

«Mindeneknek Ura, hatalmas Úr, kiált fel, a földnek összes rengetegjei, az azokban található összes fák közül te egy szőlőtőt választottál ki magadnak; a mindenség összes országaiból egy kerületet kerestél ki, a világ összes virágai közül egy liliomot választottál. A vizek árjában egy kicsiny hegyi pataknak adtál előnyt;[5] a kiépült összes városok között a te kezed Siont szentelte meg; a madarak seregéből választásod galambra esett és a teremtett állatok tömegében csupán egy juhot tartottál fenn magadnak. Azonképen a földszinén lakozó összes népek közül csupán egyet karoltál fel és a

[1] A XII. f. 44—45.
[2] A X. 7—8.
[3] H. ö. Habakuk I. és II. R.
[4] H. ö. p. *Mózes menyb.* 9. R.
[5] A Cedron 1.

szeretett népnek törvényt adtál, melyet mindenki csodál. És most, Uram, miként van az, hogy téged káromolnak egyedül, hogy a kiválasztott gyökérre idegen palántát oltasz, hogy a te kedvenczedet idegen nemzetek közé szórod. Azok, akik megtagadnak, taposnak lábaikkal a te hiveiden. Ha már gyülölni akarod a te népedet, ám legyen! De ez esetben legalább saját kezeddel büntesd őt és a büntetés gondját ne bizzad a hitetlenekre.[1]

Te mondottad Uram, hogy a világot miattunk teremtetted,[2] hogy a többi nemzet, melyet Ádámtól kezdve e föld szült, előtted nem egyébb, mint undok köpedelem . . . És ime, Uram, e hitvány semmiségnek mondott nemzetek uralkodnak fölöttünk ma, ők taposnak rajtunk. És mi, a te néped, mi, kiket a te első szülöttednek hivtál, a te egyetlen fiadnak neveztél, mi, akikre annyira féltékeny valál, kivagyunk szolgáltatva nekik teljesen. Ha miattunk lett megteremtve a világ, miért nem kapjuk meg legalább ami örökségünket? Meddig fog ez tartani Uram? . . .

Sion puszta, kietlen, Babylon boldog. Igazságos ez? Sion tehát nagyot vétkezett? Legyen ; de ártatlanabb-e Babylon? Igy hittem ezt, mielőtt nem lakoztam benne; de mióta itt vagyok, mit látok? oly istentelenségeket, hogy valóban ámulat fog el: miért tűröd el mindezt, midőn Sion sokkal kevesebbért bünhődött. Melyik nemzet ismert téged Israelen kivül? Melyik törzs hitt benned, ha nem a Jákobé? És melyik nyert kevesebb jutalmat? Bejárva a világnak nemzeteit, azokat virágzóknak s olyanoknak találtam, akik a te parancsaiddal semmit sem törődnek. Vesd a mérleg serpenyőjébe azt, amit mi cselekedtünk és azt, amit ők cselekesznek. Közöttünk elismerem, kevés a hivő; de közöttük egy sincs. Ők háboritlan békét élveznek és mi, ami életünk olyan, mint a futó sáskáé; félelem és halálos aggodalom között folynak napjaink. Sokkal jobb volna reánk nézve, ha nem élnénk, mint e gyötrelmek között vergődünk, anélkül, hogy tudnók, mit vétkeztünk . . .[3]

Oh! Miért nem égtünk meg mi is a Sionnak tüzében! Mi sem vagyunk jobbak azoknál, akik odavesztek.[4]»

Uriel angyal, akivel Esdrás beszél, a mennyire teheti, kitér e tiltakozás megdönthetetlen logikája elől. Istenek mysteriumai oly mélyek! Az emberi szellem annyira korlátolt! A sarokba szoritott Uriel egy, a keresztyénekéhez hasonló messiási elmélet révén me-

[1] Az V. 23—30.
[2] A VI. 55—59.
[3] IV. Esd. III., IV. f.
[4] A XII. f. 44—45. «Quanto erat nobis melius si essemus succensi et nos in incendio Sion; nec enim nos meliores sumus eorum, qui ibi mortui sunt.»

nekül ki a hinárból.[1] A Messiás Istennek fia, de egyszerü ember,[2] Dávidnak sarja,[3] nemsokára meg fog jelenni a Sion hegyén[4] az ő dicsőségében és vele azok, akik nem izlelték meg a halált, vagyis Mózes, Enoch, Éli, Esdrás.[5] Összefogja gyüjteni az Arzareth[6] földnek tiz törzsét. Heves harczra fog kelni a gonoszokkal. Miután leverte őket, négyszáz esztendeig fog uralkodni a földön kiválasztottjaival.[7] A négyszáz esztendő elteltével a Messiás meghal[8] és minden, ami él. A világon a teremtés előtti csönd fog honolni hét napig. Azután egy uj világ áll elő; az egyetemes feltámadás megkezdődik. A Mindenható megjelenik az ő trónján[9] és megitéli a világot.

A sajátszerü fordulat, melyet a zsidó messiánismus követ, nyiltan lép itt előtérbe. Egy örök uralom helyet, melyről a régi próféták a Dávid családja javára álmodoztak és amelyet a messianisták, ál-Dánieltől kezdve, az ő eszményi királyukra[10] vonatkoztattak, a messiási uralmat ugy fogják fel immár, mint korlátolt tartamút. A keresztyén Apocalypsis szerzője e tartamot ezer esztendőbe szabta meg. Ál-Esdrás megelékszik négyszáz évvel. A legkülömbözőbb nézetek keringtek erre vonatkozólag a judaismusban.[11] Ál-Baruch anélkül, hogy a határt pontosan megszabná, világosan mondja, hogy a messiási uralom annyi ideig fog fenállani, mint a mulandó föld.[12] A végitélet ez okoskodás mellett el van különitve a messiási uralom megnyiltától s abban egyedül a Mindenható székel, nem a Messiás. A keresztyén öntudat habozó állást foglalt el bizonyos ideig e pontra nézve, mint azt a János Apocalypsise bizonyitja. Majd az örök Mes-

[1] A VII. f. 27 s k.; VIII. XIII. egészen.

[2] A XIII. f. 3 és köv., 25 és k.; 51—52. V. Justin *Dial.* 49.

[3] A XII. f. 32. a keleti kiadások szerint (Hilgenf. kiad.)

[4] A XIII. f. 35 s k.

[5] A VI. f. 26; VII. 28; XLII. 52; XIV. 9. és a keleti kiad. zárszava, mely nincs meg a latinban (Hilg. p. 108—110; Fritzsche p. 639). V. sz. Ambrosius *De bono mortis* c. 11. L. alább a hasongondolatot a Baruchéval, az utolsó fejezetben, ahol Baruch Apocalypsiséről van szó.

[6] A XII. f. 45. *Arzareth* fictiv név ebből: zsidóul: «idegen föld» *Deut.* XXIX. 27; Jerem. XXII. 26. V. Mischna *Sanhedrin* X. 6. (Explic. Schiller-Szinessy).

[7] A szám a Gen. XV. 13. alapul, összevetve a Zsolt. XC. 15-el. V. Bab-Talm. *Sanhedrin* 99a.

[8] A VII. 29.

[9] Ál-Esdrás szerint, az itéletnél nem a Messiás trónol. Az V. 55; VI. 1—6. V. XII. 33—34.

[10] Dániel. VII. 2; *Carm. sib.* III. 49—50, 766 s köv.; Salam. *Zsolt.* XVII. 4; Enoch LXII. 14.

[11] Bab. Talm. *Sanhedrin* 99a.

[12] A 40 R., mely a 73 R. értelmét határozza meg.

siásnak fogalma,[1] aki végnélküli uralmat nyit meg[2] és megitéli a világot, vergődött teljes diadalra, s lett a keresztyénségnek lényeges és különleges vonásává.

Ilyen elmélet oly kérdést szellőztetett, melylyel már, mint láttuk, Pál apostol és hivei is sürün foglalkoztak.[3] Ilyen felfogás mellett óriási külömbség van azoknak sorsa között, akik a Messiás megjelenésének pillanatában fognak élni és azoké között, akik korábban halnak meg.[4] A mi látnokunk is föltesz magának egy bizar, de eléggé logikus kérdést. Isten miért nem rendelkezett ugy, hogy valamennyi ember élve érje el ama napot?[5] A hinárból ideiglenes gyülhelyek[6] hypothésise révén menekszik ki, ahol az elhalt szentek lelkeit tartják együtt az itélet napig. E napon e gyülhelyek megnyilnak[7] ugy, hogy a Messiás eljövetelének kortársai csupán egy előnnyel fognak birni a többiek fölött, azzal, hogy együtt élték vele keresztül a négyszáz esztendőt.[8] Az örök kiváltsághoz mérten ez elenyésző előny; a szerző tehát bátran hangoztatja, hogy ott megszünik majd minden kiváltság, az elsők és az utolsók teljesen egyenlők lesznek az itéletnapon.[9] Csak természetes, hogy az igazak lelkei, akiket némileg fogva tartanak, türelmöket vesztik s gyakran hangoztatják: «Meddig fog ez tartani? Mikor jön meg az aratás ideje?» Jeremiel angyal azzal felel: «Majd ha a hozzátok hasonlók száma betelik.[10] Ez az idő elközelget. Valamint a nőnek lágyékja a terhesség kilenczedik hónapja után nem képes visszatartani a gyü-

[1] Ján. XII. 34. E helyen a zsidók beszélnek, de ama gyönge ismeret mellett, melylyel a negyedik evangyeliom a judaismus belső tanai felől bir, a kérdéses rész csupán annyi tekintélylyel bir, mint egy keresztyén nézet, mely a szerző környezetében volt elterjedve.

[2] A synopticus evangyeliomok.

[3] L. *Pál apostol* p. 249 s köv.

[4] A IV. 25; V. 41. k; VII. 28; IX. 8; XII. 34; XIII. 16—24, 26. V. I. Thess. IV. 15 k.

[5] IV. Esdr. V. 43 s k.

[6] A IV. 35 s k.; VII. 32. A görög szó valószinüleg: *tamieia* «raktárak» volt. Latin: *promptuaria*. Ezek a jövő keresztyén theologiának a pokol tornáczai. H. ö. *phylaké*. 1 Petri III. 19. L. *Antikrisztus* p. 58—59.

[7] A VII. 32.

[8] A VII. 28—35.

[9] Az V. 41; V. Máté XIX. 30. (XX. 16). Barnab. levele 6. r. Baruch Apocal. 51.

[10] A IV. 36 s k. Meglepően egyez az Apoc. VI. 10—11-el. Feltették, hogy *Jeremiel* egyenértékű *Johannával*. Valószinűbb, hogy egy elveszett Apocalypsisre vonatkozó utalással van itt dolgunk, mely a Jánoséra hasonlitott s ahol az Apocalypsis névtelenjét, aki megnyugtatja az igazakat, Jeremielnek hivták. A Ramiel, Uriel neveket megtaláljuk Enochban. Görög töred. a Syncellában p. 12, 24. (Paris) V. Baruch Apoc. 55, 63.

mölcsöt, melyet hord, ép ugy a scheol gyüjtőhelyei, melyek máris telvék, a falaik között zárt lelkeket kiadni sietnek.[1] A mindenség teljes tartama tizenkét részre oszlik;[2] a tartamból tiz és fél rész már eltelt.[3] A világ hihetetlen gyorsasággal rohan vége felé.[4] Az emberi nem teljesen elhanyatlik, az embernek alakja eltörpül, mint az öreg szülőknek gyermeke. A mi fajunk sem bir többé az első századok életerejével.[5] «A század elvesztette fiatalságát és az idők elöregesznek.»[6]

Az utolsó napok jelei ugyanazok, melyekkel már többször találkoztunk. A trombita felharsan.[7] A természet rendje felfordul, vér fog folyni a fából, a kő beszélni fog.[8] Enoch és Éli megjelennek, hogy megtéritsék az embereket.[9] Siettetni kell a halált, mert a jelennek bajai semmi azokhoz képest, melyek elkövetkeznek.[10] Mennél jobban elgyöngül a világ a korral, annál gonoszabb lesz. Az igazság fokozatosan hagyja el a földet; a jó ugy él, mint egy számüzött.

Komor álmodozónk uralkodó gondolata: a kiválasztottaknak kicsiny száma.[11] Az örök város bejárata olyan, mint a szoros, melyet tenger zár körül, mint egy szük és sikamlós ösvény, mely valamely város felé vezet; jobbról tüzösvény tátong, balról feneketlen tenger; egy ember is csak nagy nehezen mehet át azon. A tenger azomban végtelen nagy s a város tele van mindenféle kincsekkel.[12] A világon több az ezüst, mint az arany, több a réz, mint az ezüst, több a vas, mint a réz. A kiválasztottak az arany; a dolgok annál ritkábbak, mennél értékesebbek.[13] A kiválasztottak Istennek ékessége; e disz értéktelen lenne, ha közönséges volna.[14] Isten nem bánkódik azoknak sokasága felett, akik elvesztek. A szerencsétlenek! Annyit érnek ők, mint a füst, mint a láng; megégtek, meghaltak.[15]... Látjuk mily mély gyökeret vertek már a judaismusban a kiválasztás és a predestinatio kegyetlen tanai, melyek később annyi kiváló léleknek

[1] A IV. f.
[2] E gondolat persa eredetű lehet. H. ö. Baruch Ap. c. 26—28.
[3] A XIV. 11.
[4] IV. Esdr. IV. 26.
[5] IV. Esdr. V. 52—55.
[6] XIV. 10., Seculum perdidit juventutem suam, et tempora appropinquant senescere».
[7] A VI. 23.
[8] Az V. r.; VI. 18. k.; IX. 3, 6.
[9] A VI. 26.
[10] Has. ö. XIII. 23—24.
[11] A Bensly ur által megtalált töredék 45 s köv. V. ö. IX. 15—16.
[12] A VII. 3—14. H. ö. Máté VII. 13—14.
[13] H. ö. VIII. 2—3.
[14] Bensly fragm. V. 49 s k.
[15] Bensly töred. V. 61.

okoztak gyötrelmes kinokat. Ez irtózatos szigor láttára, mely a kárhozatnak minden nemét ismeri, fellázad egy pillanatra a szerző vallásos érzelme és felkiált:

«Ó föld, mit cselekedtél, midőn világra hoztál annyi embert, akikre a kárhozat vár? Jobb lett volna, ha öntudatunk nincsen, mert az csupán arra való, hogy kinozzon, hogy gyötörjön! Hadd sirjon az emberiség, hadd' ujongjanak a vadállatok, ez utóbbiaknak helyzete előnyösebb a mienknél, ők nem várják az itéletet, ők nem félnek a kinpadtól, a halál után megszünik reánk nézve minden. Mire jó nekünk az élet, ha reánk a gyötrelmek jövendője vár? Jobb volna reánk nézve a semmi, mint az itélet.»

Az örökkévaló azt feleli, hogy azért kapta az ember az itélőképességet, hogy menthetlen legyen és ne védekezzék az itélet nagy napján.[1]

A szerző egyre mélyebbre és mélyebbre hatol e bizar kérdésekbe, melyeket e rettenetes dogmák állitanak fel.[2] Bekövetkezik-e a kárhozat és a gyötrelem mindjárt abban a perczben, midőn végsőt lehelünk, avagy bizonyos időköz mulik el, mely alatt nyugalomban maradunk egészen az itélet napig.[3] A szerző szerint mindenkinek sorsa meg van alapitva halálakor.[4] A lelkek gyüjtőhelyeiből kizárt gonoszok olyanok, mint a bolygó lelkek, akiket ideiglenesen hét gyötrelem kinoz s ezeknek két elseje abban áll, hogy látniok kell a boldogságot, melyet az igazak lelkei élveznek a menedékhelyen és segédkezniök kell a gyötrelmek előkészitésében, melyek reájuk várnak.[5] Az igazak, kiket a gyüjtőhelyeken angyalok őriznek, hét örömöt élveznek, közöttük a legnagyobbat, látva a gonoszok halálos aggodalmait és a reájuk váró gyötrelmeket.[6] A szerzőnek alapjában könyörületes lelke tiltakozott theologiájának e szörnyüségei ellen. «Az igazak, kérdezi Esdras, nem könyörögnetnek-e legalább az elkárhozottakért, a fiu az ő atyjáért, a testvér testvéreért, a barát barátjáért?[7]» A válasz borzasztó: «Valamint a jelen életben

[1] Bensly töred. V. 62—69.

[2] Nincs elég ok arra, hogy e részben keresztyén interpollatiót lássunk. Az interpollatiók sz. Ambrosiust és Vigilanst megelőző időből származnak (l. alább) a III. századból; már pedig ekkor, a keresztyén theologia nem vitte még tulzásba a kárhozat tanait.

[3] Bensly fragm. V. 75—76.

[4] U. a. 78. H. Lukács (Lázár és a jó lator).

[5] H. ö. Sz. Hippolyt. kiad. Lagarde p. 68—69.

[6] Bensly fragm. V. 93 s k. H. ö. *Recogn.* III. 43; Sz. Hippolyt. l. c. és főleg Tertullián rettenetes sorai *De spectaculis* 30.

[7] Bensly fragm. V. 102 s k. Bizonyára ez szolgált indokul arra, hogy e részletet tartalmazó lap meg van szakitva a latin forditás kéziratában, (Paris, Sz. Germain d. most 11505. sz. 822-ből) melyből valamennyi ismert kézirat ered az amiensi kivételével. A középkor nagy sulyt fektetett a halottakért

az atyja nem adhat megbizást fiának, a fiu az ő atyjának, az ur az ő rabszolgájának, a barát barátjának arra, hogy helyette legyen beteg, helyette aludjék, egyék, gyógyuljon meg; épugy senki sem léphet közbe egy másért e napon, mindenki a saját igazságával, vagy vétkével lép majd a biró elé.» Esdras hiába veti ellen Urielnek Ábrahám és a többi szent emberek példáját, akik imádkoztak testvéreikért.[1] Az itéletnap egy végleges állapotot fog teremteni, melyben az igaznak diadala olyan leend, hogy az igaz maga sem érezhet majd könyörületet az elkárhozott iránt.[2] Bizonyára mi is a szerzővel tartunk, midőn ez isteninek gondolt felelet után felkiált:

«Mondottam már és ujra mondom: «Jobb lett volna reánk nézve, ha Ádámot nem teremtik meg e földön. Ha már Isten a földre helyezte őt, megakadályozhatta volna, hogy ne cselekedjék gonoszt. Micsoda előny van abban az emberre nézve: szomoruság és nyomor között tölteni el életét anélkül, hogy másra lehetne kilátása, mint gyötrelmekre és halálos kinokra?[3] Oh Ádám, mily szörnyüt vétkeztél! Elveszejtetted önmagadat és magaddal rántottad bukásod örvényébe az egész emberiséget, a melynek atyja te vagy. És mit használ nekünk a hallhatatlanság, ha halálra méltó dolgokat cselekedtünk?»[4]

Ál-Esdrás elismeri a szabad akaratot,[5] de a szabadságnak kevés értelme van egy rendszerben, mely a predestinatióról oly tulzó fogalmat alkot magának. A világot Israel számára teremtették, az emberi nem többi része elkárhozott.[6]

«És immár Uram, nem könyörgök többé hozzád az összes emberekért (te tudod jobban, mi vár reájuk); hanem a te néped érdekében emelem fel könyörgő szómat, a te örököd ért, a kiért könnyeim egyre omlanak.»[7]

«Kérdezzétek meg a földet, és megfogja nektek mondani, hogy ő az, akinek sirnia kell. Mindazoknak, akik születtek és születni fognak, anyja a föld, mégis majdnem mindnyájan vesztökbe rohannak és legnagyobb részökre a kárhozat vár . . .»[8]

elmondandó imára; már pedig a kérdéses részlet egyenes tagadása annak és az ejtette tévedésbe Vigilanst (Sz. Jerom. *Ad Vigil.* c. 10; Opp. IV. 2. r. col. 283, 284. Mart.) V. Sz. Ambros *(De bono mortis* c. 10, 11, 12; Levél 34. *Ad Horontianum* Opp. t. II. col. 921—924.)

[1] A VII. f. 36 s k.
[2] A VII. r. 45. (syr és ethiop. kiad.)
[3] A VII. V. 46, 47.
[4] A VII. 48—49.
[5] A VII. 57. s köv.; Bensly fragm. V. 71 s köv.; VIII. 56 s köv.
[6] A VII. 10 -11.
[7] A VIII. 15 s k.
[8] A X. 9—10.

«Ne nyugtalanitson azoknak nagy száma, akiknek el kell veszniök; mert elnyerve a szabadságot, megvetették a Mindenhatót, visszavetették szent törvényeit, lábbal taposták az ő igazait, ezt mondották szivökben: «Nincs Isten». Mialatt ti majd a megigért jutalmaknak örvendeztek, ő reájuk szomjuság és gyötrelmek várakoznak.[1] Isten nem akarta az embernek vesztét, hanem az ő keze által teremtett emberek mocskolták be annak nevét, a ki teremtette őket és ők voltak hálátlanok az iránt, akitől kapták az életet . . .»[2]

«Én egy fürtnek a magját tartottam fenn magamnak, egy palántát a rengetegből. Vesszen el tehát a sokaság, mely hiábavalólag született,[3] csak az én szöllőfürtömnek a magja maradjon meg, az én palántám, melyet annyi gonddal neveltem! . . .[4]

Egy különös látomány ismerteti meg,[5] mint majdnem minden Apocalypsisben, rejtélyes módon az akkori kor történetének bölcseszetét és, mint szintén rendszerint, abból határozhatjuk meg a könyvnek megjelenési idejét is egész pontosan. Egy óriási sas (a sas a római birodalom symboluma Dánielnél,)[6] födi be szárnyaival az egész földet és tartja karmai között. Tiz páros szárnya van, négy pár kicsiny, illetve ellenszárnya[7] és három feje. A hat páros szárny hat császár. Közülük a második oly hoszu ideig uralkodott, hogy utódai felét sem érik el az ő éveinek. Ez kétségkivül Augustus, a hat szóban forgó császár pedig a Julius-ház hat császárja: Caesar,[8] Augustus,[9] Tiberius, Caligula, Claudius, Nero, a keletnek és a nyugatnak urai. A négy kis szárny, vagy ellenszárny, a négy trónbitorló, vagy ellencsászár: Galba, Ottó, Vitellius, Nerva, akiket a szerző nem tekint valódi császároknak.[10] Az első három császár uralkodása a zavarok korszaka, melyek alatt azt hihetnők, hogy a császárság a végét járja, de fellép egy császár, aki azonban eredetére nem volt az.[11] A három fej (a Flaviusok) az ujonnan született császárságot jelképezi. E három fej mindig együttesen munkál, ujjit, a zsarnokságban tullépi a Juliusokat, istentelenséget istentelenségre halmoz (Jerusalem lerombolása által) és a császárság végét

[1] H. ö. Máté XXV. 34, 41. és IV. Esdr. IX. 8.

[2] A VIII. 55—61.

[3] «Multitudo quae sine causa nata est.»

[4] A IX. 21—22.

[5] A XI. és XII. L. Volkmar kiadását és magyarázatát.

[6] Dán. XI. r. H. ö. Domitian érmeit (sas pálmával).

[7] *Antipterygia.*

[8] L. *Antikr.* p. 407 f. Lásd, mint e nembeli példákat: *Carm. sib.* V. 12—41. (118-ból) Theophil *Ad Autol.* III. 25; Epiph. *De pond. et. mens.* c. 12.

[9] A XI. 13—17; XII. 15.

[10] A XI. 25—27; XII. 20.

[11] A XII. 18.

jelzi.[1] A középső fej (Vespasian) a legnagyobb, mind a hárman felfalják a kis szárnyakat (Galba, Otto, Vitellius), amelyek uralkodni vágytak. A középső fej meghal, a többi kettő (Titus és Domitianus) uralkodik, de a jobbfelől eső fej felfalja a balfelől esőt (nyilvánvaló utalás a nép között elterjedt nézetre, mely testvérgyilkosnak tartotta Domitiant),[2] a jobbfelől eső fejet, miután megölte a másikat, szintén megölik, egyedül a nagy fej hal meg ágyban, de nem minden gyötrelem nélkül (utalás a rabbinicus mesékre a betegségek felől, melyekkel Vespasiánnak a zsidó nemzet ellen elkövetett büneért bünhődnie kellett).[3]

Azután az utolsó kicsiny páros szárny következik a sorban, vagyis Nerva, a bitorló, aki a jobbfelől eső fej után lép fel (Domitián) és a Flaviusokkal ugyanoly viszonyban áll, mint Galba, Ottó, Vitellius állottak a Juliusokhoz. Ez utolsó uralom rövid s tele van forrongással;[4] nem is uralom az, hanem Isten által ügyesen irányitott ösvény, mely az idők végezetéhez vezet.[5] Nehány pillanat még s az utolsó ellencsászár (Nerva) eltünik; a sas testébe tüzláng csap s ámulás tölti be az egész földet. A profán világ vége beáll s a Messiás megérkezik, hogy keserü szemrehányásokkal halmozza el a római császárságot.[6]

«Te rettegéssel és nem igazsággal uralkodtál a világon. Te széttapostad a jámbor embereket[7] üldözted a békeszeretőket, gyülölted az igazakat, szeretted a hazugokat, lealacsonyitottad azoknak falait, akik nem cselekedtek véled gonoszt. A te erőszakosságaid felhatottak a Örökkévaló trónjáig s a te büszkeséged a Mindenhatóig merészelt felhágni. A Mindenható ekkor elővette az idők táblázatát és látta, hogy a mérték betelt, hogy az ő pillanata elkövetkezett. Ezért semmisülsz meg te, ó sas és a te irtózatos szárnyaid és a te kárhozatos kisebb szárnyaid és a te istentelen fejeid és a te undok karmaid[8] és a te egész sötét tested, hogy ujra éledjen a föld, hogy fellélegzjen, megszabadulva a te zsarnokságodtól és hogy reményelni kezdjen ujra igazságában és könyörületességében annak, aki őt megalkotta.»

A rómaiakat nyomban elitélik s azonnal kiirtják. Ekkor ujra

[1] A XXII. 23—25.
[2] A XI. 35; XII. 27—28. L. fent.
[3] A XII. 26. L. fent.
[4] A XII. 1—2, 29—30. V. XI. 24.
[5] A XII. 30.
[6] A XI. 40; XII. 32. s k.
[7] *Anavim* v. *aniyyim*, a. m. *ébionim*.
[8] A sas karmai kétségkivül a légiók, melyek megszálva tartják a keletet s a nyugatot.

éled majd a zsidó nép. Isten örömben tartja meg őt egész az itéletnapig.[1]

Nem lehet kételkednünk ezekután abban, hogy a szerző nem Nerva uralkodása alatt irt, uralom alatt, mely nem látszott szilárdnak, sem annak, hogy jövője legyen a fejedelem előrehaladott kora és gyöngesége miatt egészen Traján adoptálásaig (a 97. év végén.) Esdrás Apocalypsisének a szerzője épugy, mint a János Apocalypsiseé,[2] nem ismerve a valódi politikai életet, azt hitte, hogy a császárság, melyet gyülölt s a melynek végtelen segélyforrásait nem látta, az utolsót éli. A két kijelentés szerzői, e szenvedélyes zsidók előre ujjonganak ellenségök vesztén. Ugyan-e jelenség fog majd ismétlődni Traján bukása után Mesopotaniában.[3] Örökké a birodalom gyönge perczeire lesve, valahányszor egy-egy sötét felhő jelent meg a látóhatáron, diadalmi ujjongásban tört ki előre és tapsokat előlegezett a zsidópárt. Egy zsidó-császárságról, mely a római helyébe lépne,[4] álmodoztak még mindig e szenvedélyes lelkek, akiket a 70. évnek irtózatos mészárlásai meg nem törtek. Az Esdrás Apocalypsis szerzője fiatalkorában Judeában harczolhatott, olykor bánat fogja el őt, hogy nem találta meg ott a halált.[5] Kitetszik, hogy a tüz nem aludt ki, hogy a hamu alatt lappang s hogy, mielőtt reményeiről lemondana, nem egyszer fogja még koczkára vetni sorsát Israel. A Traján és a Hadrián alatt kitörendő zsidózendülések adják meg a választ e rajongó kiáltásra. Béther kiirtására lesz szükség, hogy a 70-ik év hőseinek hamvaiból kikelt forradalmárok második nemzedékéről fogalmat alkothassanak magoknak.

Esdrás Apocalypsisének további sorsa ép oly rendkivüli, mint maga a munka. Miként a Judith könyvét s «az ész birodalma» felőli beszédeket, e munkát sem vették figyelembe a zsidók, akiknek szemében az, minthogy eleitől végig görögül volt irva, idegen könyv számba ment; a keresztyéneknél azomban, kik azt az Ó-Testamentom egy könyvének, melyet tényleg Esdrás irt volna meg, tartották, megjelenése óta meleg fogadtatásra talált. A Szent Barnabásnak tulajdonitott levél[6] szerzője, a Péter második levelének czimzett apocryph irat szerzője[7] bizonyára olvasták. Ál-Hermás utánozni látszik azt tervében, a látományok rendjében és beosztásában, a pár-

[1] A XII. 33—34.

[2] L. Az *Antikr.* p. 434 s köv.

[3] L. alább.

[4] V. A VI. R. 7 s köv.

[5] A XII. R. 44—45.

[6] H. ö. főleg Barn. c. b. és IV. Esdr. V. 42. (kétes hasonl.) Barn. c. 12. és IV. Esdr. V. 5; Barn. c. 4. és IV. Esdr. VIII. 3. (felcserél: Máté XX. 16; XXII. 41).

[7] H. ö. II. Petri I. 19. és Esdr. XII. 42.

beszédek menetében. Alexandriai Kelemen maga is nagyra tartja.[1] A zsidó-keresztyénségtől mindinkább távolodó görög egyház elejti s eredetijét elkallódni engedi.[2] A latin egyház megoszlik. A képzett egyházi tudósok, minő Szt. Jeromos,[3] apocryph jellegünek tartják az egészet és megvetéssel utasitják vissza, mialatt Szt. Ambrosius ugy használja, mint akár egy szent könyvet, sőt még annál is jobban s egyáltalán nem különbözteti meg az ihletett iratoktól.[4] Vigilans belőle meriti eretnek nézeteit a halottak iránti könyörgés hasztalan volta felől. A liturgia meritett belőle.[5] Bacon Roger tisztelettel beszél felőle. Kolumbus Kristóf[6] abból veszi érveit egy más föld létezése felől. A XVI. század enthusiastái abból táplálkoznak. Az ihletett Bourignon Antoinette a legszebb szent könyvnek tartotta.

És valóban, alig van könyv, melyből annyi elemet vett volna át a keresztyén theologia, mint ez a keresztyén ellenes munka. A pokol tornáczai,[7] az eredendő bűn,[8] a kiválasztottak kicsiny köre,[9] a pokol kinjainak örökkévalósága,[10] a tüzrevetés,[11] Istennek korlátlan elsőbbsége, mind rideg kifejezést nyert e könyvben. Ha a keresztyénség a halálnak borzalmait komor vonásokkal dolgozta ki, ugy ezért az ilyen könyvekre háramlik a felelősség. A komor, magasztos álmokkal telt Officium, melyet az egyház a temetéseknél elmond, ál Esdrás látományai, vagy ha ugy tetszik, rémképei által látszik sugalmazottnak. A keresztyén ikonographia is sokat vett át e bizár lapokról abból, ami a halottak állapotának festésére vonatkozik. A byzanczi mosaikok[12] s a miniatur képek, melyek a feltámadást vagy az utolsó itéletet ábrázolják, azon leirás után készülhettek, melyet szerzőnk a lelkek gyüjtőhelyeiről ad. Állitásaiból folyik eredetileg ama gondolat, hogy Esdrás ujra átirta az elveszett Irásokat.[13]

[1] *Strom.* I. XXI. p. 330. Páris; III. XVI. p. 468. V. IV. Esdr. V. 35.

[2] A Sz. Athanásnak tulajdonitott *Synopsisben* nincs meg. Nicephoros (canon 4.) visszautasitja. Sinaita Anastás (15) s a Cotelier által közzétett Cathalogus (*Patres apost.* I. p. 197) az Apokryphok közé sorolják.

[3] *Praef. in Esdr. et Neh. ad Domnionem et Rogatianum; Contra Vigil.* 10.

[4] *De bono mortis* c. 10, 11, 12; *De Spir. sancto* II. 6; *De excessu Satyri* I. 66, 68, 69; *Epist* 38. *ad Horontianum; Lukáts Comment.* II. 31.

[5] Hilg. *Mess. Jud.* p. XXIV. 70, 147; Volkmár *IV. Buch Esra* p. 273, 376; Le Hir. *Études bibl.* t. p. 140, 173.

[6] Navarette, *Collección* 1. p. 261.

[7] L. fent.

[8] A III. 10, 21—22; IV. 30; VII. 10—11, 46, 48. Bensly fragm. V. 70; VIII. 34 s köv.

[9] L. fent.

[10] A IX. f. 9. s köv.

[11] A XIII. 38.

[12] Péld. a Torcelloi (Naya kép. Velencze).

[13] A XIV. 42 s köv.

Uriel angyal neki köszönheti, hogy a keresztyén művészetben helyet kapott.[1] Isten trónjának négy szöglete s következésképp annak négy sarkpontja Mihály, Gábriel és Raphael mellett ez uj alak csatolásával kapta meg a negyedik őrizőt.[2] A Tridenti zsinat mindamellett, hogy a régi egyházi Atyák által annyira csudált könyvet a latin canonból kizárta, nem akadályozta meg, hogy az a Vulgata kiadványok sorában bizonyos elütő jeleggel kinyomattassék.

Ha valami igazolja a készséget, melylyel Esdrás hamis profécziáját a keresztyének fogadták, ugy ez az a felhasználás, melyet e munka az alexandriai exegesisnek kicsiny és a zsidókhoz irt levél után készült abban a művében nyert, melyhez már igen korán a Barnabás nevét csatolták.[3] Ez irat szerzője ugy idézi Esdrást,[4] mint akár Dánielt, Enochot[5] s a régi prófétákat. Esdrásnak egy vonása ragadta meg őt különösen, a fa, melyből vér szivárog.[6] Csak természetes, hogy abban a kereszt képét látta. Már pedig minden arra mutat, hogy a Barnabásnak tulajdonitott irat ép ugy, mint Esdrás Apocalypsise, Nerva uralkodása alatt készült.[7] A szerző az ő korára — habár torzitva — alkalmaz egy profécziát Dánieltől a tiz uralom felől (Caesar, Augustus, Tiberius, Caligula, Claudius, Néro, Galba, Ottó[8] Vespasián, Titus) és egy «kis király»[9] (Nerva) felől, aki eljön, hogy

[1] Már az Enoch könyvében is szerepelt. (Syncella p. 24, Cedremus p. 9. és 11).

[2] *Bammidbar rabba* sect. 1; Buxtorf. V. Waddington *Inscr. de Syrie* 2068 sz.

[3] Minthogy a zsidókhoz irt levelet valószinűleg Barnabás irta, érthető, hogy ez irat utánzatát is neki tulajdonitották. A tévedés onnan is eredhet, hogy Barnabásnál azt tartották, miként az alexandriai egyháznak volt a feje. Az eredeti görög szöveget csakis a *Codex sinaiticus* felfedezése óta ismerjük. A fanari kéziratban, melyet Bryen. Philotheos metropolita a Sz.-Kelemen leveleinél felhasznált, szintén megvan a Barnabás levele. *(Klém. epist. p. é.)* Az utóbbi szöveg kiadásával eloszlanak majd a kételyek bizonyos fontos részek felől, minő Barn. 4.

[4] Barn. 12. *(en alló prophétéj);* v. 4, 16. L. fent.

[5] A 4 r. talán 16. (V. Énoch c. 89).

[6] L. fent. Forrása talán Habakuk II. 11—12, helytelenül olvasva és értelmezve. V. Le Hir., *Etudes bibl.* I. p. 198—200.

[7] Az ál Barnabás Kelemen levelét is, mely alig egy v. két év óta létezett, felhasználni látszik (Hilgenf. *Kelem.* p. XIX—XXI.) Ez ne lepjen meg minket. Az akkori idők leveleit mohón olvasták megjelenésök éveiben. Kutatásainkban azon pillanat, melyben egy idézett könyv olvasása elkezdődött, majdnem mindig összeesik annak megjelenésével.

[8] Vitellius neve Egyptomban nem fordul elő a császárok canonjában Lepsius *Das Koenigsbuch der Alten Aegypt.* Berlin 1858, 63; Volkmár, *IV. Buch Esra* p. 346. jegyzet.

[9] H. ö. «Regnum exile» IV. Esdr. XII. 2.

megalázza a hármat (Flavius), akik egyre (Domitián) leolvadva előtte uralkodtak.[1]

A könnyüség, melylyel a szerző ál Esdrás profécziáját elfogadta, annyival sajátszerübb, mert kevés keresztyén hittudós fejezi ki oly erélyesen, mint ő, a judaismustól való teljes különválás szükségét. A gnostikusoknak nincs mit e tekintetben hozzáadniok. A szerző ugy áll elénk mint egy volt zsidó, aki a ritualisban, az agadában és a rabbin értekezésekben igen otthonos, de azon vallás iránt, melyet elhagyott, nagy mértékben ingerült. A körülmetélés szerinte mindenkori foltja a zsidóságnak, végzetes tévedés, melyet valami gonosz szellem sugalmazott.[2] Maga a templom is tévedés; a cultus, melyet benne gyakoroltak, majdnem bálványimádás; s ama pogány eszmén nyugodott teljesen, hogy az Istent be lehet egyházba zárni. A zsidók vétke miatt lerontott templom nem épül föl többé; az igazi templom ott lakozik lelkileg a keresztyének szivében.[3] A judaismus általában nem volt egyébb aberratiónál, — egy gonosz angyalnak a müve,[4] aki Istennek rendszabályait mind elcsavartan fogadtatta el a zsidókkal. A szerző attól fél legjobban, nehogy a keresztyén a zsidó proselytára hasonlitson.[5] Jézus mindent megváltoztatott, még a szombatot is. A szombat egykor a világ végét jelentette; ma, áthelyeztetve a nyolczadik napra, az öröm révén, melylyel azt megülik, egy uj világ kezdetét jelenti, melyet Jézus Krisztusnak feltámadása és menybemenetele avatott azzá.[6] Ugyanez történt az áldozatokkal, ugyanez a Törvénnyel; az egész ó Testamentom csupán symbolum.[7] Jézusnak keresztfája feloldó szava az összes rejtvényeknek;[8] a szerző feltalálja azt mindenütt a bizár g h e m a t r i o t h segélyével. Jézusnak kinszenvedése az engesztelő áldozat, a többi mind csak kép.[9] Az ős Egyptomnak és a zsidó Egyptomnak előszeretete az allegoriák iránt tükröződik vissza e fejtegetésekben, melyekben önkényes játéknál egyebet nem láthatunk. Mint az apocalypsiseknek minden hü olvasója,[10] a szerző is hiszi, hogy a végitélet előestéjét éli.[11] Gonosz idők járnak; a Sátán uralkodik a föl-

[1] Barn. 4. V. Dániel VII. 7, 8, 24.
[2] Barn 9.
[3] Barn. 16. A következő könyvben (1 fej.) visszafogjuk utasitani a hamis okoskodásokat, melyeket e részből levonni akartak.
[4] *Angelos ponéros.*
[5] Barn. 3.
[6] Barn. 15.
[7] Barn. 2, 7—12, 14.
[8] Barn. 9, 11.
[9] Barn. 5, 6.
[10] Barn. 4, 16.
[11] Barn. 4, 21.

dön;[1] nincs messze azomban már a nap, midőn elfog veszni majd övéivel együtt; «az Ur közel vagyon az ő büntetésével».[2]

A birodalomban naponként beálló zavarok különben nagyon is igazat adtak ál Esdrás és az állitólagos Barnabás komor jövendöléseinek. A gyönge öregember unalma, melyet a Domitián halálát követő meglepetés óráiban minden párt kivétel nélkül üdvözölt, haldoklás volt.[3] A félénkség, melyet szemére vetettek, bölcs előrelátás volt nálla. Nerva érezte, hogy a hadsereg végtelenül sajnálja Domitiánt s a civilis uralmat türelmetlenül viseli el. A becsületesek kerültek az uralomra; csakhogy a tiszteletreméltó emberek uralma, ha nem a hadseregen nyugszik, mindig gyönge. Egy irtózatos esemény felszinre vetette a mélyen gyökeredző bajt. A Casperius Aelianus által vezetett praetoriánusok 97. október 27-ike körül[4] megszállották a palotát, nagy zajjal követelve megbüntetését azoknak, akik megölték Domitiánt. Nervának kissé bágyadt vérmérséklete nem vált be az efféle jeleneteknél. Önmagát ajánlotta fel nemesen a dühöngőknek, de nem tudta megakadályozni, hogy Partheniust és azokat, akik császárrá tették, fel ne konczolják. E nap döntő nap volt s megmentette a köztársaságot. Nerva, valódi bölcs léttére, megértette, hogy maga mellé fiatal katonát kell vennie társul, akinek erélye pótolja azt, ami benne hiányzott. Voltak rokonai; de az állam javát tartá egyedül szem előtt, a legjobb után kutatott. A szabadelvü párt kebelében volt egy kitünő katona, Trajan, aki akkor a Rajna partján Kölnben parancsnokolt. Nerva őt választotta. A politikai eszélynek e kiváló ténye biztositotta a szabadelvüek győzelmét, mely Domitián halála óta mindig kétséges volt. A cesarismusnak igazi törvénye, az adoptió, meglett találva. A soltadesca megtalálta fékét. A logika ugy hozta volna magával, hogy Septimius Severus, az ő kárhozatos elvével: «Elégitsd ki a katonát a többivel ne törődjél» következzék Domitián után. Köszönet Trajánnak, a történet végzetszerüsége elnapoltatott és elmaradt egy századig. A baj legyőzetett, nem ezer esztendőre, mint hitte János, sem négyszáz esztendőre, mint ál Esdrás gondolá, hanem száz esztendőre és ez nagy idő.

[1] Barn. 2, 4, 8.
[2] Barn. 21.
[3] Regnum exile et tumultu plenum IV. Esdr. XII. 2.
[4] Tillemont, *Hist. des emp.* II. p. 487, 488.

TIZENHETEDIK FEJEZET.

Traján. — A jó és a nagy császárok.

Trajánnak adoptiója a müvelt emberiségnek kegyetlen megpróbáltatások után egy boldog századot biztositott. A császárság megmentetett. Az apocalypsisek csinálóinak gyülölettől lángoló jövendölései tökéletesen megczáfoltattak. A világ még élni akart. A császárság, a Julius és a Flavius-ház bukása daczára, katonai erős szervezetében mentőeszközöket talált, melyekről a fölületes vidékiek nem is álmodtak. Traján, akit Nerva választása az uralomra emelt, kiváló ember volt, valódi római, ura önmagának, a vezérletben rideg, a magaviseletben nemes és méltóságos. Politikai genije bizonyára jelentéktelenebb, mint egy Caesaré, egy Augustusé, egy Tiberiusé, de igazságszeretetben és jóságban fölöttük állott, katonai talentuma csak Caesar előtt hajolt meg. Bölcsészettel nem foglalkozott, mint Marc Aurél, de a praktikus ismeret, a jó akarat terén egyenrangu volt vele.[1] A liberalismusba[2] vetett erős hite sohasem czáfolta meg őt, kiváló példát nyujtott abban, hogy ama hősileg optimista párt, mely azt a nézetet fogadtatja el velünk, hogy minden ember jó, mig ellenkezője igazolva nincs, egy kemény fejedelemmel is kezet foghat. Bámulatos! Ez az idealogusokkal, ellenzéki emberekkel teli világ, melyet Domitián halála vitt uralomra, tudott kormányozni. Megalkudott őszintén a szükségesekkel és akkor láthatta immár mindenki, milyen kitünő valami az a monarchia, melyet megtért republicanusok alkotnak meg. Az öreg Verginius Rufus, e kiváló polgár, a ki egész életén keresztül a köztársaságról álmodott, s aki minden követ megmozgatott, hogy azt kikiáltassa Néro halálakor, miként az Caligula halálakor történt, Verginius, a dicső, mert több izben visszautasitotta a császári méltóságot,[3] teljesen

[1] «Favorabilis, civilis animus.»

[2] Szokásos szavajárása: *Non est ex justitia temporum nostrorum . . . . . nec nostri seculi est* (Plinius és Traján levelei, 55, 97.)

[3] Lásd. szép republicanus izü siriratát, melyet maga csinált Plin. Lev. VI. 10; IX. 19.

megtért és központját képezte e válogatott társaságnak.[1] A radicalis párt lemondott agyréméről és elismerte, hogy ha a principatus és a szabadság eddig kiegyezhetetlen volt is,[2] a kedvező sors ime ugy akarta, hogy e csoda megtörténjék.

Galba sejditette meg legelőször egy pillanatra a látszólag ellentétes elemeknek ez összefüzését. Nerva és Trajan megvalósitották. A császárság velök republikánus lesz, illetve a császár a legelső és az egyedüli republicanusa a birodalomnak. A kiváló emberek, akiket a fejedelem körül élő világ magasztal, a következők: Thrasea, Helvidius, Senecion, Cato, Brutus, a görög hősök, akik kiüzték a zsarnokokat hazájokból.[3] Innen magyarázható meg ama tény, hogy 98-tól kezdve nem emelkedik tiltakozó hang a principatus ellen. A bölcsészek, akikben eddig bizonyos radicalis szellem lakozott, s akik oly ellenséges állást foglaltak el a Flaviusok alatt, egyszerre elhallgattak; meg voltak elégedve. Az uj uralom és a bölcsészet között benső kötelék létezett. Meg kell vallani, hogy az emberi dolgok kormányán még sohasem ült a vezetésre annyira méltó csoport. Ott látjuk Pliniust, Tacitust, Verginius Rufust, Junius Mauricust, Gratillát, Fanniát.[4] Nemes férfiak, erényes asszonyok, Domitián üldözöttjei mindannyian, kik közül mindegyiknek volt valakit, rokont, barátot megsiratnia.

A szörnyek kora elmult. A Juliusoknak és a vele tartó családoknak előkelő faja az esztelenségnek, a nagyságnak, az elvetemültségnek legsajátszerübb látványát nyujtotta a világnak. Innentől kezdve a római vér fanyarsága mintha kimerült volna. Róma kiizzadta minden gonoszságát. Az arisztokratiának, mely féktelen életet tombolt végig, sajátsága már, hogy élete alkonyán rendesen, orthodox, puritán lesz. A római nemességet, a legirtózatossabbat, mely valaha létezett, immár az erénynek, az előkelőségnek, a szerénységnek tulzó finomultsága jellemzi.

Ez az átalakulás nagyrészt Görögországnak köszönhető.[5] A görög nevelőnek sikerült elfogadtatnia magát a római nemesség által s elnyomnia annak megvetését, durvaságát, lenézését a szellemi dolgok iránt. Julius Caesar korában Sextius, az atya, plántálta át Athenaeből Rómába a szoczialismus szigoru erkölcsi fegyelmét, a lelkiismeret vizsgálatát, az asketizmust, az önmegtartóztatást, a szegénység szeretetét.[6] Utánna Sextius, a fiu, Alexandriai Sotion,

[1] Plin. lev. II. 1; Dio Cassius LXVIII. 2.
[2] Tacit. *Agricola* 3.
[3] Plin. *Level.* 1, 17; Juvenal *Satir.* V. 36-ik; Marc-Aurel, *Gondolatok* I. 14.
[4] L. Plinius gyönyörü levelét III. II. H. ö. V. 1.
[5] Marc Aurél: *Gondolatok* I. könyve.
[6] Fabianus, Seneca a Rhétor, *Controv.* II. 9.

Attalus, Demetrius, a cynicus, Metronax, Claranus, Fabianus,[1] Seneca fejtik ki tovább a tevékeny és praktikus bölcsészetet, megmozgatva minden eszközt, prédikálva, az öntudatra hatva az erénynek érdekében.[2] A bölcsészeknek nemes küzdelme Néro és Domitián ellen, számüzetésök, elitéltetésök a jobb római társadalomnak becsülését biztositotta számokra. Értékök egyre nő egész Márcus Aureliusig, aki alatt ők uralkodnak. Valamely párt ereje mindig vértanuinak számával áll arányban. A bölcsészetnek is megvoltak a maga vértanui. Szenvedett ő is, mint minden, ami nemes volt, az utálatos kormányok alatt, melyeket átélt, a tulzó gonoszság által kihivott erkölcsi reactióból húzott hasznot. Ekkor született meg a rhetoroknak ez a kedvencz gondolata: a zsarnok született ellensége a bölcsésznek, a bölcsész született ellensége a zsarnoknak.[3] Az Antoninoknak összes mesterei telvék e gondolattal, a jó Marcus Aurelius a zsarnokok elleni beszédek tartásával töltötte el ifju korát, a Néro és azon császárok elleni gyülölettől, kiket idősebb Plinius «az emberi nem tüzvészt szitó üszkének[4] nevez, volt tele a kornak irodalma.[5] Traján mindig legnagyobb figyelmet és legfinomabb előzékenységet mutatott a bölcsészek iránt.[6] A görög fegyelem és a római szigor benső kötelékbe lépnek egymással. «Ugy élni, mint egy rómaihoz, mint egy emberhez illik,»[7] álma mindenkinek, aki becsüli önmagát. Marcus Aurelius még nem jött a világra, de már megszületett erkölcsileg; a szellemi iskola, melyből elő fog lépni, teljesen szervezve van.

A régi bölcsészet bizonyára a legsajátszerübb napjait élte; sohasem hatolta át és át oly mélyen az életet és a társadalmat. Az iskolák között a külömbség majdnem eltünt; az általános rendszerekkel felhagytak s a felületes ecclectismus, melyet a jótevésben sürgölődő világi emberek kedvelnek, jött divatba. A bölcsészet

[1] Seneca *Epist.* 52, 59, 62, 64, 66, 67, 73, 93, 98, 100, 108, 110; *De ira* III. 36; *Quaest nat.* VII. 32; *De provid.* 3, 5. Seneca a Rhét. *Controv.* II. praef.

[2] «Disserebat populo Fabianus» Sen. Lev. 52. V. ep. 100.

[3] Lásd főleg, Philostrates *Apollonius életében* a módot, mennyire hangoztatja a szerző a bölcsész fényes szerepét a rossz-császárok ellen folytatott harczban, akik gyülöletet arattak, akiket üldöztek, azután Nerva óta megbecsültek, magasztaltak s a palotában mindenkor fogadtak. L. még a *soph. élete* I. VII; Lucian *Nero seu de Isthmo*; Arrián *Dissert. Epict.* 1. VIII. 12; Spartian *Hadrián* 16; Themistius orat. 5. ad. Jov. imp. p. 63. kiad. Harduin.

[4] Plin. *Hist. nat.* VII. 45.

[5] L. péld. *Octavia*-t, melyet Senecának tulajdonitanak tévesen. Figyeld meg Márk. Aurél. ellenszenvét a Caesárok iránt *Gondolatok* VI. 30; véleményét Néro felől III. 16.

[6] Plin. *Panégyr.* 44.

[7] Marc. Aurel. *Gond.* II. 5; III. 5.

szónokias, irodalmias, prédikáló irányt öltött, inkább az erkölcsi javulást, mint a kutatás kielégitését tartotta szem előtt. Tömegesen szabták életmódjukat a bölcszészet külső életének szabályaihoz és törvényéhez. Musonius Rufus és Artemidoros a stoikus erénynek hősei, valódi hitvallói.[1] Tyrusi Euphrates eszményképe a finom bölcsésznek, személyisége nagy vonzerőt gyakorolt, szokásai ritka előkelőséget árultak el.[2] Dio Chrysostomos a nyilvános s az egyházi beszédhez közel álló előadásokat honositotta meg s óriási sikert aratott; sohasem ejtette el a fenkölt hangot.[3] A jó Plutarchos az «Erkölcs hatásában a józan észre, tisztességre» czimü müvét irta meg a jövő számára és eszelte ki azt a görög, szelid és atyai, az igazihoz, (mely a szépségnek, a szabadságnak, a lángésznek csillogása volt) kevéssé hasonló, de a nevelésre az igazinál alkalmasabb hajdankort. Epictét, kinek minden szava örök, Jézus mellett kap helyet, nem Gallileának az Isten országának napja által megvilágitott aranycsillogásu ormain, hanem a tökéletes erénynek eszményi világában. Feltámadás nélkül, a rémes Thabor nélkül, Isten országa nélkül hirdette ő az önfeláldozást, a lemondást, az önmegtagadást. Ő ama kimagasló havasi csúcs, melyre az emberiség bizonyos félelemmel tekint a látóhatáron. Jézusnak az isteni szeretetreméltóbb szerep jutott osztályrészéül az emberek között: a mosoly, a lelki derü, a kegyelem.

A hirtelen komolylyá és érdemessé vált irodalom viszont óriási haladás mellett tesz tanuságot a felsőbb társadalom erkölcseiben. Már Quintilián, Domitián leggonoszabb napjaiban, körvonalazta a szónokias igazlelküség ama codexét, mely oly tökéletes összhangban áll majd ami legjobb szellemeinkkel a XVII. és a XVIII. századból, Rollinnal, a Port-Royal M. M-vel; már pedig az irodalmi tisztesség nem jár soha egyedül; csakis komoly századok birhatnak komoly irodalommal. Tacitus az aristokratának ama fenkölt érzelmével irta meg történetét, mely nem óvta meg tévedésektől a részletekben, de azokat az erényes haragkitöréseket adta tolla alá, mely őt a zsarnokok rémképévé avatta örökidőkre. Sueton alapos képzettség mellett készült pontos és páratlan életirói szerepére. Plinius, e fenkölt gondolkozásu, szabadelvü, humanus, könyörületes[4] finom ember, iskolá-

[1] Plin. *Lev.* III. 11. Ne induljunk Philostrates után, aki főleg az ő *Apollonius élete* czimű művében teljesen hamis világításban tünteti fel e kiváló emberek jellemét s theosophiával vádolja őket, a mivel nem birtak. Lucián is inkább regélője, mint történetirója a bölcsészetnek.

[2] Plin. *Lev.* I. 10; V. Epist. *Manuel.* XXI. 1; Arrián *Dissert. Epict.* IV., VIII. 15; Philostrat. *Soph.* I., VII. 3; XXV. 11; Dio Cass. LXIX. 8.

[3] L. munkáit és Philostrates *Soph.* I. VII.

[4] Plin. *Epist.* I. 19; IV. 22; VI. 3, 32; VII. 18.

kat, nyilvános könyvtárakat alapit;[1] akár egy franczia a XVIII. század szeretetreméltó társadalmából. Juvenalnak a declamátióban őszinte, a bűn festésében erkölcsös költő müveiben a humanitás gyönyörü hangja csöndül meg[2] és botlásokkal telt élete daczára a római férfias érzelem vonul azokon végig. Olyan volt ez, mint a görög és az italiai génius együttes müködése által megalkotott intellectualis szép kulturának másodvirágzása. Ez a cultura már tényleg haldoklott; de halála előtt még egyszer utoljára hajtott ki leveleket és virágokat.

A világ tehát elvégre azon az uton haladt, mely az ész kormányzatához vezet. A bölcsészet száz esztendő alatt élvezetébe lép azon jognak, hogy a népeket ő tegye boldoggá. Egész sora a kiváló törvényeknek, a római jog legjobb része került ki e korból. A nyilvános segély munkája megindul; a gyermekekre kiváló gondot fordit az állam.[3] Valódi erkölcsi érzés lengi át a kormányzatot; a XVIII. század előtt sohasem tettek annyit az emberiség sorsának javitása érdekében. A császár isten, a ki bejárja a földet s a merre megy, jótétemények jelzik futását.

Ez az uralom azomban sokban elüt attól, amit mi a szabadelvü kormányzat lényegének tekintünk. Parlamenti, vagy képviseleti intézmények némi nyomait is hiába keresnénk abban;[4] a világ állapota nem tudott volna ilyesmit elviselni. A kor politikusainak nézete abban áll, hogy a hatalom, bizonyos természetes megbizás alapján a becsületes, a komoly, a mérsékelt embereket illeti meg. A kijelölést a fátum csinálja;[5] s ha e kijelölés megtörtént, a császár ugy kormányozza a birodalmat, miként a kos vezeti a saját nyáját és a bika a magáét.[6] Emellett a nyelv teljesen republicanus. E kitünő fejedelmek a legjobb akarattal a világon egy az összes polgárok természetes egyenlőségén alapuló állam megvalósitásán dolgoznak,

[1] Felirat (helyreállitva Mommsen által) Borghesinél *Oevr. compl.* IV. p. 119; *Bibl. de l'Éc. des hautes etudes* 15 fasc. p. 86—87. V. Plin. *Lev.* I. 8; IV. 13.

[2] Sat III., X. 78, 81; XIII. 190, 198; XIV. 15, 19, 44; XV. 131.

[3] L. *Az apostolok* 323; Dio Cass. LXVIII. 2; Plin. *Panég.* c. 26—28; *Lev.* VII. 31; Spartián *Hadr.* c. 7; Capitolin *Anton. Pius* c. 8; Pertinax c. 9. H. ö. Nerva érmét *Tutela Italiae* (Cohen I. p. 479) s a Traján érmeit (Cohen II. Traján 13, 14, 299, 300—304, 373. sz. p. 5, 48—49, 60), nem felejtve ki a beneventi diadalivet. El kell ismerni, hogy ez alapitásoknál a politikai czélzat játszotta a főszerepet s nem a könyörület. Mindenekelőtt a házasságokat akarták megkönnyiteni, az elnéptelenülést megakadályozni és odaadó katonákra szert tenni, (Plin. l. c.) *Congiaria* valának. Orelli Henzen n. 6664. (v. Henzen *Tabula Aliment. Baeb.*)

[4] «Jubes esse liberos, erimus» Plinius.

[5] «Fatis designatus».

[6] Marc. Aurel. *Gondol.* XI., X., VIII. 1.

egy királyságon, mely a szabadság tiszteletén nyugodott.[1] Szabadság, igazság, az ellenvélemény tisztelete voltak legfőbb elveik.[2] Csakhogy e szavaknak, melyeket a görög respublikák történetéből vettek át s a melyekből az irodalmi emberek táplálkoztak, nem sok értelme volt a kor tényleges társadalmában. A polgári egyenlőség nem létezett. A különbséget a gazdag és a szegény között a törvény irta elő; a római vagy itáliai arisztokratia megőrizte összes kiváltságait, a Nerva által jogaiba és méltóságába visszahelyezett senatus fallal keritette körül magát; a cursus honorum a nemesek kizárólagos kiváltsága. Az igazi római családok ismét visszahóditották kizárólagos uralkodó rangjukat a politikában; körükön kivül, nincs emelkedés.

E családok győzelme bizonyára igazságos győzelem volt; mert Néronak és Domitiánnak gyülöletes uralma alatt e családok körébe menekült az erény, az öntisztelet, az észszerü hatalom iránti ösztön, az irodalmi és bölcsészeti neveltség; csakhogy a családok, mint az rendszerint történik, igen zárt világot képeztek. A szabadelvü és aristokrata conservativ pártnak müve, Nervának és Trajánnak trónraemelése két dolognak vetett véget, a katonai zavargásoknak és a keletiek, a császárok szolgái és kedvenczei befolyásainak. Nem találkozunk többé felszabadultakkal, egyptomi és syriai emberekkel, akik megreszkettessenek mindent, ami jobb vala Rómában. E nyomorultak, akik Caligula, Claudius, Néro uralmának büneit készségesen szolgálva, urrá tették magokat, akik trónra lépte előtt[3] még Titus kicsapongásainak is bizalmasai és vezetői valának, a megvetés éjjébe merültek el. A keserüséggel vegyes izgalom, melyet a rómaiak egy Herodes Agryppa, egy Tiberius Alexander részére osztogatott kitüntetésekkel szemben mutattak, nem ismétlődik a Flaviusok bukása után.[4] A senatus nagyot nőtt; de a provinciák tevékenysége alább szállott; a hivatalos világot környező jégnek megtörésére irányuló törekvések majdnem tehetetlenül pattantak vissza.

A hellenismus nem veszitett; mert tanulékonysága, illetve kiválósága által a római jobb világot tudta megszerezni magának.[5] De a judaismus és a keresztyénség megérezték a változást. Az I. század folyamán két alkalommal, Néro és a Flaviusok alatt közelitették meg a zsidók és a keresztyének a császári házat s tettek szert abban figyelemreméltó befolyásra. Nervától Commodusig ezer

[1] Marc. Aurel. Gond. I. 14.
[2] *Ibid.* II. 5; VI. 55.
[3] Sueton *Titus* 7.
[4] Juv. 1, 129—131; III. 73—78.
[5] Juvenalis haragja a görögök betódulása ellen (Sat. III. 80. s k.) nem jelent mást, mint a görög parasita által kiszoritott itáliai parasitának irigységét.

mértföldnyire maradnak el attól. Egyfelől a zsidóknak nincs többé nemessége: a világfi zsidók, mint a Herodes családtagjai, a Tiberius Alexanderek kihaltak, immár minden israelita egy-egy rajongó, kit a megvetés örvénye választ el a világtól. A mosaismus a kor legfelvilágosultabb emberei előtt nem egyébb, mint trágárságok, együgyüségek, képtelenségeknek halmaza.[1] A zsidókat egyben babonásoknak és vallástalanoknak, atheistáknak és a legdurvább hitelvek vallóinak tartják.[2] Cultusok ugy tünt fel, mint egy felforditott világ, kihivás az ész ellen, fogadalom arra, hogy a többi népek szokásaival ellentétesen legyen szervezve minden.[3] Grotesk alakba öntött történetök végnélküli csufondároskodásokra okot adó themából indul ki;[4] Bachus cultusának egyik formáját látták benne általánosan.[5] Antiochus, mondották, hiába kisérelte megjobbitani ezt az undok fajzatot.»[6] Az a vád, hogy mindent gyülölnek, ami nem ők,[7] gyilkos hatásu; mert különös indokokon alapult s oly természetü volt, hogy a közvéleményt tévedésbe ejtse. Még veszedelmesebb volt ama hit, hogy a proselytát, aki a mosaismust fogadta el, legelőször is arra tanitják, vesse meg az isteneket, irtson ki szivéből minden honfiui érzelmet, felejtse el szülőit, gyermekeit, testvéreit.[8] A jót tisztán egoismusból cselekszik, erkölcsiségök csak látszólagos; magok közt mindent megengednek.[9]

Traján, Hadrián, Antoninus, Marc-Aurél tehát a messze távolban tartották magokat a judaismustól és a keresztyénségtől. Nem ismerték, nem tanulmányozták őket. Tacitus, aki az előkelő világ számára irt, ugy beszél a zsidókról, mint valami exoticus különösségről, melyet azok, akiknek irt, egyáltalán nem ismernek s tévedései ámulatba ejtenek. E nemes szellemeknek a római fegyelembe helyezett kizárólagos bizalma közönyössé tette őket egy tan iránt, melyet különösnek és képtelennek találtak. A történet csak tisztelettel beszélhet ama bátor és tiszteletreméltó politikusokról, akik kihuzták a világot az iszapból, ahová azt az utolsó Julius és az utolsó Flavius taszitotta; de hiányok lakoztak bennök, melyek természetes folyományai voltak állásuknak. Aristokraták, a hagyományoknak,

[1] *Instituta* sinistra, foeda, pravitate valuere . . . Pessimus quisque . . . Mos absurdus sordidusque . . . Teterrimam gentem . . . colluvie . . . pervicacissimus quisque . . .» Tac. *Hist.* V. 5, 8, 12.

[2] Tac. *Hist.* V. 5, 8, 13.

[3] Tac. *Hist.* V. 4.

[4] Tac. *Hist.* V. 2—4.

[5] Tac. *Hist.* V. 5. L. Plutarch. *Quaest. conv.* IV. 5, 6.

[6] Tac. *Hist.* V. 8.

[7] Tac. *Hist.* V. 5.

[8] Tac. *Hist.* V. 5. Lásd Juvenal idézett sorait fent.

[9] «Inter se nihil inlicitum» Tac. *Hist.* V. 6.

az előitéleteknek emberei ők, olyan angol toryk, akik erejöket ezekben az előitéletekben keresik. Tetőtől talpig rómaiak. Abból a meggyőződésből indulva ki, hogy aki nem gazdag vagy nem előkelő ágyból született, az nem lehet tisztességes ember, nem mutattak idegen tanok iránt oly gyöngeségeket, melyek előtt a jóval polgáriasabb Flaviusok elzárkózni nem tudtak. Környezetük, a velök uralomra jutott társaság, Tacitus, Plinius, ugyanazon megvetést érzik e barbár tanok iránt. A keresztyénséget és a hivatalos világot mély árok választja el egymástól az egész II. század alatt. A négy nagy és jó császár teljesen ellenséges indulatot tanusit e kérdésben s a szörny Commodus alatt találkozunk ismét «keresztyénekkel a fejedelmi házban.» Ez erényekben gazdag császárok hibái a rómaiak hibái, tulzó bizalom a latin hagyományban, boszantó makacsság a Rómán kivül is létező tisztesség elismerésében, nagyfoku gőg és ridegség a kicsinyek, a szegények, az idegenek, a syrek, mindazok iránt, akiket Augustus megvetőleg «görögöknek» nevezett s akiktől elnézte a csuszás-mászást, amit az italiotáknál meg nem türt.[1] E megvetett nép megfogja torolni a lenézést, kimutatja majd, hogy neki is megvan a maga nemessége, ő is képes az erényre.

A vallásszabadság kérdése oly alakot öltött, minőt az ókor egyetlen respublicájában sem. Az ős község, mely nem volt egyébb, mint a megnövekedett család, csak egy vallással, mely a községé volt, birhatott. Ez a vallás majdnem mindig a mythikus alapitóknak a cultusa, magának a községnek az eszméje, aki azt nem követi, kizárta magát a községből. Egy ily vallás csak következetes volt, ha türelmetlennek mutatta magát, de már Nagy Sándor oktalanságot követ vala el, Antiochius Epiphanes még inkább, ha egy külön cultus érdekében az üldözés terére lép, minthogy hóditás utján szerzett államaik külömböző községekből alakultak, melyeknek politikai létezése megszünt. Caesárnak bámulatosan éber szelleme megértette ezt. Később a római község szük eszméje kapott fel ismét, elmosódva és rövid félbeszakitásokkal az I. században, jóval hatalmasabban a II. szád folyamán. Tiberius alatt Valerius Maximus, ez a középszerü kontár, kétszeresen becstelen ember, a meggyőződés oly hangján prédikálja már a vallást, mely bámulatba ejt. Láttuk, hogy maga Domitián hatalmas pártfogásban részesiti a latin culturát, «a trón s az oltár» egyesitését kisérli meg. Azonos érzelem volt rugója ennek azzal, mely napjainkban a kevéssé hivőknek egész tömegét füzi a katholicismushoz pusztán abból a meggyőződésből, hogy e cultus Francziaország cultusa. Martial és Stacius, a kor botrányos krónikáinak ujságirói, kik szivből sajnálták a Néro-féle szép napo-

[1] Dio Cass. LI. 20. V. Sueton *Aug.* 98.

kat, elkomolyodnak, vallásosak lesznek, tapsolnak az erkölcsök censurájának, a hatalom tiszteletét prédikálják. A sociális és politikai válságok keltik fel rendszerint az efféle visszahatásokat. A veszélyben forgó társadalom a szalmaszálhoz is kapkod. A fenyegetett világ sorakozik, azon meggyőződésből indulva ki, hogy minden gondolat elvégre rosszra fordul, félénkké lesz, mintegy visszafojtja lélegzetét, mert attól tart, nehogy a legcsekélyebb mozdulat ledöntse az ingó épületet, a melybe meghuzta magát.

Traján és utódai óvakodtak megujitani a sötétben botorkáló képmutatás szomoru tulzásait, melyek a Domitián uralmát jellemzik. Mindamellett a fejedelmek és környezetök a vallási kérdés terén felette conservativeknek mutatták magokat.[1] Üdvöt egyedül a régi római szellemben kerestek. Marcus Aurelius, a bölcs, egyáltalán nem ment a babonaságtól. Rideg betartója a hivatalos vallásnak.[2] A salies papságnak sem volt lelkiismeretesebb tagja. Numához akart hasonlitani, származását ő vele hozta kapcsolatba és egész szigorral tartotta be a törvényeket, melyek az idegen vallásokat eltiltották.[3] Ájtatosságok a halál küszöbén! Mikor legnagyobb súlyt fektetünk emlékeinkre, e napon tévesztenek meg azok a legjobban. Mennyit ártott a Bourbon háznak, hogy sokat gondolt szent Lajosra és hogy származását Clodvigra és Nagy Károlyra vezette vissza.

A nemzeti vallás e mindenekfölé helyezett ápolásához a II. század nagy császárainál a heteriáktól való félelem csatlakozott, a coetus illiciti-től vagyis társulatoktól, melyek pártokká tömörülhettek a városokban.[4] Egy egyszerü tüzoltótestület gyanut keltett.[5] Nem egy családi ünnepélyt zavart meg a hatóság. Traján megkövetelte, hogy a meghivók korlátolt számhoz legyenek kötve és névre szóljanak.[6] Még az ad sustinendam tenuiorum inopiam[7] társulatok is csupán oly városokban vannak megengedve, melyek azokra külön chartát kaptak. Ebben Traján a Caesár óta élt nagy császárok hagyományát követte.[8] Hihetetlen, hogy ily rendszabályokat szükségeseknek találtak volna e nagy emberek, ha azok bizonyos tekintetben nem lettek volna igazolva. Csakhogy a

[1] Plin. *Panég.* 52; Plin. *Epist.* VIII. 24. «Reverere conditores deos et numina deorum» H. ö. a feliratot, *Corp inscr lat.* vol. III. n. 567. és az *additamenta;* Mém. *des sav. étr. de l'Acad. des inscr.* VIII. 1. r. p. 1. k.

[2] Marc. Aurel. *Gond.* II. 11; VI. 30; IX. 11; XII. 28.

[3] Capitolin *Marc. Aurel.* 4, 13, 15. 20, 26, 27, 28, 29.

[4] Plin. *Epist.* X. 34 (43). 93 (94), 96 (97) kiad. Keim.

[5] *Epist.* X. 33 (42), 34 (43).

[6] A X. k. 116 (117), 117 (118).

[7] A X. k. Epist. 93 (94).

[8] Sueton *Caesar* 42; *Aug.* 32.

II. század administrativ szelleme tulzásokba ragadtatta magát. A nyilvános jóttevés gyakorlása helyett abban az alakban, amint abba az állam belekezdett, mennyivel többet ért volna, ha a társulatoknak megadják a cselekvési szabadságot! E társulatok alakitására meg volt a hajlam mindenfelé; az állam igazságtalanul és keményen bánt el velök. Békét akartak minden áron,[1] csakhogy a nyugalom, midőn a hatalom azt a magántörekvések elnyomására alapitja, jóval károsabb a társadalomra, mint magok a forrongások, melyeknek a szabadság teljes feláldozásával utját vágni akarták.

Ebben találjuk meg okát ama látszólag különös tüneménynek, hogy a keresztyénség tényleg sokkal rosszabbul érezte magát a II. század e nagy császárjainak bölcs igazgatása alatt, mint az eszeveszett düh ama csapásai alatt, melyeket az I. század gonosztevői zuditottak reá. Néro, Domitián dühöngései néhány hétig, néhány hónapig tartottak, átmenő durva erőszaknak, vagy zaklatásoknak tényei valának azok; gyümölcsei egy fantasticus és gyanakodó politikának. A keresztyénség feltünésétől Trajánus trónralépteig terjedő időközben egyetlenegy törvényt sem hoztak a keresztyénség ellen, mely őket a gonosztevőkkel állitotta volna egy sorba. A coetus illicitiről léteztek már törvények, de azokat nem alkalmazták oly szigorral, mint később. Ellenben a Trajánoknak, az Antoninoknak fölötte törvényszerü, de fölötte guvernamentalis (mint ma mondják) uralma sokkal nyomasztóbb leend a keresztyénségre nézve, mint a zsarnokok vadsága és gonoszsága.[2] A római ügynek e kiváló gondozói komoly veszélyt fognak látni, nem minden alap nélkül, e hitben, mely lángoló hévvel csüng Istennek országán, visszáján a fennálló társadalomnak. A judaismus és a keresztyénség alapját képező theocratiai elemek megrémisztik őket. Határozatlanul, de bizonyára látják, a mit a roskadozó császárság ujjáalkotói a III. században, a Deciusok, az Aurelianusok, a Diocletianusok még tisztábban fognak látni utánuk, hogy választaniok kell immár a császárság és az egyház között; hogy az egyháznak teljes szabadsága a császárságnak a veszte. Kötelességből harczoltak, alkalmazták a kemény törvényt, mely koruk társadalmának létföltételét képezte. Távolabb állottak tehát ilyenformán a keresztyénséggel való megalkuvástól,

[1] Plin. Lev. X. 117 (118).

[2] Az apologisták, igaz, nincsenek e nézeten. Tertulliánnál Néro és Domitián az egyedüli üldözők a szó szoros értelmében, a jó császárok viszonylag jobb indulatot mutatnak a keresztyének iránt *(Apol.* 5.) Meliton szintén igy gondolkozik (Fragm. Euseb. H. E. IV., XXVI. c. s köv, *(monoi pantôn)*. Lactancius szintén *(De mort persec.* c. 3) H. ö. Theodoret *De cura graec. aff.* serm. IX. p. 612. Páris 1642. Szónoki megszokás s rendszeres álláspont rejlik ebben, mely arra irányult, hogy az egyháznál a békét s az üldözés váltakozását a császárság fényével vagy nyomoruságával hozzák megfelelő viszonyba.

mint Néro vagy mint a Flaviusok. A politikusok érezték a veszélyt; őrködtek. A stoicismus feszessé vált, a világ nem szült többé gyöngéd, nőies érzelmekkel telt embereket, minő Virgilus. Jézusnak tanitványai immár rideg, hajthatatlan, érveik igazságában hivő emberekkel állanak szemben, akik rendszerint szigort alkalmazni képesek, mert ugy vannak meggyőződve, hogy ekként járva el, az állam érdekében cselekesznek s zavartalan kedélylyel mondogatják egymásnak: «A mi nincs hasznára a rajnak, még kevésbbé van előnyére a méhnek.»[1]

Bizonyára, a mi felfogásunk szerint, Traján, Marc Aurél jobban tesznek vala, ha teljesen szabadelvüek, ha biztositják az egyesületi szabadságot, ha a testületeknek megadják a jogot, hogy a testület tulajdonát a pártok tagjainak arányában oszthassák meg tagjaik között — a schismaticusok kivételével. Az utolsó pont elégséges lett volna arra, hogy elejét vegye minden veszedelemnek. A III. századtól kezdve már a császárság tartja fenn az egyház egységét, szabályul irva elő, hogy valamely városnak valóságos püspöke az, aki Róma püspökével levelez és akit az utóbbi elismert.[2] Mit vetnek majd fel a felszinre az arianismusnak heves küzdelmei a IV. században? Számtalan és orvosolhatlan szakadásokat. A császárok, majd a barbár királyok csak ugy szakithatták végét a bajnak, ha megtudták állapitani, melyik a valódi orthodox, melyik a canonicus püspök. Az állammal kötelékben nem álló testületek sohasem veszedelmesek az államra, ha az állam valóban semleges, nem avatkozik biróként a választásokba és a peres viszálykodásokban, melyeket a vagyoni kérdés eldöntése végett visznek elébe, szem előtt tartja a szabályt, hogy a társulati vagyont pro rata ossza fel a tagok között. Ily eljárás mellett a világ békéjét fenyegető összes társulatokat könnyen fel lehet oszlatni, a vagyon megosztása révén ködként párolognak el. A szakadásoknak e téren egyedül az állami tekintély vethet véget; az állam semlegessége gyógyithatatlan sebeket üt e testületeken. A fölötte hatalmas testületek feloszlatására a szabadelvü rendszer a legbiztosabb. Ime erre tanitott minket a bő tapasztalás. Traján és Marc Aurel azonban ezt nem ismerhették. Az ő tévedésök ebben, valamint annyi más kérdésben, ahol törvényhozási müködésöket mi hiányosnak tartjuk, azon tévedések közül valók, melyeket kiigazitani egyedül századok képesek.

A korszak eredménye tehát, mely a keresztyénség számára megnyilt, az üldözés permanens jellege.[3] Egy különleges edictumról

[1] Marc. Aurel. *Gondol.* VI. 54.

[2] Samosati Pál esete.

[3] V. Lactant. *Instit div* V. II. Porphirosnál (Euseb. H. E. VI. XIX. 8). *christianós, paranomós* egyértelmü.

beszéltek, mely kimondotta volna: Non licet esse christianos,[1] s amelyen alapultak volna az összes üldözések a keresztyének ellen. Ez lehetséges; de ilyesminek feltételezésére egyáltalán nincs szükség. A keresztyének pusztán létezésöknél fogva ellentétbe jöttek az egyesületi törvényekkel.[2] Szentségtörésben, felségsértésben,[3] éjjeli összejövetelekben[4] váltak bűnösökké. A császár személye iránt nem mutathattak oly tiszteletet, minővel annak egy loyalis alattvaló tartozott.[5] Már pedig a felségsértést a legkegyetlenebbül büntették; egyetlen vádlott sem kerülte ki a kinpadot.[6] Ott volt azután a flagitia nomini cohaerentia szomoru osztálya, bűnök, melyeket igazolni nem kellett, melyek ott voltak már a priori pusztán a keresztyén névben s annak viselőjét hostis publicus-sá tették. Az efféle bűnök ellen eljárni hivatalos kötelesség.[7] Ilyen természetü volt a gyujtogatás vádja is, mely a 64. évek emlékeinek hatása alatt minduntalan megujult és a melyet az apocalypsisek által a végső világégéseknek makacs hangoztatása egyre élesztett. Ehhez járult az állandó gyanu, mely titkos fajtalankodásokról, éjjeli összejövetelekről, a nők, hajadonok, gyermekek bűnös elcsábitásáról suttogott.[8] Innen attól, hogy a keresztyéneket minden bűnre képeseknek tartsák s minden gonoszságot reájok kenjenek, már csak egy lépés s e lépést a tömeg még inkább, mint a hatóság meg is tette naponként.

Tegyük ehhez a biráknak engedélyezett rettenetes önkényt, főleg a büntetés megválasztásában,[9] és meg fogjuk érteni, miként

[1] Justin *Apol* I. 11; Sulp. Sev. *Chron.* II. 29; Tertull. *Apoll.* 21; Origin. Homel X. in. *Josu.* 10. §; Lamprid *Alex. Sev.* 22; Lactanc. *De mort persec.* 34. L. Boissier *Revue archeol.* 1876. jun.

[2] L. az *apostolok*, p. 354 s köv.

[3] Tertull. *apol.* 10, 35; *ad. Scap.* 2.

[4] Cic. *De legibus* II. 9; Pavlus *Sent.* V. XXIII. 15; Porcius Latro *Declam in Catill.* c. 19; Plin. *Epist.* X. 96 (97); Minucius Felix *Oct.* 8. Tertull. *Ad uxorem* II. 4; *De corona mill.* 3; *De fuga in persec.* 19. Lásd különösen Minucius Felix Oct. 8. Alább.

[5] Ruinart *Acta sinc.* p. 82, 87, 150, 217, 463 (1713. kiad.)

[6] Lásd az *Antikrisztus* 163 ol. Paulus: *Sentent.* V. XXIX. 2. Suet. *Aug.* 27., Ammian Marc. XIX. 12. Cod. Just. 1. 4. *Ad legem Juliam* máj. (IX. 8.) 1, 16. *De quaest* IX. 41.

[7] In reos majestatis et publicos hostes omnis homo miles est; ad socios, ad conscios usque inquisitio extenditur.» Tertull. *Apol.* 2, 35, 37; Ruinart *Acta sinc* p. 82, 217. H. ö. Digest. 1, 7; *De re militari* (XLIX. 16; Cod. Just. I. 1. *De bonis libert.* (VI. 4); Codex Theodos. l. 6. és 11; *De malef et. mathem.*, (IX. 16); V. ö. *Antikristus* p. 185. L. még Vulc. Gall., *Avid. Cass.* 7; Spartián *Sev.* 14; Lamprid *Comm.* 18; Aurel Victor *Caes.* XVII. Alább még erre bővebben visszatérünk.

[8] Tatián *Adv. gentes* 33; Min. Felix *Octav.* 8, 9, 28.

[9] Digest. 1, 6. *Ad, leg. Jul. pecul.* (XLVIII. 13.) v. 4. §.

keletkezhetett minden különös törvényes intézkedés nélkül[1] ama mélyen elszomoritó állapot, melyet a római császárság története az ő legjobb napjaiban előttünk feltár. A törvény alkalmaztassék több vagy kevesebb szigorral, de maradjon törvény. Ez állapot mint lassan emésztő láz tart majd a II. századon keresztül, a III. század bőszült tulzásának és enyhültségének időközeivel. A IV. század első éveinek borzasztó kitörése jelzi utolsó fellobanását, zárkövét pedig a milanói edictum 313-ból. A római szellemnek minden újjászületése a hitüldözés megkétszereződését jelenti. Azok a császárok, akik különböző kisérletek révén a császárságot uj életre kelteni igyekeznek a III. században, a hitüldözők. A türelmes uralkodók, Alexander Severus, Philippus pedig azok, a kiknek ereiben nem római vér folyik, s akik a latin hagyományokat a kelet cosmopolitismusának áldozták fel.

«Tiszteld az istenséget mindenben és mindenütt, a haza szokásaival megegyezően s kényszerits mindenkit arra, hogy őket tiszteljék. Gyülöld és büntesd az idegen szertartások után futókat, nemcsak az Istenek iránti tiszteletből, hanem főleg azért, mert azok, a kik uj[2] istenségeket hoznak be, idegen nézeteknek a magját vetik el ez által, mely összeesküvésekhez, szövetkezésekhez, társulásokhoz vezet, oly dolgokhoz, melyek semmiképen sem egyeznek meg a monarchiával. Ne engedd meg senkinek, hogy atheismus s magia után fusson. Az istenség szükséges; nevezz ki tehát hivatalból haruspexeket és augurokat, akikhez forduljanak azok, akik tanácsukat akarják kikérni, de ne tűrd meg a varázslókat, mert efféle emberek, midőn csekély igazságokat a hazugságok özönével higitanak fel, lázadásra uszitják a polgárokat. Még inkább áll ez azokról, akik bölcsészeknek mondják magokat; őrizkedjél tőlük; nincs oly gonosz, amit azok egyesekkel s a néppel el ne követnének.»[3]

Ime ily szavakba önti az Antoninusokra következő nemzedéknek egy államférfia vallási politikáját. Miként egy hozzánk közelebb álló időben az állam ügyes sakkhuzást vélt cselekedni azzal, hogy hatalmába keritette a babonát, hogy azt rendezze. A municipiumok delegatio révén ugyanazon joggal éltek.[4] A vallás nem volt több, mint egyszerű rendészeti ügy. Egy tökéletes megsemmisülési rendszer, melyben minden mozgalom el van fojtva s minden embert

[1] L. különben Lactancius *Inst. div.* V. 11. és Le Blant ur értekezését az Ulpián *De officio proconsulis* művének helyreállitásáról (*Compt. rend. de l'Acad des inscr.* 1866. p. 358 s k.)

[2] *Kaina tina daimonia.* H. ő. *Csel.* XVII. 18. A viennai egyház lev. Euseb. H. E. V. *(xené kai kainé thréskeia)* Arnob. *Adv. nat.* II. 66,

[3] Dio Cassius, Maecenas szájába adott költött beszéd (LII. 36.)

[4] Ossunai bronzérmet. *Journ. des sav.* 1876 nov. p. 707, 710.

veszélyesnek tartanak, ahol a külön álló egyén vallási kötelék nélkül a többi emberekkel nem egyébb, mint tisztán a kormánytól függő lény, — a kicsinyes arányokra összezsugorodott család és oly állam közepette — mely igen nagy ahhoz, hogy hazául szolgáljon, hogy közszellemet ébreszszen, hogy megdobogtassa a sziveket: ime ez volt amaz eszmény, melyről álmodoztak. Mindaz, ami megragadhatta, meghathatta volna az embereket, büntett számba ment,[1] melyre halál vagy számüzetés várt. A római császárság tehát megölte az antik életet, megölte a lelket, megölte a tudományt, megteremtette a nehézkes és korlátolt szellem iskoláját a szük látókörü politikusoknak, akik a babonaság elnyomásának ürügye alatt a valóságban a theokratia diadalát segitik elő.

Nagy szellemi hanyatlás volt eredménye ez erőfeszitéseknek oly vallásra való terelés érdekében, melyet többé senki sem vallott. Bizonyos banalitás honosult meg a hitelvekre vonatkozólag, mely megfosztotta azokat minden komoly vonástól. A szabad gondolkozóknak tulbő sora, az első században Krisztus előtt és után,[2] egyre gyérült s végre eltünt. A latin nagy irodalomnak fesztelen hangja kivész és helyét nehézkes hiszékenység foglalja el. A tudomány világa egyre gyöngébben pislog. Seneca halála óta egyetlenegy teljesen rationalista tudós sem élt. Idősebb Plinius kutató szellem, de minden kritika nélkül. Tacitus, ifjabb Plinius, Sueton egy szóval sem nyilatkoznak kárhoztatólag a legnevetségesebb képzelődések esztelensége fölött. Ifjabb Plinius még a kisértetek gyerekes történetébe is hisz.[3] Epictét a fennálló cultus gyakorlatát irja elő kötelezőleg.[4] Még egy oly frivól iró is, minő Apuleius, szigoru conservativ hangon beszélteti tollát, ha az istenekről ir.[5] Egyetlenegy ember volt olyan e század közepe táján, aki a természetfölötti dolgokban ugylátszik, nem hitt, Luciánus. A tudományos szellem, mely a természetfölöttinek a tagadása, igen kicsiny körre szoritkozott; a babona hóditott meg mindent, zsibbasztotta meg az észt.

[1] «Qui novas et usu vel ratione incognitas religiones inducunt, ex quibus animi hominum moveantur, honestiores deportantur, humihores capite puniuntur» Paul. *Sent.* V. XXI. 2. V. Digest. 1. 30 *De poenis* (XLVIII. 19). «Siquis aliquid fecerit quo leves hominum animi superstitione numinis terrerentur, Divus Marcus hujusmodi homines in insulam relegari rescripsit.» E rescriptum bizonyára oly cselekvényekre vonatkozott, melyeket Julius Capitolinusnál olvasunk. *Ant. Phil.* 13.

[2] Jusson eszünkbe Caesár, Lucrecius, Cicero, Horatius stb. L. p. o. Cicero *De nat. deorum.* II. 2. Egyedül Juvenalis fejezett ki hitetlenséget a római társadalom emberei közül Hadriánig, egész szabadon.

[3] *Epist.* VII. 27.

[4] *Manuel.* XXXI. 5.

[5] *Florida* 1, 1; *De magia* 41, 55, 56, 63.

Ugyanakkor, midőn a vallás megrontotta a bölcsészetet, a bölcsészet a természetfölöttivel fogott látszólag kezet.[1] Együgyü és üres, csalafintasággal kevert theosofia jött divatba. Apulejus nemsokára igy fogja hivni a bölcsészeket: «az összes isteneknek papjai;[2] Abonoti Alexander a szemfényvesztő dús fényében fürdő cultust fog alapitani. A vallási szédelgés, a bölcsészet hamis zománczával befuttatott thaumaturgia jött divatba. Tyanei Apolloniusban találjuk meg a legelső példát e nemből, bármily nehéz is megmondani: mi volt a valóságban e sajátságos alak. Később egy vallásalapitót, olyan félisten-bölcsészt láttak benne.[3] Az emberi szellem oly annyira alálianyatlott, hogy egy nyomorult varázsló, aki Trajan alatt csupán Kis-Ázsiának söpredéke között aratott sikert, száz esztendő mulva szégyenpirt nem ismerő irók révén, akik egy teljesen hiszékeny közönség mulattatása végett huzakodtak elő vele, elsőrangu személyiséggé, emberi alakot öltött istenné nőtte ki magát, akit Jézushoz hasonlitani mertek.[4]

A köznevelésre nagyobb gondot forditottak a császárok, mint a Caesárok, vagy akár a Flaviusok;[5] csakhogy ez pusztán az irodalomra szoritkozott. A szellemnek fegyelmezettsége, melyet a tudomány teremt meg, nem sok hasznot látott abból. A bölcsészettel különös előszeretettel foglalkoztak Antoninus és Marcus Aurelius,[6] de azt a bölcsészetet, mely az életnek legmagasztosabb czélja, mindennek végső foglalatja, nem tanittatta az állam. A tanitással különben is nem igen rokonszenvezett a nép. Valami elvont, valami fenséges volt az, mely meghaladta az ő felfogását és minthogy másfelől a templom sem nyujtott semmit amaz erkölcsi oktatásból, melyet az egyház később teli marokkal szórt szerte, a társadalom alsó osztályai siralmas elhagyottságban sinylődtek. Emiatt azonban nem érheti gáncs a nagy császárokat, akiknek a lehetetlen, az antik civilisatio megmentése nem sikerült. Nem volt hozzá idejök. Egy este, miután

[1] Apulejus. *De Deo Socratis* 17.

[2] *De magia* 41.

[3] Ha tyanei Apollonius komoly ember lett volna, ez esetben Plinius, Sueton, Aulus-Gellius révén mindenesetre ismernők, mint ismerjük Euphratest, Musoniust s más bölcsészeket, kikről Philostrates teljesen elcsavart képet festett, hogy leirásában saját közönségének izléséhez alkalmazkodjék. Lucián *(Alexand.* 5.) és Apulejus *(De magia* 90) Apolloniusról már regényes elbeszélések után beszélnek, valószinüleg bizonyos Moeragenes után (Philostr. *Apoll.* I., III. 2; Orig. *Contra Cels.* VI. 41). Ez iratok szerint Apollonius varázsló és kalandor.

[4] Lamprid *Alex. Sev.* 29.

[5] L. Az *Apostolok* p. 329. Hadriánról l. Spartian *Adr.* 16; Aurel. Vict. *Caes.* XIV. 2, 3.

[6] Capitolin *Anton. Pius* 2; Philostrat. *Vitae soph.* II., II.

végig szenvedte a szónokok beszédözönét, akik végtelen dicsőséggel kecsegtették, ha a bölcsészetre téríti a világot, a következő sorokat jegyezte fel naplójába Marc-Aurel: «Az egyetemes ok rohanó ár, mely magával ragad mindeneket. Mily együgyüek ezek az állitólagos politikusok, akik a bölcsészet elveivel hiszik szabályozni az ügyeket! Apró gyerekek mindnyájan, akiknek ott csillog még a takony az orruk alatt . . . Ne hidd, hogy Plátó respublicája létezett valaha; elégedjél meg azzal, ha kisebb dolgokon javithatsz s ha sikert aratsz, ne hidd, hogy kicsiny dolgot végeztél. Kicsoda változtathatja meg valóban az emberek belső tulajdonságait? És a szivek s a nézetek megváltoztatása nélkül a többi mireváló? Rabszolgákat és hypocritákat fogsz teremthetni csupán . . . A bölcsészet alkotása egyszerü és szerény; félre e nagyhangu zagyva beszédekkel.» — Óh! te derék ember!

Végeredményében a II. század e társadalma minden hiányai mellett is, haladó társadalom. A szellemi hanyatlás mellett erkölcsi haladást találunk, mint az a franczia társadalom felsőbb osztályaiban megy végbe napjainkban. Az emberszeretet, a szegények segélyezése, undor a látványosságok iránt,[2] ez eszmék foglalnak tért mindenfelé.[3] Amig ez a kitünő szellem intézte a császárság sorsát, vagyis Marcus Aurelius haláláig, a keresztyénség ügye döczögve halad előre. De ellenálhatlan mozgalommal tört előre azonnal, mihelyt a III. században az Antoninusok elvei feledésbe merültek. Mondottuk: Nerva, Traján, Hadrián, Antoninus, Marcus-Aurelius száz esztendővel hosszabbitották meg a császárság életét; bátran kimondhatjuk azt is, hogy száz esztendővel vetették vissza a keresztyénségnek diadalra jutását is. A haladás, melyet a keresztyénség az I. és a III. században tett, egy óriásnak lépése ahhoz képest, melyet a II. században felmutatni tud. A II. században a keresztyénség hatalmas vetélytárssal állott szemben, a praktikus bölcsészettel, mely rationalis uton munkált az emberi társadalom megjavitásán. Commodustól kezdve az egyéni önzés s a melyet az állam egoismusának is nevezhetünk, az eszményi aspiratióknak csakis az egyházban enged helyet. Az egyház a sziv és a lélek egész világának menedékévé leend akkor; nemsokára azután a civilis és a politikai élet szintén az ő kebelében nyujt egymásnak kezet.

[1] Marc. Aurel. *Gond.* IX. 29.

[2] Epictet. *Manuel.* XXIII. 10; Marc. Aurel. *Gond.* VII. 3.

[3] Plin. *Epist.* X. 94. V. Mommsen *Inscr. regni Neap.* 4546; Orelli 114, 6042, 6669. L. *Az apostolok* p. 320.

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET.

Ephesus. — János aggkora. — Cerinthos. Docetismus.

A kétely, mely e történettől sohasem marad távol, mindig átlátszhatlan ködbe borul, valahányszor Ephesusról s az ott duló titkos szenvedélyekről van szó. Mi valószinünek[1] fogadtuk el a hagyományon alapúló nézetet, mely szerint János apostol, tulélve Jézus tanitványainak legnagyobb részét, kikerülve egymásután a római és a judeai viharokat, Ephesusba vonta meg magát s itt élt magas kort érve el — Ázsia összes egyházainak tisztelete által környezetten. Iréneust, midőn azt mondja, bizonyosan Polykarp után, hogy az agg apostol Trajánus trónrajutásáig volt életben, szintén meghallgatásra kell méltatnunk.[2] Ha e tények igazak, fontos következményeket vonnak magok után. A megkinoztatás emléke, melyen Rómában esett volna keresztül János, még életében a vértanuk közé[3] sorozta őt és ebben testvérével, Jakabbal tette hasonlóvá.[4] Ha egybehasonlitották Jézusnak szavait, ahol kijelentette, hogy a nemzedék, mely hallgatja őt, nem fog elmulni, mielőtt ő meg nem jellennék a felhők között,[5] ama nagy korral, melyet az egyedüli apostol, aki még életben volt, megélt, csak következetesek maradtak, ha azon gondolat ötlött eszökbe, hogy e tanitvány[6] nem fog meghalni, azaz megfogja látni Isten országának eljövetelét, mielőtt meghalna. János beszélte vagy hinni engedte, hogy a feltámadt Jézusnak erre vonatkozólag titokzatos beszélgetése volt Péterrel.[7] Mindez csodás

[1] Az *Antikr.* p. 551 s k.

[2] Irén. *Adv. haer.* II., XXII. 5; III. III. 4. V. Orig. *In Gen.* Opp. II. p. 24; Euseb. *Hist. eccl.* III. 23; *Chron.* p. 162—163; Schoene *Chron. pasc.* p. 251, 252; Epiph. haer. XXX. 24; sz. Jerom. *In. Gal.* VI. 10; *De viris ill.* 9.

[3] János tiz-tizenkét évvel lehetett fiatalabb Jézusnál. Traján trónraléptekor tehát nyolczvanhat vagy nyolczvannyolcz éves lehetett.

[4] A hitvalló akkoron a. m. vértanu. Hegesipp. Euseb. H. E. III., XX. 8.

[5] L. *Antikr.* p. 209, 562—563. V. Márk. X. 39; Máté XX. 23; *Apoc.* I. 9. Márk sorait János halála előtt kellett leirniok.

[6] Márk IX. 39; Máté XVII. 28.

[7] Ján. XXI. 20 s köv.

dicsfénnyel vette körül még életében Jánosnak alakját. A legenda reá nézve már sirja előtt elkezdődött.

Az öreg apostolt utolsó, mysticus homálylyal környezett életében számosan vehették körül. Csudatevéseket tulajdonitanak neki, még halottakat is támasztatnak fel vele.[1] A tanitványoknak egész csoportja sürgölődött körülötte. «Mi ment végbe e benső asztalkör körében? Micsoda hagyományokat dolgoztak ott fel? Miket beszélhetett el ott az agg apostol? Nem enyhült-e utolsó napjaiban amaz erős ellenszenve, melyet Pálnak tanitványai iránt mindig mutatott? Elbeszéléseiben nem sikerült-e neki, mint az nem egyszer történt meg vele Jézus életében, maga részére venni birtokba a legelső helyet mestere mellett, magát helyezni szivéhez a legközelebb? Azok a tanok, melyeket később János-féle tanoknak mondottak, ott forrtak-e már a koros, fáradt mester s a fiatal, az egyszerüséget hajhászó szellemek között, akik talán arról igyekeztek meggyőzni az öreg embert, hogy az oly eszméket, melyeket az ő számlájára irtak, mindig a magáénak vallotta? Nem tudjuk, s ez egyike a legsulyosabb nehézségeknek, melyekkel a keresztyénség eredeténél találkozunk. Ezuttal nem csupán a legendák bizonytalanságát és tulzását kell vádolnunk.[2] Ennek az ephesusi egyháznak az ölében valószinüleg a képmutatás és a jámbor csalás szervezkedett párttá, ami e zavaroknak tisztázására hivatott kritikának feladatát különösen kényessé és bajossá tette.

Philó azon időtájt, midőn Jézus élt, a judaismusnak oly bölcsészetét fejtette ki, melyet bár az Israel nagy gondolkozóinak már megelőző szemléletei által volt előkészitve, az ő tolla öntött megállapodott formába. E bölcsészetnek alapja némi elvont metaphysica, mely az egységes istenségbe külömböző lényeket plántál és az isteni Igéből (görögül l ó g o s, syr-chaldeai nyelven m é m e r a) az örökkévaló Atyától bizonyos tekintetben elkülönzött elvet formál.[3] Aegyptom,[4] Phönicia,[5] ismerték már efféle megkettődzését egy azon Isten-

[1] Apollonius Euseb. H. E. V., XVIII. 14.

[2] A János aggkoráról szóló történetkék nem igen eredetiek; legnagyobb részük az állitólagos János-féle levelek mintájára fogalmazvák. Alex. Kelemen Euseb. H. E. III. 23; Apollonius Euseb. H. E. V. 18; Cass. Ján. *Coll.* XXIV. 21; sz. Epiphan. XXX. 24; Sozomen VII. 26; sz. Jerom. *De viris ill.* 9; *in Gal.* VII. 10; Sevill. Izidor (?) *De ortu et obitu patrum.* c. 43; sz. János Actái (Leucius), kiad: Tischendorf *(Acta Apost. Apocr.)* 10—11. §. (v. Migne *Dict. des Apocr.* II. 557), Márk. XVI. 18. után, V. *Antikrisztus* p. 347 s köv.

[3] L. *Jézus élete* p. 257 s köv.

[4] De Rougé *Revue arch.* 1860. jun. p. 357; Mariette *Mém. sur la mére d'Apis.* (Páris, 1856).

[5] Istenségek e névvel: «Bál», «Bál arcza» stb. L. *Journal asiat.* 1876. aug.—szept. és decz.

nek. A mindenfelől elzárt könyvek állithatták fel a felsőbb lények theologiáját a keresztyénséghez hasonló bölcsészetben.[1] Jézus, ugylátszik e szemléleteken kivül állott, melyek, ha ugyan ismerte őket, kevés varázst gyakorolhattak az ő költői képzeletére és az ő szerető szivére. De már iskoláját mintegy megszálva tartották: Apollos, ugy lehet, szivesen elmerült beléjök; Pál apostol életének utolsó szakában sokat foglalkozhatott azokkal.[2] Az Apocalypsis az ő diadalt arató Messiását e titokzatos néven nevezi: *Logos toú Theoú.*[3] Az orthodox judaismus szelleméhez hű maradt zsidó-keresztyénség csupán fölötte korlátolt mértékben engedte behatolni kebelébe az efféle eszméket. De midőn a Syrián kivül eső egyházak mindinkább kibontakoztak a judaismusból, az uj szellem ellenálhatlan erővel hatolt közéjök s haladt tökélesedése felé. Jézus, akiben hiveinek többsége eleinte nem látott egyebet prófétánál, Istennek fiánál, akit a legrajongóbbak tartottak Messiásnak vagy amaz ember fiának, akit ál Dániel a jövendőbeli megjelenések ragyogó központjává emelt, immár a Logos, az Ész, Istennek Igéje. Ephesus volt ugylátszik ama hely, ahol Jézusnak ily irányu szerepeltetése legmélyebb gyökeret vert és a honnan az a keresztyén világban elterjedt.

Nem is János az egyedüli apostol, akihez ennek az uj tannak ünnepélyes kihirdetését füzi a hagyomány. János körül a hagyomány szerint e tan viharokat keltett, szorongásba hozta a lelkiismeretet, schismákat és anathémákat vont maga után. Ezen időtájt, melyhez elérkeztünk, (98 év) kezdett szerepelni Ephesusban,[4] Alexandriából jöve, mint egy másik Apollos, egy ember, aki a távollevő nemzedéknek, ugy tűnt fel, mintha közeli viszonyban állott volna Apollossal. Cerinthust[5] értem, akit mások Mérinthusnak hivtak, anélkül, hogy tudnók: milyen szójáték rejlik ez assonantia alatt.[6] Miként Apollos, Cerinthus is zsidó eredetü, aki mielőtt ismerni

[1] Menard *Hermes Trismegistos* (Paris, 1866).

[2] L. *Antikriszt.* p. 74 s köv.

[3] *Antikrisztus* p. 443.

[4] Feltehető, hogy az Ap. Csel. XX. 29—30. Cerintosra vonatkozik. L. *Pál apostol* p. XXXII.

[5] Irén. *Adv. haer.* I., XXVI. 1; III. XI. 1, 7; Philosophum VII. 7, 9, 33, 34, 35; X. 21, 22; Caius Eusebnél H. E. III. XXVIII. 2, 3; Alex. Dénes Eus. H. E. III. XXVIII. 4, 5. és VII. XXV. 8—5; Tertull. *Praescr.* c. 48; sz. Epiphan. haer. XXVIII.; XXX. 3, 26; LI. 3, 4, 6; a Tertulliánnak tulajdonitott *Értekezés az összes tévtanok ellen* (kiad. Oehler); c. 3; Theodoret *Haeret.* Jab. II. 3; Philaster c. 36, 60; sz. Jerom. *De viris ill.* 9; *Adv. luciferiános* c. 9. p. 304—305; Mart. IV. 2 r.; Epist. 89 (74) col. 623 t. IV. 2 r.; sz. Ágoston (ut. fertur) *De haeresibus* 8 (Opp. t. VIII.) Naz. sz. György *Orat.* XV. 8. p. 460 (Páris 1778).

[6] Epaph. haer. LI. 6, különbséget tesz Cerinthos és Merinthos között.

tanulta volna a keresztyénséget, a zsidó alexandriai bölcsészetnek volt odaadó hive. — Jézusnak hitét teljesen elütőleg fogta fel a jámbor Israeliták rendszerétől, akik Istennek királyságát a nazaréti idyllel megvalósitva látták, valamint a jámbor pogányok rendszerétől is, akiket bizonyos titkos ösztön a judaismusnak ez enyhébb formája felé hajtott. Szelleme különben nem nagy megállapodást mutat, s az egyik szélsőségtől a másikig szivesen csapong. Majd az ebioniták felfogásához hajlik,[1] majd a millenarismushoz,[2] majd a tiszta gnosticismus légkörében csapong, majd Philóval fog kezet. A világnak teremtője és a zsidó törvénynek alkotója, Israelnek Istene nem az örökkévaló Isten, hanem egy angyal, olyan demiurgos, aki a mindenható fő Istennek alárendeltje. E fő Istennek szelleme, melyet hosszu ideig nem ismert a világ, a Jézusban nyilatkozott meg. Cerinthus evangyélioma a héberek evangyélioma,[3] de kétségkivül görög szöveggel. Ez evangyéliom egyik jellemző vonása a Jézusnak megkereszteltetéséről szóló elbeszélés, mely szerint e pillanatban egy isteni szellem, prófétai szellem szállott alá Jézusba s oly méltóságra emelte őt, melylyel megelőzőleg nem birt. Cerinthus szintén ugy gondolkozott, hogy Jézus egészen megkeresztelkedéseig egyszerü ember volt csupán, az igaz, hogy a legigazabb, a legbölcsebb ember, a keresztség révén a mindenható Istennek lelke költözött belé. Az ilyenformán Krisztussá vált Jézus azon küldetést nyerte, hogy kinyilatkoztassa a legfelsőbb Istent az ő prédikációja és csodái által, de e nézőpont mellett, nem volt már igaz, hogy Krisztus szenvedett volna a kereszten. Krisztus, aki természettől fogva szenvedéstől mentes, a kinszenvedés előtt elvált az ember Jézustól; az utóbbit feszitették keresztre, «az halt meg, támadt fel egyedül.» Egyébként Cerinthus a feltámadást is tagadta s azt állitotta, hogy Jézus a többiekkel fog feltámadni majd az itéletnapon.

E tan, melynek csirájával már több ebionim családnál találkoztunk[4] a Jordánon tul Ázsiában[5] s a melyet ötven esztendő után Marción és a gnosticusok hatalmasabb erélylyel fognak ujból a felszinre vetni, irtózatos botránynak tünt fel a keresztyén lelkiismeret előtt. Azzal, hogy Krisztust, e fantasticus lényt, elválasztották Jézus-

[1] Philast. ch. 37.

[2] Alex. Caius és Dénes (l. c. v. Ál Aug. haer. 8) vannak egyedül e nézeten. E két sajátságos hely arra látszik mutatni, hogy az Apocalypsist némelyek Cerinthusnak tulajdonitották, aki Jánossal takaródzott volna. V. Epiph. haer. LI. 3—4; Theodoret *Haeret. fab.* II. 3.

[3] H. ö. Epiph. XXVIII. 5; XXX. 3, 14, 26; LI. 6; Philast. c. 36; Ireneus III., XI. 7. csalódni látszik, midőn Cerinthus tévedéseit Márk evangyélioma hamis magyarázatára vezeti vissza.

[4] L. fent.

[5] Epiph. haer. XXX. 18.

tól, kettémetszették Jézust, minden személyiségtől fosztották meg életének legszebb részét, minthogy Krisztus e felfogás mellett, mint valami tőle idegen és személytelen dolog lakozott benne. Érthető tehát, hogy különösen Jézusnak barátjai, azok, akik látták és beczézték őt, mint gyermeket, mint fiatal embert, mint vértanut, mint holtat, botránykoztak meg azon. Az ő emlékezetökben Jézus életének minden perczében époly szeretetreméltó, époly isteni volt, egészben akarták őt birni, egészben álmodni felőle. János, ugylátszik, haraggal utasitotta vissza Cerinthusnak tanait. Gyermekkori emlékhez ragaszkodó hüsége mentheti csupán ama neki tulajdonitott fanatismusra valló nehány vonást, melyek azonban jellemétől nem állhattak távol.[1] Egy napon, midőn egy fürdőbe lépett Ephesusban és ott Cerinthust vette észre: «Fussunk innen, mondotta, az épület azonnal összeomlik, mert az igazságnak ellensége, Cerinthus van benne.»[2] E lángoló gyülölet a sectariusok gyülölete. Aki nagyon szeret, nagyon gyülöl az.

A Jézus két szerepének összeegyeztetésében mutatkozó nehézség, a gondolatnak visszás volta, hogy a bölcs ember és a Krisztus egy lényben lakozzék együtt, hason képzelődéseket vetett a felszinre azokhoz, melyek hallatára János haragra lobbant. E kornak, hogy ugy mondjam, eretnek tana a docetismus. Sokan nem tudtak megbarátkozni a gondolattal, hogy Krisztust felfeszitették, eltemették volna.[3] Egyesek, mint Cerinthus, bizonyos félbenhagyást, szünetelést vettek fel Jézusnak isteni szerepében, mások azt tartották, hogy Jézusnak teste fantasticus volt, hogy egész matériális élete, főleg kinszenvedése csupán látszat.[4] E képzelődések forrását ama felkapott nézet képezte, hogy az anyag annyi, mint bukás, a szellemnek lealacsonyitása, hogy az anyagi nyilvánulás lealázása az eszmének. Az evangyéliumi történet e réven valami ködszerü dologgá párolgott el. Sajátságos hogy az islamismus, mely nem egyébb, mint a zsidó-keresztyénségnek bizonyos arab folytatása,[5] szintén elfogadta ezt az eszmét Jézus felől.[6] A musulmánok különösen Jeru-

[1] L. *Antikr.* p. 347 s köv.

[2] Iren. III., III. 4. (Polycárp anecdotája) Euseb. H. E. III., XXVIII. 6; IV., XIV. 6. Epiph. haer. XXX. 24, *Cerinthus* helyén *Ebion*-t ir per *lapsus*. Az anecdotát talán II. Ján. 10, 11. eredetinek tartott sorai után eszelték ki.

[3] «Qui Jesum separant a Christo, et impassibilem perseverasse Christum passum vero Jesum dicunt Iren. III., XI. 7.

[4] E tévedés lerontására irányuló szándék érzik ki a Ján. I. 1. 3; IV. 2, 3; II. Ján. 7; Polycarp. *Epist. ad Phil.* c. 7; ál Ignáczius *Eph.* 7—8; *Trall.* 9, 10; *Smyrn.* 1—8; *Magn.* 8, 9, 10, 11; sz. Jerom. *Adv luciferianos* 8.

[5] S nem az arianismusnak, mint olykor hangoztatják.

[6] Korán V. 156; l. Zamakhschari (I. p. 198—199. Bulaki kiad.) és Beidhavi (I. p. 240. kiad. Fleischer) comment. e részre vonatkozólag; v. Maracci

salemben mindig feltétlenül tagadták azt, hogy Isa halt meg a Golgothán, azt állitották, hogy helyette mást, aki hasonlitott hozzá, feszitettek keresztre.[1] A scheikhek előtt a menybemenetel állitólagos helye az olajfák hegye, az igazi szent helye Jerusalemnek Isára vonatkozólag; e helyen tünt fel utolsó izben a szenvedéstől mentes s a szent lehelettől s nem husból született Messiás egyesülten a külső alakkal, melyet választott.

Bármiként legyen is, Cerinthus a keresztyén hagyományban olyan Simon Mágus alakká, majdnem mesés személyiséggé, az ebionita és a zsidó-keresztyén keresztyénséggel vérrokon docéta keresztyénség typicus képviselőjévé nőtte ki magát. Miként Simon Magus esküdt ellensége volt Péternek, Cerinthus halálos ellenfelévé lett Pálnak. Egyazon polczra helyezték őt Ebionnal, nemsokára különbséget sem tettek közöttük[2] és valamint a héberül beszélő zsidó-keresztyénségnek elvont személyesitője az Ebion volt, ugy Cerinthus is genericus szóvá változott, mely alatt a görögül beszélő zsidó-keresztyénséget értették. Efféle szólamok keringtek szájról-szájra: «Kicsoda merte szemére vetni Péternek, hogy a pogányokat fölvette az egyházba? Kicsoda káromolta Pált mindenfelé? Kicsoda szitotta fel a zendülést a körülnemmetélt Titus ellen? Ebion, Cerinthus,»[3] szólamok, melyek szószerinti értelmezés mellett az igazsággal homlokegyenest azon föltételezést szülték, hogy Cerinthus az egyház legelső éveiben már szerepelt Jerusalemben. Minthogy Cerinthus nem hagyott hátra iratokat, az egyházi hagyomány egyik pontatlanságot a másikra halmozott reá vonatkozólag. Az ellenmondások e szövevényében[4] nincs egyetlen egy igaz szó sem. Cerinthus a legelső szakadár; szerzője egy oly tannak, mely arra volt szánva, hogy holt ág maradjon a keresztyén doctrina hatalmas fáján. Midőn a keresztyén egyház szembeszállt

Modjir eddin *Jézus tört.* p. 149. Kairó e. p. 152; Tabari I. p. 563, Zotenberg, Weil. *Bibl. Legenden der Muselm.* p. 296; Damasc. János *De haeres.* 101. sz. III. Lequien; Enthymius Zigabenus stb. Sylburg. *Saracenica sive Moamethica* (Heidelberg 1595.) p. 5, 61. Has. össze a mendaiták *Ádám könyvét* I. r. 1 f. a végén.

[1] L. IV. Kötetünket a gnosticiusmusra vonatkozólag.

[2] A Heresiologusok Cerinthus sectáját mindig Ebion sectája után sorozták s ez is bizonyára közreműködött arra, hogy Ebiont létező személyiségnek tartsák.

[3] Epiph. XXVIII. 2, 5, 8.

[4] A keresztyén hagyomány Cerinthusnak két egymástól elütő arczképét hagyta reánk: 1. a millenarius Cerinthusét, tanitványáét vagy szerzőjét az Apocalypsisnek, Caius és Alex. Dénes után; 2. A gnosticus és zsidóellenes Cerinthusét, Ireneus és a *Philosophumena* után, mely majdnem teljesen Ireneusból folyik.

vele és megtagadta őt, a legelső hatalmas lépést tette meg ezzel az orthodoxia szervezése felé.

A keresztyén theologia tényleg e küzdelmek és e viszályok során fejlődött ki. A szemlélődéseknek alapját Jézusnak személye és az emberre s a benne feltételezett Istenségre vonatkozó sajátságos okoskodások képezték. A gnosticismust teljesen hasonló eszmemenet veti majd felszinre, s ugyanigy okoskodik majd ez is, midőn lerontja Krisztusnak egységét. Az orthodox egyház azonban mindenkor sikra fog szállni efféle tanok ellen; a keresztyénségnek létezése, mely Jézus személyes müködésének valóságán nyugodott, forgott koczkán.

János e tévedések között, melyek a galileai hagyománytól elütő szellemnek voltak a gyümölcsei, az őt környező tanitványokban talált bizonyára vigasztalást.[1] A legelső helyen[2] egy fiatal ázsiait találunk, Polycarpot, aki János végső napjaiban harmincz éves lehetett s Krisztus hitére még gyermekkorában térhetett át.[3] Az Apostol iránt érzett rendkivüli tisztelete mellett a fiatal ember kiváncsi tekintetével, melyben minden nő, minden átalakul, csüngött Jánoson. Az öreg embernek eleven képe szilárd alakká tömörült lelkében s egész életén keresztül ugy beszélt róla, mint az isteni világból vett látományról.[4] Élete legnagyobb részét Smyrnában töltötte el és nem lehetetlen, hogy e régi[5] egyház élére maga János apostol helyezte, mint azt Iréneus állitja.[6]

[1] A szomoru benyomást, melyet a 100 év körül felburjánozott secták és szakadások kelthettek fel, feltalálhatjuk talán a Jézusnak tulajdonitott beszédekben Ján. XVII. stb. V. 1 Ján. 1, 17.

[2] Ignáczot és Papiast csupán önkényesen sorozták a János iskolájához. Iren. V. XXXIII. 4. (Eus. H. E. III. XXXIX. 1, 2). Euseb. és sz. Jerom. *Chron.* p. 162—163; Schoene *Mart. Ign.* 3; Cureton *Corp. ign.* p. 221, 252.

[3] *Mart. Polyc.* 9; h. ö. *Antikr.* p. 566—567. A 86. szám Polycarp élettartamára alkalmazható s nem azon időre, mely áttérésétől eltelt. A Polyc. levelének 11. §. *nos*-ja a smyrnai egyházra vonatkozik, a Philippibelivel ellentétben. Polycarp 155 február 23-án szenvedett vértanuságot. I. *Mem. de l'Acad. des inscr.* uj sor r. XXVI. 1. r. p. 232 s köv.; *Zeitschrift für die histor. Theologie* 1875. p. 377—395.

[4] Irén. *Adv. haer.* III., III. 4. főleg a Florinushoz irt levél, melynek hiába támadták meg eredeti voltát és a Victorhoz irt levél. Ireneus az ő kevésbbé alapos és itéletre képtelen szellemével általában gyönge tekintély ugyan, de e helyütt személyes tényekről van szó, oly emberekkel beszél, akik a tényeket ép oly jól ismerik, mint ő. Hazugságot tehát nem lehet feltételezni nála. Elismerjük mindamellett, meglepő voltát annak, hogy a levél s Polycarp *Vértanusága* nem emlékszik meg Jánosról.

[5] Apoc. II. 8.

[6] Irén. *Adv. haer.* III., III. 4; Tertull. *Praescr.* c. 32; Euseb. *Chron.* p. 162—163; Schoene, *Chron. pasc.* p. 257.

Polycárp érdeme, hogy János emlékezete élénk hagyományként maradt fenn Ázsiában és ennek révén Lyonban és Galliában.[1] Polycárp mindazt, amit elmondott az Úrról, az ő tanáról, az ő csodáiról, ugy adta elő, mintha Jézus életének szemtanuitól kapta volna értesüléseit. Rendszerint igy fejezte ki magát: «Ezt az apostoloktól hallottam . . .» «Én, akit az apostolok tanitottak s aki többekkel éltem együtt azok közül, akik látták Krisztust . . .» stb.[2] E beszédmodor arra engedne következtetni, hogy Polycárp Jánoson kívül más apostolt is ismert, például szent Fülöpöt.[3] Valószínű azonban, hogy ebben némi túlzás van. E kifejezés: «Az apostolok» bizonyára Jánost akar mondani, akinek környezetében különben több ismeretlen galileai tanitvány tartózkodhatott. De épp ugy érthetjük alatta, ha ugy tetszik, Presbyteros Johannest és Aristiont, akik bizonyos források szerint közvetlen tanitványai lehettek az Úrnak.[4] Ami Caiust, Diotrephest, Demetriust s az istenfélő Cyriát, akiket a Presbyteros levele az ephesusi kör tagjai gyanánt tüntet fel — illeti,[5] ha e nevekre felette sokat adnánk, könnyen annak tennők ki magunkat, hogy oly egyénekről vitázunk, akiket, mint a Talmud magát kifejezi «sohasem teremtettek;» — létezésök tisztán mesterséges kéz műve, vagy mint a Cyriáé, félreértésen alapszik.

Mi sem annyira kétséges továbbá, mint az, ami az apostolnak névrokonára, e Presbyteros Johannes-ra vonatkozik, aki utolsó éveiben tünik fel János mellett és aki bizonyos hagyományok szerint az ephesusi egyház vezetését vette volna át az apostol halála után.[6] Létezése mindamellett valószinűnek látszik. A presbyteros valószinűleg az apostolos-tól megkülömböztető czim volt.[7] Az apostol halála után igen sokáig hivhatták még mindig Presbyterosnak, elhagyva a nevét.[8] Aristion, akit igen régi források a Presbyteros mellett emlitenek fel, mint elsőrangú traditionis-

[1] L. e mű VI. kötetét.

[2] Irén. III., III. 4. és a Florinus levelet.

[3] Irén. *Adv. haer.* III., III. 4. és Euseb. H. E. V. XXIV. 16.

[4] L. *Antikrisztus* p. 344, 345.

[5] II. Ján. 1, 5; III. Ján. 1, 9, 12. E sajátszerű levelekre vonatkozólag lásd VI. kötetünket.

[6] L. *Antikriszt.* p. XXIII—XXVI. 345, 567—568. L. az ellenvetéseket *Jézus élete* p. LXXII—LXXIII. Félő, hogy a III. század egyházi atyáinak törekvése téveszt meg ebben, mely arra irányult, hogy két Jánosunk legyen, az egyik az Apocalypsis, a másik az Evangyéliom számára, jól látva, hogy e két művet nem irhatta egy azon kéz.

[7] A *presbyteros* szó kétértelméről l. Papias, Eus. H. E. III. XXXIX. 3—4. és Euseb. megjegyzéseit *ibid.*

[8] Papias, Euseb. Historia Eccles. III., XXIX. 15; II. János és János III. levele init.

tát[1] s akit ugylátszik, a smyrnai egyház visszakövetelt magának,[2] szintén talányos alak. Annyi állitható egész bizonyossággal, hogy volt Ephesusban egy csoport, melynek tagjai az I. század vége felé Jézus élete utolsó szemtanuinak adták ki magokat. Papias ismerte őket, vagy legalább is igen közel esett hozzájok; ő gyüjtötte össze hagyományaikat.[3]

Később egy teljesen sajátos jellegű evangyéliom fog majd kikerülni e kicsiny körből, mely ugylátszik teljes bizalmát birta az agg apostolnak s amely feljogositva érezte magát talán arra is, hogy az ő nevében beszéljen. Nehányan e tanitványok közül, akik az apostoli körnek ez utolsó alakját körülvették és mintegy lefoglalták, nem igyekeztek-e már abban az időben, melyhez elérkeztünk és János halála előtt kizsákmányolni a drága kincset, mely az apostolnak rendelkezésére állott? Föltehető,[4] magunk is e nézet felé hajoltunk azelőtt. Most valószinűbbnek tartjuk, hogy a János nevét viselő evangyéliomnak egyetlen részét sem irta sem ő, sem egyik vagy másik tanitványa az ő életében. Valljuk azonban, hogy János a maga módja szerint szokta elbeszélni Jézusnak életét, mód szerint, mely Batania eredeti elbeszéléseitől nagyon elüt; bizonyos tekintetben azok fölött áll és a melyben különösen Jézusnak Jerusalemben lefolyt élete nyert bővebb kifejtést.[5] Azt hisszük, hogy János apostol, akinek jelleme fölötte egyéni volt s aki már Jézus életében testvérével együtt Isten országában a legelső helyre vágyott, túl naivul magának adományozta e helyet elbeszéléseiben. Ha Márk vagy Lukács evangyéliomát olvasta, ami valószinű, ugy találhatta, hogy azok nem eleget beszélnek róla, hogy a tekintély, melylyel azok felruházták, nincs arányban azzal, melyet élvezett. Hangsulyozta, mint tudjuk, hogy Jézus őt szerette legjobban tanitványai között; elhitetni akarta, hogy az evangyélmi drámában főszerepet játszott. Az öreg embert jellemző hiusággal saját személyét tolta előtérbe mindenütt s hosszas történeteiben gyakran tűzte ki czélul magának annak kimutatását, hogy Jézusnak kedvencz tanitványa ő volt, hogy ünnepélyes pillanatokban egyedül ő nyugodott a szivén, hogy Jézus ő reá bizta anyját, hogy számtalan esetben, a hol a főszerep Péternek jutott, e szerep tulajdonkép az övé volt, Jánosé. Magas kora mindenféle megjegyzésekre nyujtott alkalmat, hosszú élete a Mennynek anyajegye. Minthogy környezetét külömben is nem valami tiszta hit hatotta át és egy kevés szédelgés is elegyedhetett közé, fogalmat alkothatunk

[1] Papias, Eus. III. XXXIX. 4, 5, 7, 14. L. *Az Antikrisztus* l. c.
[2] *Constit. apost.* VII. 46.
[3] Eus. H. E. III. 39.
[4] L. *Jézus élete* p. LXXVI. és köv.
[5] L. *Jésus élete* 13 kiad. (s köv.) függelék.

magunknak arról, mily idegenszerű cserjék burjánozhattak fel a jámbor cselszövények e fészkében egy öreg ember körül, akinek feje talán meggyöngült s aki fölött azok rendelkeztek, akik gondozták.

János az utolsó pillanatig szigoru zsidó maradt, a törvénynek pontos követője.[1] Sok szó fér ahhoz, hogy a Jézus és a Logos azonosságát vitató transcendentális tanokat valaha megértette, de miként az oly iskolákban, ahol a mester magas kort ért el, történik: az iskola nélküle és kivüle halad tova, azt hirdetve, hogy mindenben ő reá támaszkodik. Láttuk: mennyi homály boritja az Apocalypsis eredetét, egyaránt sulyos ellenvetések hozhatók fel ugy a sajátszerü könyv eredetisége, mint azon hypothesis ellen, mely azt apocryphnek jelenti ki. Mit mondjunk a másik szeszélyről, melyet az egyházi hagyománynak egész kara, az alexandriai iskola hirdetett oly irányban, hogy az Apocalypsisnek nemcsak nem János a szerzője, hanem azt János ellenfele, Cerinthus irta?[2] Ugyanilyen homálylyal fogunk találkozni majd a János-féle iratok második sorozatánál, mely nemsokára meg fog jelenni, és az egészből csupán egy világos, az tudniillik, hogy János nem lehet egyszerre szerzője a két sorozatnak, melyet neki tulajdonitanak, a két sorozat közül talán egyet sem irt ő, de annyi bizonyos, hogy a két sorozat nem tőle származik.

Nagy izgatottságot keltett az a nap, melyen behunyta szemét az apostol,[3] kiben évek óta összpontosult az egész keresztyén hagyomány és akinek révén még Jézusig s az uj ige eredetéig nyulhattak fel. Az egyháznak összes oszlopai[4] eltüntek. Az, akinek a közvélemény megigérte, hogy nem hal meg, mig ő vissza nem tér, követte őket a sirba. Embertelen ámitás volt az tehát, és hogy Jézusnak profécziáját igazolhassák, leleményességhez kellett folyamodniok. Nem igaz, mondották Jánosnak barátai, hogy Jézus azt jelentette ki, miként kedvencz apostola életben marad az ő megjelenéseig. Csupán annyit mondott Péternek: «Ha akarnám is, hogy megma-

[1] Ireneus *Adv. haer.* III., XII. 15; Victor levél, Euseb. Historia Eccles. V. 24. A II. században János apostolra hivatkoznak a zsidó szokásokhoz ragaszkodó ázsiaiak, főleg a husvét kérdésében. Polycrates Euseb. Historia Eccles. V. 24.

[2] L. fent.

[3] Jánosnak állitólagos meggyilkoltatásáról a zsidók által l. *Antikrisztus* p. 562—563. A zsidók által ez időszakban foganatositott üldözések dissidens honfitársaik ellen, Ázsiában el nem fogadhatók. Justin állitása *(Apoll.* 31) csakis Syriát illetőleg lehet igaz Bar-Cosiba korában. Ha Euseb s az elődök olvasták volna Papiasban azt, amit Hamartolus mondott, elfogadták vagy legalább idézték volna azt.

[4] Gal. II. 9.

radjon, amig eljövök, mit törődöl vele?[1] Határozatlan formula, mely mindenféle magyarázatoknak tág teret biztositott és hinni engedte, hogy János, mint Enoch, Éli, Esdrás, a Krisztusnak eljövetelére tartatott fenn.[2] Ünnepélyes pillanat volt ez mindenesetre. Senkisem mondhatta többé: «Én láttam őt». Jézus és a jerusalemi egyház legelső esztendei a távoli homályban vesznek el. A suly innentől kezdve azokra ment át, akik ismerték az apostolokat, Márcusra és Lukácsra, Péter és Pál tanitványaira, Fülöpnek leányaira, csodás adományainak örököseire. Polycárp egész életén keresztül hordogatta fel azokat az összeköttetéseket, melyek őt Jánoshoz fűzték. Aristion és Presbyteros Johannes ugyanez emlékekből éltek.[3] «Látta Pétert, Andrást, Tamást, Fülöpöt», ime ez lett a legfőbb czim azoknak szemében, akik a Krisztus eljövetele felől az igazat akarták ismerni.[4] A könyvek, mint már számtalanszor mondottuk, nem sokat számitottak; a szóbeli hagyomány volt minden. A doctrina és az apostoli hatalmak átruházását ugy fogták fel, mint a mely bizonyos delegatióhoz, ordinatióhoz, conservatióhoz füződik, mely cselekményeknek legfőbb forrása az apostoli testület. Nemsokára minden egyház oly leszármazással állt elő, melyben a tagok sorozata szakadatlan láncolatban nyult fel egész az apostoli korszakig. Az egyházi előlülést ugy fogták fel, mint bizonyos beoltását a lelki hatalmaknak, mely megszakitást nem szenvedett. A papi hierarchia eszméje rohamos léptekkel haladt előre; a püspökség épületéhez mindennap ragasztott egy téglát.

Jánosnak sirját kilenczven év mulva is mutogatták még Ephesusban;[5] valószinű, hogy e tiszteletre méltó emlék fölött épült ki a hiressé vált basilica, mely a mai Aia Soluk citadella helyén állhatott.[6] Az apostol sirja mellett, a III. században egy másik sir volt látható, melyet szintén egy János nevű személyiség sirjának mondottak, ami zavarokra ad majd okot.[7] Alább majd beszélünk róluk.

[1] Ján. XXI. 21—23. A hagyomány egy része ugy vélte, hogy élve szállt le a sirba, ahol a feltámadásig aluszik. Sz. Ambr. *In Psalm.* CXVIII. serm. XX. 12. (Opp. 1. col. 1225); sz. Jerom. *Adv. Jovin.* l. c. 26. p. 168; IV. 2. r.; kiad: Martianay; sz. Ágoston *Tract. in Joh. Evang.* 124; Sevill. Izidor *De ortu et obitu patrum* c. 43. Migne t. III. p. 1288—1289. (L. *Rev. crit.* 1872. april 6. p. 211, 212.) Toursi Gerg. I. 24.

[2] V. sz. Hippolyt. *De consum mundi* 21 §. Muspilli, a szász társ. *Berichte* t. XVIII. (1866). p. 216—217.

[3] Papias Eus. H. E. III., XXXIX. 4.

[4] Papias *ibid.*

[5] Polycrat. Eus. H. E. III. XXXI. 3. és V. XXIV. 3; Alex. Dénes Eus. H. E. VII., XXV. 16; Eus. H. III. XXXIX. 6.

[6] L. *Pál apostol* p. 343. 1. jegyz.

[7] L. *Antikrisztus* p XXIII—XXIV. jegyzet.

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET.

Lukács, a keresztyénségnek első történetirója.

Jánossal utolsó tagja tünt el ama sajátszerű nemzedéknek, mely abban a képzelődésben élt, hogy Istent látta járni a földön és remélte, hogy nem fog meghalni. Ugyanezen időtájt (100 év) jelent meg az az elragadó könyv, mely a legenda ködén keresztül ismerteti meg velünk ábrázatját ez aranykorszaknak. Lukács, vagy a harmadik evangyeliom szerzője oldotta meg e feladatot, mely az ő finom lelkére, az ő tiszta és szelid talentumára oly varázst gyakorolt. A harmadik evangyéliom és az apostolok cselekedetei élén olvasható előbeszéd első pillanatra arra látszik utalni, hogy Lukács két könyvre tervezte művét,[1] az egyik tartalmazta volna a Jézus életét, a másik pedig az apostolok történetét, amint azt ő ismerte. Fontos érvek azonban azt a hitet keltik, hogy a két műnek kiadását bizonyos időköz választja el egymástól.[2] Az evangyélmi előszó nem utal szükségszerűleg arra, hogy a Cselekedetek megirása is tervbe vétetett. Lehetséges, hogy Lukács e második könyvet csak nehány év mulva csatolta művéhez[3] és pedig azoknak kérelmére, akik előtt az első könyv oly nagy sikert aratott.[4]

[1] *Csel.* I. 1. *Próton logon.*

[2] Az *apostolok* XX. s köv. A Timotheushoz irt levél szerzője ugy szól Lukácsról, mint *graphé*-ról (1 Tim. V. 18), és a szerző mindamellett nem ismerte a *Cselekedeteket.*

[3] Az erőfeszitések, melyek annak kimutatását czélozzák, hogy a harmadik Evangyéliomot és a *Cselekedeteket* nem egy azon iró irta, teljesen eredménytelenek. Lásd a két iratnak közös idiotismusait Zellernél, *Die Apost. geschichte* p. 414. s köv. A könyv egyöntetű (Zeller, p. 387 s köv.) s e körülményből kifolyóan tulajdonitjuk mi azt annak, aki a XVI. 10-től kezdve igy ir: *hémeis.* Mert azon állitás, hogy e *hémeis* a szerző által elbeszélése közé fűzött okmányból jönne, teljesen valószinűtlen. Efféle hanyagsággal csupán irodalmilag értéktelen s alighogy kiadott könyvekben találkozunk: már pedig a *Cselekedetek* sok müvészettel megirt munka. A *hémeis* részek kedvencz szólamai azonosak a Cselekedetek többi részének s a harmadik Evangyéliomnak szólamaival. L. Klostermann, *Vindiciae Lucanae* p. 48 s k. (Gött, 1866.)

[4] *Az apostolok* p. XXII. s köv.

Megerősiti e feltevést azon felfogás, melyet a szerző, a Cselekedek[1] legelején, Jézus menybemenetelére vonatkozólag elfoglal. A többi evangyéliomokban a Jézus megjelenéseinek időszaka lassanként szétfoszlott, végleges megszünés nélkül. A képzelődés ebben egy végső szinpadi fogásra számitott, hogy kibontakozzék egy oly helyzetből, melyet a végtelenségig folytatni nem lehet. E mythos, a Jézus legendájának teljesen megfelelően, lassan és nehézkesen fejlődött. Az Apocalypsis szerzője 69-ben bizonyára hitt a menybemenetelben. Jézus szerinte a menybe szállt és az Istennek trónján foglalt helyet.[2]

Ugyan e könyvben a Jézus alakja után mintázott két próféta, akiket épugy, mint őt, megölnek, három és fél nap mulva feltámad halottaiból; feltámadásuk után egy felhőn ellenségeik szeme láttára szállnak fel a menybe.[3] Lukács az evangyéliomban függőben hagyja a dolgot; de a Cselekedetek elején már keresett jelenetezéssel beszéli el az eseményt, mely nélkül Jézus élete betetőzetlenül maradt volna. Sőt azt is tudja, meddig tartott Jézusnak siron kivüli élete. Negyven napig, s ebben Esdrás Apocalypsisével egyezik.[4] A kérdéses iratot olvasók közül Rómában a legelsők egyike Lukács lehetett, s ez élénk benyomást gyakorolhatott reá.

A Cselekedeteket ugyanazon szellem lengi át, mint a harmadik evangyéliumot:[5] gyöngédség, türelem, békülékenység, rokonszenv az alázatosak, ellenszenv a felfuvalkodottak iránt. A szerző ugyanaz, aki e sorokat irta: «Békesség az embereknek és jó akarat!» Kifejtettük már másutt ama sajátságos ferditéseket, melyeket e kiváló szándék követtet el vele a történeti pontosság rovására és hogy könyve legelső okirata a római egyház szellemének, mely nem sokat törődik a dolgok igazságával és mindenben a hivatalos irányzatokat tartja szem előtt. Lukács a megállapitója annak az örök fictiónak, melyet egyháztörténetnek hivnak az ő izetlenségével, minden éles követ eltompitani igyekvő szokásaival.[6] Egy mindig bölcs, mindig mérsékelt egyháznak a priori dogmája képezi elbeszélésének alapját. A lényeget abban keresi, hogy kimutassa, miként Pálnak tanitványai nem egy betolakodónak a tanitványai, hanem tanitványai egy oly apostolnak, mint a többi volt, aki teljes közösségben élt a többivel. A többivel nem sokat törődik. Mintegy idylben játszódott le

[1] L. *Apost.* p. XX., XXI. 54—55. A Barnabás levél irója még azt hiszi, hogy a feltámadás és a menybemenetel egy napon történt. (Barn. c. 15.)

[2] A XII. 3.

[3] A XI. 11.

[4] IV. Esdr. XIV. 23 s köv. (Vulg.)

[5] L. *Apostolok* bev. s itt fent.

[6] L. Az *Apostol.* p. XXIII. s k; XXIV. s k.

minden. Péter alapjában egy nézetet vallott Pállal, Pál Péterrel. Az apostoli kört egy gondolat lengte át. A legelső pogányt Péter keresztelte meg; Pál viszont alávetette magát a törvényes intézkedéseknek és ennek nyilvános tanujelét adta Jerusalemben. Bármely határozott nézetnek nyilt bevallása riasztólag hat az elővigyázó elbeszélőre. A zsidókat hamis tanu szerzéssel vádolja, mert Jézusnak egy eredeti mondását idézik s a keresztyénség megállapitójának azon czélzatot tulajdonitják, hogy megakarja változtatni a mosaismust.[1] A keresztyénség egyszerüen judaismus, avagy valami más, a mint épen a körülmények kivánták. Ha a zsidó leborul Jézus előtt, kiváltsága feltétlen elismerést nyer. Lukács a legkenetteljesebb szavakkal árasztja el az atyákat, a család véneit, ha arról van szó, hogy kibékitse őket az ifjabb nemzedékkel.[2] Ez azomban nem akadályozza meg őt abban, hogy rokonszenvének egész özönét ne árassza a pogányokra, akik megtértek s ne állitsa őket szembe a csökönyös zsidókkal,[3] akik körül nem metéltek az ő sziveikben.[4] Látszik, hogy szive mélyén az elsőkért érez. Az ő dédelgetjei a lelkileg keresztyén pogányok, a centuriók, akik kedvelik a zsidókat,[5] a plebéjusok, akik bevallják alacsonyságukat. Visszatérni Istenhez, hinni Jézusban, ime ez kiegyenlit minden különbséget, eloszlat minden versenygést.[6] Pálnak doctrinája ez, de megfosztva azoktól a zordságoktól, melyek keserüségekkel és izetlenségekkel töltötték be az apostol életét.

A történeti érték szempontjából két egymástól teljesen elütő részt kell megkülömböztetnünk az Apostolok Cselekedeteiben és pedig aszerint, amint Lukács saját személyes tapasztalatai alapján beszéli el Pálnak életét és amint a jerusalemi egyház legelső éveit ismerteti korának felfogása szerint. A legelső évek olyanok, mint egy távolban rezgő délibáb, tele képzelődésekkel. Lukács a lehetőleg leghelytelenebb álláspontou áll, hogysem megérthette volna ezt az eltünt világot. A Jézus halála után történt dolgokat symbolicusan és titokzatosan fogja fel. E csalárd ködön keresztül minden sacramentalis alakot ölt. Igy alakultak meg egymásután, a Jézus menybemeneteléről szóló mythoson kivül a Szent Lélek alászállását tárgyazó elbeszélés, melyet a Pünkösd ünnepével kötöttek össze, a javak közösségének túlzott eszméi a kezdetleges egyházban, a rettenetes legenda Ananiásról és Saphiráról, a Tizenkettő testületének minden

[1] *Cselek.* VI. 13 és 14.
[2] Luk. 1, 17.
[3] *Cselek.* VII. 51; XIII. 42—50; XIV. 4—6; XVII. 4—9, 13; XVIII. 5—8, 11—17; XIX. 8—10; XX. 3; XVIII. 25—28.
[4] *Csel.* VII. 51.
[5] Luk. VI. 5; *Csel.* X.
[6] Luk. 1, 16; *Csel.* XX. 21.

izében hierarchicus jellemére vonatkozó nézetek, a fonák glossolalia, mely az egyházak benső életének lelki tüneményét nyilvános csodává avatta. Ugyancsak ez irány teremtette meg a Hét szervezését, István vértanu, Cornelius megtérése, a jerusalemi zsinat és az ott állitólag közmegegyezéssel hozott határozatok mondáját. Ma már fölötte nehéz megkülömböztetnünk azt, ami e sajátságos lapokon legenda, avagy mythos. Valamint a vágy, hogy evangyelmi alapra fektessék mind ama dogmákat és intézményeket, melyeket minden nap fel-fel vetett, Jézus életét mesés elbeszélésekkel terhelte meg, ép ugy a törekvés, hogy ugyanez intézményeket és ugyane dogmákat apostoli alapra vezessék vissza, a priori kieszelt elbeszéléseknek egész tömegével halmozta el a jerusalemi egyház legelső éveit. Történetet ad narrandum, non ad probandum irni az elfogulatlan kiváncsiság ténye, melyre a hitnek alkotó korszakaiban nem találunk példát.

Nem egyszer volt már alkalmunk feltüntetni részletesen azokat az elveket, melyek Lukács elbeszélései fölött uralkodnak, hogysem azokat e helyütt ismételnünk kellene. Főczélja a két ellenpártnak kiegyeztetése, melyek Jézus egyházát két táborra osztották. A czél Rómában valósult meg. Már római Kelemen is azon dolgozott. Kelemen valószinüleg nem látta sem Pétert, sem Pált.[1] Kiváló józan érzékével fel tudta fogni, hogy a keresztyén egyháznak üdve egyenesen megköveteli a két alapitó kibékitését. Sugalmazta-e szent Lukácsot, aki ugylátszik ismerte, avagy e két istenfélő lélek önkényt sodortatott arra a meggyőződésre, melynek irányt kellett szabnia a keresztyén öntudatnak? Nem tudjuk, nincsenek hozzá okirataink. Bizonyos azomban az, hogy e czél megvalósitása római munka.[2] Rómában két egyház volt, az egyiket Péter, a másikat Pál alapitotta. A nagyszámu megtérőknek, akiket egyrészt a Péter iskolája, másrészt pedig a Pál iskolája ismertetett meg Jézussal és akik hajlandók voltak igy kiáltani fel: «Hogyan! Tehát két Krisztus van?» — azt kellett felelni: «Nem. Péter és Pál tökéletesen megértették egymást. Az egyiknek keresztyénsége egyuttal a másiké is.» — Lehet, hogy a csodaszerü halászatról szóló evangyélmi legendában szintén ez irányzat tükröződik vissza könnyü árnyalattal.[3] Lukács elbeszélése szerint Péternek hálójába nem fért el a sok hal, melyeket fogott; Péter jelt ad társainak s azokat segitségül hivni kénytelen; egy másik bárka (Pál és övéi) megtelik, mint az első és Isten országának hálója nyüzsög a bőségtől.

Némileg hasonló dolog adta elő magát ahhoz, ami a Restauratio idejében azon párt kebelében ment végbe, mely a franczia forradalom

[1] A legenda majd Péter, majd Pál tanitványának mondja.
[2] L. Lukácsnál e latin szavakat: *tristegos, soudária, simikinthia.*
[3] Luk. V. 1—11; H. ö. Márk I. 14, 15; Máté IV. 12—17.

ujjáélesztését tüzte ki czélul. A forradalom hősei között heves, eszeveszett küzdelmek folytak le; halálig gyülölték egymást. De huszonötesztendő mulva mindebből nem maradt meg egy nagy semleges eredménynél egyébb. Elfelejtették, hogy a girondisták, Danton, Robespierre egymásnak ütötték le fejeiket. Nehány ritka kivételtől eltekintve, nem volt többé girondista, Danton, Robespierre párt; egyért, amit közös művöknek tekintettek, a forradalomért hevültek mindnyájan. Egy azon Pantheon fogadta be falai közé azokat, akik egymást proscribálták. A nagy történelmi mozgalmakban van a rajongásnak oly pillanata, midőn egy közös mű érdekében társult emberek elválnak egymástól, avagy leöldösik egymást egy árnyalatért, majd a kibékülésnek oly pillanata, midőn annak kimutatásában fáradoznak, hogy e látszólagos ellenfelek teljesen egyetértettek s hogy ugyanegy czél felé törtek. Bizonyos idő mulva e pártviszályok egy egyetlen doctrinává tömörülnek és teljes egyetértés lép uralomra tanitványai között azoknak, akik egymást anathemisálták.

Lukácsnak egy másik, minden izében római s Kelemennel rokon vonása, a tisztelet a császári hatalom iránt s a vigyázat, nehogy azt megsértse. E két irónál nem találjuk meg a komor gyülöletet Róma ellen, mely jellemzi az Apocalypsisek és a sibyllikus költemények iróit. A Cselekedetek szerzője mindent kikerül, a mi a keresztyénség ellenségeiként tüntetné fel a rómaiakat. Sőt kimutatni igyekszik, hogy számtalan esetben védelmökbe vették Pált és a keresztyéneket a zsidók ellen.[1] Sehol egy sértő szó a polgári hatóságok ellen. Ha elbeszélését Pálnak Rómába érkeztével fejezi be, ez talán azért történik, nehogy Néronak szörnyüségeit legyen elmondani kénytelen. Lukács nem fogadja el, hogy bíróság elé állitották volna csak egy izben is a keresztyéneket. Ha Pál nem hivatkozik a császárra, «szabadon bocsáthatták volna». Egy törvénykezési hátsó gondolat, mely teljesen megfelel a Trajáni századának, uralkodik fölötte: precedenseket akar teremteni, kimutatni óhajtja, hogy nem lehet üldözésnek kitenni azokat, akiket a római bíróságok annyiszor felmentettek. A gonosz indulatu eljárás nem riasztotta őt vissza. Sohasem vitték a türelmet, az optimismust oly messzire. Az üldözés szeretete, a Jézus neve miatt szenvedett durva bántalmazások fölötti öröm töltötte be Lukácsnak lelkét és a keresztyén hittérítő kiváló kézikönyvéül avatta könyvét.

A könyv tökéletes egysége nem engedi meg annak megállapitását, valjon Lukács előtt, midőn azon dolgozott, korábbi irott okmányok feküdtek-e, avagy ő irta meg legelőször szóbeli hagyomá-

[1] *Csel.* XXIV. 7, 17; XXV. 9, 16, 25; XXVIII. 17—18. L. *Az apostolok* p. XXII. s k.; *Pál apost.* p. 133—134.

nyok alapján az apostolok történetét. Apostolok cselekedetei igen sok volt, ép ugy, mint evangyéliom; de mialatt az evangyéliomok közül több maradt meg a canonban, a Cselekedetek közül csupán egy került abba. «Péter prédikátiója»[1], mely Jerusalemet az egész keresztyénség forrásaként akarta feltüntetni, Pétert pedig, mint e jerusalemi keresztyénség központjának, talán ép oly régi alapjában mint a Cselekedetek. Lukács azomban bizonyosan nem ismerte, alaptalanul tételezték fel tehát, hogy Lukács, a zsidókeresztyének és Pál közötti kibékités szellemében, egy régibb, a jerusalemi egyház és a Tizenkettő magasztalására megirt terméket dolgozott volna át. A szándék, hogy Pált a Tizenkettővel tegye egyenlővé s főleg, hogy közelebb hozza egymáshoz Pétert és Pált, szerzőnknél nyilvánvaló; mindamellett ugylátszik, hogy elbeszélésében csupán egy régen meggyökeredzett szóbeli hagyomány keretében mozog. A római egyház vezetőinek saját megszentelt rendszerük lehetett az apostoli történet elbeszélésében.[2] Lukács ez után indult, Pálnak eléggé kidolgozott élettörténetét csatolván művéhez s a végén saját személyes emlékeit. Miként az ókornak minden történetétirója, ő sem tagadott meg magától bizonyos ártatlan rhetorikát. Hellen neveltetését Rómában egészithette ki és itt fejlődhetett ki benne előszeretete a görög minta szerinti szónoki kidolgozás iránt.[3]

A Cselekedetek könyve, mint a harmadik evangyéliom, melyet a római keresztyén társadalom számára irtak, még sokáig szoritkozott csupán e városra.[4] A mig az egyház fejlődése közvetlen hagyományon és benső szükségességében haladt előre, csupán másodrendü fontosságot tulajdonitottak a könyvnek;[5] de a midőn az egyházi szervezetre vonatkozó vitákban a döntő szerep a kezdetleges egyházra, mint eszményképre szállott át, a Cselekedetek könyve főképeni tekintélyre tett szert. A menybemenetelről, a Pünkösdről, az asztalkörről, az apostoli szó csodáiról, a jerusalemi zsinatról olvashattak abban. A Lukács által vallott pártállás a történetre tolta

[1] *Kérygma Pétrou,* az ál Kelemen-féle legendának első, elveszett magja, melyről a VI. könyvben fogunk szólani.

[2] H. ö. Kelem. *Ad Cor.* I. 42.

[3] Pál beszédei *Csel.* XVII. s főleg V. 18, e szavak *Xenón daimoniön,* melyek annyira illenek a helyzetre (has. ö. fent jegyzett és a *Kaina daimonia,* melyekkel Socratest vádolták).

[4] Pál Titushoz és Timoteushoz irt állitólagos leveleinek szerzője nem gyanitja létezésöket. Papias nem ismerte Lukács evangyéliomát, annyival kevésbbé a *Cselekedeteket.* A II. században Lukács evangyéliomát kevésbbé idézik, mint a Mátéét. A *Cselekedetekre* közvetlenül nem hivatkoznak Ireneus előtt. De az ál Ignácz-féle levelekben, Polycárp levelében, Justinusban, Tatiánusban már oly irányu utalásokra vélnek találni.

[5] Chrys. János Hom. I. *in Act. Apost.* 1.

fel magát és a modern kritikának beható megfigyeléséig az egyházi csillogó pompa legtermékenyebb harmincz esztendejét egyedül általa ismerték. Az anyagi igazság szenvedett ez által; mert Lukács ezt az anyagi igazságot nem ismerte s azzal keveset törődött; de a jövendőt épugy, mint az evangyéliomok, az apostolok cselekedetei mintázták ki. A dolgok elbeszélésének módja a századok nagy fejleményeire fontosabb jelleggel bir, mint azon mód, mely szerint azok megtörténtek. Azoknak, akik Jézusnak legendáját kidolgozták, az övével majdnem egyenlő rész jut a keresztyénség megalkotásában; az, aki a kezdetleges egyház legendáját megirta, óriási sullylyal hatott közre megalkotásában ama szellemi társadalomnak, ahol annyi század talált lelki megnyugovást. Multitudinis credentium erat cor unum et anima una. Aki e sorokat leirta, azok között foglal helyet, akik az emberiség szivébe sarkantyut ütöttek, mely mindaddig nem enged aludni, mig föl nincs fedezve az, amit álmunkban láttunk s nincs elérve az, melyről álmodoztunk.

HUSZADIK FEJEZET.

Syria sektái. Elkasai.

Mialatt a nyugati egyházak a római szellemnek erősebb vagy gyöngébb befolyása alatt gyorsan haladtak egy orthodox catholicismus felé és a secták különféleségét kiszoritva, egy központi kormányt teremteni igyekeztek, az ébionim egyházai Syriában mindinkább szétmorzsolódtak és mindennemü tévelygésekbe züllödtek el. A secta nem az egyház; sőt a secta igen gyakran aláássa az egyházat és felbontja azt. A zsidó-keresztyénség valódi Proteusként a a legellentétesebb irányzatokba mélyedt egymás után. Syria gyülekezetei minden kiváltságaik ellenére, melyek mellett a Jézus családjának tagjait mondhatták a magokénak és jóval közvetlenebb hagyományra támaszkodhattak, mint Ázsiának, Görögországnak és Rómának egyházai, a kicsiny társulatok, magokra hagyatva, minden bizonynyal teljesen elvesztek volna két-háromszáz év alatt az álmodozásban. Egyfelől a syr nyelvnek kizárólagos használata elütötte őket minden termékeny érintkezéstől a görög génius termékeivel; másfelől veszélyekkel telitett keleti befolyásoknak egész halmaza tartotta folytonos izgatottságban s gyors feloszlással fenyegette őket. A józan ész hiánya ama theosoficus és babyloni, egyptomi, perzsa-eredetü esztelenségek karjai közé vetette, melyek körülbelül negyven év mulva a bölcső korát élő keresztyénséget a gnosticismus sulyos betegségével verik majd meg, hasonlatosan a borzasztó hártyás torokgyikhoz, melyből csakis csoda által tud kimenekülni a gyermek.

A légkör, melyben Syriának ez ebionita egyházai éltek a Jordánon tul, viharokkal volt tele. Számtalan zsidó-secta tanyázott e sikokon, s e secták az orthodox hittudósokétól teljesen elütő irányt követtek.[1] Jerusalem elpusztitása óta a prófétai sarkantyutól megfosztott judaismus vallási élete két tevékenységi sarkot ismert, a kasuistikát, melyet a Talmud képviselt és a keletkező Kabbalának mythicus álmait. A Talmud központjai Lydda és Jabné; a Jordánon

[1] *Recognit.* I. 54; Hegesyp. Euseb. H. E. IV. 22; szt. Justin *Dial.* 80; *Constit. apost.* VI. 6; sz. Epiph. haer. XIV. s köv.

túl fekvő vidék a Kabbala bölcsője. Az esséniek nem haltak ki;[1] az essének, ossének, osseének[2] neve alatt alig különböztek valamit a nazarénusoktól vagy ébionitáktól és ascetismusukat, önmegtartózkodásaikat csak annál nagyobb hévvel folytatták, minthogy a templom lerombolása elnyomta a Thora ritualismusát. Gaulonitai Judásnak galielusai mint különálló egyház léteztek.[3] Egyáltalán nem tudjuk, kik voltak a masbotheanusok,[4] még kevésbbé, kik a génisták, a méristák[5] és több más ismeretlen heretikusok.[6]

A samaritanusok között a sectáknak egész sora burjánozott fel, melyek Gittoni Simont követték.[7] Kleobius, Menander a gorotheanusok, a sébuének már gnostikusok, a Kabbalista mysticismus csordultik tenyész közöttük. A vezérlő tekintélynek teljes hiánya a legkomolyabb zavaroknak vált meleg ágyává. A samaritán secták, melyek ott nyüzsögtek az egyház oldala mellett, annak belső körébe hatoltak be olykor, avagy abba betörni igyekeztek. Erre az időre vezethető vissza a gittoni Simonnak tulajdonitott Nagy Magyarázat.[8] Kapharétai Menánder örökölte összes dicsvágyait Simonnak. Miként mestere, a legtökéletesebb erény birtokosának képzelte magát, mely a többi emberre nézve rejtve maradt. Isten és alkotása közé egy angyalok által benépesitett világot helyez, kik fölött a magia uralkodik teljesen. E magiának legfőbb titkait ismerte. Ugy látszik, a saját nevében keresztelt. E keresztség a feltámadás és a

[1] Plin. *Hist. nat.* V. 73. Josefus a háboru után az esseniekről, mint még létezőkről szól.

[2] Hegesipp. Euseb. IV. XXII. 6; *Const. apost.* VI. 6; *Philosoph.* IX. 18, 27; Epiph. haer. XIX., XXX., LIII. és *Resp. ad Acac. et Paul.* vége felé. Szerintem Justin. *Dial.* 80-ban ELLÉNIANÓN helyett ESSÉNIANÓN-t vagy ESSÉNÓN-t kell olvasni. V. Sacy, *Chrest. arab.* I. p. 345—347.

[3] Heges. Eus. H. E. VI. XXII. 6; sz. Justin *Dial. cum. Tryph.* 80; *Indiculus de haeresibus*, állitólag Jeromostól, Oehlernél *Corp. haeres.* I. p. 283.

[4] Hegesipp. Euseb. H. E. IV. XXII. 5, 6; *Constit. apost.* VI. 6; *Indiculus* és Isidor Oehlernél I. p. 283, 303.

[5] Sz. Justin *Dial.* 80; *Indiculus*, Oehler 1. p. 283. Szerintem e szó *meristai* a. m. *minim, hoi apo merous,* az igazi zsidókkal szemben, *hoi apo genous (genistai).* L. különben Sev. *Isid. Etym.* VIII., IV. 8.

[6] Sz. Justin l. c.; Theodor. *Haeret* Fab. 1, 1; *Indiculus* l. c.; sz. Isidor *Orig.* VIII. 4.

[7] Az *Apostolok* p. 273 s k; Heges. Euseb. IV., XXII. 5; Theodoret l. c., *Recognit.* II.; *Constit. apost.* VI. 8; Epiph. haer. X,, XIII., XXII., LI. 6; és *Resp. ad. Acac. et Paul.* V. Józsue könyve kiad.: Juynboll. p. 110 s k; Abulfath *Krón.* kiad. Vilmar, arab szöveg, p. 82—83; 151—164. prol., p. LXX—LX. LXXI—LXXIII, LXXX—LXXXIV. Schachristani arab szöveg, Cureton p. 170. ford. Haarbrücker 1. p. 258. (figyel. Vilmárra p. LXXII. jegyzet és Ewald igazitására *Gesch. des V.* I. VII. p. 124 jegyzet); Chwolsohn *Die Ssabier.* 1. p. 96—99.

[8] Az *apost.* p. 267 s köv.

hallhatatlanság jogát ruházta át. Menander Antiochiában tett szert a legtöbb hivekre. Tanitványai, ugylátszik, a keresztyén nevet igyekeztek bitorolni: a keresztyének azonban ridegen utasitották el s a menandriánusoknak nevezték el őket.[1] Ugyanez történt Simon követőivel, az eutychitákkal az éónok imádóival, akiket a legsulyosabb vádakkal illettek.[2]

Egy másik samaritánus, Dositheus vagy Dosthai olyan Krisztusféle, Istennek fia szerepet játszott és Mózeshez hasonló nagy prófétának adta ki magát, akiről a Deuteronomium (XVIII. 15) szól s akinek eljövetelére e lázas korban egyre vártak.[3] Az essenismus az ő angyalsokasitó irányzatával rejtődzött e tévelygések mélyén; a Messiás maga sem volt egy angyalnál több, és Jézus, e befolyás alatt álló egyházakban, azon a ponton állott, hogy elveszitse e szép czimet: Istennek fia s hogy egy fő-angyallá, elsőrangu éonná váljék.[4]

A benső kapocs, mely a keresztyének és Izrael között létezett, a vezetés hiánya, mely a jordánontuli egyházakat jellemezte, eredményezé, hogy a secták mindegyikének megvolt a maga visszahatása a Jézus egyházában. Nem értjük meg jól: mit akar Hegesippos mondani[5] azzal, hogy midőn a jerusalemi egyház érdekében egy absolut szüzi korszak nyomait kutatja, nyomozását ez időponttal, melyhez érkezünk, hagyja abban és a midőn minden elkövetkezett bajt bizonyos Thébuthisnak tulajdonit, aki, mert nem lehetett püspökké, tévtanokkal mételyezte meg az egyházat, melyeket a hét zsidó sectától vett át.[6] Bizonyos az, hogy a keletnek távoli vidékein különös szövetkezések mentek végbe. Az össze nem illő elegyedések őrültsége

[1] Justin, Irén. stb. L. *Apost.* p. 273. 2 jegyz. Euseb. H. E. III. 26-al.

[2] Theodoret I. 1. és V. 9; Alex. Kel. *Strom.* VII. 17; Cotelier *Eccl. gr. mon.* III. p. 640, 641. Kétes, vajjon Pamphilos sorai *Apol. pro Orig.* (ford. Rufin) 12 r. Delarue IV. Append. p. 22. reájuk vonatkoznak.

[3] Homél. ál Kel. II. 24; Heges. Euseb. IV., XXII. 5; *Const. apost.* VI. 8; Orig. *Contra Cels.* I. 57; VI. 11; *De principiis* IV. 17; *In Math. comment. series* 33, Opp. III. p. 851; *In Joh.* tom. XIII. 27; Macarius Magnes III. 41. p. 151; v. p. 184; ál Tertull. *Adv. omn. haer.* 1. (Oehler t. II. p. 752 s k.); Theodoret *Haer. fab.* I. 1; Epiph. haer. X., XII., XIII., XIV.; Philastr. c. 4; sz. Jer. *Dial. adv. lucif.* 1. p. 304; IV. 2 r. Mart.; *Epist. Paulae* p. 676. ibid.; Alex. Eulogus Photiusról cod. CCXXX. p. 285. I. r. col., Bekker, *Liber Josué* Juynboll *loc. cit.* Abulfath *Chron. samarit* Sacynál, *Chrest. arabe* I. p. 333, kiad. Vilmar l. és Schachristani kiad. Cureton 1. p. 170. ford. Haarbrücker 1. p. 258.

[4] Coloss. II. 18.

[5] Eus. H. E. IV. 22; III., XXXII. 7, 8.

[6] Sz. Justin *(Dial.* 80.), sz. Epiph. *(Adv. haer.* XIV. 1) Makrizi (Sacy *Chrest. arabe* I. 305; köv. 345—346), Abulfaradj *(Dyn.* p. 116. arab szöv) szintén hét zsidó sectát sorolnak fel. L. *Auctarium novum* Combefistől t. II. (v. *Hist. Monoth.)* p. 300. és Cotelier, a *Const. apost.* VI. 6. felőli megjegyzések. A *Recognitiones* csupán ötöt ismernek. Ál Jeromos tizet.

olykor a judaismus határainál sem állapodott meg; az üst számára, melyben a legkülönfélébb alkatrészek erjedtek, felső Ázsia vallásai is szolgáltattak nem egy elemet. A keresztség kultusa az alsó Euphrates vidékéről származott, már pedig a keresztség volt a legközönségesebb azon zsidó sectáknál, akik a templomnak és a jerusalemi papságnak igáját lerázni igyekeztek. Keresztelő Jánosnak még voltak tanitványai.[1] Az essének, az ebioniták majdnem mindnyájan gyakorolták a mosakodásokat. A templom lerombolása után a keresztség uj erőre kapott. Sektariusok mártogatták magukat egyre a vizbe naponként.[2] A 80 év körül már hallott viszhang is e secta felől jöhetett.[3] Trajánus alatt a keresztség divata megkétszereződik. Ez egyre növekedő előszeretetben nagy része volt bizonyos Elkasainak, a kiről feltehető, hogy sok tekintetben utánozta Keresztelő Jánost és Jézust.

Ez az Elkasai a Jordánon tulról való esséni lehetett.[4] Talán Babylonban lakott, a honnan hozta, mint ő mondotta, kinyilatkoztatásának könyvét. Profétai zászlaját Trajan uralkodásának harmadik évében tüzte ki,[5] prédikálva a bübánatot és egy uj keresztséget, mely minden előzőjénél hatályosabb s a legborzasztóbb vétkeket is lemosni képes. Isteni küldetésének manifestumaként egy bizar s valószinüleg syr nyelven irt[6] Apokalypsist mutatott fel, melyet szédelgő mysteriumba burkolni igyekezett, azt állitván felőle, hogy az a Sérek mesés földjének fővárosánál, Seránál szállott alá az égből.[7] A kinyilatkoztatásnál egy harminczkét mértföld magasságu óriási angyal, Isten fiát képviselve szerepelt; mellette egy hasonló nagyságu női angyal, a szent Lélek tünt fel, mint egy szobor a felhők között. Elkasai a könyvet bizonyos Sobiainak adta át[8]. E bizar irat-

[1] *Recogn.* I. 54, 60; Homél. pseudo-clem. II. 23.

[2] *Recogn.* I. 54, 60, ál Kel. hom. II. 23; Heges. Euseb. H. E. IV., XXII. 6; sz. Justin *Diál.* 80; *Constit. apost.* VI. 6; Epiphan. haer. XVII., XXX. 16; Rep. á *Acac.* és *Paul;* Sacy *Chrest. arabe* 1 p. 306, 346.

[3] L. fent.

[4] Orig. *In Ps.* LXXXII. (Euseb. H. E. VI. 38): *Philosophum.* IX. 4, 13, 17; X. 29. Epiph. haer. XIX. egész; XXX. 3, 17; LIII.; anacephalaeosis t. i. lib. II. n. 7; r. II. lib. 1. n. 10; epitome (Opp. kiad. Dindorf 1, 352 s k.) Theodoret *Haer. fab.* II. 7; Pseudo-Aug. *De haer.* 10, 32.

[5] *Philos.* IX. 13, egy másik rész *(ibid.* 16. §). viszont Trajan utolsó idejébe vezet, ha azt Roeper és Duncker szerint olvassuk, de e rész homályos és zavart. Én Hilgenfelddel: *aphote hypateusen hektou*-t olvastam.

[6] Erre a *ruah* neméből következtetek (l. fent) s a sectánál divatos syr formulákból. (V. p. 456).

[7] *Philos.* IX. 13. Séráról l. Ammián Marcellin XXIII. 6. (p. 381, Paris, 1681); Ptolemen I., XI. 1, 4; XVII. 5; VI., XIII. 1; XVI. 8; VIII., XXIV. 8.

[8] Azt kell kérdeznünk magunktól, vajjon nem valamely kontárkodásról van-e itt szó azon héresiologusok részéről, akik után Elkasait ismerni

nak nehány töredékét ismerjük.[1] Az egészen egy közönséges csalónak a hangja vonul végig, aki a bűnbocsánat állitólagos formuláival és nevetséges alakoskodással próbál szerencsét. Visszafelé olvasott syr phrasisokból alkotott[2] magikus formulák, gyerekes előirások a szerencsés és a szerencsétlen napokra, az ördögüzések és boszorkányságok orvosszereinek hosszu sora, szerek a démonok és a kutyák ellen, astrologicus jóslatok, ime ezekből áll Elkasai evangyélioma. Miként minden apocalypticus iró, ő is catastrófákat, melyeknek beálltát a Trajan hatodik évére tette, jövendölt a római császárság felől.[3]

Vajjon keresztyén volt-e Elkasai? Olykor kételkedni lennénk hajlandók.[4] Gyakran beszélt a Messiásról, de kétértelműen irt Jézus felől. Föltehető, hogy gittoni Simon nyomdokain haladva, ismerte meg Elkasai a keresztyénséget s azt utánozta. Miként később Mahomed, isteni személyiségnek fogadta el Jézust. A keresztyének közül egyedül az ébionitákkal állott viszonyban; mert az ő christologiája az E b i o n é. Ennek példájára, megtartotta a Törvényt, a körülmetélést, a szombatot,[5] visszautasitotta a régi prófétákat, gyülölte Pált,[6] tartózkodott a hús evéstől, imaközben Jerusalem felé fordult.[7] Tanitványai, ugylátszik, a budhaismus felé közeledtek; sok Krisztust vettek fel, akik egyik a másikba vándoroltak, illetve helyesebben egyetlen egy Krisztust, aki időközönként vált testté és jelent meg a világon. Jézus szintén egyike a megjelenéseknek. Ádám volt a legelső.[8] Ez álmok Vischnu avatárjaira és Krisna egymásutáni életeire irányitják a gondolatot.

Az egészből egy sectariusnak durva syncretismusa érzik ki, aki erősen hasonlit Mahomedre, és hideg vérrel, szeszélye vagy érdeke

tanuljuk. *Sobiaï,* ugy lehet, a. m. a *Sabienek* neve. Az *Êlchasai* szóban szintén némi symbolicus etymologiát gyanitottak ezzel: «az elrejtett isten» v. a «rejtett alak». (Epiph. haer. XIX. 2); de ugylehet, hogy *Élchasai* egyszerűen *Elkesi* a Jordanon tul fekvő falu azaz az essének és az ebioniták országának faluja. L. Gesen, *Thes.* p. 1211. Elkasai mindenesetre élő ember volt. Gittoni Simont szintén *Hé dynamis toú Theoú megalé*-nak hivták, a mi korántsem akadály arra, hogy őt történeti személyiségnek ne tartsuk.

[1] Hilgenfeld ur gyüjtötte őket össze. *Novum Testamentum extra canonem receptum.* Fasc. III.

[2] Epiph. XIX. 4., Stern és Breslavi Levy ur által fejtegetett formula. *Zeitschrift der d. m. G.* 1858. p. 712.

[3] *Phylos.* IX. 16. L. fent.

[4] Epiph. haer. XIX. 3; XXX. 2, 17; LIII. 1.

[5] *Philos.* IX. 14; Epiph. XXX. 1.

[6] Origin. Euseb. H. E. III. 38; Theodoret l. c.

[7] Epiph. haer. XIX. 3; V. Iréneus 1. XXVI. 2.

[8] Epiph. haer. XXX. 3; LIII. 1; Philos. IX. 14; X. 29; Theodoret l. c. A *Recognitiones* és *a Homéliák* ál Kelemen-féle tana.

szerint, keveri és zavarja össze az adatokat, melyeket innen-onnan szedett össze. A perzsa naturalismusnak és a babyloni kabbalának befolyása a legélesebb. Az elkasaiták az életnek forrását, a vizet imádták és káromolták a tüzet. Az ő keresztségök, melyet, «a Mindenható nagy Isten nevében, az ő Fiának, a nagy királynak nevében» hajtottak végre, lemosott minden bűnt és meggyógyitott minden betegséget, ha azzal a hét mysticus tanut hivták segitségül, az eget, a vizet, a szent lelkeket, az imának angyalait, az olajat, a sót, a földet.[1] Az essénektől vette Elkasai az önmegtartózkodásokat, a véres áldozatoktól való irtózást.[2] A jövendölés és a betegeknek magicus uton való gyógyitása szintén essén vonás.[3] De már Elkasai erkölcsi tanai csöppet sem hasonlitottak a jó cenobiták erkölcséhez. Kiátkozta a szüzességet és megengedte, hogy az üldözés kikerülése érdekében bálványimádást is tetethessen a hivő, sőt nyiltan megtagadhassa a hitet, melyet követett.

E tanokat többé-kevésbbé elfogadták az összes ébionita secták.[4] Élénk vonásokban tükröződnek azok le az ál-Kelemen-féle Róma ébionitáinak irataiban[5] s meg-meg csendül hangjok a tévesen Jánosnak tulajdonitott levélben.[6] Elkasai könyvét azomban a görög és a latin egyházak csakis a III. században ismerték meg s az mi sikert sem aratott közöttük.[7] De valóságos lelkesedéssel fogadták el azt az essenék, a nazarénusok, a kelet ébionitái.[8] A Jordánon tul fekvő egész vidék, Perea, Moab, Iturea, a Nabatének országa, a Holt tenger partjai, Arno felé, csak ugy nyüzsögtek e sectáriusoktól. Később samséneknek nevezték őket; e kifejezés értelme homályos.[9] A IV. században a sectának fanatismusa oly alakot öltött, hogy sokan megölették magukat Elkasai családjáért. Családja tényleg még létezett és folytatta durva szédelgéseit. Két asszony, Marthus és

[1] *Philos.* IX. 15; Epiph. XIX. 1. H. ö. I. Ján. V. 6—8; ál Kelem. hom. *Contest. Jacobi,* elől, c. 1 és 2; Ádám Apocalyp. *Journal asiát.* 1853. nov-decz. p. 427 s köv.

[2] Epiph. XIX. 3; LIII. 1.

[3] Jos. B. J. II., XIII. 12. V. Ál Kel. hom. IX. 22 s k., XI. 26; XIII. 14; XVI. 18 s k. Innen e név *essének* (*zsidóul:* «orvosok»).

[4] Epiph. haer. XXX. 2, 17.

[5] *Contest. Jac.* L. a VI. köt.

[6] 1. Ján. V. 6—8.

[7] Origines hallott először beszélni felőle. *In Ps.* LXXXII. (Eus. H. E. VI. 38); *Philos.* IX. 13; Euseb az elkasaitákat csupán Origines után ismerte (H. E. VI. 38) és azt hitte, hogy e tévtan a III. században keletkezett, mert ekkor tünt fel s vallott kudarczot a görög s latin országok nem ébionita egyházaiban.

[8] Epiph. haer. XIX. 1, 2, 5; XXX. 2; LIII. 1.

[9] A legvalószinűbb magyarázat szerint a. m. *Therapeutés.*

Marthana, akik az ő utódainak mondották magukat, majdnem imádásban részesült; lábuk porát, köpésüket ereklyeként tették el.[1] Arábiában az elkasaiták ép ugy, mint az ébioniták és álzsidó keresztyének általában egész az islamig állottak fenn s olvadtak bele.[2] Mahomednek theoriája Jézus felől az Elkasaiétól alig különbözik. A K i b l a eszméje, vagy az ima irányitása, ugy lehet, e jordánontuli sectáktól származik.[3]

Nyomósan kell hangoztatnunk azt a körülményt, hogy a latin és görög, egyaránt orthodox és katholikus egyházaknak nagy szakadása előtt, volt egy másik keleti szakadás, egy, hogy ugy mondjam, syr szakadás, mely kivetette a keresztyénségből, illetve helyesebben mondva annak határvonalára helyezte ki a zsidókeresztyének és ébionitáknak semmiképen sem katholikus secta világát (esséneket, osséeneket, samseéneket, jesseéneket, elkasaitákat), akiknek ölén tanulta ismerni Mahomed a keresztyénséget és kiknek visszatorlása az islam.[4] E fontos ténynek egyik, némileg még élő bizonysága a n a z a r é n név; e név viselőit a musulmánok mindig a keresztyének közé sorozták. Annak, hogy Mahomed keresztyénsége az ebionismus vagy a nazareismus volt, másik bizonyitéka ama makacs docetismus, mely a musulmánoknak mindenkoron azt hirdette, hogy Jézust nem saját személyében feszitették meg, hogy pusztán egy árny szenvedett helyette.[5] Mintha Cerinthust, vagy az Ireneus által oly erélylyel megtámadott gnosticusoknak valamelyikét hallanók.[6]

[1] Epiph. haer. XIX. 2; LIII. 1; anacephaeosis, 1 k. II. lib. 7 sz. epitome, Dindorf p. 352. Damascusi Jánosnál: *anacephalaeosis,* sőt *eti kai deuró.* Lehet, Epiphanes téved, midőn a IV. században szerepelteti e nőket. Celsus, tényleg (Orig. *Adv. Cels.* 1, V. 62., Opp. 1. p. 626) beszél két sectarius asszonyról, Mártáról és Mariamneről, akik bátran lehettek: *Marthoûs* és *Marthána.* A *Marthoûs* alakról l. *Miss. de Phén.* p. 384.

[2] Elkasai v. Elxai mellé egy testvért is adnak, *Jexai*-t, innen jöhet e név *Jessaioi,* melyet az essének viseltek. Epiph. haer. XXIX. 1, 4, 5, 7. Epiphanes adatai a Jesseének felől roppant zavarosak. Majd a *Jessé,* majd a *Jézus,* majd az *esséenek* szóval hozza őket kapcsolatba. V. Sz. Nil. *Monast. exerc.* c. III.

[3] L. fent. Az arabok eszmevilágában, ami egy vallást megalkot, az a *Kibla,* a *Kitab,* az imának irányitása és egy könyv. A kifejezés *Béth Hamigdas* mely Jerusalemet jelent, ugyane sectákra vezethető vissza; *Hierosolymam adorant quasi domus sit Dei* (Iren. 1, XXVI. 2). H. ö. Modjir eddin *Hist. de Jer.* p. 227. (kiad.: du Caire).

[4] Masudi, *Prairies d'or* I. p. 130. L. Sprenger *Das Leben und die Lehre des Mohammad* 1, 18—43, 93—101, 403; II. p. 384 s k.; G. Roesch, a *Theol. Stud. und Krit.* 1876. 3. fasc. p. 409. (Gotha).

[5] L. fent.

[6] Irén. 1. XXIV. 4; Epiph. XXIV. 3; Ál Tertull. *Az összes heresiák ellen* c. (Oehler); Theodor. *Haer. fab.* 1, 4.

A baptisták különféle sectáinak syr neve: s a b i i n, annyi mint «keresztelők.» Ebből ered a s a b i e n e k szó, melylyel ma is jelölik a mendaitákat,[1] a nazarénusokat[2] vagy a szent János keresztyéneit, akik ott sanyarogtak tovább a Wasith és Howeyza posványos tájain, az Euphrates és a Tigris összefolyásától nem messzire.[3] A VII. században, kiváló figyelemmel bánik el velök Mahomed.[4] A X. században az arab polygrafoknál e l - m o g t a s i l a a nevök «azok, akik fürdenek.»[5]

A legelső európaiak, akik látták őket, Keresztelő János tanitványainak tartották, aki oda hagyta volna a Jordán partjait, mielőtt a Jézust hallotta.[6] E sektáknak az elkasaitákkal való azonosságához kétség sem férhet, midőn azt látjuk, hogy alapitójukat E l - h a s i h - nak[7] hivják és főleg, ha tanulmányozzuk tanaikat, melyek a zsidó-babyloni gnosticismusnak lenyomatai, sok tekintetben Elkasai tanaival megegyezők. A mosakodások,[8] az astrologia iránti előszeretet,[9] azon szokás, hogy könyveket tulajdonitanak Ádámnak, mint aki legelőször részesült kijelentésében,[10] az angyalok szerepeltetése, bizonyos naturalismus és az elemek energicus erejébe vetett hit,[11] a coelibatus iránti irtózat,[12] közös vonásai Bassora sectáinak és az elkasaitáknak.

[1] Igy hivják önön magokat. *Ádám könyve* 1. r. XIII., XVII., XX., XXX., XXXI., XXXV., XXXVI., XXXVI., XXXVIII., XLII. r. 2. r. ch. 1, II. V.

[2] V. Norberg. *Cod. Nat.* II. 235—237.

[3] L. *Jézus élete* p. 201 s köv. Minthogy a csillagok cultusa nagy helyet foglal el a sabianusok vallásában, az araboknál *sabismus* a. m *csillagimádás.* Maimonides Mózes elfogadta e gondolatot s általa terjedtek el Európában ama számtalan adatok egy állitólagos *sabeismus* felől, melyet az emberiség legelső cultusaként szerepeltetnek.

[4] Coran. II. 59; V. 73; XXII. 17.

[5] Mohamed ibn Isak en-Nédim *Kitáb el Fihrist* (987-ből) p. 340. kiad. Fluegel v. Chwolsohn Die *Ssabier* 1, 109 s köv.; 805—807; II. 543 s köv., 760. Fluegel, *Mani.* p. 133 s köv.: *Journal asiatique* 1853. november—deczember p. 436—437 és 1855. augusztus—september, p. 292—294; *Hist. des lang. semit.* III., II. 2.

[6] Olv. *Ádám könyvének* XII. r. és elejét.

[7] *Kitab el-Fihrist* l. c. Igaz, hogy az arab irás bizonytalan volta mellett, midőn idegen szókról van szó, kételyek merülhetnek fel e szó felől.

[8] L. A *Çolasta,* a hymusok és beszédek a baptéma felől, kiad.: *Enting* (Stuttgard, 1867).

[9] Chwolsohn *Die Ssabier* 1 p. 115.

[10] L. fent.

[11] L. *Ádám könyve* (Norberg és Petermann kiad.); a mendaiták *Divánja,* melynek kézirata a Propagandánál van Rómában. *Dict. des apocryph.* 1. col. 283.

[12] *Ád. könyv.* 1. r. XVII. f.

Miként Elkasai, a mendaiták is a vizet tartják az élet fő elemének, a tüzet pedig a sötétség és a romlás elemének.[1] Bár távol laktak a Jordántól, a folyamot tartották mindig a kiválóan baptismalis folyamnak.[2] Ellenszenvök Jerusalem és a judaismus iránt,[3] a rossz akarat, melyet tanusitottak Jézus és a keresztyénség iránt,[4] nem képez akadályt arra nézve, hogy püspöki, papi rendszerök és hiveik szervezete ne emlékeztessen teljesen a keresztyén szervezetre,[5] hogy liturgiájok ne az egyház liturgiájának mintájára legyen öntve s valódi sacramentumokat öleljen fel.[6] Könyveik nem látszanak régieknek;[7] de ugylátszik korábbiakat helyettesitenek. Ide tartozott, ugylehet, Ádám Apocalypsise v. Penitentiája, e sajátszerű könyv melyben a nap és éj minden órájának meg van a maga mennyei liturgiája és azzal kapcsolatos sacramentális cselekménye.[8]

A mendaismusnak egyedüli forrása-e az ésseismus és a zsidó baptismus? Bizonyára nem; sok tekintetben egyik ágát kell látnunk benne a babyloni vallásnak, mely benső életközösségére léphetett egy babyloni eszmék mázával már bevont zsidó-keresztyén sectával. A keleti secták állandó törvényét képező synkretismus mellett e szörnyszülötteknek pontos bonczolása lehetetlen. A sabianusok későbbi összeköttetései a manicheismussal[9] fölötte homályosak. Annyi áll, hogy az elkasaismus még most is él s egymaga képviseli Bassora ingoványai között a zsidó keresztyén sectákat, melyek a Jordánon tul virágoztak egykoron.

Jézusnak családja, mely Syriában még élt, bizonyára ellene szegült e beteges agyrémeknek. Azon időtájt, melyhez elérkeztünk, (105. év) a nagy galileai vallás alapitónak utolsó öcscsei — a Jordánon tuli gyülekezetek által a legnagyobb tisztelettel környezve, de a többi egyházak által majdnem elfeledve — kihalnak. Domitiánus előtti megjelenésük óta, midőn visszatértek Bataneába, vértanuknak tartották Judának fiait. Az egyházak élére állitották őket s döntő tekin-

[1] *Ád. könyv.* 1. r. XIII. f.

[2] *Ád. könyv.* 1. r. I., IV., VI., VIII., IX., XII., XIII., XVII., XXIX., XXX., XXXI., XXXII., LXII. f.

[3] *Ád. könyv.* XVII., XXXI., XLI., XLII. f.

[4] *Ád. könyv.* 1. r. I., II., XII., XVII. f.

[5] *Ád. könyv.* 1. r. XVII., XXIX., LXII. f. A nemz. könyv. sabiani kézir. 10. sz.

[6] A nemz. Könyv. sab. kézir. n. 12—15. Az Ige felemlitése, *Ádám könyve* 1. r. XXXI. f.

[7] *Ád. könyv.* 1. r. II. és XXXI. f. (Mahomed felemlit.) LXI. (a Sassanidák névsora és a musulmán betörés) a clausulák és végjegyzetek. V. 2. r. 1 f.

[8] *Journal asiát.* 1853. nov.—decz. és köv. H. ö. a nemz. Könyv. sab. kézir. 15. sz.

[9] Fluegel, *Mani.* p. 83 s köv., 132 s köv. 305.

télyt élveztek egészen halálokig Trajan alatt.[1] Ezen idő alatt a jerusalemi egyház vezetőinek czimét, ugylátszik, állandóan Clopasnak fiai viselték. Simonra, Clopasnak fiára, unokaöcscse Juda, Jakabnak fia[2] következett, azután pedig egy másik Simon, Clopasnak másod unokája.[3]

Fontos politikai esemény játszódot le 105-ben Syriában, mely a keresztyénség jövőjére komoly következményekkel járt. A mindezideig független nabateai királyságnak, mely keletfelől vette körül Palestinát s Petrának, Bostrának városait és tényleg, ha nem is joggal, Damascus városát[4] ölelte fel, véget vetett Cornelius Palma,[5] s azt Arabiának római provinciájává tette. Ugyanekkor tüntek el ama kicsiny királyságok is, a császárság hübéresei, melyek ez ideig, fentartották magokat Syriában, a Herodesek, Edessai Soémek Chalcis, Abila kicsiny fejedelmei, Comagéne Seleucidái. A római uralom ettől kezdve eddig még nem birt szabályozást nyert. Határain tul nem volt egyébb, mint elérhetlen pusztaság. A Jordánon tuli világot, mely a császárság uralma alatt eddig csupán legnyugatibb részeiből állott, immár egészen felölelte. Palmyra, mely eddig csupán segéd csapatokat adott Rómának, szintén a római uralom alá került. A keresztyén tevékenység területe ettől kezdve egészben Róma alá tartozott és a helyi patriotismus előítéleteinek letüntével teljes nyugalmat élvez. Az egész Kelet elfogadta a római szokásokat; vá-

[1] Heges. Euseb. H. E. III., XX. 8; XXXII. 6.

[2] *Const. ap.* VII. 46; Cotelier jegyz. erre vonatkozólag lásd a függeléket a kötet végén.

[3] A Syncella (Páris, p. 345, 347, v. ö. Eus. *Chron.* Scaliger szerint 2 kiad. p. 80.) és sz. Epiphan. (haer. LXVI. 20) a *Const. apost.* egyezőleg Simon utódjául Judát nevezik meg. Másutt (Eus. *Chron.* 1. II. ad ann. Traj. 10 és 12. H. E. III. 35; Niceph. Chronogr. p. 409. Páris) ez utód neve *Justus.* A kritika egyezőleg valja, hogy Simon, Clopasnak fia, vértanuként halt meg Trajan uralkodásának utolsó éveiben. Csakhogy Simonnak, Jézus vérszerinti testvérének ez esetben fölötte hosszu élet és episcopatus jut osztályrészül. Az egyöntetűség érdekében Clopasnak három fiut adtak, a kik Jerusalem püspökei voltak Jakab után: 1. Simont, Clopas fiát és Jézus vérszerinti unokatestvérét; 2. Judát, Jakab fiát, Clopas unokáját s Jézus unokaöcscsét; 3. egy második Simont, Jakabnak fiát vagy unokáját Józseftől vagy I. Simontól, tehát Clopas unokáját vagy másodunokáját, Jézusnak unokaöcscsét vagy másod unokaöcscsét. Ez halt volna meg mint vértanu Trajan alatt. A jerusalemi egyház fejeinek sorozata tehát a következő lenne: Jakab, az Úr testvére; Simon, Clopas fia; Juda, Jakab fia; II. Simon, Clopas unokája v. másodunokája; Justus. L. a Syncell. (l. c.) Tillemont *Mem.* II. p. 186.

[4] L. *Apostolok* p. 174—175., Eckhel. III. p. 330.

[5] Dio Cass. LXVIII. 14; Ammián Marcell. XIV. 8; *Chron. pasc.* I. p. 472 (Bonn.); Eutropius VIII. 2; Borghesi *Annal'dell Inst. arb.* 1846. p. 342; Eckhel III. p. 500 s k., VI. p. 420; Mionnet V. p. 579 s köv.; Cohen II. *Traj.* 15., 309. sz.

rosok, melyek eddig teljesen keletiek valának, a kor izlésének megfelelően épültek ujra. A zsidó Apocalypsisek jóslatai elvesztették hitelüket. A császárság hatalmának tetőpontján állott; Yorktól kezdve Assuanig, Gibraltártól a Kárpátokig és Syria pusztaságaig egy kéz kormányzott. Caligulának és Néronak őrültségeit, Tiberius és Domitián elvetemült tetteit elfelejtették. Ez óriási területen egyedül a zsidók emelték fel a nemzeti tiltakozás hangját; minden meghajolt zugolódás nélkül a legnagyobb hatalom előtt, melyet valaha láttak.

HUSZONEGYEDIK FEJEZET.

Traján, a hitüldöző. — Plinius levele.

E hatalom sok tekintetben jótékony hatásu volt. Nem voltak többé külön hazák, következéskép háborúk. A reformokkal, melyeket az ügyek élén álló kitünő politikusok magok elé tüztek, az emberiség czélját elérni hitték. Kimutattuk már,[1] hogy a szabadelvüek ez aranykora, a legbölcsebb és a legtisztességesebb embereknek e kormánya miért vált a keresztyénekre nézve kemény, elviselhetlen, szóval olyan uralommá, mint a Néroé és a Domitiáné volt. A rideg, correct, mérsékelt államférfiak nem ismertek mást, csupán a törvényt, melyet még ha türelemmel is alkalmaztak, nem kerülhették el azt, hogy üldözőkké ne váljanak, mert a törvény nyomozó, üldöző volt; nem engedte meg azt, amit Jézusnak egyháza isteni szervezetének lényegéül tekintett.

Minden arra mutat, hogy a keresztyénségnek rendszeres hitüldözője Traján. (107., 108. év.) A keresztyének ellen meginditott perek, ha nem is nagyon sürün, de többször fordultak elő uralkodása alatt.[2] Elvi politikája, buzgalma a hivatalos cultus iránt,[3] ellenszenve minden iránt, ami egy titkos társulathoz hasonlitott, sodorták őt bele. De a közvélemény is hajtotta őt. A zendülések a keresztyének ellen nem voltak ritkák, a kormány a rágalmazott secta ellen alkalmazott szigor által — saját bizalmatlankodását kielégitve, egyuttal a népszerüség zománczára tett szert. A zendülések s az arra következett üldözések teljesen helyi jellegüek valának.[4] Traján alatt szó

[1] L. fent.

[2] Plin. *Epist.* X. 96 (97), jegyezzük meg, mint sajátszerűt, hogy ő, a közigazgatás embere (de inkább irodalmi, mint közigazgatási ember) Bithyniai legatiója előtt sohasem volt jelen ily pernél.

[3] Plin. *Panegyr.* 52.

[4] *Merikós kai kata poleis . . . en pleiosi topois . . . merikoús kat eparchian.* Eus. H. E. III. 32 f. s k. V. Barhebreus *Chron. syr.* p. 56. syr szöveg; arab chron. p. 119—120, ar. szöv. Sulpicius Severus (II. 31) csupán a *conquirendi non sunt*-ot magyarázza. V. Oros. VII. 12. Tertullián (Apol. 5. *ex parte frustratus est)* szintén szeliditi Traján üldözéseit, ugyanazon irányt követve,

sem volt arról, amit Decius, Diocletián alatt általános üldözésnek neveztek. Az egyház helyzete azomban állhatatlan, gyönge volt. Szeszélyektől függött és a tömeg szeszélyeitől rendszerint jobban kellett félnie, mint a hatalom képviselőinek szeszélyétől. Az állami hatalom képviselői közül még a legfelvilágosodottabbak is, Tacitus, például és Sueton, az «uj babona» ellen a legmeggyökerezettebb előítéletekkel telvék.[1] Tacitus minden jó politikus legelső kötelességének tekinti együttes elnyomását a judaismusnak és a keresztyénségnek, e veszedelmes hajtásait egy azon törzsnek.»[2]

Még szembeszökőbb lett ez, midőn korának egyik legtiszteletreméltóbb, legigazságosabb, legműveltebb, legszabadelvübb embere hivatalos állásában szembe találta magát a problemával, mely felütötte fejét s a legderekabb szellemeket foglalkoztatta. — Pliniust 111-ben rendkivüli császári legatusnak nevezték ki Bithyniába és Pontusba[3] vagyis egész északi Kis-Ázsiára. Ez országot eddig évenként váltakozó proconsulok, sorsvetés által kijelölt senatorok kormányozták, — lehetőleg legnagyobb hanyagsággal.[4] Bizonyos tekintetben a szabadságnak vált ez előnyére. A magas politikai kérdésektől elzárva, ez egy napos kormányzókat a császárság jövendője kevésbbé érdekelte, mint kellett volna. A közvagyonnak fecsérlése a végletekig ment; a provinczia financziái, közmunkái szánalomra méltó állapotban tengődtek; de mialatt e kormányzók a vagyonszerzést s a szórakozást tartották szem előtt, az országnak ösztönei követésében szabad folyást engedtek. A rendetlen állapot, mint az gyakran történik, a szabadság malmára hajtotta a vizet.[5]

A hivatalos vallás egyedül a császárságra támaszkodhatott; magára hagyatva a közönyös prefectusok által, nagyot esett hirtelen. Bizonyos vidékeken romokban hevertek a templomok. A vallási és ipari társulatok, a h e t e r i á k, melyek Kis-Ázsiában amugy is kedvező

mint Meliton (Eus. H. E. IV. 26) vagyis kimutatni akarva, hogy a jó császárok szeliden bántak a keresztyénséggel s a rosszak voltak a hitüldözők. A keresztyén nézet már a III. században kedvezőleg gondolkozik Traján felől. *(Carm. sybill.* X. 147—163). A 107-iki harmincz vértanu állitólagos feliratára vonatkozólag l. *de Rossi Inscr. christ.* I. 3.

[1] Tacit. *Ann.* XV. 44; Sueton *Nero* 16.

[2] Tacitus szavai Sulp. Severusnál II. 30. (Bernays).

[3] Plinius legátiójának időszakát 111 Sept. 17-től 113. tavaszáig tehetjük egész biztosan. L. Dierauer, Büdingernél, *Untersuch. zur roem. Kaisergeschichte* I. (1868) p. 113, 126, 2 jegyz.; Mommsen *Hermes* III. (1868) 55 s köv., — ford. *a Bibl. de l'Ec. des hantes etudes*-ben XV. fasc. (1873) p. 25—30, 70—73; Keil. *Plinii Epist.* (Lipcse, 1870); Noel Desvergers, *Compt. rendus de l'Acad. des inscript.* 1866. p. 83—84; *Biogr. gener. Trajan* czikk. col. 593—596.

[4] Plin. *Epist.* IV. 9; V. 20; VII. 6; X. 17, 18, 31, 32, 38, 54, 56, 57.

[5] Plin. *Epist.* X. 54, 93, 116, 117.

talajra találtak,[1] gomba módra szaporodtak el. A keresztyénség előnyére használva fel az államhivatalnokok kezében meglazult féket, mindenfelé erősödött és izmosodott. Láttuk már, hogy az uj vallás Ázsiában és Galatiában találta meg a legkedvezőbb talajt.[2] Innen haladt előre bámulatos léptekkel a Fekete tenger felé. Az erkölcsi nézet mindenütt megváltozott. A bálványoknak felajánlott hús, mely a vásároknak főczikkét képezte, nem talált többé vevőkre. A hivők zárt köre nem sok tagból állhatott; de körülötte sympathicus, félig beavatott, állhatatlan tömegek verődtek csoportokba, melyek a veszély előtt hitöket megtagadni voltak ugyan képesek, de szivök mélyén mindig hűek maradtak ahhoz. Volt e tömeges áttérésekben a divat vonzó hatásának is része. Szélrohamok valának, melyek állhatatlan népek hullámaival árasztották el koronként az egyházat, majd visszasodorták azokat attól. A vezérférfiak azomban bátran kitartottak, irtózatuk a bálványimádás iránt vakmerő bátorságot csepegtetett lelkökbe — a szenvedésekkel szemben, hogy az általok felkarolt hit mellett becsületet valljanak.

Plinius, e tetőtől-talpig becsületes ember és a császári rendeleteknek pontos végrehajtója, csakhamar megkezdte munkáját, hogy a reá bizott provinciában visszaállitsa a rendet és a törvényt. (111. és 112. év.) Tapasztalata azomban hiányzott, szeretetre méltó irodalmi ember volt inkább, mint ügyes kormányzó; minden egyes ügyben rendszerint a császárhoz fordult közvetlenül. Trajáu levélről-levélre válaszolt. E kiváló érdekü levelezés ma is meg van.[3] A császár napi parancsainak ellenőrzése alatt állott, reformálódott minden; a legjelentékenyebb dolog is hatósági intézkedésre szorult.[4] Formális edictum jelent meg, mely eltiltotta a heteriákat;[5] a legártalmatlanabb testületeket is feloszlatták. Bithyniában szokás volt népes gyülekezetekben, ahol ezer ember is összejött, ülni meg bizonyos családi eseményeket és helyi ünnepeket; ezeket eltörölték.[6] A szabadság mely hosszu időn keresztül csakis álürügyek alatt csúszik be a világba, majdnem semmivé törpült.

A keresztyén egyházak ki nem kerülhették e gyanakvó politikának támadását, mely mindenütt a heteriák kisértetét látta és melynek a gyujtogatások ellen hatóságilag szervezkedett százötven munkástársaság nyugtalanságot okozott.[7] Plinius utjában többször talál-

[1] L. *Pál apost.* p. 354 és köv.
[2] *Ibid.* II. f. V., XIII; *Antikr.* XV. f.
[3] Plin. *Epist.* 4. l. v. Tertull. *Apol.* 2.
[4] Plin. *Epist.* X. 98.
[5] Plin. *Epist.* X. 96.
[6] Plin. *Epist.* 116. és 117.
[7] Hetaeriaeque brevi fient *Ibid.* X. 33.

kozott ez ártatlan sectáriusokkal, akiknek veszedelmes voltát nem igen fogta fel. Ügyvédi és hatósági működése közben sohasem vett részt semmiféle perben a keresztyének ellen. A feljelentések naponként szaporodtak; az elfogatások terére kellett lépni. A császári legatus az akkori kor sommás eljárásának megfelelően nehány embert elfogatott; a római polgárokat közülök Rómába küldeni határozta el; két diakonissát vizsgálat alá vetett. Mindaz, ami napfényre jött, gyerekesnek tünt fel előtte. Szemet hunyni akart; csakhogy a birodalom törvényei feltétlenül szóltak; a feljelentések nem ismertek határt; csakhamar az egész tartományt el kellett volna fogatnia.

Amisusban[1] a Fekete tenger partján 112 őszén[2] történt, hogy e zavarok komoly aggodalmat ébresztettek benne. Valószinü, hogy a legutolsó jelenetek, melyek felháboritották, Amastrisban[3] folytak le, e városban, mely a II. században a pontusi keresztyénség központja volt.[4] Plinius, szokása szerint levelet irt a császárhoz:[5]

«Kötelességül irtam elé magamnak, hogy minden ügyről, mely iránt kételyeim támadnak, értesitselek. Kicsoda terelhetné habozásomat helyesebb irányba s világosithatna fel járatlanságomban, hanem Te? Én sohasem voltam jelen még egyetlen pernél sem a keresztyének ellen; nem is tudom, mit kelljen büntetnem, vagy nyomoznom, sem azt, meddig mehetek. Nem tudom, például, tegyek-e külömbséget a beszámitást illetőleg a kornál, avagy egy azon jog-

[1] Ma Samsun.

[2] Plinius Trajánhoz irt leveleinek időrendje egész biztosan megállapitható. (l. Mommsen *op. cit.* p. 25—30 s Keil kiad. Lipcse 1870) Ez időrendből Plinius közigazgatási *itinerariuma* könnyen összeállitható. (Mommsen p. 30.)

[3] Ma Amassera. V. Epist. X. 98 (99).

[4] Euseb. H. E. IV. 23 V. Hierocles *Synecdema* p. 696. Wesseling.

[5] *Epist.* X. 96 (97). Az ellenvetések, melyeket e levél eredeti volta ellen emeltek, elmosódnak az irályból és azon helyből meritett érvekkel szemben, melyet e levél Plinius és Trajan hatósági jellegü levelezésében elfoglal. Ha elfogadnók is, hogy e levelet a keresztyének csinálták, azt az administrativ levelezés gyüjteményébe iktatniok semmiesetre sem sikerült volna. E feltevésnek Tertulliánt megelőzőleg lenne helye, minthogy Tertullián már idézi e levelet, igaz, emlékezetből s itt-ott hibásan (*Apol.* 2; v. 5). Ez időben Plinius levelezése nem állott rendelkezésükre a keresztyéneknek. Ha a levél költött volt, határozott helyet nem kapott volna, a legjobb esetben a gyüjtemény végén szerepeltették volna. Egyáltalán hihetetlen, hogy egy keresztyén hamisitó oly bámulatosan tudta volna utánozni Pliniusnak csiszolt és fényes nyelvezetét. Tertullián és Minucius Felix előtt egyetlen keresztyén sem irt latinul; a keresztyén irodalom legelső latin értekezései afrikai eredetüek. A hivek nyelve különösen Rómában, azelőtt a görög volt. Föl kellene tehát tennünk, hogy a levél Afrikában készült, vagyis azon tartományban, a hol a latint a legbarbárabbul beszélték. Tegyük hozzá, hogy a keresztyének, ha már hamisitottak, sokkal enyhébben irtak volna saját ügyükről, mint azt a levél teszi, a melyben nem egy hely sérthette őket.

sértés esetén, egyenlő beszámitás alá vegyem az erőtlen fiatalt és az érett korut, felmentő itéletet kell-e hoznom, ha megbánással találkozom vagy azt, aki keresztyén volt, nem részesithetem-e bizonyos kegyelemben, ha az lenni megszünt, vajjon a név önmaga miatt, anélkül, hogy büntett forogna fenn, már büntetendő-e, vagy a névtől elválaszthatlan bűntettek azok, amiket büntetnem kell.[1] Egyébiránt a következőleg jártam el azok ellen, akiket mint keresztyéneket jelentettek fel nálam. Megkérdeztem tőlük: keresztyének-e s aki igenlő választ adott, azt megkérdeztem másodszor, megkérdeztem harmadszor, a kinpaddal fenyegetve meg őt; akik makacsul kitartottak, halálra itéltem; egy dolog kétségtelen előttem s ez az, hogy bármit vétkeztek is legyen avagy ha a büntettet be sem ösmerték, ez a nyakasság, ez a hajthatlan makacsság mindenesetre büntetendő. Volt az őrültség által megmételyezettek között nehány, akiket, mert római polgárjoggal birtak, Rómába inditattam útnak. A vizsgálat folyamán, midőn a büntett nyomai, mint az rendszerint előfordul, mindinkább szélesebb körbe vezettek, különböző elemek vetődtek a felszinre. Egy névtelen libellum érkezett hozzám, — egész hosszu névsorozattal. Azoknak, akik megtagadták, hogy keresztyének voltak, vagy hogy azok, békét hagyni véltem, ha az istenekhez imádkoztak előttem és mirhát, bort áldoztak a Te szobrod előtt, melyet e czélból az istenségek szobraival hozattam elő és ha különben megátkozták Krisztust; mindazt megtették amirè, mint mondják, erőszakkal sem lehetne kényszeriteni a valódi keresztyéneket. Voltak a feladók által kezeimhez juttatott névsorban olyanok is, akik keresztyéneknek mondották magukat, de csakhamar megtagadták, hogy azok, azt állitván, hogy azok voltak ugyan, de már e hit követői lenni megszüntek már három és több évvel ezelőtt, egyesek még húsz esztendővel is huzakodtak elő. Ezek szintén imádattal borultak le szobrod s az istenek szobrai előtt és megátkozták Krisztust. Sokan azt erősitették, hogy összes vétkök, illetve összes tévedésök arra szoritkozott, hogy bizonyos meghatározott napokon, a nap kelte előtt összejöttek s e gyülekezeteken hymnust énekeltek Krisztushoz, mint egy istenhez s hogy ott esküvel tettek fogadalmat, de nem valamely bünre, hanem arra, hogy nem lopnak, nem rabolnak, nem paráználkodnak, nem esküsznek hamisan, nem tagadják el azt, amit idegenül kezeikre biztak; hogy ezt téve, rendszerint elszéledtek, majd ismét egy közös lakomára gyültek össze, de egy rendes és teljesen ártatlan lakomára;[2] hogy ezzel is felhagytak már azon edictum

[1] H. ö. Justin *Apol.* 1, 4, 7; *Apol.* II. init. Athenagoros *Leg.* 3; Tertullián *Apol.* 2, 3; *Ad. nat.* 1, 3. *(nomen in causa est).*

[2] Világos megkülömböztetése a sacramentalis összejövetelnek (a mise

óta, melylyel, a Te rendeletednek megfelelően, eltiltottam a hetériákat. Ehhez alkalmazkodva, az igazság kinyomozása végett két szolgáló leányt, akiket ők diákonissáknak neveznek,[1] a kinpadra vonatni tartottam szükségesnek. De egy ostoba zabolátlan babonánál egyebet nem találtam. Ennélfogva felfüggesztve az eljárást, elhatároztam, hogy Hozzád fordulok tanácsért. Érdemesnek tartottam erre az ügyet, már azoknak száma miatt is, akik veszélyben forognak. Mert igen sok mindenféle koru, állasu, nemü embereket kellett a törvény elé idéznem s nagy lesz azoknak a száma is, akik ellen hasonlóan kell majd fellépnem; a babonának ragálya nemcsak a városokat, hanem a falvakat és mezőket is megrohanta már. Azt hiszem, hogy gátat kellene vetnünk elébe s a megfelelő intézkedések foganatositásával késnünk nem szabad. Már is tudomásom van arról, hogy a templomokat, melyek majdnem teljesen elhagyatva állottak, ismét látogatják, hogy az ünnepélyeket, melyek nagy ideje megszakadtak, ujra megülik és hogy az áldozati hust, melyet itt-ott vett meg valaki, ismét a piaczra viszik. E jelek mind arra mutatnak, hogy igen sok embert lehetne visszatériteni igen könnyen, ha a megbánásra módot nyujtanának nekik.»

Traján ezt felelte:

«Te, kedves Secundusom, azok ügyének vizsgálatánál, akiket, mint keresztyéneket vezettek birói széked elé, a helyes utat követted. Efféle dologban egy minden esetre illő, határozott szabályt megállapitani csakugyan nem lehet. Nem szükséges, hogy utánok nyomoztass; ha feljelentik őket, s a példa kedveért, büntetést mérj ki reájok olyformán azomban, hogy az, aki tagadja, hogy keresztyén és ez állitását tettel is bizonyitja vagyis az által, hogy ami isteneinkhez fordul fohászszal, megbánásának jutalmául kegyelmet nyerjen, bármily gyanu nehezedjék is reá a multra nézve. A névtelen feljelentéseket pedig, bármily váddal álljanak is elő, egyszerüen tedd félre; mert hitvány dolog ez s többé nem a mi időnkre való.»[2]

A dolog világos. A keresztyén ellentétbe jön a törvénynyel, halált érdemel. Trajántól kezdve a keresztyénség állami büntény. Egyedül nehány türelmes császár a III. századból fog szemet hunyni

prototypusának) és az agapéknak, melyek nem valának lényeges alkatrészei a cultusnak.

[1] *Ministrae.* Majdnem minden *collegiának* voltak ily *ministrae-i.*

[2] V. Tertull. *Apol.* 2; Euseb. H. E. III, 33; *Chron.* p. 162, 165. kiad. Schoene-Meliton Eus. H. E. IV., XXVI. 10; Sulp. Sev. *Hist. sacra* II. 31; Sz.-Ignácz Actái (kiad. Dressel *Patr. apost.* p. 371) utalnak erre. Tiberius levele (Malala és Suidasnál, *Traianos)* nem egyéb, mint görög apocryph mása a Plinius levelének. Traján levelének viszhangja csendül meg Traján állitólagos edictumában, Sz.-Scherbil és Barsamia Actáiban. Cureton *Ancient syr doc.* p. 70, 186.

s fogja eltürni, hogy keresztyén létezzék.[1] A jó administrationak a legjobb indulatu császárok felfogása szerint[2] nem kell felette kutatnia a vétkesek után; a besugást nem bátoritja fel, de felbátoritja az apostasiát, ha kegyelmet oszt a renegátoknak.[3] Oktatni, tanácsolni, jutalmazni a legerkölcstelenebb cselekedetet, az tehát, ami saját önmaga előtt alacsonyit le a legtöbb embert, egészen természetesnek látszik. Ime a hiba, melybe a legjobb kormányzatoknak egyike, melyek valaha léteztek, esett az által, hogy a lelkiismeret világába tartozó dolgokhoz nyult és az államvallás ős elvéhez ragaszkodott, ez elvhez, mely a régi kicsiny államokban, a családnak e tágabb alakzataiban, egészen természetes, de végzetes egy nagy birodalomban, mely közös történetet, közös erkölcsi szükségleteket nem ismerő részekből van megalkotva.

Világosan kitünik továbbá e megbecsülhetlen okiratokból, hogy a keresztyéneket, nem mint zsidókat üldözik többé, miként az Domitianus alatt történt. A törvénykezés mezején nem fordul elő az összetévesztés többé, habár a közönséges életben még gyakran fogunk találkozni vele.[4] A judaismus nem volt delictum,[5] sőt az a lázadás napjaitól eltekintve, saját biztositékokkal és saját szabadalmakkal birt.[6] Sajátságos! A judaismust, mely háromszor lázadt fel féktelen dühhel a császárság ellen, nem üldözték soha hivatalból. A rossz bánásmód, melyben a zsidók részesültek, mint a musulmán országokban a rajáhk, egy alárendelt helyzetnek volt a következménye, nem legalis büntetés.[7] A második és a harmadik században igen ritkán vetettek halál elé zsidót azért, hogy a bálványoknak és a császár képének áldozni vonakodott. De sőt az administratio nem egyszer védelmébe veszi a zsidókat a keresztyének ellen.[8] Ellenben a keresztyénség, mely sohasem lázadt fel, tényleg törvényenkivüli állapotban sinylett. A judaismus, ha szabad e kifejezéssel élnem, concordatumot kötött a birodalommal;[9] a keresztyénségnek nem volt concordatuma. A római politika érezte, hogy a keresztyénség az a féreg, mely bensőleg roncsolja az antik társadalom épületét. A ju-

[1] Lamprid *Alex. Sev.* 22.

[2] Eutrop. VIII. 2; Julian. *Caes.* p. 311. kiad. Spanh.

[3] Tertullián. *Apol.* 2, 5.

[4] Spart. *Sept. Sev.* 16; *Carac.* 1; Lamprid *Alex. Sev.* 22, 45, 51. s főleg Hadrián levele Vopiscusnál *Saturn.* 8.

[5] Az ellentét feltüntetését l. sz. Justin *Dial. cum. Tryph.* 39. vég.

[6] Lamprid. *Alex. Sev.* 22; *Judaeis privilegia reservavit* v. Tertull. *Apol.* 21.

[7] Ovakodjunk a tulzástól. v. Spart. *Carac.* 1; Bab. Talm. *Aboda zara* 8. b.

[8] L. *Philosophumena* IX. 11.

[9] Digest. (L. II.) l. 3. §. 3. *de Decurionibus; ibid.* (XXVII. 1), l. 15 §. 6. *de Excusationibus* (Severus és Caracalla törvénye kifejezetten mondja *quae superstitionem eorum laederent . . . per quae cultus inquinari videtur*).

daismus nem vágyott a birodalom birtokbavételére; annak természetfölötti bukásáról álmodozott. Szenvedélytől megittasodott óráiban fegyvert ragadott, mindent rakásra ölt, vaktában ütött, vágott, azután mint egy őrült a roham után lánczra veretni engedte magát, mialatt a keresztyénség zajtalan, lassan dolgozott művén. Látszólag alázatos és szerény volta mellett féktelen ambitio lakott szivében; közte s a császárság között élethalál harcz folyt.

Trajánnak Pliniushoz irt válasza nem volt törvény; de törvényeket tételezett fel és azokat magyarázta. A bölcs császár által inditványozott mérséklet nem sok következménynyel járhatott. A keresztyének iránt táplált rosszakaratnak ürügyet találni igen könnyü volt.[1] Nem kellett ahhoz egyébb, mint egy aláirt vád, mely valamely nyilvános cselekményre irányult. Már pedig magatartása, midőn egy templom előtt elment, kérdései a piaczon az élelmiszerek eredete felől, távolléte a nyilvános ünnepélyektől azonnal elárulta a keresztyént.[2] A helyi üldözés tehát meg nem szünt többé. Nem annyira a császárok, mint a proconsulok voltak az üldözők.[3] A kormányzó jó vagy rossz akaratától függött minden;[4] már pedig a jó akarat ritka dolog volt. Elmult már az az idő, midőn a római aristokraczia bizonyos jóakaró kiváncsisággal kapott ez exoticus tulajdonságokon. Hideg megvetés honol immár szivében ez őrültségek iránt, melyekről az emberi faj iránt kegyeletből lemond, hogy azt egyszerre elnyomhassa. A nép, másfelől, igen fanaticusan viselkedett. Az, aki sohasem áldozott vagy aki valamely szent épület előtt elhaladva, nem hintett felé csókot, életét tette koczkára.[5]

[1] Eus. H. E. III. 33. Az állitólag Traján alatt kivégzett vértanuk Actái nem birnak értékkel. Sz. Scherbil és Barsamia syr Actái (Cureton *Ancient syr doc.* p. 41—72; Moesinger *Acta SS. mart. Edess.* l. Inspruk 1874.) bizonyára nem képeznek kivételt.

[2] L. főleg Minucius Felix 12.

[3] Ilyen volt az az Arrius Antoninus, aki annyi keresztyén vért ontott Ázsiában (Tertull. *Ad Scap.* c. 5). Nem Arrius Antoninus, Antoninus Piusnak anyai nagyatyja, hanem egy hasonnevű ember Commodus idejéből. Tillemont *Mem.* p. II. p. 572, 573; Waddington *Fastes des prov. asiat.* p. 154—155; 239—241; Mommsen, ifj. Plin. indexe kiad. Keil p. 402.

[4] Tertullián *Ad Scap.* 4.

[5] Lucian *Demonax* 11; Apulejus *De magia* 56; L. fent.

HUSZONKETTEDIK FEJEZET.

Antióchiai Ignácz.

Antióchia[1] igen viharos napokat élt át abban a mérkőzésben, mely oly teljesen eredménytelennek bizonyult. Az Antióchiai egyháznak vagy legalább azon töredékének, mely szent Pált követte, élén e pillanatban egy mély tisztelettel körülvett férfi állott, a kit Ignatiusnak hivtak. E név valószinüleg a syr Nuranaval egyértelmü.[2] Ignácz általános tekintélynek örvendett az összes egyházakban, főleg Kis-Ázsiában.[3] Előttünk ismeretlen[4] körülmények folytán valószinüleg valamely népmozgalom következtében[5] elfogták, halálra ítélték és minthogy nem volt római polgár, Rómának szánták, hogy ott az amphiteatrumban a vadállatok elé vessék.[6] Szép és a római

[1] Chrys. János, Or. in Ign. mart. 4. Opp. II. p. 597. Montf.

[2] A syr és az arab kéziratokban Ignácz neve után mindig e jelző áll, *nurono* vagy *nurani (igneus)*, mely bizonyára vonatkozást tartalmaz az *Ignatius (ignis)* névre. Lehetséges azomban, hogy megforditva *Nurono* jöhet az *Ignatius* névből. A zsidóknál használatos volt e név (Egnatius) *Corpus inscr. gr.* 4129. sz.

[3] E kiváló egyházi alakra vonatkozó közvetlen tanubizonyságok sántitanak, minthogy a Polycárp-féle levél kétes értékű. Irén. (v. XXVIII. 4.) és Euseb. (H. E. III. 36) csak is a neki tulajdonitott levél után ismerhették Ignáczot. Ignácz vértanu Actái a IV. századból valók, s csak az általunk is — ismert okiratok alapján jelentek meg azok. A *Mart. Ignat.* 3. adata, mely szerint Ignácz a János növendéke lett volna, tehát értéktelen. (l. fent). Az Ignáczféle hét levél teljes eredetisége tarthatlan (l. a Bevez.). De e levelezés, ha teljesen apocryph is, épp ugy, mint a Polycárp levél, a II. század vége előtt már létezett, e tény eléggé bizonyit Ignácz vértanuságának valósága és neki tulajdonitott fontosság mellett.

[4] Az Ignácz vértanu Actái mesterkélten kötik össze Ignácz börtönre vetését Trajánnak Antiochiábani tartózkodásával. Euseb mit sem tud erről (H. E. III. 36) s Ignácz halálát Trajánnak keletre távozása elé teszi. V. Sz. Jerom. *De viris ill.* 16. Dressel Actái *(Patr. apost.* p. 368) Traján ötödik éve mellett törnek lándzsát. Sz.-Ignácz Actáinak ez időrendje egészben hibás. V. Dierauer p. 170. jegyz. H. ö. sz. Scherbil Actáinak elejét.

[5] Ignácz *Ad Smyrn.* 11; *Ad Polyc.* 7; *Ad Rom.* 10.

[6] L. *Antikristus* p. 163—164. V. *Digest.* XLVIII., XIX. 31. A lyoni és viennai egyh. levele, Euseb. H. E. V. 1, 37. (l. azomban 44, 50); Hermas

nép szemeire méltó embereket választottak ki erre.[1] Antióchia e bátor hitvallójának utja Róma felé Ázsiának, Macedóniának és Görögországnak partjai mentén[2] valóságos diadalmenet volt. Az utba eső városok egyházai körül rajongták, tanácsait kérték. Ő viszont tanitásokkal tele leveleket irt hozzájok, mely tanoknak szent Páléhoz, a Jézus Krisztus foglyáéhoz hasonló helyzete nagy tekintélyt kölcsönzött.[3] Különösen Smyrnában Ázsiának összes egyházaival érintkezett Ignáczius.[4] Polycárp, Smyrna püspöke láthatta őt és emlékét szivébe véste.[5] Ignácznak kiterjedt levelezése[6] lehetett e vidéken; leveleit majdnem oly nagy tisztelettel gyüjtögették össze, mint az apostoli iratokat. Az egyre jövő és menő istenfélő futárok közepette inkább egy hatalmas emberhez hasonlitott, mint fogolyhoz. A látvány magokat a pogányokat is meglepte s egy különös regénynek szolgált alapul, melyet ma is birunk.[7]

Ignácznak eredeti levelei, ugylátszik, majdnem mind elvesztek; a reánk maradt s nevét viselő ephesusi, magnesiai, trallesi, philadelfiai, Smyrnai, Polykárp-féle levelek — apocryphok.[8] A négy elsőt Smyrnában irta volna, a két utolsót Alexandria Troasban. Mind a hat egy azon typus után készült. Az egyéni génius jellege teljesen hiányzik belőlük. Úgylátszik azomban, hogy azon levelek között, melyeket Ignácz Smyrnából irt, egy a római hivekhez intézett levél is volt, Pál példájára. E termék az egész egyházi ókort megragadta. Ireneus, Origines, Eusebius idézik és csodálják. Irályában van bizonyos kesernyés és markirozott íz, valami az erőteljesből és a népiesből; olykor a szójátékokig is elcsapong; bosszantó tulzások kellemetlenül hatnak az izlésre; de a hitnek lángolása, a halál utáni emésztő vágy még sohasem sugalmazott szenvedélyesebb kifakadásokat. A vértanunak

Pásztora vis. III. 2; Diognet. irt levél c. 7; Justin *Dial.* c. 110; Tertull. *Apol.* 40. Malala szerint *(Corpus ignat.* p. 221, 252), Ignáczot Antiochiában végezték volna ki Trajáu parancsára, a kit a püspöknek kifakadásai felbőszitettek; ez azomban Malala durva tévedése. Polycárp levele (9. §.) bizonyit a középtengeren át történt utazás mellett s ha a levelet, mint az ál-Ignáczféle leveleket apocryphnek vesszük is, még mindig megmarad a római ut, a melyet egy széleskörű, nyilvánosságra szánt iratoknak alapjául választottak a második század végén.

[1] «Si ejus roboris vel artificii sint ut digne populo romano exhiberi possint» Digest. l. c. E szokást csupán Antoninus kezdte eltörölni.

[2] Polyc. *Ad Phil.* 9. §; Ignácz *Ad Rom.* 9. §; Sz.-Pál utazása e part mentén.

[3] Epist. *Ad Rom.* 9. §.

[4] Ignácz *Ad Rom.* 16; *Ad Magn.* 15; *Ad Trall.* 12.

[5] Polyc. *Epist. ad Phil.* 9. §. Ne feledjük, hogy komoly érvek szólnak e levél valódisága ellen.

[6] *Epist. ad Rom.* 2, 9, 10. §§.

[7] Lucian *Peregrinus* 11 §. s köv.

[8] L. A Bevez. e kötet elején.

lelkesedését, mely kétszáz esztendőn keresztül uralkodott a keresztyénség fölött, e rendkivüli terméknek szerzője, bárki volt is az, fejezte ki a legrajongóbban.

«Imáimnak ereje által megadatott nekem, hogy a ti szent orczáitokat megláthassam; sőt több adatott meg nekem, mint a mennyit kértem; mert ha Istennek kegyelme megengedi, hogy czélomat elérjem, reméllem, hogy mint a Jézus Krisztusnak foglya ölelhetlek majd benneteket. Ügyem jól indult hacsak semmi sem vág elébe a sorsnak, mely reám nézve bételt. Egyedül ti okoztok nekem nyugtalanságot: félek, nehogy a ti szeretetetek káros legyen reám nézve.[1] Ti többiek, ti mitsem koczkáztattok; de én, Istent veszitem el, ha engem megmentenetek sikerül. . . . Sohasem találok ily kedvező alkalomra, ti pedig, feltéve hogy lessz bennetek keresztyéni szeretet és békén maradtok, sohasem szolgáltok ennél jobb ügyet. Ha nem szóltok egy szót sem, Istené leszek egészen; de ha ti testemet szeretitek, ujra a küzdtérre vetem azt. Bocsássatok el engem az áldozatra, hogy, mialatt elkészül az oltár, ti, akik a keresztyén szeretetben egybegyültetek, ezt énekelhessétek az Atyához a Krisztus Jézusban: «Oh kiapadhatlan jóságu hatalmas Isten, aki Syriának püspökét napkeletről napnyugatra vezetni méltóztattál!» Mert valóban jó nekem elnyugodnom itt Istenben, hogy ő benne keljek fel ismét.

Ti sohasem tettetek még senkivel rosszat: miért forgattok ilyesmit eszetekbe ma? Ti annyiaknak mesterei valátok! Én nem akarok egyebet, mint megvalósitani azt, amit ti hirdettek, a mit ti előirtok.[2] Erőt kivül és belül könyörögjetek csupán számomra, hogy necsak keresztyénnek hivjanak, de hogy annak találtassam is, ha majd eltünök a világ szerint. A világ tüneményeiben nincs semmi jó. «A mit látni lehet, időleges az, amit nem lehet, az az örökkévaló.»[3] Ami Istenünk Jézus Krisztus, aki az Atyában él, nem tünik fel többé. A keresztyénség nemcsak csöndben, zajtalan munkálkodik, a menydörgés harsogásával lép fel, ha gyülöletévé vált a világnak.[4]

[1] Attól tart, hogy a római keresztyéneknek pénzzel, szóval sikerül kiszabaditaniok őt. L. *Constit. apost.* IV. 9; V. 12. Lucian. *Peregr.* 12. Euseb. H. E. IV. 40.

[2] A római egyház a legszigorubb elveket vallotta a vértanuságra vonatkozólag. L. Hermas *Pásztora* (l. e mű VI. kötetét).

[3] A II. Cor. IV. 18. idézete, mely sz. Ignácz leveleinek régi kiadásaiban nincs meg.

[4] *Siopés monon*-t kell olvasni. A *peismonés*-nak nincs értelme; *allá-monon*-t tételez fel. A kifejezésnek második tagja, mely a hét leveles gyüjteményből eltünt és a tizenhármasban megvan, bizonyára a kezdetleges szöveghez tartozott. (l. Dressel *Patres apost.* p. 167, 7. jegyz.)

Megirtam a gyülekezeteknek, közöltem mindenkivel, hogy megfogok halni bizonyosan az Istenért, ha ti abban meg nem akadályoztok. Könyörgök tinektek, ne legyetek a ti zabolátlan jóságtok által az én leggonoszabb ellenségeim. Bocsássatok el engem, hogy legelője lehessek a vadállatoknak, a kik Isten szine elé visznek el engem. Istennek gabonája vagyok; meg kell őröltetnem a vadállatok fogai között, hogy a Krisztus kenyerének találtassam. Béczézzétek őket inkább, hogy ők legyenek az én sirom és hogy semmit se hagyjanak meg testemből, s hogy az én temetésem pompája ne okozzon gondot senkinek. Valódi tanitványa akkor leszek a Krisztusnak, ha a világ nem látja többé testemet. . .

Syriától kezdve egész Rómáig, szárazon, tengeren, nappal, éjjel egyre harczolok a vadállatok ellen, itt a tiz leopárd körmei között (őreimet, a katonákat értem, akik annnál gonoszabbak, mennél több jóban részesülnek.)[1] Az ő durva kezök alatt formálódom, «de ez által még nem igazulok meg.»[2] Bizony mondom nektek, hogy a reám várakozó vadállatok elé állitva csak nyerhetek. Reméllem, hogy jó állapotban fogom találni őket, csakhogy azonnal fölfaljanak, s ne tegyenek velem ugy, mint azokkal, akikhez nyulni vonakodnak. Ha pedig elhuzódnak tőlem, kényszeriteni fogom őket.

Bizzátok reám a dolgot, én tudom, mi előnyös nekem.[3] Most válok csak valódi tanitványnyá igazán. Nem; semmiféle hatalom, akár látható, akár láthatatlan, nem fog megakadályozni engem abban, hogya Jézus Krisztus társaságát ne élvezzem. Vessenek tüzre, keresztre, vadállatok közé, törjék ki csontjaimat, vagdalják össze tagjaimat, égessék meg testemet, a démonnak összes zuzó eszközei szakadjanak reám, csak egygyé legyek a Jézus Krisztusban. . . Az én szerelmem a keresztfa és vérem nem lángol többé az anyagért, elő viz[4] folyik, mormol ereimben s ezt mondja nekem: «Jőjj az Atya elé.» Nem találok élvezetet többé a romlandó érzetekben, sem ez életnek örömeiben. Istennek kenyerét kivánom, kenyerét az életnek, testét a Jézus Krisztusnak, Isten fiának, aki az idők végezetével a Dávid és Ábrahám vérétől született; italul pedig az ő vérét, a soha el nem muló szeretetet, az örök életet.»

Hatvan esztendő mulva Ignácznak halála után a levél jellemző kifejezése: «Istennek gabonája vagyok» ... hagyományossá

[1] A katonák, hogy a hivek még jobban fizessék, bizonyára kétszeresen bántak durván a hitvallóval (l. Lucián *Peregr.* l. c).

[2] I. Cor. IV. 4.

[3] Ignácz kétségkivül azt akarja mondani, hogy a halál — keresztyén szempontból csak nyereség, de azt is, hogy az amphitheatrum vadállatai nem bánnak majd vele oly gonoszul, mint őrei.

[4] H. ö. Ján. VII. 38.

vált az egyházban s egyre azt ismételgették, hogy abból meritsenek bátorságot a vértanuságra.[1] Lehetséges, hogy egy szájról-szájra adott hagyománynyal van dolgunk; lehet, hogy alapjában a levél is eredeti, erőtől duzzadó kifejezéseit értem, melyekkel a halál utáni vágyát és a Jézus iránti szeretetét fejezte ki Ignácz. A Polycárp vértanuságáról (155.) szóló eredeti leirás, ugylátszik, vonatkozásokat tartalmazott e római levélre.[2] Ignácz tehát a vértanuság nagy mestere, sugalmazója a Jézusért elszenvedendő halál esztelen lázának. E valódi vagy ál levelekből meritették a megkapó kifejezéseket, a rajongó érzelmeket. István diakon az ő heroismusa által a diaconatust és az egyházi szolgálatot avatta szentté. Antiochiának püspöke szent fénykörrel övezte körül még ragyogóbban a püspöki functiókat. Nem ok nélkül történt, hogy neki tulajdonitják azokat az iratokat, ahol e cselekvési kör a felhőkig van felmagasztalva. A püspökség valódi pátronusa, az egyházfők kiváltságos állásának a megteremtője, félelmetes kötelességeiknek a legelső áldozata: Ignáczius.

Sajátságos dolog, hogy e történet, melyet később a század egyik legszellemesebb irójának, Luciánnak elbeszéltek, sugalmazta fővonásokban «Peregrinus haláláról» czimű kicsiny erkölcsi rajzát. Nem igen lehet kétséges, hogy Lucián nem az Ignácz-féle elbeszélésekből vette volna át azokat a részeket, ahol ugy állitja oda az ő szédelgő alakját, mint aki püspökként és hitvallóként szerepel, akit Syriában vernek vasra, Itáliába menesztik utnak hajón, gondozó figyelemmel és előzékenységgel vesznek körül a vigasztalására elősereglett hivek[3] Peregrinus, miként Ignácz fogságából az utba eső hires városokhoz tanácsokkal és szabályokkal, melyeket törvények gyanánt tisztel mindenki, telt leveleket intéz;[4] vallási jellegü küldötteket utasitásokkal lát el;[5] végre megjelenik a császár előtt s annak hatalmával oly vakmerőséggel daczol, melyet Lucián szemtelennek talál, de a melyet a rajongónak csodálói a szent szabadság egyik mozzanataként állitanak oda.[6]

Az egyházban Ignácznak emlékét főleg szent Pálnak követői emelték ki magasra.[7] Ignácz majdnem oly kiváló állást foglalt el

[1] Iren. V. XXVIII. 4.

[2] H. ö. *Ad Rom.* 5, *Mart. Polyc.* 3.

[3] *De morte Peregr.* 11—13. §§., 18, 44.

[4] *Diathékas tinas kai paraineseis kai nomoús.* Luciánnak kezei közé igen könnyen juthatott, egy ál Ignácz-féle hét leveles gyüjtemény. Peregrinus halálát Euseb. 165-re teszi *(Chron.* p. 170, 171. Schoene).

[5] V. Ign. *Ad Polyc.* 7. és Polyc. *Ad Phil.* 13.

[6] Lucián talán oly Actákat olvashatott, a hol Ignácz megsértette a császárt (Malala l. c. itt fent.)

[7] Sz.-Pál leveleinek utasitása észrevehető az ál Ignácz-féle levelekben. A tan egészben zsidóellenes. V. *Ad Smyrn.* 1.

az ő szemökben, mint szent Pál.[1] A vértanu nagy tekintélye volt azon okok egyike, melyek ama csoport javára döntötték el a pört, mely csoportnak azon joga, hogy a Jézus egyházában létjogosultsággal birjon, még annyira vitás volt. Pálnak egyik, a püspöki hatalom megállapitásáért buzgó tanitványa 170 körül azt a tervet eszelte ki, hogy az apostolnak tulajdonitott pastoralis levelek példájára Ignácz neve alatt egész sor levelet szerkeszszen, mely arra volt szánva, hogy a keresztyénségnek zsidóellenes fogalmát, valamint a szoros hierarchiának és a katholicus orthodoxiának eszméit a docéták és bizonyos gnosticus secták tévedéseivel szemben állapitsa meg. Az iratokat, melyekről azt akarták elhitetni, hogy azokat Polycárp gyüjtötte össze,[2] nagy készséggel fogadták mindenütt, ugy, hogy azok a fegyelem és a dogma megállapitásában döntő befolyást nyertek.

Ignácz mellett a legrégibb okiratokban[3] két embert látunk társként szerepelni. Zosimost és Rufust. Ignácznak, ugylátszik, nem voltak utitársai;[4] lehet Zosimos és Rufus ismert alakok voltak Görögország és Ázsia egyházainak körében, olyanok, akiket mély odaadásuk a Krisztus egyháza iránt ajánlott.

Ugyanez időtájt szenvedhetett vértanuságot egy másik hivő is, aki, mint a jerusalemi egyház feje és Jézusnak rokona, neves ember volt az egyházban, Simeont értem, Clopasnak fiát (illetve másodunokáját). A keresztyének között megállapodott s valószinüleg körülöttük elfogadott azon nézet, mely szerint Jézus a Dávid törzséből származott, összes rokonainak is megadta e czimet. Már pedig oly forrongó helyzet mellett, minőben Palestina volt, ily czimet nem lehetett veszély nélkül viselni. Már Domitián alatt tapasztaltuk, hogy a római hatóság rosszalólag lépett fel a Juda fiának bevallott igényével szemben. Traján alatt ugyanily nyugtalanság kapott lábra. Clopas utódai, akik a jerusalemi egyházat vezették, sokkal szerényebb emberek voltak, hogysem nagyon dicsekedtek volna e leszármazással, melyet a nemkeresztyének, ugy lehet, elvitattak volna tőlük, de nem titkolhatták el azt a Jézus egyházához társult hivek előtt, ez eretnek ebioniták, essenianusok, elkasaiták előtt, akik közül többen alig voltak keresztyének. A sectariusok nehány tagja feljelentést nyujtott be a római hatósághoz, s Simeont, Clopas fiát, a bíróság elé állitották.[5]

[1] Polyc. *Ad Phil.* 9.

[2] Polyc. *Ad Phil.* 13. E post-scriptum mindenesetre apocryph.

[3] Polycárp *Ad Phil.* 9. V. *Martiroł. rom.* 15. Kal. jan.

[4] A Polyc. 1. utalás nem Ignáczra vonatkozik. Lásd a Bevez. e kötet elején.

[5] Hegesipp. Eus. H. E. III. 32; Eus. *Chron.* Traján 10 éve; *Chron. pasc.* p. 252; Cotelier *Ad Const. apost.* VII. 46.

Judeának consularis legátusa e pillanatban Tiberius Claudius Atticus volt, ugylátszik a hires Heródes Atticusnak atyja.[1] Alacsony származásu athéni ember, akit egy óriási kincsnek lelése hirtelen meggazdagitott, s akinek a consuli czimet pénzen megvásárolni sikerült. Simon ügyében roppant kegyetlenül járt el. Több napon keresztül kinoztatta a szerencsétlent, kétségkivül azért, hogy kierőszakolja belőle az állitólagos titkot. Atticus és birótársai bámulták bátorságát. Végre is keresztre feszitették. Hegesippos, akitől e részleteket tudjuk, arról is értesit, hogy Simonnak vádolóira szintén reá bizonyult, hogy a Dávid törzséből valók s ők is elvesztek. Efféle feljelentéseken nincs mit csodálkoznunk. Tapasztaltuk már, hogy a 64-ik évi üldözés alkalmával, legalább Péter és Pál apostolok halálában, a zsidó és keresztyén secták belső villongásainak rovására irható fel a tulnyomó rész.[2]

Rómának e korszakban ugylátszik, nem jutott ki a vértanukból. Az egyház élén álló presbyteri és episcopi között Evarest, Alexander és Xystos[3] fordulnak elő, akik ugylátszik, békén haltak meg.[4]

[1] Szent Simon vértanuságának ideje kétes. Eusebius az ő *Krónikája*-ban szokása szerint nem ad pontos keletet. Eusebiusnak más forrása Hegesippos állitásánál, aki a vértanuságot *epi Traianoú Kaisaros kai hypatikoú Attikoú* teszi, nem volt. Atticus legatioira és consulságaira vonatkozó időpontok különben is hiányzanak (Waddington *Fastes des prov. asiat.* 1. p. 192—194; Borghesi *Oeuvr. compl.* t. V. p. 533—534). Ezt az Atticust feltaláljuk Sz.-Ignácz Actáinak bizonyos kiadásaiban is, melyek ebben, ugylátszik, Hegesippost követik (id. Euseb.) Dressel *Patres apost.* p. 368; Zahn *Ignatius von Ant.* p. 17. s köv. 630.

[2] Róm. Kelem. *Epist.* 6.

[3] Irén. III., III. 3. és Euseb. H. E. V. XXIV. 14; Eus. H. E. IV. 5. V. Liptius *Chron. der rom. Bisch.* p. 165 és k. Sextus pythagoreusi *Gnómáit* névcsere alapján tulajdonitották Xystus pápának.

[4] Irén. III., III. 3. A II. század egyedüli vértanu pápája Telesphoros.

HUSZONHARMADIK FEJEZET.

Traján halála. — A zsidók lázadása.

Traján, Dáciának legyőzője, a diadalmas, a hatalom azon polczán, melynél magasabbra eddig ember nem emelkedett, daczára hatvan évének, óriási terveket szőtt a keletre vonatkozólag. (114. év) A birodalom határvonala Syriában és Kis-Ázsiában még nem volt eléggé biztositva. A nabáteai királyságnak megdöntése századokra vetette vissza az arabok részéről fenyegető veszélyt. Az armén királyság azomban, bár vazallusa volt a rómaiaknak, folyton a pártus-szövetség felé hajlott. A dák háboruban Arsacides szövetség kötése végett tárgyalásokat folytatott Deceballal.[1] A párthus-birodalom, mint Mesopotamiának ura, Antiochiát fenyegette és az önerejökből védekezni nem képes provinciákra nézve állandó veszélyt képezett. Oly keleti expeditió, mely Arméniának, Osrhoennek, Mygdoniának, e tartományoknak, melyek Lucius Verus és Septimius Severus táborozásai óta tényleg a birodalomhoz tartoztak, a birodalomhoz való csatolását tüzte ki czélul, okszerü lett volna. Csakhogy Traján nem tájékoztatta magát eléggé a Kelet helyzete felől. Nem vette észre, hogy Syrián, Arménián, északi Mesopotámián tul, az ős kelet terül el nomádjaival, tanulatlan lakosságu városaival, akik között az európai rendnek megállapitása a lehetetlenséggel határos. Ezt a keletet még sohasem hóditotta meg maradandólag a civilisatio; maga Görögország is csak átmenőleg uralkodott e tájakon. A teljesen elütő klima alatt élő világban római provinciákba osztani be a törzseket, a római életmódot ültetni közéjök, valóságos agyrémnek tünt fel. A császárság, melynek minden erejét a Rajna és a Duna mentén hullámzó germánok vették igénybe, nem kevésbbé nehéz küzdelemnek ment elébe a Tigris partján; mert, ha a határfolyamot egész folyása mentén a Tigris képezi, Rómának e medren túl nem állottak többé rendelkezésére a nyugatnak solid gall és germán törzsei. Hogy Traján ezt nem vette észre, oly hibát követett el, minőt I. Napoleon 1812-ben. Hadi vállalata a Párthusok ellen az Oroszország elleni táborozáshoz

[1] Plin. *Epist.* X. 74 (16).

volt hasonló. A bámulatosan kieszelt expeditio a győzelmek egész sorozatával kezdődött, hogy azután a természet elleni küzdelemmé satnyuljon és visszavonulással végződjék, mely komor lepellel vonta be a legragyogóbb uralom utolsó napjait.

Traján 113. október havában[1] hagyta el Italiát, melyet nem látott viszont többé. A téli hónapokat Antiochiában töltötte és 114. tavaszán felvonult Arménia ellen. Az eredmény meglepő volt; szeptemberben római provinciává lett Arménia. A birodalom határai elérték a Kaukazust és a Kaspi tengert. Traján a következő telet Antiochiában pihente ki.

A 115. esztendőben nem kevésbbé rendkivüli eredményeket ért el. Mesopotamia északi részét, többé-kevésbbé független kicsiny államaival leverte, meghóditotta: hadteste a Tigrishez ért. E vidékeken nagyszámban laktak a zsidók.[2] A parthusoknak állandó hübéres dynastiája, az Isatok és a Monobazok családja birta Nisibet.[3] Ezuttal is, mint 70-ben, bizonyára harczra kelt a rómaiakkal. Megkellett hódolnia. Traján a telet ismét Antiochiában töltötte, ahol deczember 13-án a rettenetes földrengésben, mely tönkretette a várost, majdnem maga is odaveszett s csak nagy bajjal menekülhetett.[4]

A 116. esztendő csodákat látott; mintha Nagy Sándor korszaka támadt volna fel ujra — Traján meghóditotta Adiabénét a Tigrisen túl élénk ellentállás után, melyben a főszerepet kétségkivül a zsidó elem játszotta.[5] Itt kellett megállapodnia. Szerencséjének tetőpontján a párth-birodalom szivéig hatolt Traján. A parthusok harczászata, mint az oroszoké 1813-ban, eleinte az ellenállás mellőzésére szoritkozott. Traján ellenállás nélkül haladt előre egész Babylonig, bevette Ktesiphont, a birodalom nyugati fővárosát, innen a Tigris mentén a perzsa öbölig vonult le, egy pillantást vetett a távoli tengerekre, melyek, mint egy álom tüntek fel a rómaiak előtt, visszatért Ba-

[1] Ez események időrendjét l. Volkmár *Judith.* p. 40 s köv., 136 s köv., Dierauer Büdingernél, *Untersuch zur roem. Kaisergesch.* l. p. 152 k., Noel Desverges *Compt. rend. de l'Acad. des inscr.* 1866. p. 84.

[2] Jos. *Ant.* XVIII., IX. 1; H. ö. Jer. Talm. *Jebamoth* 1, 6. Bab. Talm. *Jebamoth* 16 a.

[3] Jos. *Ant.* XX., III. és IV.

[4] Akik azt hiszik, hogy Ignáczot Trajánnak antiochiai tartózkodása alatt itélték el s azt akkor halatják is meg, elfogatását, mint a csapások elleni *piaculumot*, e pillanatra teszik. Ez azomban teljesen ujabb keletű és Malala János elbeszélésén alapszik.

[5] Trajánnak érmét, *Assyria ET Palestina in Potest. P. R. Redact.* (v. Eckhol. t. VI. p. 463, 464) hitelt érdemlő régész még sohasem látta. Arra legelőször Occo Adolfnál akadunk, *Imper. rom. numismata* 1. kiad. (Antverp. 1579). p. 144; 2 kiad. (Augsburg, 1601) p. 215. Ügyetlen utánzata az a valódi éremnek *Armenia ET Mesopotamia In Potestatem P. R. Redactae* (Longperier).

bylonba. Itt jelentek meg az első sötét pontok a látóhatáron. A 116. év végén arról értesült Traján, hogy lázadás tört ki háta mögött. Semmi kétség, hogy abban a zsidók tömegesen vettek részt. Babyloniában igen számosan laktak.[1] A palestinai zsidóság állandó összeköttetésben állott a Babyloniában lakó zsidókkal; a két hely hittudósai könnyedén cseréltek helyet egymással.[2] Széleskörü politikai szövetség jött létre titkon, ügyesen kerülve ki a hatalom őrködő szemét. Traján a veszedelmes mozgalom leveretését a berber lovasság felügyelőjére, Lusius Quietusra bizta, aki gúmjával a rómaiak szolgálatába lépett s a párthus-háborukban kitünő szolgálatokat tett. Quietus visszafoglalta Nisibist, Edessát. Traján azomban átkezdte látni, hogy lehetetlenre vállalkozott; a visszavonulásra gondolt.

Vészthozó hireket kapott egymás után. A zsidók minden felől fellázadtak.[3] Leirhatatlan borzalmak játszódtak le Cyrénaicában. A zsidók lángoló dühöngése eddig sohasem látott fokot ért el. A szerencsétlen nép ujra elvesztette a fejét. Akár, mert neszét vették már Afrikában annak, hogy Traján szerencséje ingadozni kezd, akár, mert Cyrénének zsidósága, mely valamennyi között a legfanatikusabb volt,[4] nehány próféta biztató szavára azon képzelődésben élt, hogy a haragnak nagy napja a pogányok vesztére elérkezett s hogy a messiási kiirtás előjátéka immár beköszöntött, az összes zsidóság mozogni kezdett, mintha démoni düh szállotta volna meg.[5] Nem lázadás volt az, hanem irtózatos kegyetlenséggel párosult mészárlás. Lucova nevü királyuk vezetése mellett vak dühhel üldözték a görögöket és a rómaiakat, hogy azután áldozataik husát megegyék, beleikből csináljanak magoknak övet, vérökkel mázolják be testöket, megnyuzzák őket s bőrükkel diszitsék fel magokat. Őrült dühökben középütt

[1] Jos. *Ant.* XVI. III. 1; XVIII. IX.; Philo. *Leg.* 36.

[2] Derenburg, *Palest.* p. 342, 344—345. jegyzet.

[3] Dio Cassius LXVIII. 32; Euseb. H. E. IV. 2; Eus. *chron.* Traján 17, 18, 19. éve és Hadrián 4. (v. 5) éve; Orosus VII. 12; Spartián *Hadrián* 5; Appian *Bell. civ.* II. 90. és a Miller ur által felfedezett *Arabica* töredék, *Revue arch.* 1869. p. 101—110; *Ann. de l'Assoc. der etudes grecques* 1869. p. 124 s köv.; *Eragm. hist. graec.* V. 1. r. add. p. LXV.; a talmud részletek a *polemos schel Quitos* és az *iom Traianos* felől s alább és Jer. Talm. *Sukka* V. 1; Barchebraeus *Chron. arabe* p. 120, arab szöveg; *Chron. syr.* p. 56, syr szöveg. Euseb. (H. E. IV. II. 1. 2; *Chron.* Traján 17, 18. és 19. éve), a háborut a 115, 116, 117. évekre terjeszti ki (l. a Schoene kiad.) Dio Cassius és Orosus Pál azomban nem mondanak ilyest. Appian elbeszélésének (Miller töredék) körülményei kizárták az áradás időszakát, inkább a 116 év végére, vagy a 117 év kezdetére látszanak utalni.

[4] L. *Az Antikrist.* p. 538, 539.

[5] *Hósper hypo pneumatos deinoú tinos kai stasiódous anahripisthentes.* (Euseb), *incredibili motu sub uno tempore, quasi rabie efferati* (Orosus).

[6] Dio Cassiusnál a neve *Andreas*, bizonyosan a másoló hibájából.

fürészelték ketté a foglyokat. Majd a vadállatok elé vetették a pogányokat a zendülők megtorlásául annak, amit ők magok szenvedtek és kényszeritették őket, hogy egymást öljék meg, mint a gladiatorok. Kétszázhuszezerre teszik számát azoknak, akiket Cyrenében ilyen módon elpusztitottak, áldozatul esett majdnem az egész lakosság, a provincia pusztasággá süllyedt. Hogy azt ujra benépesitse, idegen telepitvényeket kellett kirendelnie oda Hadriánnak;[1] a tartomány azomban sohasem nyerte vissza virágzását, melyet a görögöknek köszönhetett.

Cyrenaikából Egyptomba és Cyprusba csapott át az öldöklés ragálya. Cyprus vad kegyetlenségeket látott. Bizonyos Artemion vezetése mellett a fanatikusok lerombolták Salamis városát és kiirtották az egész lakosságot. A felkonczolt cyprusziak számát kétszáznegyvenezerre becsülték.[2] A vérengzések oly visszatetszést szültek, hogy a cyprusiak örökre kitiltották a szigetről a zsidókat; még a tenger által partra vetett zsidót is kivégezték.

Egyptomban a zsidólázadás valóságos háboruvá nőtte ki magát.[3] A zendülők eleinte előnyben voltak. Egyptom praefectusa, Lupus, meghátrálni volt kénytelen. A lárma nagy volt Alexandriában. A zsidók, hogy megerősitsék állásukat, lerombolták Nemesis templomát, melyet Caesar Pompejusnak emelt.[4] A görög lakosság mindamellett, nem minden küzdelem nélkül, felül kerekedett. Alsó Egyptomból valamennyi görög Lupussal együtt a városba menekült és azt elsánczolt táborrá alakitotta át. Ideje volt. A Cyreneiek, Lucova vezetése mellett megérkeztek, hogy alexandriai testvéreikhez csatlakozzanak és velök egy hadtestté tömörüljenek. Alexandriai hitsorsosaiknak támogatásától, akiket leöltek vagy börtönre vetettek, megfosztva, de Egyptom egyéb részeiből előözönlött csapatokkal megerősödve, rabolva és gyilkolva járták be az országot egész Thebaisig. Különösen az állam hivatalnokaira vetették szemeiket, akik Alexandriába, Pelusába menekülni igyekeztek. Appián, a jövendőbeli történetiró, még akkor fiatal ember, aki szülővárosában, Alexandriában municipális functiokat töltött be, a dühöngők kezeibe esett. Alsó Egyptomot véráradat öntötte el. A menekülő pogányokat ugy üldözték, mint a vadállatokat; a suezi földszoros pusztái hemzsegtek

[1] Oros, l. c. V. Eus. *Chron.* Hadr. 4 v. 5 éve; Eckhel VI. p. 497. *Libyae restitutori.*

[2] Dio Cass. Euseb., Oros. l. c.

[3] Appián, *Arabica,* Miller ur által felfedezett töredék: *ana ton polemon ton en Aigyptó genomenon . . . . . gé polemoumené . . . . . pantón polemión ontón,* stb.

[4] Appián, *Bellum civile.* II. 90. V. Dio Cassius LXIX. 11; Spartian *Hadr.* III.

a menekülőktől, akik elrejtődztek és az arabok közé futottak a biztos halál elől.[1]

Traján helyzete Babylonban mindinkább válságosabb fordulatot öltött. A két folyam ágya közé messzire előnyomuló nomád arabok komoly akadályokat gördítettek elébe. A bevehetetlen és egy harczos törzs által lakott Hatra,[2] egyszerre megállitotta őt haladtában. A körülfekvő vidék puszta, egészségtelen, hol nem látni fát, sem vizet, hol a moskiták pusztitanak s rettenetes viharok dúlnak. Traján elkövette becsületből a hibát, hogy e vidéket meghóditani akarta. Miként később Septimius Severusnak és Ardeschir Babeknek, vállalata kudarczot vallott. A hadsereget borzasztóan kimeritette az állandó betegeskedés. A város egy nagy napkultusnak volt a központja; azt hitte mindenki, hogy az Isten lépett a harczba templomáért; a rohamok alatt kitört viharok rémülettel töltötték el a katonákat. Traján felhagyott az ostrommal, maga is betegen sinylődve, mely baj nehány hónap mulva megölte őt. A visszavonulás nehezen ment és nem egy részleges csatavesztéssel járt. (117. év.)

Április felé 117-ben Antiochiának hátrált betegen, leverten, ingerülten a császár. A kelet harcz nélkül verte le őt. Mindnyájan, akik eddig leborultak a győző előtt, felkeltek ellene. — A három esztendeig tartott s a természet ellen bámulatos erélylyel folytatott küzdelem és táborozás eredménye vitás maradt. Traján annak megujitására gondolt, hogy a legyőzhetlenség hirében álló nevén ejtett csorbát kiköszörülje. Egyszerre vészteljes hireket kapott arról a helyzetről, melyet sikertelen vállalata teremtett meg. A zsidó lázadás, mely eddig Cyrenaikára és Egyptomra szoritkozott, ott állott, hogy Palesztinába, Syriába, Mesopotámiába csapjon át. A rajongók, a római birodalom elgyöngülésére lesve mindig, már vagy tizedszer hitték, hogy az utált uralom vesztét hirdető előjelek tüntek fel a láthatáron. Judith és Esdrás Apocalypsise s más efféle könyvek által felizgatva hitték, hogy Edomnak napja elérkezett. Az örömujongás, melybe Néro, Domitián halálakor kitörtek, ujból föllharsant. A nagy forradalomnak nemzedéke majdnem teljesen kihalt; az ujabb mit sem tanult. Ezek a makacs és szenvedélytől lángoló fejek képtelenek voltak tágitani azon a szűk vasgyürün, melyet egy megrögzött psyhologiai örökség vont meg körülöttük.

A Judeában lefolyt eseményeket homály boritja s nincs kimu-

[1] Appián, *Arabica*, Miller ur által felfedezett fragm.

[2] A mai El-Hadhr Mossultól valamivel több, mint húsz mértföldnyire délnek. V. Dio Cass. LXVIII. 31; LXXIV. 11; LXXV. 10—12; LXXX. 3; Herodián III.; Ammián Marcellinus XXV. 8; Ritter, *Erdk.* X. p. 125 s k., 129 s k., XI. p. 466 s k.

tatva, hogy ott positiv hadi tény vagy mészárlás fordult volna elő.[1] Hadriánnak, Syria kormányzójának, aki Antiochiában székelt, sikerülhetett fentartani a rendet. Jabnénak hittudósai, távol maradva minden zendüléstől, a törvény aggodalmas megtartásában találták meg a lelki békéhez elvezető uj utat. A casuistika játékszerré vált az ő kezeik között, mely, mint a játékszerek általában, türelemre intett. Ami Mesopotámiát illeti, csak természetes, hogy az alig meghóditott lakosság, mely alig egy évvel ezelőtt kelt fel és a mely sorai közt nemcsak szétszórt zsidókat hanem zsidó hadakat, dynastiákat számlált, a Hatra sikertelen ostrom után s Traján elközelgő halálát mutató legelső jelekre ujra fegyvert ragadott. Ugylátszik külömben, hogy a rómaiak a kegyetlenkedéssel felhagyva, a gyanakodó állással elégedtek meg.[2] Attól féltek, nehogy Cyrenaica, Egyptom és Cyprus példája ragadóssá váljék. Mielőtt a mészárlások kitörtek volna, Traján megbizta Lucius Quietust, hogy az ujonnan meghóditott provinciákból üzze ki az összes zsidóságot. Quietus e megbizást hadi vállalat képen hajtotta végre. Ez a gonosz és könyörtelen afrikai az ő nyereg és kantár nélkül[3] szőrin lovagoló könnyü mór lovasságával mindent össze-vissza konczolva száguldotta be a provinciákat, mint egy basibozuk. Mesopotámia zsidó lakosságának nagy része veszett el kardja alatt. Quietust szolgálatáért megjutalmazni óhajtván, Palestinát kiszakitotta a Syr provinciából Traján és annak császári legátusává tette meg őt s ezzel egyenrangra emelte Hadriánnal.

A cyrenaicai, egyptomi és czyprusi zendülés egyre tartott. Traján annak levezetésével egyik legkiválóbb alvezérét bizta meg,[4] Marcius Turbot. Szárazföldi és tengeri hadierővel s nagyszámu lovassággal látták el őt. Az őrült dühöngők leveretése érdekében rendes háborut több ütközettel kellett vezetnie. Valódi mészárlások folytak ilyenkor. Cyrenaica és Egyptom csatlakozott összes zsidóságát kardélre hányták.[5] Alexandria, felmentve az ostromzár alól, végre fellélegzett; a város azomban roppant pusztitásokat szenvedett. Hadriánnak, midőn császárrá lett, legelső dolga az volt, hogy ujjáépitse a romokat és az egész várost.[6]

[1] Spart. *Hadr.* V. 2., inkább forrongásra mutat, mint fegyveres lázadásra. Azon körülmény, hogy Quietus *Joudaias hégemónnak* v. *tés Palaistinés Archónak* nevezték nem bizonyit eléggé. Barbebraeus (l. c.) elbeszélése nem egyéb, mint tulzó és elcsavart torzitása az Eusebios és Orosus elbeszélésének.

[2] Euseb. H. E. l. c.

[3] L. Traján oszlopát, Froehner ábr. 85—88; szöveg p. 14, 15.

[4] V. Dio Cass. LXIX. 18.

[5] *Traianon exollünta to en Aigyptő Joudaión genos.* Appián *Bell. civ.* II. 90 V. Jer. Talm. *Sukka*, V. 1; Bab. Talm. *Sukka* 51 b; Midrasch *Eka* 1, 17.

[6] Euseb. *Chron.* (Armén ford.) Hadrián 1 éve (klad. Schoene) Oros. VII. 12.

Igy zajlott le e sajnálatra méltó mozgalom, melyben a zsidóknak volt, ugylátszik, a legkevésbbé igazuk s amely miatt a művelt világ szemében teljesen lejárták magokat. A szerencsétlen Israelt dühöngő őrültség szállotta meg. Ezek az irtózatos kegyetlenségek, melyek annyira távol állottak a keresztyén szellemtől, még szélesebbre ásták meg az elválasztó árkot a judaismus és az egyház között. A mindinkább idealistává vált keresztyén szivének szelidsége révén megadó odaadással nyugszik meg mindenben. Israel inkább kannibállá fajul, hogysem hazugoknak tartsa prófétáit. Ál-Esdrás husz évvel megelőzőleg az Istenéről megfelejtkezni látszó jámbor lélek gyöngéd szemrehányásánál állapodik meg; immár azomban arról van szó: mindent leölni, kiirtani a pogányokat, nehogy valaki azt vethesse fel, hogy Isten nem tartotta be Jákobnak adott szavát. Minden heves fanatismus, reményeinek romjain dühöngéssé fajul s veszedelemmé növi ki magát az emberiségre nézve.

A judaismusnak ez esztelen hadakozás folytán bekövetkezett anyagi elhanyatlása igen nagy foku volt. Az elveszteknek száma óriási.[1] E percztől kezdve Cyrenének és Egyptomnak zsidósága majdnem semmivé törpült.[2] Az alexandriai hatalmas hitközség, mely a kelet életének lüktető eleme volt, elvesztette jelentőségét. A Diapleuston[3] hatalmas zsinagógája, melyet a világ csodájának tartottak a zsidók, romokká lőn.[4] A Lochias mellett elterülő zsidónegyedből romok és sirhalmazok maradtak fel csupán.

[1] Euseb. Oros, l. c.

[2] Appián *Bell. civ.* II. 90.

[3] Jer. Talm. *Sukka* V. 1; Bab. Talm. *Sukka* 51 b.

[4] Jer. Talm. *Sukka* V. 1. V. *Mechilta* az Ex. XIV. 13-ról; Bab. Talm. *Sukka* 51 b; Jalkut I. 115, 253; Graetz *Gesch. der Juden* IV. 460, 1 jegyz., 2 kiad.; Derenburg, *Palest.* p. 410—412.

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET.

Az egyháznak és a zsinagógának végleges szétválása.

A fanatismus nem ismeri a megbánást. A 117. évnek szörny tévedését ünnepként tartotta fenn emlékezetében a zsidó hagyomány. Azon napok sorozatában, melyeken tiltva van a böjt s meg kell szünni a gyásznak,[1] ott szerepel deczember 12-én az iom Traianos vagy Traján napja, nem mintha a 116—117-iki háboruban oly győzelem fordult volna elő, melyet évenként megülni érdemes, hanem azon tragicus vég miatt, melyet Israel ellenségének szánt az agada.[2] Quiétus mészárlásait viszont a polemos schel Quitos név alatt őrizte meg a hagyomány.[3] Fokozatos sorozatát csatolták hozzá azoknak a fájdalmaknak, melyeken Israel átment.[4]

«A polemos schel Aspasinos[5] után eltiltották a párta viselését és a tamburinok használatát.

A polemos schel Quitos után eltiltották a párta viselését és a görög nyelv oktatását a fiaknak.

Az utolsó polémos[6] után eltiltották a menyasszonynak a városba behozatalát hordszéken.

Minden őrültség egy-egy ujabb eltiltásra, az életmód valamely részének köteles elhagyására vezetett tehát. Mialatt a keresztyénség mindinkább görög és latin lesz és mialatt irói a hellen irályhoz igyekeznek alkalmazkodni, a zsidó elzárkózott a görög nyelv tanulásá-

[1] Lásd a *Megillath Taanith* 29 sz. és a glossa. V. Bab. Talm. *Taanith* 18 b; Jer. Talm. *Taanith* II. 12.

[2] Trajánt és Quietust összezavarták egymással. Az utóbbi tényleg tragikus véget ért. L. Spartian V. 8; Dio Cass. LXVIII. 32. A szellemes rendszer, mely szerint ez ünnep *megillája* a Judith könyve, miként a *purim* az Eszteré, tarthatlan.

[3] *Séder olam* a végén; Mischna, *Sota* IX. 14. V. Graetz *Gesch. der Juden* IV. 440 s köv. 2 kiad.; Volkmár *Judith* p. 83 s k.; Derenburg *Palest.* p. 404.

[4] *Sota* l. c.

[5] Vespasián háboruja.

[6] Hadrián háboruja.

tól és az ő érthetetlen syr-héber szójárásához ragaszkodott makacsul. A helyes szellemi művelődésnek gyökerét vágta el ezzel évszázadokra. Főleg e korszakra vezethetők vissza ama döntvények, melyek a görög nevelést tisztátalan vagy legalább is frivol dolognak jelentik ki.[1]

Jabnében ez időtájt vált ki s lépett, mint Israelnek jövendő feje, előtérbe bizonyos Aquiba, Rabbi Tarphonnak tanitványa; alacsony származásu ember, akit a nemzet hivatalos állásait betöltő előkelő családokhoz semmi kötelék sem fűzött. Elődei proselyták voltak s fiatalságát nagy szegénységben töltötte el. Innen magyarázható ki, ugylátszik, az a demokrata vonás, mely kezdetben gondolkozását jellemezte és őrült gyűlölettel töltötte el szivét a hittudósok ellen, akiknek sorában majd helyet fog foglalni egy napon.[2] Exegesise és kasuistikája a subtilitás netovábbja. A kanonicus szövegeknek minden lapja, szava, szótagja képletes jelleget nyer előtte s következtetéseknek képezi alapját.[3] Aquiba volt szerzője annak a rendszernek, mely a talmudi kifejezés szerint, «a betünek minden vonásából véka számra huz ki döntvényeket;»[4] A sugalmazott codexben nincs semmi önkényes, semmi szabadság a stylus és a helyesirás terén; ugy annyira, hogy a szóvonzatnak egyszerü jele, melyet a héberben szabadon lehet használni vagy elhagyni, nevetséges okoskodásokra nyujtott alkalmat.[5]

Ez már az őrültséggel volt határos; egy lépésnyire voltak már a Kabbalához és a notarikonhoz, ez együgyü okoskodásokhoz, a hol a szöveg nem emberi nyelv többé, hanem isteni varázslókönyv. A részletekben Aquiba tanácsait a mérséklet jellemzi; a neki tulajdonitott döntvényeket bizonyos szabadelvü szellem lengi át.[6] Lángoló fanatismus homályositotta el azomban összes jó tulajdonait. A legnagyobb ellenmondások jelennek meg karöltve ez egyaránt subtilis és müveletlen természetekben, a honnan egy egyetlen szövegnek babonás tanulmányozása a nyelv és okoskodás józan érzékét örökre számüzte. Zsinagógáról-zsinagógára utazva be a középtenger összes országait s lehet a párthusok birodalmát is, hintette el Aquiba

[1] L. *Jézus élete* p. 35—36.

[2] Jer. Talm. *Berakoth* IV. 1; Bab. Talm. *Ber.* 27 b. A talmudisták között Aquibát ismerték legjobban a keresztyének. Epiphan. haer. XV., XXXIII. 9; Sz.-Jerom. *In. Is.* VIII. 14; Epist. 151.

[3] Mischna *Sota* V. 1, 4; VIII. 5; Bab. Talmud *Pesachim* 22 b; Lásd a VI. k.

[4] Bab. Talm. *Menachoth* 29 b; V. Derenburg *Palest.* p. 399; *Journal asiat.* 1867. febr.—márcz. p. 246 s k.

[5] *Bereschit rabba* 1. Derenb. *Palest.* p. 396—397. jegyz.

[6] *Pirké Aboth.* III. 14.

hitsorsosai között a szivében lángoló sajátos tüzet, mely nemsokára oly végzetessé vált saját hazájára.

Ez időszak komor perczeinek sötét emlékeül kell tekintenünk Baruch Apocalypsisét.[1] A muka Esdrás Apocalypsisének az utánzata,[2] s miként emez hét látományra oszlik. Baruch, Jeremiásnak titkára, parancsot kap Istentől: maradjon Jerusalemben, hogy tanuja legyen a bünös város bünhődésének. Megátkozza a sorsot, születése perczét, a miért az anyjára zúduló sérelmeknek lesz szemtanujává. Arra kéri Jézust: kimélje Israelt. Enélkül kicsoda fogja dicsérni őt, kicsoda fogja magyarázni a törvényt? Arra legyen-e immár kárhoztatva a világ, hogy ősi hallgatagságába merüljön? Mily öröm lenne ez a pogányokra nézve, akik bálványaiknak országaiba széledve dicsekedni fognak előttük a sérelmekkel, melyeket az igaz Istennek arczába vágtak![3]

Az isteni alak, a kivel a beszélgetés megindul, azzal felel, hogy az a Jerusalem, mely eltöröltetik, nem az örök és a paradicsomi időkre fentartott Jerusalem, melyet Ádám bünbeesése előtt látott, Ábrahám, Mózes pedig megsejditettek. Nem a pogányok rombolják le a várost, Istennek haragja semmisiti meg azt. Egy angyal száll le az égből, megfosztja a templomot összes szent tárgyaitól és a

[1] Graetz. *Geschichte der Juden* IV-ik kötet 148, 2-ik kiadás Ewald *Geschichte des Volkes Israel* VII. p. 349, 1 jegyzet. Derenburg *Palest.* p. 418. 1 jegyzet.

[2] Barucht már megelőzőleg is kihasználták az apocryphek szerzői. Neve alatt egy könyv jelent meg, mely szerencsésebben járt, mint az Apocalypsis, s a görög és a latin bibliában Jeremiás után kapott helyet. A szóban forgó mű csakis syr nyelven maradt reánk. Ceriani *Monum. sacra et profana* t. I. fasc. II. (Milano, 1866) 1. V. fasc. II. (1871); Fritsche, *Libri apocryphi Vet. Test.* (Leipzig, 1871.) p. 654—699. Több sajátszerűség (76, 77. §§) azon hitet kelthetné, hogy a syr formában reánk maradt könyv nem teljes.

[3] A két könyv közötti rokonságot minden oldal, majdnem minden sor elárulja. Ál-Baruch utánzó volta mellett az bizonyit, hogy ál-Esdrás legsajátosabb eszméit, mint ismerteket adja elő, melyek magyarázatra nem szorulnak. Lásd különösen a *promptuaria* — a kiválasztottak csoportja — és a halottak imájára vonatkozókat. Néhol ál-Esdrás több oldalát nehány sorban (l. 85. §.) vonja össze ál-Baruch. Az ál-Esdrásnál tulzásig vitt eredendő bűn, ugylátszik simitáson ment keresztül (54. §). A *Juventus seculi praeteriit* (85 §. 10 o.) mondás jobban van kifejezve ál-Esdrásnál. Az, hogy midőn valamely apocryph egy másikat utánoz, a rövidebb szöveg ered az utánzótól, nem áll egymagában (H. ö. Baruch I. 15, II. 17. és Dániel IV. 4—19). Azon tény mellett, hogy a művet a keresztyének elfogadták, annak megirását a Trajan alatt lezajlott zsidóháborunál későbbre tennünk nem lehet; mert Hadriántól kezdve a keresztyének egyetlen egy kiáltványt sem fogadtak el többé. A 22. §. különben azt bizonyitja, hogy a könyv a 70 évi ostrom után, de Aelia Capitolina falépitése előtt kelt. A 26—28. §§-ból mire sem következtethetünk.

[4] Emlékezés Vespasián és Titus diadalmeneteire.

földre bizza azokat. Erre az angyalok lerombolják a várost.[1] Romjai felett egy gyászéneket zeng el Baruch. Megbotránkozik azon, hogy a természet tovább halad futásában, hogy a föld mosolyog és nem égett el a déli örök nap sugárözönében.

«Munkások, hagyjátok abba a vetést, és te föld szünj meg teremni kalászokat; szőllővessző, kinek számára termeled ezután borodat, mikor a Sion nincs többé? Jegyesek, mondjatok le jogotokról; szüzek, ne diszitsétek fel többé pártákkal homlokotokat;[2] asszonyok, ne imádkozzatok többé azért, hogy anyák lehessetek. Ezután a meddők azok, akik örülnek és az anyák azok, akik sirnak,[3] mert mire való fájdalommal szülni meg azt, akit könyárban kell fürösztení? Ne beszéljetek többé bájról, hallgassatok a szépségről. Papok, vegyétek magatokhoz a szentély kulcsát, vessétek az égnek, adjátok vissza őket az Úrnak ezt mondván: «Őrizzed immár a te házadat.» És ti szüzek, akik Ophirnek aranyával szövitek a vásznat és a selymet, siessetek, kapkodjátok össze munkátokat és vessétek a tüzbe, hogy a láng vigye fel a dolgokat annak, aki azokat teremtette s hogy ne örvendezzenek a mi ellenségeink. Föld, nyisd fel füleidet; por alak, szállj alá a scheolba s hirdesd a halottaknak: «Nem mi, hanem ti vagytok a boldogok».[4]

Ál-Baruch ál-Esdrásnál is kevésbbé fejti meg Istennek magatartását népe iránt. Bizonyára, a pogányokra is reá kerül a sor. Ha már Isten ily sulyosan látogatta meg a saját népét, mi fog történni azokkal, akik az ő összes jótéteményeit egyenesen ő ellene forditották? De miként magyarázható meg a sorsa annyi tökéletes embernek, akik aggodalmas pontossággal tartották be a Törvényt és mégis kiirtattak? Miért nem könyörült Isten a Sionon ezek miatt? Miért vette számba egyedül a gonoszokat? «Mit tettél a te szolgáiddal? kiált fel a jámbor iró. Sehogy sem tudjuk megérteni, hogy te vagy a mi teremtőnk. Midőn a föld még lakatlan volt, embert teremtettél a te alkotásaid élére, hogy kijelentsed, mikép a világ van az emberért és nem az ember a világért. És ime most ez a világ, melyet miattunk alkottál, él és fennáll, mi pedig, akikért az teremtetett, szétszóródunk.»

Isten azzal válaszol, hogy ő szabadnak és öntudatosnak teremtette meg az embert. Ha büntetés nehezedett reá, ez azért van, mert ő azt ugy akarta. Ez a világ az igazak számára megpróbáltatás; koronája az eljövendő világ. Az időnek tartama egészben viszonylagos. Sokkal jobb becstelenséggel kezdeni és a boldogság-

[1] H. ö. 80. §.
[2] L. fent.
[3] H. ö. Máté XXIV. 19; Luk. XXIII. 29.
[4] Első látomány (1—125 §.) H. ö. 80 §.

gal végezni, mintsem eleinte boldogan élni és szégyennel végezni. Különben is az idők futása már gyorsabb leend, mint eddig vala.[1]

«Ha az ember csupán ezzel az élettel birna, fejtegeti tovább a a látnok, mi sem lenne keserübb az ő sorsánál. Meddig ül még diadalt az istentelenség? Meddig hiteted el még ó Isten, hogy a te türelmed elpetyhüdött? Ébredj fel, zárd be a scheolt; tiltsd el őt attól, hogy uj halottakat fogadjon be üregébe, a gyüjtőhelyek pedig[2] adják vissza a lelkeket, melyek falaik közé zárvák. Nagy ideje már, hogy Ábrahám, Izsák, Jakab és a többiek, akik alszanak a földben, várakoznak azokra, akikért a te szavaid szerint alkottad a világot! Siess elfoglalni a te dicsőségedet, és ne késedelmeskedjél!»

Isten csupán annyit válaszol, hogy az idők folyása megvan határozva s nincs már messze a vég. A messiási fájdalmak kezdetöket vették már, csakhogy a katasztrófa jelei elkülönzötten, részlegesen támadnak fel, ugy annyira, hogy az emberek észre sem veszik azokat. Majd ha ezt mondják: «A Mindenható megfelejtkezett a földről», midőn az igazak kétségbeesése a tetőpontra hág, ekkor kondul meg az ébredés harangja. A jelek megfognak jelenni az egész mindenségen. Csak Palesztinát fogják elkerülni a csapások.[3] Feltámad a Messiás. Behemoth és Léviáthán azok elé vettetik táplálékul, akik kiválasztattak.[4] A föld tizezret okád ki egyért, minden szőllővessző ezer ágat hajt, minden ág ezer fürtöt terem, minden szem egy tonna bort.[5] Az öröm teljes leend. Reggel szellő támad elő Istennek öléből, a legfinomabb virágillattal telitve; este, egy másik szellő egészséget hozó harmatot hint el a világon. Manna hull alá az égből. A halottak, akik a Messiás reményével aludtak el, feltámadnak. Az igaz lelkek gyülhelyei feltárulnak, a boldogok sokaságát egy azon szellem lengi át, az elsők örömben usznak, az utolsókat nem éri gyász.[6] Az istenteleneket elfonnyasztja a düh, midőn látják, hogy megitéltetésöknek pillanata megérkezett. Jerusalem ujjászületik s elnyeri örök koronáját.[7]

[1] Második látomány (13—20 §§).

[2] L. fent.

[3] A *polemos schel Quitos* szerint egyedül Palestina marad távol az általános mozgalomtól.

[4] Bizar, a zsidó messianistákra valló gondolat (L. Buxtorf, *Lex. chald. talm. rabb.* a *Leviathan* szónál).

[5] E frázis Papiasnál (79) fordul elő (Irén. V. XXXIII. 3. és 4.) mint Jézusnak *logion*-ja. Barnabás levelében (4, 6, 12, 16. f.) az Enochból és Esdrásból vett idézetek szintén Jézus szavaiként szerepelnek. L. *Jézus élete* 13. k. p. XIV., LV. jegyzet 40, 366.

[6] «Gaudebunt priores et ultimae non contristabuntur» (ford. Ceriani) V. Barnab. 6; IV. Esdr. V. 42.

[7] Harmadik látomány (21—34. §).

A római birodalom látnokunk szemében ugy tünik fel, mint egy erdő, mely elboritja a földet; a rengetegnek árnyéka betakarja az igazságot; mindaz, a mi gonosz van a világon, itt rejtődzik el s itt talál menhelyet. Az összes fenállott birodalmak között ez a legkeményebb, a leggonosszabb. A messiási uralmat viszont egy szőllőtőkéhez hasonlitja, melynek tövében édes és csöndes forrás fakad, az erdő felé kigyóztatja vizét. A rengeteg közelében a patakok rohanó folyamokká dagadnak, melyek kiszaggatják gyökerestől az erdő fáit s elmossák az erdőt környező hegységeket. Az erdő elpusztul, nem marad belőle csak egy czédrus. Ez a czédrus az utolsó római fejedelem, a ki állva marad, mialatt összes hadserege megsemmisül (szerintünk: Trajan a Mesopotámiában szenvedett csatavesztések után.) De végre ő is elbukik. A szőllőtőke ekkor igy szól hozzá:

«Vagy nem te vagy-e az, czédrus, a ki a gonoszság erdejéből megmaradtál, a ki kezedet tetted arra, a mi nem volt a tied, a ki nem ismertél soha kegyelmet az iránt, a ki uralmad alá tartozott, a ki uralkodni akartál azon, a mi távol esett tőled, a ki az istentelenség hálójába keritetted mindazt, a mi kezed ügyébe esett és a ki jól felfuvalkodtál, mintha kitépni sem lehetne gyökeredet? Ime végórád ütött. Eredj, czédrus, oszd meg sorsát az erdőnek, mely eltünt te előtted, egyesüljön porotok egymással.»

A czédrus csakugyan végig terül a földön és tüz emészti meg. A vezért lánczra verve a Sion hegyére hurczolják. A messiás lerántja istentelenségeiről a leplet, feltárja előtte hadseregének gonoszságát és megöli. A szőllőtő erre kihajt mindenfelé, elboritja a földet, a föld virágoktól pompázik, melyek sohasem hervadnak el. A messiás a mulandó világ végezetéig uralkodik.[1] A gonoszok, ezen idő alatt tüztengerben égnek, ahol egyikök sem kap kegyelmet.[2]

Vakság verte meg az embereket, akik a nagy nap elközeledtében nem hisznek. Az esemény virradatja nyugodtan, gondatlanul találja őket. Csodákat fognak látni, de azokat meg nem értik, valódi és hamis próféták járják majd be keresztül-kasul a világot. Miként ál-Esdrás, a mi látnokunk is a kiválasztottaknak kicsiny és az elkárhozottaknak nagy számába hisz. «Ti igazak, gyönyörrel viseljétek el a ti szenvedéseiteket; a megpróbáltatás egy napjára idelent, az örök dicsőség várakozik reátok.» Miként ál-Esdrást, őt is nyugtalanitják a feltámadás physicai nehézségei? Mily alakban támadnak fel majd a halottak? Azzal a testtel-e, mellyel korábban birtak? Ál-Baruch nem habozik. A föld oly alakban fogja visszaadni

[1] A 40 §, h. ö. a 73 §

[2] Negyedik látomány (35—46. §).

az őrizetére bizott halottakat, a mily alakban kapta azokat. «Ugy adja vissza nekem, mondja Isten, a mint kapta tőlem őket.» Szükség leend erre, hogy meggyőzettessenek azok, akik a feltámadásban nem hisznek, meg kell állapitani előttük azonosságukat azoknak, akiket ismertek.

Az itéletnap után csodás változás áll be. Az elkárhozottak ocsmányabbakká lesznek; az igazak megszépülnek, sugárzók, dicsőségesek lesznek; alakjok ragyogó eszményi alakká változik. A gonoszok dühöngése irtózatos fokot érend el, midőn azt látják, hogy a kiket ők idelent üldöztek, a dicsőség ragyogja be azokat. Oda kell állaniok, hogy lássák e tüneményt, mielőtt a kínpadra vettetnének. Az igazak csodákat látnak; láthatatlan hold tünik fel számokra, az idők rejtett méhe megnyilatkozik. Nincs többé öregkor; angyalokkal egyenlő s a csillagokhoz hasonló alakjok oly alakot ölthet, a minőt akar; fény, pompa, dicsőség leend osztályrészök, megnyilik előttük az egész paradicsom; a mennyei trón alatt ülő mysticus állatok méltóságának szemléletébe merülnek el;[1] az angyaloknak hadserege várja megérkezésöket. Legelőször az utolsók lépnek be, az utolsók ráismernek azokra, akik előttük haladtak az életben.[2]

Ez álomképeket elég világos józan észjárás keresztezi. Ál-Báruch még ál-Esdrásnál is nagyobb foku könyörületet érez az ember iránt és tiltakozik a belső tartalom nélküli theologiának szigora ellen. Az ember nem mondja atyjának: «Nemzz engemet», nem mondja a scheolnak; «Nyilj fel, hogy befogadj engemet.»[3] Az egyén csupán önmagáért felelős, mindegyikünk — lelkünket tekintve — egy-egy Ádám;[4] A fanatismus azomban csakhamar diadalt ül ijesztő gondolataival. Egy viharfelleget lát kiemelkedni a tengerből, váltakozó sötét és világos sávokkal. Israelnek váltakozó hüségét és hütelenségét érti. Rámiel angyal,[5] aki e mysteriumokat megfejti előtte, a legridegebb szigor elveit hangoztatja. A legszebb korszakok azok, midőn felkonczolták a bűnt elkövető nemzeteket, midőn megégették és megkövezték a tévhitet vallókat, midőn a köteles tisztaság ellen elkövetett minden vétket halállal büntettek. A jó király «a kiért a

[1] V. az 54. §., melyben a bölcsesség kincsei szintén Istennek trónja alatt foglalnak helyet.

[2] Ötödik látomány (47—52 §).

[3] A 48. §.

[4] Az 54. §. «Non est ergo Adam causa nisi animae suae tantum; nos vero unusquisque fuit animae suae Adam (ford. Ceriani).» Lásd, viszont a római levélhez hasonló eszmékre vonatkozólag a 17, 23, 48. §. (Az Apocalypsis szövegét mindenütt Ceriani fordítása után közli a szerző. A fordító.)

[5] Azonos az Esdrás Jeremieljével s Sancherib pusztító angyalával (55, 63. §).

mennyei dicsőség megalkottatott», az, aki egyetlen körülnemmetéltet sem tűr meg a földön.[1]

A tizenkét zóna látománya után fekete vizözön tör elő bűzzel és tűzzel vegyest. Ez az átmeneti korszak Israel uralma és a Messiás trónfoglalása között, a kárhozatnak, háboruknak, istencsapásoknak, földrengéseknek a korszaka. A föld mintha fölfalni akarná lakóit. Egy villámlás (a Messiás) megtisztit mindent, elsöpör mindent, meggyógyit mindent. Az istencsapásokat tul élt nyomorultakat a Messiásnak szolgáltatják ki, aki megöli őket. Minden nép, mely nem gázoland Israelen, élni fog. Minden nép, mely erőszakosan fog uralkodni Israelen, kardélre hányatik. E halálos vonaglások közepette egyedül a szent föld marad békében s tartja meg lakóit.[2]

A paradicsom valósággá lesz a földön; nincs többé gond, nincs fájdalom, nincs betegség, nincs munka. Az állatok önkényt szolgálnak az embereknek. Még mindig halnak, de soha korai halállal. Az asszonyok nem érzik többé a szülés fájdalmait; aratnak megerőltetés, épitenek fáradtság nélkül. A gyülölködés, a bántalom, a bosszu, a rágalom eltünnek.[3]

A nép egész boldogan fogadja Baruch jövendölését. De egészen jogos, hogy a távoli vidékeken szétszórt zsidók se legyenek megfosztva egy ily szép kinyilatkozástól. Baruch tehát a szerte kalandozó tiz és fél törzshöz egy levelet ir, melyet egy sasra biz s a levélbe rövid foglalatját adja a könyvnek.[4] Abban még világosabban domborodik ki a szerző alapgondolata, mely abban áll, hogy a szent földre,[5] terelje vissza a szerte szóródott összes zsidókat, e földre, mely a messiási válság alatt egyedül nyujthat nekik biztos menedéket. A nap elközelgett, melyen Isten visszafizeti Israel ellenségeinek a gonoszt, melyet azok az ő népén elkövettek. A világ ifjukora letünt, a teremtés ereje kimerült.[6] A veder ott áll a medencze előtt, a hajó a kikötő előtt, a karaván a város előtt, az élet utolsó órája előtt.

«Istentelen nemzeteket látunk felvirágozni, bár minden tettük kárhozat. Csakhogy az ő haladásuk hasonló a gőzhöz. Gazdagoknak láttuk őket, habár egyre izgágáskodnak, csakhogy az ő gazda-

[1] A 61. és 66. §.

[2] A 71. §. L. fent.

[3] Hatodik látomány (53—76 §).

[4] Hetedik rész (77—87 §). E rész elmosódott a könyvből s egyedül a syr egyházak liturgiájában maradt fen. Ceriáni V. II. p. 167, 173, 178. A párizsi és londoni Polyglottokban jelent meg nyomtatásban (V. P. A. de Lagarde *Libri V. T. apocryphi syriace* Lyps. 1861. p. 88.) s többször leforditották.

[5] Az Apocryph itt Baruch életének nehány valódi vonására támaszkodik. Jeremiás XLIII., XLIV., XLV.

[6] L. IV. Esdr. XIV. 10.

ságuk addig tart csupán, a meddig egy vizcsepp. Hatalmuk szilárdan áll, bár daczolnak az Istennel; csakhogy mindez annyit ér, mint egy köpés. Elmerülünk ragyogásukban, mialatt nem tartják be a Mindenható törvényeit; csakhogy ugy enyésznek majd el, mint a füst . . . Ne bibelődjetek a jelennel; legyetek türelemmel mert minden, a mit igértek nekünk, beteljesül. Ne állapodjunk meg a bűntettek látványa előtt, melyek az idegen nemzetek előtt tetszők . . . Vigyázzunk, nehogy a két világnak örökségéből egyszerre kizárassunk. Készitsük elő lelkeinket, hogy együtt nyugodhassunk a mi őseinkkel és meg ne itéltessünk a mi ellenségeinkkel.»

Baruch igéretet nyer, hogy a menybe fog felvétetni, mint Enoch, annélkül, hogy megizlelte volna a halált.[1] Láttuk, hogy e kegyben Esdrást is részesiti a nevét viselő Apocalypsisnek irója.

Ál-Baruchnak müve, miként az ál-Esdrásé, jóval nagyobb sikert aratott a keresztyének között, mint a zsidók előtt. A görög eredeti már korán elveszett;[2] de annak egy syr fordítása maradt reánk. Az egyház mindamellett a végső levelet fogadta el csupán. E levél kiegészitő részként talált helyet a syr Bibliában, legalább a jacobitáknál, s a temetések liturgiájánál szokásos szövegeket szakitottak ki belőle. Láttuk már, hogy ál-Esdrásról szintén nem egy komor gondolatot vettünk át a halottak körüli egyházi szolgálat részére. Israel megbomlott képzelődésének ez utolsó termékeiben valóban a halál az, mely uralkodik.

Ál-Baruch a legutolsó irója az Ó-Testamentom apocryph irodalmának. A Biblia, melyet ő ismert, ugyanaz, melyet mi Judás levele és Barnabás állitólagos levele szerint ismerünk, vagyis a szerző az ó-testamentom kanonicus könyveihez, azokkal egy rangban, az ujabban készült könyveket csatolja, mint Moses kijelentéseit, Manassé imáját s más ehhez hasonló termékeket.[3] E bibliai irályban megirt, versekbe osztott munkák a Biblia pótrészeivé lettek. Sőt gyakran megtörtént, hogy ily apocryph darabok, bizonyára modern jellegük folytán, nagyobb divatban voltak, mint a régi Biblia és megjelenésök után nem annyira a zsidók, mint inkább a keresztyének körében szent iratokként fogadtattak el.[4] Ezután efféle könyvek nem kerülnek többé napfényre. A zsidók nem utánképezik többé a szent szövegeket; tartózkodás és óvatosság szállja meg őket is e kérdésben. A vallási költészet termékeit, melyekkel héber nyel-

[1] A 43, 46, 48, 76. §.

[2] Nisephoros stychometriája és az Athanás-féle *Synopsis*, a kanonikus Baruch mellett egy pseudo epigraf Baruchot is emlitenek, aki a miénk lenne. E müvet azomban soha sem idézték az Atyák. Nem lehetett leforditva latinra.

[3] Az 59, 64. §.

[4] L. fent.

ven megirva fogunk találkozni, később szándékosan oly irályban irták meg, melyben a bibliából egyetlen vonás sincs.

Lehetséges, hogy a Traján alatt Palestinában kitört zavargások miatt helyezték át a beth-dint Jabneből Uschába. A beth-dinnek, a mennyire csak lehetséges volt, Judeában kellett maradnia;[1] Jabnéban azomban, e kevert, elég nagy[2] és Jerusalemhez közel eső városban aligha maradhattak meg a zsidók azon borzasztó kihágások után, melyeket Egyiptomban, Cyprusban, elkövettek. Uscha egy teljesen jelentéktelen helye volt Galileának.[3] Ez uj patriarchatusnak fénye, bizonyára nem volt oly ragyogó, mint Jabnéban. Az iabnéi patriarcha princeps (nasi); van udvara; a Hillel család Dávid törzsétől való leszármazása révén élvezett előjogainak fényében sütkérezik. A nemzet legfelsőbb tanácsa ezzel Gallileának e szegény falujába költözött át.[4] «Az uschai institutiók, vagyis azon szabályok, melyeket az uschai hittudósok állitottak fel, első tekintélylyel birtak; a Talmud történetében tekintélyes helyet foglalnak el.

A jerusaleminek nevezett egyház nyugodtan élte napjait tovább a nemzetet izgató ezer féle eszmék közepette. A zsidók közül számosan tértek át s tovább is szigoruan ragaszkodtak a Törvényhez. A mondott egyház fejeit is a körülmetélt keresztyének közül vette és az egész egyház, nehogy megbotránkoztassa a szigorkodókat, a Mózes-féle szabályok szerint élt. E körülmetélt püspökök névsora csupa zavar. A leginkább ismert bizonyos Justus lehetett.[5] Az áttértek és a mózaismushoz ragaszkodók között nem uralkodott békés hangulat, de oly élessé, mint Bar-Coziba után, nem fajult. Bizonyos Juda ben Nakusa játszhatott ott főleg fényes szerepet.[6] A keresztyének bebizonyitani igyekeztek, hogy a Biblia nem zárja ki a Jézus Krisztus istenségét. Hivatkoztak az elohim szóra, a többes számra, melyet Isten bizonyos körülmények között (például a Genesis I. 26.) használt, Isten különböző neveinek ismételődésére stb.[7] A zsidóknak nem sok fáradságba került kimutatni, hogy az uj secta által

[1] Bab. Talm. *Zebahim* 54 b; Midrasch *Yalkut Gen.* XLIX.

[2] Philo. *Leg.* 30. V. Tosifta *Demai* C. 1.

[3] V. Neubauer *Geogr. du Talmud* 198—200.

[4] A zsidó hagyomány szerint a sanhedrin vándorlása igy történt: Jerusalemből Jabnéba, Jabnéból Uschába, innen Schefaramba (ma: *Schefa Amr.)*, innen Beth-Schearimba, innen Sephorisba, innen Tiberiásba. Bab. Talm. *Rosch hasschana* 31 a. és b.

[5] Euseb. H. E. III. 35; IV. 5, 6; V. 12; Chron. Traj. 10 éve; *Dem. evang.* III. 5. (l. 124 D.) Epiph. haer. LXVI. 20; Sulp. Sev. II. 31. V. Tillemont *Mem.* II. p. 189 s k.; *Acta SS. maii* III. init.

[6] Midrasch a *Koh.* 1, 8.

[7] *Bereschith rabba* VII.; *Debarim rabba* II., Jer. Talm. *Bekot.* 12 d., *Tanhuma* 47 a.

vallott irányzatok homlokegyenes ellentétben állanak Israel vallásának alapvető dogmáival.

Galileában, a két secta, ugy látszik, jóakarattal viseltetett egymás iránt. Egy galileai zsidó-keresztyén, Jakab Caphar-Schekaniából[1] tünik fel ez időtájt Sephoris és a szomszédos kicsiny városok zsidóvilágában. A hittudósokkal nemcsak tárgyal és Jézusnak állitólagos szavait idézi nekik; hanem, mint Jakab, az Úrnak testvére, a lelki orvoslást is gyakorolja és állitólag egy kigyómarást gyógyitott meg a Jézus nevével.[2] Rabbi Eliézer, mondják, keresztyéni hajlamai miatt szenvedett üldözést.[3] Rabbi Josué ben Hanania az uj eszmékkel telitve hal meg. A keresztyének egyre azt hajtogatták előtte, hogy Isten elfordult a zsidó nemzettől «Nem, ugymond, az ő keze még mindig felettünk nyugszik.»[4] Több áttérés fordult elő saját családjában is. Unokaöcscsét Hananiát, midőn Caphar-Nahumba ment, «megbüvölték a minim»[5] annyira, hogy egy szamáron utazott szombat napon. Midőn visszatért nagybátyjához Józsuéhez, az utóbbi kenés által gyógyitotta ki őt a varázslatból; de arra kötelezte: hagyja el Israelt és vonuljon vissza Babylonba.[6] A talmudista elbeszélő egy más alkalommal, ugylátszik, elakarja hitetni, hogy a keresztyének között az állitólagos Nicolas rovására irt gyalázatosságok történnek.[7] Rabbi Isai Caesareából egy átokba foglalta a zsidó-keresztyéneket, akik a vitába elegyedtek védőleg és Caphar-Nahum hereticus lakóit, az összes bajok legfőbb forrását.[8]

A minimeket, főleg a Caphar-Nahumbelieket,[9] általában fővarázslóknak tartották, azt hitték, hogy csodákat tudnak müvelni szemfényvesztéseikkel.[10] Láttuk már, hogy legalább a IV. századig zsidó orvosok egyre a Jézus nevével gyógyitottak.[11] Az evangyéliumra,

[1] Mások szerint Caphar-Samából vagy Caphar-Samiából.

[2] Midrasch a *Kohél.* 1, 8; Bab. Talm. *Aboda zara* 16, b., 27, b. Jer. Talm. *Schabbath* XIV. 4; *Aboda zara* II. 2. (40 ol.) V. fent.

[3] *Ibidem.*

[4] Bab. Talm. *Hagiga* 5 b.

[5] L. *Antikrisztus* p. 56, 2 jegyzet.

[6] Midrasch *Kohél.* 1, 8; VII. 26.

[7] Midrasch *Kohél.* I. 8.

[8] Midrasch *Kohél.* VII. 20. és Derenburg ur megjegyzései *Palest.* p. 364—365.

[9] Carmoly *Itin.* p. 260, 310.

[10] Jer. Talm. *Sanhedrin* VII. 13, 19.

[11] Jer. Talm. *Aboda zara* II. 2. (R. Josué ben Lévi unokájának a meggyógyitásáról van szó.) Ami Caphar-Naboriai Jakabot illeti (III. század), ez a Midrasch *Koh.* VII. 26-ba csakis Kaphar-Schekaniai vagy Kaphar-Samai Jakabbali összezavarás révén jutott be. L. Derenb. *Palest.* p. 364, 365. és Neubauer *Talm. földr.* p. 234—235. — H. ö. fent.

azonban átkot szórtak, olvasását eltiltották,[1] még az «Evangyelium» szóból is szójátékot csináltak, mely «szembeszökő romlottság»-ot akart jelenteni. Bizonyos Elisa ben Abuyah, az Aher, a ki gnosticus izü keresztyénséget prédikált, az apostata mintaképévé nőtte ki magát későbbi hitsorsosai szemében.[2] A zsidók a zsidó-keresztyéneket lassanként a pogányokkal helyezték egy sorba s jóval a szamaritánusok alá. Kenyerüket, borukat profánnak tartották, orvosszereiket proscribálták, könyveiket a legveszedelmesebb mágia leltárainak minősitették. E megváltozott helyzet eredményezte azután hogy az áttérni akaró zsidók kényelmessebben érezték magokat a Pál egyházaiban, mint az ellenséges testvérek összes gyülöleteinek kitett zsidó-keresztyén egyházakban.

Az Apocalypsis által használt kép meglepően igaznak bizonyult. Az Isten által oltalmazott asszony, az egyház, valóban két sasszárnyra tett szert, hogy a világ válságaitól, e véres drámáktól távol eső pusztába meneküljön. Itt lassan-lassan erőre kapott, megnövekedett és mindaz, a mit ellene tettek, az ő javára fordult.[3] A kezdő gyermekkor veszélyei elmultak, növekedése immár biztositott.

[1] Bab. Talm. *Schabbath* 116 a.
[2] Graetz. *Gesch. der Juden* IV. 65, 102, 173, 191, 192, 212.
[3] Apoc. XII. 13. és köv.

(A második keresztyén nemzedéknek vége.)

FÜGGELÉK

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Jézus testvérei és unokatestvérei.

A Jézus életének materialis körülményeit tárgyazó pontatlan evangyeliumi adatok mellett a Hegesippos által összegyüjtött első századbeli hagyományok pontatlansága miatt a sürün előforduló hasonnevek mellett, melyek annyi zavart okoznak a zsidók történetében mindenkoron, a Jézus családjára vonatkozó kérdéseket megoldani majdnem lehetetlen.[1] Ha a synopticus evangyéliomok, Máté XIII. 55. 56., Márk VI. 3, után indulunk el, Jézusnak négy fivére és több nővére lett volna.[1] A négy fivér neve: Jakab, József, Josua, Simon és Juda. E nevek közül kettő tényleg az egész apostoli és egyházi hagyományban, mint «Az Úrnak testvére» szerepel. Az első keresztyén nemzedék előtt, a Pálé után, Jakabnak «Az Úr testvérének» alakja domborodott ki a legtisztábban. Pálnak a galatabeliekhez irt levele, az Apost. Cselekedetei, a Jakabnak és Judásnak tulajdonitott eredeti, vagy ál leveleknek aláirásai, Josefus, a történetiró, Péter ebionita legendája, az öreg zsidó-keresztyén történetiró Hegesippos, egybehangzóan a zsidó-keresztyénegyház fejeként ismerik őt. A legautentikusabb bizonyság, a galatákhoz irt levél (I. 19.) világosan e czimmel ruházza fel: ***Adelphos tou kyriou.***

Egy Judás, ugylátszik, szintén reális jogokkal birhatott e czimre. Judás, akitől egy levelünk van,[3] magát ***Adelphos Jakóbou***-nak mondja. Egy Jakab nevezetü személyiség, aki elég tekintélyes alak volt ahhoz, hogy valaki az ő neve után jelezze magát és hogy magát az ő testvérének nevezve tekintélylyel övezze alakját, nem lehetett más, mint a galatai levélnek, a Cselekedetek-nek, Josephusnak, Hegesypposnak, az álkelemenféle leveleknek hires Jakabja. Ha

[1] ***Jézus élete*** p. 25—27, 13 s k.

[2] Márkus, aki nem ismerte Mária szüzességét, e kérdésben következetes. Ál-Máté, aki elfogadja a szűzességet (1. f.) nem veszi észre az ellenmondást, melybe esik, midőn Márk XIII. r.-ből másol s Luk. 1. R. hozzáad, aki elődjénél mindig logicusabban járván el, a nazárethi zavaró epizódot elhagyja s az ő *prótotokos*-ával (II. 7.) elejét veszi az ellenvetéseknek.

Érvelésünk ép oly erős azon esetben, ha Jakab és Judás levelei apocryphek, mint ha azok eredetiek.

ez a Jakab «az Úrnak testvére» volt, ez esetben Judás, a kanonicus levél valódi vagy költött szerzője, szintén az Úrnak testvére volt. Hegesyppos bizonyosan igy ismerte őt. Az a Judás, akinek unokáit *(Hyiónoi)* felkerestették és Domitián elé mint Dávid törzsének utolsó képviselőit állitották, az egyház antik történet irójának a szemében Jézus vérszerinti fivére.[1] Bizonyos okok azon föltevésre vezetnek, hogy ez a Judás a jerusalemi egyháznak volt sorszerinti feje.[2] Ime tehát egy második alak, aki nagyon is oda illik azon négy név viselői közé, akiket a synopticus evangyéliomok a Jézus testvéreiként szerepeltetnek.

Simont és Józsefet csakis mint az Úr testvéreit ismerik. Abban azonban, hogy a család két tagja ismeretlen maradt, mi különös sem lett volna. Sokkal meglepőbb már, hogy az evangyeliom, Hegesyppos a jerusalemi legrégibb egyházi hagyomány adatainak egybevetése révén Jézus vérszerinti unokatestvéreiből álló családot formáltak, melynek tagjai majdnem ugyanazon neveket viselik, melyekről Máté (XIII. 55) és Márk (VI. 3), mint Jézus testvéreinek neveiről szólnak.

Az asszonyok között, akiket a synopticusokban a Jézus keresztfája mellett állani látunk s akik a feltámadást bizonyitották, ott van egy «Mária, Jakabnak (*ho mikros*) és Józsefnek anyja (Máté XXVII. 56., Márk XV. 40, 47., XVI. Luk. XXIV. 10). Ez a Mária bizonyára azonos azzal, akit a negyedik evangyeliom (XIX, 25.) szintén a keresztfa mellett állatt, *Mária hé tou Klópa*-nak nevez (a mi kétségkivül annyit tesz, mint «Mária, Klopas neje,[3] s akit a Jézus anyja nővérének mond. A nehézségen, hogy a két nővérnek egy neve lett volna, a negyedik evangyelista, aki a Jézus anyját egyszer sem nevezi Máriának, fenn nem akad. Bármiként álljon is ez a dolog, annyi kétségtelen, hogy Jézusnak már is két vérszerinti unokatestvéreivel van dolgunk, Jakabbal és Józseffel.[4] Van itt még egy Simon is, szintén Clopasnak fia, akit Hegesippos s azok, a kiktől a kezdetleges jerusalemi egyház emlékeit átvettük, mindnyájan Jerusalem második püspökének mondanak, aki vértanuságot szenvedett Trajan alatt.[5] Végre egy negyedik Klepida nyomaira akadunk e Judában, Jakab fiában, aki ugylátszik Simon, Clopas fia után következett a Jerusalemi püspöki székben.[6] Klopasnak

[1] Eus. H. E. III. 19, 20, 32. V. *Ibid.* c. 11.

[2] L. fent p. 54, 55.

[3] H. ö. *Tés toú Curiou.* Máté 1, 6.

[4] A *Josua* és *József* nevek azonosságára vonatkozólag l. *Miss. de Phén.* p. 767—768, 770, 856, 871.

[5] L. fent p.

[6] *Constit. apost.* VII. 46. L. fent.

családja ugylátszik örök jogon birta a jerusalemi egyház kormányzatát Titustól Hadriánig; mi sem lenne merészebb mint egy oly föltevés, mely Jakabban, a Juda atyjában, Jakabot, a kicsinyt, Cleophas Mária fiát látná.

Van tehát már három Clopas fiunk, akiket Jakabnak, Józsefnek, Simonnak neveznek, s mint Jézus testvéreit sorolnak fel a synopticusok, egy állitólagos unokát nem is emlitve, akinél a névazonosság szintén ismétlődnék. Az, hogy két nővérnek egy neve legyen, igen sajátszerü lenne. De mit mondjunk ahhoz, hogy két nővérnek három hasonnevü fia legyen? Ilyesminek lehetőségét semmiféle kritika se fogadhatna el. Valami más valószinü megoldást kell keresnünk, hogy e visszás helyzetből kibontakozzunk.

Az orthodox hittudósok szent Jeromos óta azon föltevéssel véltek a dolgon segiteni, hogy a Márk és Máté által Jézus testvéreiként felsorolt négy egyén tulajdonkép az ő vérszerinti unokatestvérei, Cleophas Mária fiai valának. E föltevés azonban tarthatlan.[1] Igen sok más hely mutat arra, hogy Jézusnak igazi testvérei és igazi nővérei voltak. A Máté (XIII. 54 és köv.) és Márk (VI. 2 és köv.) által elbeszélt rövid jelenetnek ügyes csoportositása igen jellemző. A «testvérek»-ről itt közvetlenül az «anya» után van szó. A Márk III. 31 s köv., Máté XII. 46. s köv. elbeszélés még kevésbbé kétértelmü. Végül az egész jerusalemi hagyomány határozottan megkülömbözteti «az Úr testvéreit» a Klopas családjától. Simonnak, Clopas fiának, Jerusalem második püspökének a neve: ***Anepsios tou sótéros.***[2] Az ***adelphoi toú kyriou*** közül egy név után sincs hozzá téve: ***tou Klopa.*** Jakab, az Úr testvére határozottan nem Klopasnak a fia,[3] ha az lett volna, ez esetben közvetlen utódjának, Simonnak szintén testvére lett volna; már pedig Hegesippos nem igy vélekedett, olvassuk csak el Eusebios Egyházi Történetének harmadik könyvében, a XI. XXXII. fejezeteket és megfogunk erről győződni. De az időrend is ellentmond e feltevésnek. Simon mint öreg ember halt meg Trajan alatt; Jakab szintén mint elaggott ember 62-ben.[4] A két testvér közötti korkülömbség tehát közel negyven évet tenne ki. Azon állitás tehát, mely az ***adelphos toú kyriou***-kat a Klopas fiaiban látja, tarthatlan. Tegyük hozzá, hogy a Héberek evangyeliumában, mely gyakran értékesebb a synopticusok szövegénél, Jézus Jakabot egyenesen «fivérem»-nek

[1] ***Jézus élete*** p. 25—26.

[2] Eus. H. E. III. 11. Hegesippos után.

[3] A Mária születéséről szóló evangyéliom prol. kifejezetten «József fiának» nevezi.

[4] L. ***Antikr.*** p. 67; fent.

nevezi, kivételes czim, melyet egy unokatestvérrel szemben bizonyára nem alkalmazott volna.

Jézusnak voltak igazi fivérei, igazi nővérei. De az már lehetséges, hogy e fivérek és e nővérek csak is féltestvérek valának. A Mária fiai és leányai voltak-e szintén e fivérek és e nővérek? Nem valószinü. A fivérek, ugylátszik sokkal korosabbak voltak, mint Jézus. Már pedig mint látszik, Jézus volt elsőszülött fia az anyjának.[2] Jézust másfelől gyermekkorában igy hivták Názáréthen: «a Mária fia». Tanubizonyságunk erre a legtörténetibb jellegü evangyeliom.[3] Annyit tesz ez, hogy az özvegy egyetlen fiának ismerték őt sokáig. Ily czimezések tényleg csak akkor kapnak lábra, ha az atya már nem él s ha az özvegynek nincs több fia. Ott van például Piero della Francesca, a hires festő. Végre a Mária szüzességéről szóló mythos is annélkül, hogy teljesen ki lenne zárva annak gondolata, hogy Máriának több gyermeke is lehetett Józseftől, vagy pedig ujra férjhez mehetett, jobban domborodik ki azon föltevés mellett, hogy csupán egy fia volt.

Bizonyos, a legenda mindenféle erőszakosságokat képes elkövetni a valóságon. Nem szabad elfelednünk azonban, hogy a szóban forgó legenda épen a Jézus fivéreinek és unokatestvéreinek körében képződött. Jézus mint egyetlen és késői gyümölcse egy fiatal nő és egy már érett koru férfi egyesülésének, épen kapóra jött azon nézeteknek, melyek szerint fogantatása természetfölötti uton történt. Hasonló esetben az isteni tevékenység annál hatékonyabb, mennél tehetetlenebbnek bizonyul a természet. Prófétai hivatásra kijelölt gyermekeket, Sámuelt, Keresztelő Jánost, magát Máriát,[4] szivesen származtattak öreg szüléktől, vagy hosszú időn át magtalanul maradt asszonyoktól. A Jakab Prot. evangyéliumának szerzője,[5] szent Epiphanes stb.[6] is, élénken hangsulyozzák József aggkorát, kétségkivül a priori indokokból, de szintén egy oly érzelem által vezettetve, melyet Jézus születésének körülményei teljesen indokolttá tettek.

A nehézségek tehát elég jól sorakoznak, ha Józsefnél egy első házasságot teszünk fel,[7] melyből fiai s leányai születtek, névszerint

[1] Hilgenfeld *Nov. Test. extra can. rec.* IV. p. 17—18, 29.

[2] Luk. II. 7., igaz, gyönge tanubizonyság, mert Lukács Máriát hajadonnak hiszi, midőn Jézus fogantatott.

[3] Márk VI. 3. L. *Jézus élete* p. 74.

[4] Jakab Protev. 1. f.; Mária szület. ev. 1 f.

[5] A 9. fej.

[6] Haer. LXVIII. 13, 14, 15.

[7] Igy gondolkoztak a judaisáló keresztyének, különösen a Péter evangyelioma révén. Origin. *In. Math.* tom. X. 17 (Opp. III. 462).

Jakab és Judás. Az utóbbiak, legalább Jakab, jóval idősebbek lehettek Jézusnál. Az eleinte ellenséges szerep, melyet az evangyéliomok a Jézus fivéreinek adnak, a sajátszerü ellentét, melyet a Jakab és a Judás életmódjánál és életelveinél a Jézuséval szemben tapasztalunk, ily föltevés mellett már nem lesz oly érthetetlen, mint egyébb föltevések mellett, melyekből ellenmondások megoldása érdekében kiindultak.

Miként voltak a Klopas fiai vérszerinti unokatestvérei Jézusnak? Vagy anyjuk, Klopas Mária révén, mint azt a negyedik evangyeliom állitja, vagy pedig atyjuk Klopas ágán, a kit Hegesippos a József fivérének[1] tesz meg vagy egyszerre mindkét ágon, mert lehetséges, hogy a két fivér két nővért vett el. E három föltevés közül a második a legvalószinübb. A két hasonnevü nővér szerepeltetése a legtúlzóbb valószinütlenség. A negyedik evangyéliom részlete (XIX. 25) tévedés lehet. Tegyük hozzá, hogy, igaz nehézkes, de mindamellett elfogadható magyarázat révén, e kifejezés *hé adolphé tés métros autóu* nem illik a *Maria hé toú Klopa*-ra hanem egy külön, névtelen személyiséget, minő a Jézusnak anyja, alkot. Az öreg Hegesippos, aki minden iránt, ami a Jézus családjára vonatkozott, annyira elfogult volt, igen jól lehetett tájékozva e pontra nézve.

De miként fogadható el az, hogy a két fivérnek, Józsefnek és Klopasnak, három, sőt négy hasonnevü fia lett volna? Vizsgáljuk csak meg a Jézus négy testvérének névsorát a synopticusok szerint, ezek Jakab, Judás, Simon, József. A két elsőnek valódi jogczime volt ahhoz, hogy az Úr testvérének hivassék, a két utóbbi a synopticus két helyén kivül semmi másra nem hivatkozhatik e tekintetben. Minthogy a Simon vagy Simeon, a Josua vagy József nevet a Clopas fiai névsorában is megtaláljuk, mi a következő föltevést vagyunk hajlandók elfogadni: Márk és Máté vigyázatlanul állitották össze Jézusnak fivéreit; a synoptikusok által megnevezett négy közül Jakab és Judás igenis fivérei Jézusnak, de már Simon és József tévedésből kerültek e sorba. A rövid elbeszélésnek irója, mint minden agadista, nem sok figyelmet forditott a materiális részletek pontosságára s miként az összes evangyelmi elbeszélők fölött (a negyedik kivételével) az ő tolla fölött is a semita parallelismus uralkodott. A használt frázis szükségszerüleg oly felsorolást igényelt, melyben megfelelőleg négy tulajdonnév fordul elő. Minthogy pedig Jézusnak csak két valódi fivérét ismerte, a másik kettőt unokatestvéreinek soráből vette. A valószinüség tényleg nagy, hogy Jézusnak kettőnél több testvére volt. «Avagy nem lenne nekem is jogom fele-

[1] Eus. H. E. III. 11, 32.

séget venni, mondja szent Pál,[1] mint a többi apostolok, és az Úrnak atyafiai, és Képhas?» A hagyomány arra vall, hogy Jakab, az Úrnak testvére nem nősült meg. Judás nős volt;[2] de ez még nem jogositotta volna fel Pált arra, hogy többesszámot használjon. Úgy kellett lenni, hogy a testvérek többen legyenek, hogy Pál, Jakab kivételével, az Úrnak testvéreit általában házasoknak mondhassa.

Klophas ugylátszik fiatalabb volt, mint József. Az ő legöregebb fia ifjabb volt mint József legöregebb fia. Csak természetes, ha ezt Jakabnak hivták, a család *ho mikros*-nak nevezte őt, hogy hasonnevü unoka testvérétől megkülömböztesse. Simeon tizenöt évvel lehetett ifjabb Jézusnál és Traján alatt halhatott meg.[3] Mi azonban inkább szeretjük hinni, hogy a Traján alatt vértanuságot szenvedett Klopas sarj egy másik nemzedékhez tartozott. A Jakab és Simeon korára vonatkozó adatok elvégre is nagyon bizonytalanok. Jakab kilenczvenhat éves korában halt volna meg, Simeon százhusz éves korában. Az utóbbi állitás önmagában tarthatlan. Másfelől, ha Jakab kilenczvenhat éves volt, mint állitják, 62-ben, harmincznégy évvel korábban kellett volna születnie Jézusnál, a mi alig lehetséges.

Az imént mondottak alapján a Jézus családfája a következőkép állitható össze:

[1] I. Kor. IX. 5.
[2] Hegesippos Euseb. H. E. III. 20.
[3] L. fent.

Ismeretlen atya (Jakab? Héli?)

József első házasságából

Máriától

Jakab
«az Úr testvére» *az igazságos, az Oblíám*, Jerusalem első püspöke, vértanu; Említve Máté XIII. 55. és Márk VI. 3; Gal. I. 19. II. 9, 12; 1 Cor. XV. 7. *Csel.* XII. 17; XV. 13; XXI. 18; Jak. I. 1; Jud. I. 1 és Josefusnál Hegesipposnál stb.

Judás
(Máté XIII. 55, Márk. VI. 3, Jud. I. 1. Hegesipp. Euseb. H. E. III. 19, 20, 31.)

Ismeretlen fiu

Két fiu, kiket Domitián elé vezettek s különféle egyházak püspökei voltak. Hegesipp. Euseb. H. E. III. 19. 20, 32.

Más ismeretlen fiuk s leányok.
Máté XIII. 56.
Márk VI. 3.
1 Cor. IX. 5.

Jézus

Clopas
(Ján. XIX. 55. Hegesippos) szintén Mária nevü nőt vesz. (Máté XXVII. 56, 61; XXVIII. 1; Márk. XV. 40, 47; XVI. 1; Luk XXIV. 10; Ján. XIX. 25.) s e házasságból

Lehet egyébb ismeretlen fiuk és leányok.

Jakab
a *ho mikros*, hogy hasonnevü idősebb unokatestvérétől megkölömböztethető legyen. Máté XXVII. 56; Márk. XV. 40; XVI. 1. Luk. XXIV. 10, külömben ismeretlen.

?

Juda, Jerusalem harmadik püspöke Const. Apost. VII. 46.

? ?

II. Simeon, szerintünk Jerusalem negyedik püspöke, vértanuként hal meg Traján alatt (lásd fent jegyzet.)

Jósué
(Máté XXVII. 56; Márk. XV. 40, 47) tévesen. mint Jézus fivére. Máté XIII. 55; Márk. VI. 3; külömben ismeretlen.

Simon
Jerusalem második püspöke, vértanu (Hegesippos Euseb. H. E. III. 11, 22, 32; IV. 5, 22; *Const. Apost.* VII. 46 stb.) tévesen mint Jézus fivére, Máté XIII. 55; Márk. VI, 3.

Hátra lenne még: kutatni valjon Jézusnak a testvérei vagy unokatestvérei közül nem szerepel-e valamelyik az apostolok névsorában, melyet a synoptikusokban és az Apostolok Cselekedeteiben találunk. Habár az apostolok collégiuma és az Úr atyafiainak collégiuma külön csoport volt,[1] mindamellett lehetőnek tekintették azt, hogy egyesek mind a két csoporthoz tartozhattak. Jakabnak, Judásnak, Simonnak neveit tényleg megtaláljuk az apostolok névsorában. Jakabnak, a Zebedeus fiának, nincs mit keresnie e kérdés megvitatásánál, épugy Judás Iscariotnak sem. De mit gondoljunk Jakabról, az Alpheus fiáról, akit az apostolok négy névsora (Máté X. 2 és köv; Márk III. 14 és köv; Luk. VI. 13 és köv; Cselek. I. 13 és köv.) a Tizenkettő közé vesz fel? Az *Alphaios* nevet gyakran azonositották a *Klópas* névvel, a Chalifé közvetitésével. Ez azomban teljesen hibás. *Alphaios* a héber Chalifé név és *Klopas* vagy *Kleopas* röviditése a *Kleopatros*-nak.[2] Jakabnak, Alpheus fiának, tehát nincs semmi jogczime ahhoz, hogy a Jézus unokatestvérei között foglaljon helyet. Az evangyélmi alak a valóságban: négy Jakab, az egyik Józsefnek fia és Jézusnak testvére, a másik Clopasnak a fia, a harmadik a Zebedeus fia, a negyedik Alphéúsnak a fia.

A Lukács által az evangyéliomban és az Apostolok Cselekedeteiben bemutatott névsorban bizonyos *Joudas Jakóbou* szerepel, a kit Judással, az Úr testvérével akartak azonositani azon föltevés mellett, hogy a két név között *adelphos* értendő. Mi sem önkényesebb ennél. Ez a Judás Jakabnak, különben ismeretlenül maradt alaknak, volt a fia. Még inkább mondható ugyanez Simonról a zélotáról, a kit minden indokolás nélkül azon Simonnal akartak azonositani, akit Jézus atyafiai körében találunk. (Máté XIII. 55; Márk VI. 3.)

Egészben ugylátszik, hogy Jézus családjának egyetlen egy tagja sem tartozott a Tizenkettő collégiumához. Jakab nem tartozott közéjük.[3] Az Úrnak testvérei közül egész bizonyossággal csupán Jakabot és Judást ismerjük. Jakab nem házasodott meg; Judásnak azonban voltak gyermekei és unokái; az utóbbiak jelentek meg Domitián előtt, mint Dávidnak utódjai és állottak különböző egyházak élén Syriában.

[1] Csel. I, 14; 1 Kor. IX. 5.

[2] *Corpus insr. gr.* n. 4934; *Revue archeol.* 1844. p. 485—491.

[3] Gal. I. 19. egyáltalán nem vall erre. Jak. I. 1. az ellenkezőre mutat. Az összes, valódi vagy ál apostoli leveleknél a szerző mindig e czimet irja neve mellé, *apostolos*. Ugyan igy kell okoskodnunk Judás I. 1-re vonatkozólag. Hogy e két aláirásnál Jakab és Judás nem nevezik magokat *adelphos tou kyriou*-nak, ez bizonyára az alázatosság vonása nálok.

A mi Clopas fiait illeti, ezek közül hármat ismerünk a kiknek, gyermekeik lehettek. Ennek a Clopasnak a családja állott a Titus-féle háboru után a Jerusalemi egyház élén.

Clopas családjának egy tagja, mint vértanu halt meg Trajáu alatt. Ez után az Úr attyafiainak és Clopasnak leszármazóiról nem hallunk beszélni többé.

Vége.

M. N. MÚZEUM KÖNYV-TÁRA

OSZK

TARTALOMJEGYZÉK

Tartalom.

Oldal

Bevezetés.

E történet eredeti okmányainak kritikai vizsgálata ... 5

Első fejezet.

A zsidók a templom feldúlását követő napon ... 21

Második fejezet.

Béther, Judith könyve, a zsidó kánon ... 33

Harmadik fejezet.

Ébion a Jordánon túl ... 40

Negyedik fejezet.

A zsidók és a keresztyének közötti viszony ... 52

Ötödik fejezet.

Jézus legendájának és tanainak megalapitása ... 58

Hatodik fejezet.

A héber evangyélium ... 67

Hetedik Fejezet.

A görög evangyélium. Márcus ... 77

Nyolczadik fejezet.

A keresztyénség és a császárság a Flaviusok alatt ... 85

Kilenczedik fejezet.

A keresztyénségnek elterjedése. — Egyptom. — A sibyllismus ... 98

Tizedik fejezet.

A görög evangyeliomot javitják és kiegészitik (Máté) ... 107

Tizenegyedik fejezet.

Az evangyélium szépségének titka ... 120

Tizenkettedik fejezet.

A Flavius család keresztyénei. Flavius Josephus ... 130

Tizenharmadik fejezet.

Lukács evangyélioma ... 146

Tizennegyedik fejezet.

A Domitián alatti üldözés ... 164

Tizenötödik fejezet.

Római Kelemen. — A presbyteriátus fejlődése ... 177

Tizenhatodik fejezet.

A Flaviusok vége. — Nerva. — Az Apocalypsisek ismét felélednek ... 192

Tizenhetedik fejezet.

Traján. — A jó és a nagy császárok ... 212

Oldal

Tizennyolczadik fejezet.

Ephesus. — János aggkora. — Cerinthos. — Docetismus ... 228

Tizenkilenczedik fejezet.

Lukács, a keresztyénségnek első történetirója ... 239

Huszadik fejezet.

Syria sektái. — Elkasai ... 246

Huszonegyedik fejezet.

Trajan, a hitüldöző. — Plinius levele ... 257

Huszonkettedik fejezet.

Antiochiai Ignácz ... 265

Huszonharmadik fejezet.

Trajan halála. — A zsidók lázadása ... 271

Huszonnegyedik fejezet.

Az egyháznak és a zsinagógának végleges elválása ... 279

FÜGGELÉK.

Jézus testvérei és unokatestvérei ... 293

Javitások.

23. old. 38. sor, e helyett: . . . . *Ednioth* . . . . olvasd: . . . . *Eduioth* . . . .
83. old. 27. sor, e helyett: . . . . *köteles* . . . . olvasd: . . . . *kötelez* . . . .
94. old. 19. sor, e helyett: . . . . *tesszük* . . . . olvasd: . . . . *tetszik* . . . .
238. old. 26. sor, e helyett: . . . . . *ki* . . . . . olvasd: . . . . . *fel* . . . . .
248. old. 7. sor, e helyett: . . . *Kritus-féle* . . . olvasd: . . . *Krisztus-féle* . . .

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

M. N. MÚZEUM
KÖNYV-
TÁRA

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár